

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810

Gosliga, A.N.

Citation
Gosliga, A. N. (2023, March 15). *Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3571981

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3571981

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Aagje Gosliga

Le meilleur métier

Deel I

Kamerbehangers
en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810

Le meilleur métier

Kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810

Aagje Gosliga

Copyright © 2023 Aagje Gosliga

Druk: Proefschriftspecialist
Symon Spiersweg 4, 1506 RZ Zaandam

Typografie: Henk Tijbosch, Heemskerk
Omslagontwerp: René Nijman, Akersloot

Afbeelding voorzijde: Arjan Bronkhorst, Salon Huis Barnaart, Haarlem, 2019.
Afbeelding achterzijde: R. Bernach naar Radel, Tapissier, intérieur d'une Boutique et differens Ouvrages (detail), uit de Encyclopaedie van Diderot en d'Alembert, Parijs 1771. © akg-images

ISBN: 978-90-833062-6-1
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Le meilleur métier
Kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op woensdag 15 maart 2023
klokke 16.15 uur

door
Aagje Nynke Gosliga
geboren te Leeuwarden
in 1980

Promotor:
Dhr. Prof. Dr. R.J. Baarsen

Co-promotor:
Mw. Dr. H.H. Pijzel-Dommisse

Promotiecommissie:
Mw. Prof. Dr. Y. Bleyerveld
Dhr. Prof. Dr. S. Bussels
Mw. Dr. S. van Dijk
Dhr. Dr. J.B.H. de Haan
Mw. Prof. Dr. D.W.A.G van den Heuvel, Universiteit van Amsterdam
Mw. Prof. Dr. H. Ronnes, Universiteit van Amsterdam

Inhoud

DEEL I

Woord vooraf XIII
Introductie 3
Historiografische inbedding 5
Hoofdvraag en deelvragen 6
Theoretische inbedding 7
Afbakening in tijd en plaats 7
Bronnen: mogelijkheden en beperkingen 9
Handleidingen voor kamerbehangers als bron 12
Structuur van het proefschrift 13

1. Kamerbehangers in de Republiek, tussen ambachtsman en winkelier 15

1.1 Definitie, diensten en producten 15
1.1.1 De situatie vóór 1700 17
1.1.2 Houtbewerkers: concurrenten en partners 19
1.1.3 Ontstaan van een beroep 21
1.1.4 Aantallen kamerbehangers in de Republiek 23
1.2 Opleiding, loopbaan en sociale status 28
1.2.1 In de leer 28
1.2.2 Meester worden 31
1.2.3 Knecht blijven 33
1.2.4 Van winkeldochter tot eigenaar 35
1.2.5 De financiële status: lonen en bezit 37
1.2.6 Kamerbehangers als gildelid 40
1.3 Dagelijks werk 42
1.3.1 Personeel en werkverdeling 42
1.3.2 Werkplaats en gereedschap 42
1.3.3 Ledikanten en hun behangsels 43
1.3.4 Raambekleding en portières 45
1.3.5 Zitmeubelen 45
1.3.6 Wandbespanningen 46
1.3.7 Stoffenleveranties 48
1.3.8 Toeleveranciers, onderaannemers en concurrenten 50
1.3.9 De kamerbehangers als ontwerpers 50
1.3.10 Onderhoud, verhuur en reparaties 54
1.4 Klanten vinden en binden 57
1.4.1 De klantenkring van de kamerbehanger 57
1.4.2 Zelf maken of laten maken? 59
1.4.3 Klanten vinden 60
1.4.4 Bij de klant thuis 65

2. 1696-1730:
Pierre Courtonne aan het hof van Willem III 83
2.1 Ontwikkelingen in de periode 1680-1730 84
2.1.1 Ontwikkelingen in het beroep 84
2.1.2 Opdrachtgevers: koning-stadhouder Willem III en zijn opvolgers 84
2.1.3 Opdrachtgevers: hovelingen 88
2.1.4 Mode, stijl en vernieuwingen 90
2.2 Pierre Courtonne: Carrière en levensloop 98
2.2.1 De winkel: financiële tegenslag en zakenrelaties 100
2.3 Opdrachten aan het Stadhouderlijk hof 102
2.3.1 De hoforganisatie 102
2.3.2 De leveranties van Courtonne 106
2.3.3 Damast voor Het Loo 107
2.3.4 De vertrekken van de koning-stadhouder 109
2.3.5 Leveranties aan de Nassaus na 1702 110
2.3.6 De particuliere klantenkring na 1702 111
2.4 Casus: Het ledikant van Kasteel Rosendael 113
2.4.1 Het 'Rosendaelbed' nader bekeken 115
Het huidige ledikant 115
De eerste verschijningsvorm: 'Genoa velvet' 116
1726: Aanpassingen aan de laatste mode 117
1890: Verdere wijzigingen 119
2.5 Beschouwing 120

3. 1730-1760:
Isaac Dier en de Friese stadhouders 131
3.1 Ontwikkelingen in de periode 1730-1760 131
3.1.1 Ontwikkelingen in het beroep 131
3.1.2 Opdrachtgevers: de stadhouders 131
3.1.3 Opdrachtgevers: particulieren 132
3.1.4 Mode, stijl en vernieuwingen 133
De wandbekleding 133
Ledikanten 135
Zitmeubelen 135
3.2 Isaac Dier voor de Friese Nassaus 136
3.2.1 De hoforganisatie tussen 1732-1752 138
3.2.3 1747-1755: De herinrichting van het Stadhouderlijk kwartier 141
3.2.4 1752 en 1759: De begrafenissen van Willem IV en Anna 143
3.2.5 Beschouwing 144
3.3 Philippe Audrouin voor Daniel van Eys 144
3.3.1 De broers Audrouin - een loopbaan 145

3.3.2 De opdrachtgever: Daniel van Eys 146
3.3.3 Een veranderende relatie 148
3.3.4 Audrouin als leverancier van wandbespanningen 149
3.3.5 Audrouin als leverancier van stoelen 153
3.3.6 Tweedehands meubelen 154
3.3.7 Een modieus lit d'ange 156
3.3.8 Vloerkleden 157
3.3.9 Recommenderen 158
3.3.10 Beschouwing 158
3.4 Marinus Penninck als leverancier van stoelen 159
3.4.1 Marinus Penninck - een loopbaan 159
3.4.2 Stoelen voor het nieuwe stadhuis 163
Het nieuwe stadhuis 163
3.4.3 Leverantie van de stoelen 165
De Burgemeesterskamer 167
3.4.5 Beschouwing 168
3.5 Casus: Hendrik Valk voor Carel de Dieu 169
3.5.1 Hendrik Valk - een loopbaan 169
3.5.2 Carel de Dieu (1700-1789) als opdrachtgever 171
Bouw en ambachtslieden 172
3.5.3 De werkzaamheden van Hendrik Valk: ledikanten 176
Stoelen en gordijnen 177
Overige leveranties 178
Andere kamerbehangers 179
3.5.4 Na 1744 179
3.5.5 Beschouwing 180

4. 1760 - 1800:
De firma's Colla en Deel aan het stadhouderlijk hof 193
4.1 Ontwikkelingen in de periode 1760-1800 193
4.1.1 Ontwikkelingen in het beroep 193
4.1.2 Opdrachtgevers: de stadhouders 194
4.1.3 Opdrachtgevers: particulieren 196
4.1.4 Mode en technieken - ontwikkelingen 196
Ledikanten 196
Stoffen 196
Wandbekleding - papierbehang 197
4.2 De firma's Deel en Colla - twee loopbanen 198
4.2.1 Noë Colla en zoon 198
4.2.2 De familie Deel 201
4.3 Casus: Deel en Colla voor het Stadhouderlijk hof 202

4.3.1 De hoforganisatie onder Willem V 202
4.3.2 De herinrichting van het Stadhouderlijk kwartier vanaf 1767 206
Wilhelmina als opdrachtgeefster 208
4.3.3 1789-1790 De vernieuwing van het Stadhouderlijk kwartier 208
4.3.4 1791: Het Oude Hof nieuw ingericht 210
4.3.5 Beschouwing 211
4.4 Casus: Wandbespanning voor nieuwe regentenkamer Fundatie van Renswoude, Delft 211
4.5 Louis le Houx en de komst van 'Fransche behangers' naar Holland 214
4.5.1 Frans tegenover Hollands 219
4.6 Casus: Paviljoen Welgelegen, Haarlem 221
4.6.1 De bijdrage van Le Houx 222
4.6.2 Beschouwing 225
4.7 Casus: De salons van Huis Kops te Haarlem 226
4.7.1 De stofferingen van de salon 227
4.7.2 De eerste antichambre 228
4.7.3 De bijdrage van de behanger 229
4.7.4 De raamaankleding 230
4.7.5 De meubelen 230
4.7.6 Tapijt van de Kopskamer 230
4.8 Beschouwing 231

5. 1800-1810: Joseph Cuel en het Koninkrijk Holland 241
5.1 Ontwikkelingen in de periode 1800-1810 241
5.1.1 Ontwikkelingen in het beroep 241
5.1.2 Opdrachtgevers: hof en particulieren 242
5.1.3 Mode, stijl en vernieuwingen 245
Meubelen 245
Stofferingen 246
Papierbehang 246
5.2 Joseph Cuel - een loopbaan 247
5.3 Casus: Huis Barnaart, 1807-1808 250
5.3.1 De opdrachtgevers: Willem Philip Barnaart en Elisabeth Teding van Berkhout 251
5.3.2 De bouw van Huis Barnaart 253
5.3.3 De eerste leveranties: het papierbehang 256
5.3.4 De salon 259
Latere wijzigingen 260
Wandbespanning 261
Raambekleding 262
Meubelen 263
Beschouwing 265
5.3.5 De Grote zijkamer 266
Raambekleding 267

De wandvakken 268
Meubelen 269
5.3.6 De Grote eetzaal 271
Raamaankleding 272
Raambekleding en meubelen 274
5.3.8 De Daagse eetkamer 275
Raambekleding 276
5.3.9 De slaapkamer met kabinet 277
Wandbekleding 277
Raambekleding 278
Meubelen 278
5.3.10 Overige leveranties 279
5.4 Casus: Huis Cats, Leeuwarden 281
5.4.1 De opdrachtgevers 281
5.4.2 De bouw van het huis Nieuwestad 49, Leeuwarden 283
5.4.3 De correspondentie en het verloop van de werkzaamheden 284
5.4.4 Het ingerichte huis 289
Wandbekleding 290
Tapijten 291
Meubelen 291
Kosten en betaling 292
5.5 Casus: Een koninklijke opdrachtgever: werkzaamheden en leveranties voor Lodewijk Bonaparte 293
5.5.1 De hoffunctionarissen: de Intendance générale en de garde-meuble 293
Tekenaars 295
Lodewijk als opdrachtgever 296
5.5.2 De aankleding van het paleis te Amsterdam 297
Meubelen 299
5.5.3 De staatsieappartementen: de Grote ontvangstzaal en de troonzaal 300
5.5.4 De vertrekken van de hoffunctionarissen 302
5.5.5 Het huis van de Grootmaarschalk te Amsterdam 303
Beschouwing 305

6 Conclusie 319
6.1 Wie waren de kamerbehangers? 319
6.2 Tussen andere leveranciers 320
6.3 De klanten 321
6.4 De rol van de kamerbehanger bij de vormgeving van interieurs 323
6.5 Reflectie op het onderzoek en de methode 324
6.6 Aanbevelingen voor nader onderzoek 325

DEEL II

Bijlagen 327

1. Advertenties van behangers 328
2. Tabellen 371
2.1 Daglonen van leerjongens, knechten en meesters 371
2.2 Conciërges en kasteleinen van de Oranjes 373
2.3 Overzicht gevonden boedelinventarissen van kamerbehangers 374
3. Overzicht: werkzame kamerbehangers 375
4. Stoffen: verklarende woordenlijst 382
5. Documenten bij de hoofdtekst 387
2.1 Ordonnanties t.b.v. Pierre Courtonne 387
2. Rekening Pierre Courtonne voor Marcq en Jonas, 1705-1706 389
2.2 Pierre Courtonne voor De Jonge van Ellemeet 390
2.2 Pierre Courtonne voor de Friese stadhouders 391
2.3 Aanstellingsakten van tapissiers aan het hof van Willem III 391
3.2 Overzicht van betalingen aan Isaak Dier, 1734-1756 394
3.2 Stamboom familie Dier 395
3.3 Rekening Paul Marron voor een ledikant, 12 april 1736 396
3.3 Brieven van Phillipe Audrouin aan Daniel van Eys 397
3.4 Rekening Marinus Penninck voor raadhuis Edam 406
3.4 Rekening Jacob Andries de Fremeri voor raadhuis Edam 406
3.4 Lijst crediteuren van Marinus Penninck, 1740 407
3.5 Rekening Hendrik Valk voor Carel de Dieu 410
4.1 Brief Joseph Vallette aan Baron Willem Philip van der Borch m.b.t. Huis Verwolde 413
4.2 Stamboom familie Colla 414
4.2 Stamboom familie Deel 415
4.3 Betalingen aan Johannes Deel door Stadhouderlijk Hof en Domeinraad 416
4.3 Betalingen aan de firma Colla door Stadhouderlijk hof en Domeinraad 417
4.3 Betalingen aan de firma Abraham Deel door Stadhouderlijk Hof en Domeinraad 419
4.3 Betalingen aan Frederik Scharff door Stadhouderlijk Hof en Domeinraad 424
4.4 Rekeningen van Leendert Zwaanhals voor het Fundatiehuis te Delft 427
5.3 Rekeningen Joseph Cuel voor Huis Barnaart 429
5.3 Rekening Frederik Burman voor Huis Barnaart 441
5.3 Rekeningen Dirk van der Meulen en soonen voor Huis Barnaart 445
5.4 Brieven van Joseph Cuel aan Pieter Cats 448
5.5.1 Organisatieschema Intendance-generaal onder koning Lodewijk Bonaparte 455
5.5.1 Functionarissen Intendance-generaal onder koning Lodewijk Bonaparte 456
5.5.6 Documenten Huis Grootkamerheer 458

Afbeeldingen

Afbeeldingen bij de Introductie 463
Afbeeldingen - Hoofdstuk 1 467
Afbeeldingen - Hoofdstuk 2 496
Afbeeldingen - Hoofdstuk 3 513
Afbeeldingen - Hoofdstuk 4 535
Afbeeldingen - Hoofdstuk 5 557

Literatuurlijst 593
Register van persoonsnamen 612
Summary 623
Curriculum vitae 625

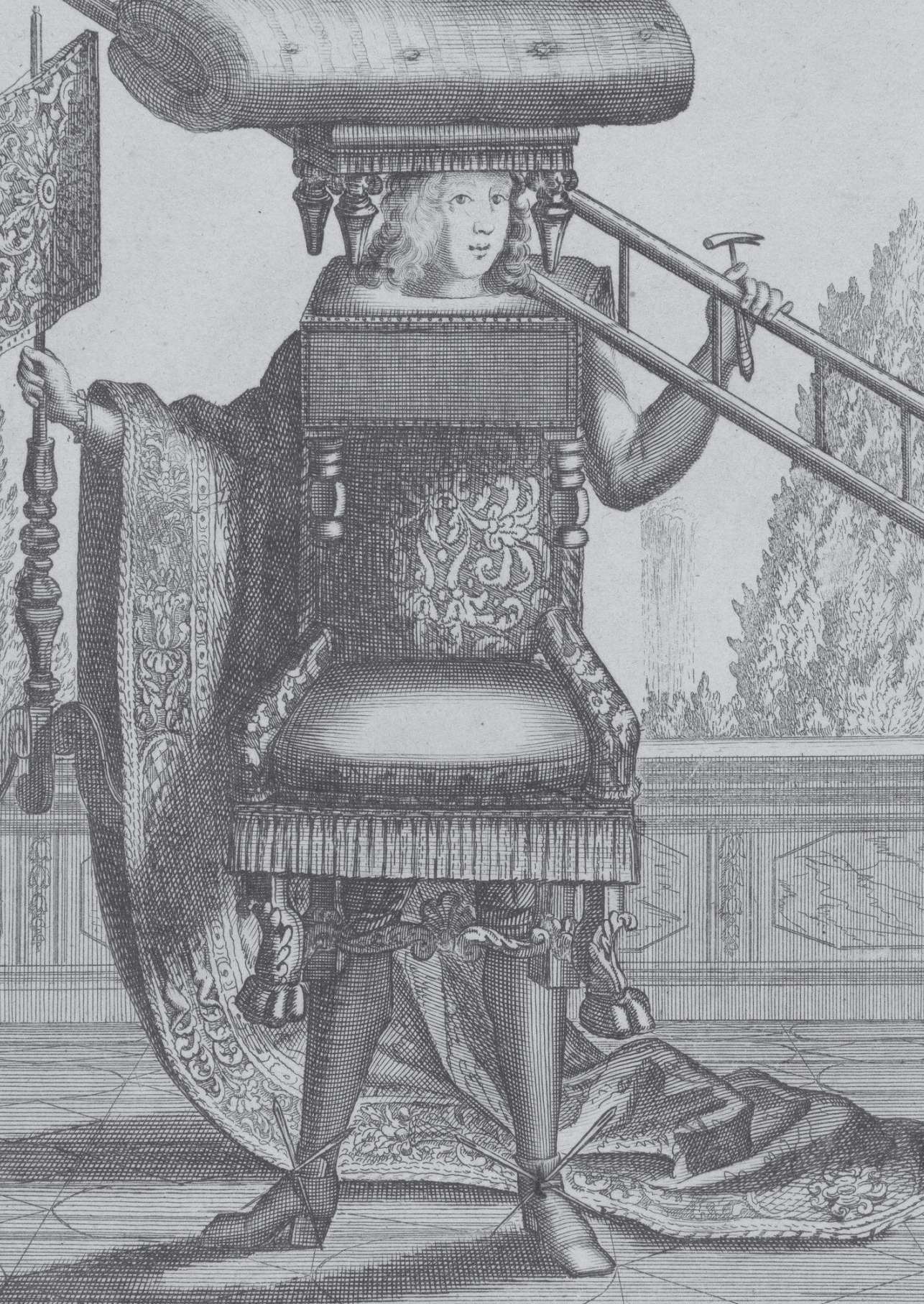
Woord vooraf

Dit onderzoek begon ooit met de zoektocht naar een scriptieonderwerp. Het was Eymert-Jan Goossens die voorstelde om dat te richten op een meubelleverancier van Lodewijk Bonaparte - liefst Joseph Cuel of de meubelmaker Carel Breytspraak jr. Het werd Cuel. Met het schrijven van de scriptie kwam het besef dat er wel erg weinig over zijn beroepsgroep bekend was: de kamerbehangers. Daar heb ik verandering in willen brengen. Onder prof dr. C.W. (Willemijn) Fock kreeg het idee voor een proefschrift vorm - helaas mocht zij de voltooiing niet meer meemaken. Dankzij haar opvolger, Prof. dr. R.J. (Reinier) Baarsen, kwam het tot een goed einde. Ik ben hem veel dank verschuldigd voor zijn vertrouwen, geduld en kennis. Ik heb veel geleerd van onze gesprekken. In het laatste stadium sloot mw. dr. H.H. (Jet) Pijzel-Dommisse aan als tweede promotor. Ik wil haar graag bedanken voor de nuttige suggesties en wenken die zij gaf.

Dit proefschrift was niet mogelijk zonder uitgebreid onderzoek in de stadhouderlijke archieven. Ik ben Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix veel dank verschuldigd voor de mij indertijd verleende toegang tot het Koninklijk Huisarchief. De medewerkers van het archief dank ik graag voor hun hulp bij het vinden van alle documenten.

Een proefschrift schrijven is een lang en soms vermoeiend proces. Een van de leukere onderdelen is wel het delen van je onderzoek met anderen, en met hen van gedachten te wisselen daarover. In de loop van dit onderzoek heb ik vele mensen leren kennen op wie ik een beroep mocht doen. Richard Harmanni en Ige Verslype waren zo goed me een middag rond te leiden in Huis de Dieu te Alkmaar, waar zij onderzoek deden naar de beschilderde kamer in het kader van het project From Isolation to Coherence (2012-2017) – en ook om hun bevindingen te delen en de mijne te lezen. Verder ben ik in het bijzonder dank verschuldigd aan de volgende mensen die ik meermaals mocht raadplegen, en die zo goed waren hun vondsten en meningen te delen: Ann-Katrin Adolph, Redmer Alma, Thijs Boers, Marie-Rose Bogaers, Judith Bohan, Ine Castelijns, Valentijn Carbo, Sjoukje Colenbrander, Sara van Dijk, Paul van Duin, Olivia Fryman, Anke van Goor, Clé Lesger, Amy Lim, Martin Meijer, Suzan Meijer, Simone Melis, Tessa Murdoch, Dick Oostendorp, Hans Piena, Paul Rem, Charles de Smet, Ida Stamhuis, Marlies Stoter, Pieter Vlaardingerbroek, Annabelle Westman, Martine van der Wielen-de Goede en Ada de Wit. Erica Kramer las alle teksten mee en zorgde ervoor dat de lezer niet teveel verdwaalt. Margreet de Roo verzorgde het register.

Zonder de steun van mijn man en kinderen – Roger, Maarten en Bregje – had ik dit werk niet kunnen voltooien. Zij hebben me heel wat uurtjes moeten missen. Lieve Maarten en Bregje, dit boek is voor jullie.

"Après celui d'Apothécaire, je pense que le meilleur métier est celui d'être Tapissier".

Mr. Snouckaert van Schauburg,
intendant van het Paleis Amsterdam,
aan mr. Chantal, secretaris,
Amsterdam, 26 januari 1809.

Introductie

'Après celui d'Apothécaire, je pense que le meilleur métier est celui d'être Tapissier'.[1] Dit schreef baron Snouckaert, intendant van het Amsterdamse paleis van koning Lodewijk Bonaparte, in 1809 aan zijn secretaris.[2] Snouckaert had zojuist de zoveelste gepeperde rekening ontvangen van een *tapissier* – kamerbehanger in het Nederlands. Sinds 1808 was een klein leger ambachtslieden bezig om het stadhuis van Amsterdam te transformeren in een koninklijk paleis voor de nieuwe Franse vorst. Onder de rekeningen die zij indienden, behoorden die van de kamerbehangers zeker tot de hoogste. De *tapissier* Joseph Cuel bijvoorbeeld kreeg voor zijn werk aan het paleis driemaal zoveel betaald als de bestbetaalde meubelmaker, Carel Breytspraak jr. Cuel leverde daarvoor onder meer wandbespanningen, papierbehang en verschillende beklede ameublementen. Ook bij andere opdrachten voor het interieur behoorde de kamerbehanger steevast tot de bestbetaalde leveranciers.

Die prominente positie wordt echter niet weerspiegeld in het huidige onderzoek naar historische interieurs. De kamerbehanger is slechts beperkt onderwerp van onderzoek geweest. Reinier Baarsen wijdde in 1985 een eerste artikel aan de zogenoemde 'Fransche behangers' die zich vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in Holland vestigden.[3] Het beeld dat er nu bestaat van deze ambachtslieden, als achttiende-eeuwse 'gentleman merchants', is voor Nederland hoofdzakelijk gestoeld op dit artikel. De kamerbehanger wordt hier beschreven als een kapitaalkrachtige en welgeschoolde ambachtsman, die in zijn bedrijf veel verschillende werkzaamheden uitvoerde en een uitgebreid assortiment luxegoederen tot het interieur verkocht. In de eerste plaats kon hij een kamer behangen met diverse stoffen, tapijten en goudleer, en later ook met papierbehang. Daarnaast bekleedde hij meubelen zoals ledikanten, stoelen en banken, en vervaardigde hij raamgordijnen en rabatten. In zijn winkel vond de klant bovendien andere luxegoederen voor in huis, zoals kachels, aardewerk, tapijten en spiegels. De kamerbehanger bood zijn klanten daarnaast verschillende diensten aan, zoals onderhoud aan de door hem geleverde waren, en de verhuur, verhuizing en taxatie van meubelen. Daarnaast vervulde hij een functie bij de belangrijke gebeurtenissen in het mensenleven: geboorte, huwelijk en rouw werden letterlijk door hem aangekleed.[4]

Baarsen signaleerde bovendien een belangrijke ontwikkeling uit advertenties: de komst van een aantal 'Fransche behangers' naar de Republiek, die in vergelijking met hun Hollandse collega's een uitgebreider assortiment goederen aanboden. Waarschijnlijk speelden zij daardoor een aanzienlijke rol bij de ontwikkelingen in de interieurdecoratie in Amsterdam.

Deze eerste aanzet tot onderzoek kreeg echter nauwelijks navolging. De vragen die het artikel oproept over met name de artistieke inbreng van kamerbehangers – hoe groot was zijn aandeel in de leverantie van een nieuw interieur en hoeveel invloed had hij op het uiterlijk daarvan - op de interieurinrichting bleven onbeantwoord. De literatuur over Nederlandse kamerbehangers bleef beknopt; alleen de eerder genoemde Joseph Cuel kreeg als leverancier van Lodewijk Bonaparte en Huis Barnaart in Haarlem enige aandacht.[5] De kamerbehanger wordt soms in de marge genoemd als leverancier, binnen het groeiende aantal studies naar afzonderlijke meubelen, interieurs en huizen – als hij al als zodanig herkend wordt. Onbekend maakt onbemind.

Wel is er een aantal monografische studies te vinden naar de producten die kamerbehangers verkochten en verwerkten, zoals tapijten, goudleer, papierbehang, geschilderde kamerbehangsels en beklede meubelen. In haar beschrijving van de tapijtweverijen besteedt Van Ysselsteyn (1936) nog nauwelijks aandacht aan de kamerbehangers, terwijl er aanwijzingen zijn dat zij de tapijten niet alleen bevestigden, maar daar ook in handelden.[6] Dudok van Heel (1974) bespreekt in zijn artikel over de Amsterdamse kamerbehangselfabrieken al enige personen die als kamerbehanger werkzaam waren.[7] Bij Koldeweij (1998) komt de rol van de kamerbehanger als winkelier en ambachtsman uitgebreider aan bod, zij het uitsluitend in relatie tot het goudleer dat het onderwerp van zijn studie is.[8] Ook De Haan (2005) wijdt in zijn studie van het Groninger binnenhuis een aparte kop aan de rol van de ledikant- en kamerbehangers.[9] Hij merkt op dat de omvang van hun decoratieve inbreng lastig te reconstrueren valt. Mogelijk ging hun rol gelijk op met het 'streven naar eenheid in het interieur vanaf het einde van de zeventiende eeuw', dat ook door Baarsen (1985) genoemd wordt. De Haan bespreekt een aantal Groninger kamerbehangers en beddenwinkeliers en benoemt als enige het aandeel van vrouwen binnen het beroep. Mertens (2008) besteedt in zijn onderzoek naar meubeltapisserieën aandacht aan de behangers, hier stoffeerders genoemd.[10] De historie van het ambacht heeft zijn aandacht, al baseert hij zich daarvoor voornamelijk op onderzoek naar *tapissiers* in Frankrijk/Parijs. Ten slotte komen we de kamerbehanger sporadisch tegen in studies met een sociaaleconomische inslag, zoals bij Deceulaer (2001).[11]

Tot een overkoepelende studie naar deze groep ambachtslieden kwam het dus nog niet. Hun werk, maar ook herkomst, carrières, sociale status en clientèle dienen nog bestudeerd te worden. Daar wil ik met dit onderzoek verandering in brengen.

Historiografische inbedding

Historische interieurs en hun makers vormen een vrij recent onderzoeksgebied binnen de kunstgeschiedenis. In het 'Interieurjaar' 2001 kregen het onderzoek naar interieurs en woonhistorie als onderwerpen binnen de kunstgeschiedenis in Nederland een nieuwe impuls door een symposium en verschillende publicaties (Fock e.a. (2001); Heyning/Koldewey/Sens (2001); Laan (2000)). Sindsdien is er meer oog voor de respectieve rollen van opdrachtgevers en leveranciers, de culturele en sociale factoren die het interieur vormden, en de mogelijkheden van de beschikbare bronnen.

Dat was aan het begin van de kunsthistorische discipline anders. De eerste publicaties gewijd aan interieurs (Vogelsang (1907), De Jonge (1922), Sluyterman (1925), Van der Pluym (1954)) waren vooral gericht op het herkennen van opvolgende stijlen en perioden. Zij behandelden de meubelen als op zichzelf staande kunstuitingen, los van de context van het interieur. Aan de vraag wie deze meubelen dan wel interieurs vervaardigden, kwamen zij veelal niet toe. Verdere verdiepingsvragen als hoe de relatie tot de opdrachtgever verliep, bleven buiten beschouwing.

Met de groeiende plaats die kunstnijverheid sinds de eerste helft van de twintigste eeuw innam in de nationale musea, nam echter ook de behoefte aan kennis en specialisten op dit gebied toe. In Nederland werd in 1964 Th. H. Lunsingh Scheurleer (1911-2002) aangesteld als hoogleraar aan de Universiteit Leiden om dit vakgebied vorm te geven. In navolging van onderzoeksvoorbeelden uit Frankrijk (Verlet 1945 en 1956) en Engeland (Thornton 1978) zette hij een onderzoeksproject op naar het Rapenburg in Leiden, gestoeld op archiefonderzoek naar vooral boedelinventarissen. Zo wilde hij zijn studenten kennis laten maken met de geschiedenis van het interieur: 'Op deze wijze ervaart men iets van wat wij met de term wooncultuur zijn gaan aanduiden, de relatie tussen de mens en zijn woonomgeving [..]'. Voor het eerst werden de huizen integraal in een bredere context geplaatst, namelijk die van hun bewoners en omstandigheden, 'zodat wij misschien konden hopen weer tot een synthese van de mens en zijn milieu te kunnen geraken, die ons door de verregaande specialisatie gaandeweg ontglipt was'.[12] In zijn afscheidsrede (1981) kon Lunsingh Scheurleer signaleren dat het vakgebied gewonnen had aan diversiteit: na de beschrijving van ontwikkelingen in stilistiek en ornamentiek, en de iconografie, was er ruimte gekomen voor sociologische achtergronden en interesse voor de oorspronkelijk functie van vertrekken en objecten. De bewoner en de invloed van makers waren in beeld. Daarbij groeide de belangstelling voor een steeds groter tijdvak binnen de specialisatie kunstnijverheid, dat nu ook de eerder ondergewaardeerde negentiende eeuw, het historisme ('de lelijke tijd') en zelfs de moderne en eigen tijd omvatte.[13]

Desalniettemin bleef het aantal publicaties met historische interieurs als onderwerp beperkt. Het eerder genoemde 'Interieurjaar' in 2001 mag inmiddels wel als omslagpunt gezien worden. Het themajaar was aanleiding voor meerdere publicaties. Daarbinnen was er ook aandacht voor de rol van kamerbehangers. In *Het Nederlands interieur in beeld, 1600-1900* (Fock e.a. (2001)) wordt de kamerbehanger geduid als een specialistische ambachtsman, die vanaf het begin van de achttiende eeuw 'goed op de hoogte was van de verkrijgbare stoffen en passementen, en die naar de nieuwste mode de diverse gecompliceerde stoffeerwerkzaamheden coördineerde'.[14] In de bespreking van de tweede helft van de achttiende eeuw wordt de kamerbehanger hier min of meer gelijkgesteld aan een interieurarchitect, die naast de architect de eenheid en harmonie binnen het veelal textiele interieur diende te bewaken.[15] Hij is een ambachtsman die actief modes aanwakkert en een grote, coördinerende rol speelt bij de aankleding van het interieur. Dit interieur wordt in toenemende mate bepaald door het aandeel van textiel – zijn specialiteit – en het streven naar eenheid daarbinnen. De rol van de kamerbehanger zou daarmee bepalend zijn. De Hollandse kamerbehanger wordt hier in feite gelijkgesteld aan de Franse *marchand-tapissier* en de Engelse *upholsterer*, waarnaar wél meer onderzoek is gedaan en waarvan bekend is dat de toplaag inderdaad die rol vervulde.[16]

Edwards (2014) stelt voor Engeland dat de *upholsterer* in de lange achttiende eeuw een duale rol had: enerzijds die van een ambachtsman die opdrachten uitvoerde, en anderzijds die van een 'arbiter of taste': […] 'one who could advise, guide and instruct the customers on matters of elegant furnisings'. Die laatste rol stoelde op drie factoren: de bewezen kwaliteit van zijn werk, zijn klantenkring en zijn kennis van de laatste mode. Recommanderen (het onderling aanbevelen) en locatie waren verder van invloed. Binnen de *consumer revolution* – de omslag in de consumptie van luxegoederen in ruwweg de periode 1650-1800 – kon de *upholsterer* zich volgens Edwards ontwikkelen tot een interieurontwerper in wiens winkel alle goederen voor een elegante inrichting te vinden waren, en die gepersonaliseerde diensten bood aan de klanten die steeds meer winkelden.[17]

Het is nu de vraag of dit ook voor de Republiek gold.[18]

Hoofdvraag en deelvragen

Dit onderzoek wil inzicht geven in de rol van kamerbehangers bij de totstandkoming van het interieur tussen 1680 en 1810 in de Republiek. Daartoe wordt eerst de vraag beantwoord wie deze kamerbehangers waren. Wat maakten en leverden zij? Hoe zagen hun producten eruit, en welke ontwikkeling is daarin te zien? Welke plaats namen zij in ten opzichte van andere leveranciers van luxegoederen voor het interieur? Wie kochten er bij de kamerbehangers? In welke relatie stonden kamerbehangers tot hun klanten en tot andere toeleveranciers?

Theoretische inbedding

Om die vragen te beantwoorden, is gekozen voor een brede opzet van het onderzoek, waarbij zowel klassiek kunsthistorisch onderzoek (stilistiek, iconografie) wordt toegepast, als gebruik wordt gemaakt van theorieën uit de sociologie en de sociaaleconomische geschiedenis. Dit past binnen de benadering van de studie van het interieur in context, een relatief jong gebied binnen de kunstgeschiedenis. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw kwam het onderzoek hiernaar op gang, en dan vooral vanuit het Engelstalig gebied.[19] Daarvoor werd het meubel of interieur als gezien vooral bestudeerd op iconografie en stijlontwikkeling, welke laatste bijna beschreven werd alsof deze zich als een op zichzelf staand proces voltrok. Maar zoals Peter Thornton al constateerde in het voorwoord van *Form & Decoration* (1998), is het beeld van de 'designer-hero' die alleen in zijn werkvertrek geheel uit eigen inspiratie de volgende stijl ontwerpt, incorrect.[20] Ontwerpers en ambachtslieden werkten binnen een culturele en sociale traditie. Een veelheid aan factoren als plaats, netwerken van opdrachtgevers en ambachtslieden,[21] beschikbare middelen en distributiekanalen was van invloed op het uiterlijk van hun producten.

Binnen het huidige kunsthistorisch onderzoek is steeds meer aandacht voor al die verschillende factoren. Om aspecten van distributie en gebruik van luxegoederen te onderzoeken, maakten eerdere objectgerichte studies (Koldeweij (1998), Colenbrander (2013)) gebruik van stilistiek in combinatie met sociaaleconomische invalshoeken. In dit onderzoek wordt die aanpak voortgezet. De factor die mij daarbij in het bijzonder interesseert, is de relatie tussen de kamerbehanger en opdrachtgever, het samenspel van vraag en aanbod. Gaat het bekende gezegde 'Wie betaalt, bepaalt' op, of was het juist de kamerbehanger die de smaak en zo de mode kon sturen?

In dit onderzoek staat één groep ambachtslieden centraal die een bijdrage leverde aan het interieur: de kamerbehangers. Omdat dit een relatief onbekende groep is, is het zinvol om het onderzoek breder op te zetten, en naast de door hen vervaardigde artikelen en de interactie met de klant, ook meer sociaal-economische aspecten als hun herkomst, carrière, loon en de dagelijkse gang van zaken in de winkel te bespreken.

Afbakening in tijd en plaats

Dit onderzoek beslaat de periode 1680-1810, van de bloeiperiode van het stadhouderschap van Willem III (1650-1702) tot het einde van het koningschap van Lodewijk Bonaparte (1778-1846). De regering van Willem III vormt een interessante periode om mee te beginnen. In die periode komt een aantal Franse

tapissiers naar het noorden, die een belangrijke impuls geven aan ontwikkelingen binnen het beroep en het interieur. Bovendien laat Willem III in de jaren 1680 meerdere paleizen (ver)bouwen en rijk inrichten, waaronder Het Loo. Vanaf 1688 heeft hij als koning van Engeland meer middelen tot zijn beschikking om uiting te geven aan zijn nieuwe status. Het is de vraag of daardoor ook een uitwisseling werd aangemoedigd tussen Hollandse en Engelse ambachtslieden en modes. De keuze om te starten bij Willem III wordt ten slotte ingegeven door het beschikbare bronnenmateriaal: van zijn voorgangers zijn namelijk beduidend minder bronnen bewaard gebleven. Er zijn vóór ca. 1680 (nog) nauwelijks rekeningen van kamerbehangers bekend, er zijn geen opvolgende inventarissen van de verschillende paleizen bewaard, en evenmin is een grotere groep meubelen aan te wijzen met oorspronkelijke bekleding.

De andere grens van dit onderzoek is de regeerperiode van Lodewijk Bonaparte in Nederland (1806-1810). De 'Franse tijd' vormt een coherente, korte periode waarin een aantal kamerbehangers floreerde door koninklijke opdrachten en waarvan bovendien bijzonder veel materiaal bewaard is gebleven, zowel objecten als documenten. De negentiende eeuw luidt daarna een periode in waarin de voortgaande mechanisatie van de productieprocessen de relatie tussen producent en klant ingrijpend verandert. Daarom stopt de te onderzoeken periode in 1810.

In dit onderzoek doe ik uitspraken over de situatie in Nederland, dat wil zeggen het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Bij de selectie van de casussen is getracht voorbeelden op te nemen van zowel stad als 'buiten'. Het was ondoenlijk om alle in de onderzoeksperiode in de Republiek werkzame kamerbehangers op te nemen. Uit het vooronderzoek bleek dat er vooral veel bronnen te vinden waren voor de plaatsen Amsterdam, Den Haag en Haarlem. Dat is niet onlogisch. Amsterdam kende als hoofdstad van de handel van ouds een koopkrachtige elite. Die was ook te vinden in Den Haag als hofstad en regeringscentrum. Rond deze klantenkring vestigden zich vele aanbieders van luxeartikelen, waaronder de kamerbehangers. Een vergelijking tussen deze twee steden zal bovendien informatie kunnen geven over de verhouding tussen opdrachten in stadhouderlijke (en adellijke) kring (in Den Haag), en die in de meer burgerlijke of regentenkringen (in Amsterdam). Daarom is ervoor gekozen de zoektocht naar werkzame kamerbehangers te beperken tot Amsterdam en Den Haag. Deze twee steden namen een uitzonderlijke positie in binnen de Republiek. Door ook Haarlem te betrekken bij de locaties is een vergelijking met een kleinere stad mogelijk. Voor Haarlem waren dankzij het onderzoek van Baarsen (1985) en Willemsen (1996) al gegevens beschikbaar over kamerbehangers, die eenvoudig uit te breiden waren.

Bronnen: mogelijkheden en beperkingen

Er is niet één consistente bron voorhanden aan de hand waarvan de kamerbehangers onderzocht kunnen worden. Een bedrijfsadministratie, compleet met opdracht-, ontwerp- en rekeningenboeken, bleef niet bewaard, noch is er een apart gilde van kamerbehangers geweest in de Republiek.[22] Wie op zoek gaat naar deze ambachtslieden moet een veelheid aan uiteenlopende bronnen bij elkaar brengen.

Bij onderzoek naar de ontwikkeling van het interieur is regelmatig gebruikgemaakt van inventariserend onderzoek, aan de hand van boedelinventarissen of objecten in museale collecties. Hoewel dit zeker een rijkdom aan gegevens en inzichten heeft opgeleverd, lag een dergelijk onderzoek naar de door kamerbehangers vervaardigde goederen om verschillende redenen niet voor de hand.[23] Beide methoden zouden enerzijds erg arbeidsintensief zijn en anderzijds te weinig concrete gegevens opleveren. Voor boedelinventarissen geldt dat de beschrijving van de meubelen daarin veelal te summier is om er conclusies over het uiterlijk uit af te kunnen leiden. Voor de textiele wandafwerking geldt bovendien dat deze vanaf 1700 meest vastgenageld werd en als onroerend goed werd beschouwd, en als zodanig nauwelijks werd beschreven in inventarissen.[24] Boedelinventarissen kunnen gegevens verschaffen over de aanwezigheid van een bepaald soort meubelen, hun distributie en gebruik in een huis, maar meestal niet over waar en wanneer zij werden aangeschaft.

Wat de aanwezigheid van historisch textiel in de Nederlandse musea betreft, zij herbergen in hun collecties veel voorbeelden daarvan evenals beklede meubelen, maar niet elke collectie is evengoed ontsloten en toegankelijk voor de onderzoeker. Bovendien doet zich bij deze objecten het probleem voor van authenticiteit: in hoeverre is het object origineel, en niet hersteld? Betreft dat herstel een oude reparatie of een recentere restauratie? Voor de opname in een inventarisatie zou daarom per object eerst de authenticiteit vastgesteld moeten worden, een zeer tijdrovende oefening.

Een onderzoek aan de hand van casestudy's leek daarom zinvoller. Met een casestudy wordt hier bedoeld: een opdracht aan een kamerbehanger, waarvan het product (een wandbespanning, een ameublement) bewaard bleef, dan wel een goede beschrijving daarvan in de vorm van de administratie (correspondentie, rekeningen), en in sommige gelukkige gevallen beide. Er is binnen de gekozen periode gezocht naar casussen die de diversiteit in werkzaamheden van de kamerbehanger weergeven, evenals de diversiteit in zijn klantenkring. Een casus kan een enkel meubel betreffen, zoals het ledikant geleverd voor Huis Rosendael (§ 2.4), of een geheel nieuw interieur, zoals voor Huis Cats in Leeuwarden (§ 5.4).

Het is niet de bedoeling om hierbij een volledig beeld te schetsen van de ontwikkelingen in modes en stijlen, maar juist om per casus dieper in te gaan op de respectieve rol van de kamerbehanger en zijn opdrachtgever.

De primaire bron voor de casestudy's zijn de waren van de kamerbehanger: de meubelen en stofferingen. Helaas hebben die de tand des tijds vaak slecht doorstaan. Zo mag het een wonder heten dat de zijden bespanningen in de 'gouden salon' van Huis Barnaart te Haarlem (§ 5.3), in 1807 geleverd door de al eerder genoemde Joseph Cuel, nog bewaard zijn op de oorspronkelijke plek. Als vaste wandbekleding werden ze steeds mee verkocht met het huis aan de nieuwe eigenaar. De rijke uitstraling hielp zeker mee aan hun behoud. Maar wie beter kijkt, ziet dat er veel kanttekeningen te plaatsen zijn bij de authenticiteit. Zo zijn de oorspronkelijk bijgeleverde stofhoezen verdwenen. De bespanning werd meerdere malen afgenomen om te worden gereinigd of gerestaureerd. De stof is verkleurd en oude reparaties zijn zichtbaar. De franjes zijn verwisseld met die van de gordijnen, en delen ontbreken. Andere onderdelen die Cuel leverde voor de salon, zoals het tapijt, de rabat en de rolgordijnen, zijn ook verdwenen. Mogelijk verdwenen ze al tijdens het leven van de opdrachtgever naar zolder, waar bij zijn overlijden ook het door Cuel geleverde ledikant stond, of werden ze later verdeeld onder de erfgenamen. Het zitmeubilair van de salon, dat wel steeds met het huis mee verkocht werd, verhuisde meerdere malen en werd deels opnieuw bekleed, met verschillende stoffen.

Het voorbeeld van de 'gouden salon' is exemplarisch voor de levensloop van de waren van de kamerbehangers. Textiel en papier(behang) zijn kwetsbare materialen, gevoelig voor aantasting door gebruik, licht, vocht en ongedierte. Veel historische wandbespanningen zijn daarom verdwenen, terwijl stoelen en ledikanten een nieuwe stoffering kregen. Ook meubelen ondervinden slijtage, raken verspreid door een huis, of worden vervangen als ze uit de mode raken. Ze vererven of worden verkocht. Dat de meeste Nederlandse meubelen niet gemerkt werden door hun vervaardiger, werpt een verdere drempel op voor de onderzoeker.

Kortom, de weinige bewaard gebleven meubelen met oorspronkelijke stoffering verdienen het om in detail bestudeerd te worden. Diezelfde schaarste maakt wel dat de in de casestudy's besproken opdrachten veelal meubelen en stofferingen betreffen waarover eerder gepubliceerd werd. Een behoorlijk aantal van deze meubelen en stofferingen is in de afgelopen jaren echter gerestaureerd, wat nieuwe gegevens opleverde over hun vervaardiging en gebruik.

Een ander gevolg is dat een aantal casussen uitsluitend gebaseerd werd op papieren bronnen. Een belangrijke bron voor dit onderzoek vormen de rekeningen van kamerbehangers, gewoonlijk bewaard in het archief van hun opdrachtgevers. Sommige rekeningen beschrijven pagina's lang alle

geleverde waren en diensten, van stoffen tot spijkers, terwijl andere slechts het geleverde meubel en totaalbedrag vermelden. Wie rekeningen goed leest vindt informatie over uiteenlopende aspecten als de gebruikte materialen, toeleveranciers, hoelang en wanneer er gewerkt werd, of werkzaamheden door de knecht dan wel meester werden uitgevoerd en hoe (en of!) er betaald werd. Een andere belangrijke papieren bron die niet onvermeld mag blijven, zijn twee brievenverzamelingen van kamerbehangers aan hun opdrachtgevers. In de jaren 1720-1730 schreef de Amsterdamse behanger Philippe Audrouin twintig brieven aan een Leidse opdrachtgever, de koopman Daniel van Eys. Tussen 1808-1809 correspondeerde Joseph Cuel met de Leeuwarder koopman Pieter Cats over een nieuw in te richten huis, waarvan eenentwintig brieven bewaard bleven. Hoewel niet compleet en zonder het antwoord van de opdrachtgevers, geven deze brieven een zeer waardevolle inkijk in de relatie tussen kamerbehanger en klant.

Per casus is vervolgens aanvullend onderzoek gedaan in een groot aantal uiteenlopende bronnen, waaronder literatuur, beeldmateriaal en genealogische gegevens. Een bijzondere bron dient nog apart vermeld te worden, namelijk de meubelen en het textiel bewaard in een tiental poppenhuizen uit de periode 1680-1810. Vooral voor de eerste helft van de onderzochte periode (1680-1750) zijn deze van groot belang, omdat uit die tijd nauwelijks authentieke interieurs bewaard zijn. De poppenhuizen behielden echter wel hun oorspronkelijke, compleet ingerichte interieurs. Zij bieden daarmee een uniek en waarheidsgetrouw beeld. Zeker bij de oudere poppenhuizen werden realistische verhoudingen en materialen nagestreefd, zij het natuurlijk binnen de mogelijkheden die het miniatuurformaat met zich meebracht. Bovendien zijn er in de poppenhuizen voorbeelden in het klein van meubelen die op groot formaat niet bewaard bleven. Voor het behangerswerk zijn dat alkoofgordijnen, gecapitonneerde kussentjes, beddenzakken, matten en een aantal stoffen.[25]

Om antwoord te geven op de vraag 'Wie waren de kamerbehangers?' zijn gegevens bijeengebracht in een database van personen die als zodanig werkzaam waren in de onderzochte periode. Als gezegd beperkte deze zoektocht zich tot de steden Amsterdam, Den Haag en Haarlem.

Ten slotte lag het voor de hand om, in navolging van Van Nierop (1931), Baarsen (1985) en Schipper-Van Lottum (1993-2004), verder te zoeken naar advertenties van kamerbehangers. Advertenties vormen een bron van uiteenlopende gegevens als woonplaats, de winkelinventaris, aangeboden diensten, nieuwe 'inventies', faillissementen, personeel en beoogde klanten. De steeds verdergaande digitalisering van historische kranten maakte het mogelijk om binnen korte tijd een groot aantal tot nu toe onbekende advertenties bijeen

te brengen.[26] [Tabel 1.1] [Zie Bijlage 1: Advertenties van kamerbehangers] Opgenomen zijn alle berichten van kamerbehangers zelf, advertenties met kamerbehangers als contactpersoon en oproepen aan crediteuren.

Tabel 1.1: Aantal advertenties van kamerbehangers verschenen tussen 1680-1810

Periode	Aantal
< 1720	3
1720-1729	4
1730-1739	13
1740-1749	19
1750-1759	11
1760-1769	5
1770-1779	31
1780-1789	41
1790-1799	33
1800-1810	53
Totaal	**213**

Handleidingen voor kamerbehangers als bron

Regelmatig wordt bij dit onderzoek gebruikgemaakt van buitenlandse bronnen om de situatie in de Republiek beter te duiden, bij gebrek aan Hollandse voorbeelden. Zo verscheen er bijvoorbeeld nooit een Hollandse handleiding voor kamerbehangers, maar wel een aantal Franse, die veel informatie geven over het behangerswerk in de achttiende en negentiende eeuw. De Parijse *tapissier* Jean-François Bimont (1717-1799) publiceerde het *Manuel des tapissiers* (1766) en de *Principes de l'art du tapissier* (Parijs 1770 en 1773). Het *Manuel* is in feite een verzamelingen rekentabellen, in navolging van eerdere uitgaven als *Le Tarif des marchands fripiers, tailleurs, tapissiers, couturiers* [...] (1739) en *Le Tarif des glaces* (1765), bedoeld om de benodigde eenheid stof beter te kunnen berekenen. Het biedt daarmee vooral informatie over stoffen en hun verwerking. In 1770 bracht Bimont een hernieuwde uitgave hiervan uit, aangevuld met beschrijvingen van de door *tapissiers* gebruikte stoffen en materialen, naaisteken en vervaardigde meubelen. Zijn beoogde publiek waren leerlingen, beginnende meesters en burgers die nieuwe meubels lieten maken. Bimont klaagt er in zijn boek over dat klanten vaak de indruk hadden dat zij bedrogen werden bij de inkoop van stoffen – een vooroordeel dat de kamerbehanger deelde met de kleermaker: 'De Burgers, onwetend van die verliezen [van stof], & niet beter wetend hoeveel van de koopwaar in de meubelen gaat, denken altijd dat men hen bedriegt.'[27] Een van de redenen waarom Bimont zijn *Principes* had geschreven, was dan ook om klanten beter inzicht te geven in de kosten rond de voor een meubel benodigde stoffen. In 1773 volgde een heruitgave van de

Principes, nu aangevuld met 16 platen van stoelen en ledikanten. [afb. I; III-VI]

Beide boeken veronderstellen een behoorlijke voorkennis van de lezer: hoe de stof geknipt moet worden, hoe men singels aanbrengt of waaruit de verschillende naaisteken bestaan, wordt niet toegelicht. Het belangrijkste thema is hoe men de stof juist verdeelt en aanbrengt, zodat er zo min mogelijk van verloren gaat.[28] Een poging om de *Principes* door de Académie Française uit te laten geven, mislukte – men vond de tekst te onwetenschappelijk en de afbeeldingen te slecht.[29] Toch biedt vooral de *Principes*, als eerste handleiding van een *tapissier* over zijn werk, veel informatie over onderwerpen als contemporaine benamingen, het verwerken van stoffen en courante modes.

De *Principes* kende een lange nageschiedenis. Roland de la Platière nam de tekst integraal over voor het lemma 'Tapissiers' in zijn *Encyclopédie méthodique* (1791). Het *Manuel du tapissier*, dat in 1830 verscheen in de reeks handleidingen voor ambachten van uitgeverij Roret te Parijs, was een door Athanase Garnier (1767-1837) geredigeerde heruitgave van de *Principes*. Garnier kwam als controleur mee met Lodewijk Bonaparte toen deze in 1806 koning van Holland werd. Garnier bleef tot 1811 in Holland en klom op tot directeur van de koninklijke en later keizerlijke *garde-meuble*. Zijn ervaringen publiceerde hij naderhand in zowel romans als praktische gidsen, waaronder *L'Appréciateur du mobilier* (1821). Het *Manuel* heeft een veel uitgebreidere opzet dan de *Principes*, met hoofdstukken gewijd aan het gereedschap, de verschillende werkzaamheden en typen meubelen, de houtwaren en het onderhoud aan meubelen. Waar mogelijk nam Garnier de tekst uit de *Principes* letterlijk over, zoals bij de beschrijving van de vervaardiging van ledikanten. De oorspronkelijke platen werden vervangen door vier afbeeldingen, van raambekledingen (fig. 1-2), een ledikant (fig. 3) en een zaal (fig. 4). [afb. VII-VIII] Deze zijn gekopieerd naar prenten uit de series *Meubles et Objets de goût* (fig. 1) en *Dessins d'ameublement* van Théodore Pasquier (fig. 3-4).[30] [afb. IX] Een vergelijking van de *Principes* met het *Manuel* uit 1830 laat zien hoe het vak van tapissier én de mode veranderde.

Structuur van het proefschrift

In het eerste hoofdstuk wordt de kamerbehanger geïntroduceerd als ambachtsman, koopman en burger. Dit hoofdstuk dient als inleiding op de casushoofdstukken, 2 t/m 5. Hierin staat de relatie tussen de kamerbehanger en zijn klanten centraal, en de uitwerking daarvan op zijn diensten en producten. Er is voor gekozen om een chronologische onderverdeling aan te houden, vrij naar de regeerperiodes (en absenties) van de Oranjes tussen 1680 en 1810.
Zo ontstaan vier tijdvakken, die ingevuld worden met casussen: 1696-1730, 1730-1760, 1760-1800 en 1800-1810. In ieder hoofdstuk wordt de loopbaan van één of meer prominente kamerbehangers uitgelicht.
In de conclusie ten slotte volgt de bespreking van de hoofd- en deelvragen.

"I have just finished my House, and must now think
of furnishing it with fashionable Furniture.
The Upholder is chief Agent in this Case.
He is the Man upon whofe Judgment I rely in the
Choice of Goods, and I suppose he has not only
Judgment in the Materials but Taste in the Fashions and
Skill in the Workmanship".

R. Campbell, The London Tradesman [..],
Londen 1747, pp. 169-170.

1. Kamerbehangers in de Republiek, tussen ambachtsman en winkelier

1.1 Definitie, diensten en producten

Behanger
Iemand, die zich gewoonlijk ook stoffeerder (en in België tapissier) noemt, en die zijn beroep maakt van het behangen van ramen, wanden, gangen, trappen, en die derhalve tapijten, gordijnen, behangselpapier, gangloopers enz. verkoopt; fr. tapissier. (1898)[31]

Behanger
Werkman die kamers behangt, stoelen bekleedt, enz. kamerbehanger. (1858)[32]

Behangsel
Al datgene wat aan wanden, aan deuren, over bedden of aan wat ook, tot versiering of tot beschutting wordt opgehangen. (1898)[33]

De kamerbehanger, de hoofdpersoon van deze studie, behoeft enige introductie. Vandaag de dag is deze benaming in onbruik geraakt. [afb. 1.1] De moderne behanger kennen we vooral als iemand die kamers behangt met papierbehang. Bovenstaande definities uit de negentiende eeuw laten echter zien dat het beroep van kamerbehanger vroeger veel méér werkzaamheden omvatte, waaronder die van stoffeerder.

De advertenties van kamerbehangers, bijeengebracht voor dit onderzoek, bevestigen dit. In 1721 adverteert Harmanus Folte in één van de vroegst bekende advertenties van een kamerbehanger, dat hij 'maeckt alderhande soorten van ophalende Glas-Gardijnen, behange Kamers, stoelen en Lesseners met alderhande Stoffen, en maekt Matrassen en noch ander Meubilen meer, alles voor een civiele priis, tot Amsterdam'. [Adv. 4] De Leeuwarder kamerbehanger Johannes Brens adverteert in 1771 dat hij: 'maakt alderhande zoort van behangzels, als Ledikant, Paveljoens en Bed Behangzels, als meede Gordynen voor Glaazen, Matrassen; Dezelve Behangt Kamers, Bekleet Stoelen, alles na de Nieuwste en hedendaagse smaak […]'. [Adv. 77] Bovendien zijn bij hem te bekomen, 'alderhande zoorten van behangsels, Effene, Gestreepte, gegarneerde, Chits-Patronen, gevlamde en met Zilver, nooyt voor dezen zoo gedruckt en zonder weerga, en te gelyk voor een Civylle Prys'. [Adv. 85]

Isaac Lammerts, 'Ledekant- en Kamerbehanger' uit Amsterdam, informeert het publiek in een advertentie uit 1771 dat hij 'maakt Rol-, Schuif- en Ophaal-

Gordynen, Haare- en Stroe-Matrassen, stoelkussens en Tafelkleedjes, &c. Bekleed allerhande soorten van Lessenaars, Tafels, Chasinetten, [voorzetramen] &c. Stopt en Spand Vloer-Tapyten, en laat Tapyten uitkloppen. NB. Verkoopt ook allerhande soorten van Schotsche en Engelsche Tapyten, Zwarte en geruite Gangkleeden; als mede allerhande soorten van Kamerbehangsels, zoo op doek geschilderde als Engelsche Papieren, in differente Desseine, na de nieuwste inventie; Effen gestipte, Gebloemde en gemormerde wasdoeken; geschilderde Spaansche Matten: Schoorsteenvallen; Boere Trypten: Doorniksche Tafelkleeden; Carpetten; Gaasen; Beddekwasten; Gordynen Koort, &c. Leeverd ook Smirnasche Vloer-Tapyten'. [Adv. 60]

Bovengenoemd scala aan activiteiten zou de achttiende-eeuwer zeker herkennen als 'alles wat tot die Affaires van een goede Behanger vereischt word'. [Adv. 181] Hierin kan een onderscheid gemaakt worden tussen diensten en producten. De kamerbehanger, ook wel kortweg behanger genoemd, was enerzijds een ambachtsman die behangsels – 'Al datgene wat aan wanden, aan deuren, over bedden of aan wat ook, tot versiering of tot beschutting wordt opgehangen' – vervaardigde en aanbracht.[34] Dit behangsel kon bestaan uit tapijtwerk, stof, (goud)leer, of papier. Het behangen van ledikanten, ofwel het vervaardigen van gordijnen en vallen, was wel de voornaamste werkzaamheid. In het verlengde hiervan lag het vervaardigen van gordijnen en vallen voor de ramen, deuren en schoorsteen. Ook vervaardigde de kamerbehanger de inhoud van het ledikant, tot in de negentiende eeuw aangeduid met 'het bed': de matrassen, lakens, spreien, dekens en kussens. Hiermee bevond hij zich echter op het terrein van de beddenmaker. De overlap en concurrentie met andere ambachten wordt in § 1.1.1-1.1.2 verder besproken.

De tweede kernactiviteit van de kamerbehanger was het voorzien van stoelen en ander zitmeubilair van een stoffen bekleding. Voor zitmeubelen vervaardigde hij daarbij de kussens en beschermende hoezen. Verder naaide en legde hij vloertapijten, lopers en matten. Al deze zaken werden door hem ook hersteld. In de rijkere huishoudens werden de zomer- en winterameublementen door hem gewisseld. In mei hielp hij mee met de jaarlijkse verhuizing van de elite naar hun buitens, en nam ledikanten af om ze in de buitenhuizen weer op te zetten. Tenslotte werd er op kamerbehangers wel een beroep gedaan voor de taxatie van goederen en inboedels.

Anderzijds was de kamerbehanger een winkelier die kant-en-klare producten verkocht en op voorraad had. Robbert Peters adverteerde het publiek in 1736 dat bij hem te Rotterdam 'word gemaakt, verkogt en zyn gereed te vinden' allerlei soorten van nieuwmodische meubelen. [Adv. 17] Die meubelen betroffen, zo adverteerde hij al in 1729, 'alle soorten van Ledikanten, Veldbedden, Stoelen, Leunstoelen'. [Adv. 7] Kamerbehangers handelden ook in meubelen en waren die door anderen vervaardigd werden. Voor een groot aantal daarvan verrichtten zij nog wel een dienst, zoals het maken van een kous

om het koord waarmee de verkochte spiegels en lusters werden opgehangen. Ten slotte verkocht de kamerbehanger goederen vervaardigd door anderen waar hij geen dienst meer bij verrichte, zoals porselein en gueridons. Hij verhuurde al deze meubelen en stofferingen ook voor de aankleding van zowel feestelijke gelegenheden als rouw.[35]

Niet alle kamerbehangers voerden bovengenoemde activiteiten in gelijke mate uit. Uit de advertenties blijkt dat er sprake was van een zekere mate van specialisatie: de één legde zich meer toe op het vervaardigen van ledikantbehangsels, terwijl een ander vooral papierbehang verkocht. In de grotere steden zal dit wellicht noodzaak zijn geweest, om zich te onderscheiden van de concurrentie. Dat kamerbehangers in kleinere steden als Leeuwarden juist een zeer breed aanbod aan diensten en producten hadden, lijkt dit te bevestigen.

1.1.1 De situatie vóór 1700

Aan het begin van de onderzochte periode was het in de Republiek nog geenszins gebruikelijk dat bovengenoemde werkzaamheden door één en dezelfde ambachtsman werden uitgevoerd. Zij behoorden tot het terrein van verschillende ambachtslieden die zich met interieurtextiel bezig hielden: de ledikantmakers, stoffeerders, behangsel- en gordijnmaaksters, tapijtwerkers, goudleermakers en in mindere mate de zadelmakers.

De werkzaamheden verricht door de ledikantmakers, stoffeerders en gordijnmaaksters komen het meest overeen met die van de latere kamerbehangers. Ledikantmakers vervaardigden de behangsels – gordijnen en vallen – voor ledikanten, bedsteden, muren, ramen en schoorstenen, alsook verschillende kleden en kussens. Zo kreeg de Haagse ledikantmaker Daniel Gessels in 1660 f 175,5,-[36] betaald voor het stofferen van een ledikant en voor een tafelkleed, geleverd voor het Logement van Delft in Den Haag.[37] Daarnaast waren er naaiateliers en zelfstandige naaisters die zich specialiseerden in het vervaardigen van behangsels en gordijnen voor ledikanten; de behangsel- of gordijnmaaksters. Zo maakte de Amsterdamse *gordijn maeckster* Itgen Everts in 1635 een ledikantbehangsel van rood laken.[38] De stoffeerders bekleedden zitmeubelen met stof en passementen. Daarnaast zullen er winkeliers zijn geweest die deze eindproducten verkochten, zonder daar zelf aan te hebben gewerkt. De ledikantmakers, stoffeerders en winkeliers behoorden in de meeste steden tot het Sint-Nicolaas of grootkramersgilde. Als zodanig kenden zij geen gildeproef, in tegenstelling tot andere producerende ambachten, zoals de stoelenmakers en kleermakers.

Een andere groep die werkzaamheden verrichtte aan ledikanten, waren de beddenmakers en -winkeliers. Zij maakten voornamelijk matrassen, dekens, lakens, spreien en kussens (het 'bed'), maar verkochten ook hele ledikanten met

behangsels. Ook hier is al voor 1700 een overlap te zien met de ledikantmakers en stoffeerders: die laatsten vervaardigden ook wel matrassen en dekens, terwijl beddenmakers op hun beurt ledikantbehangsels, spreien en stoelkussens verkochten. Het is de vraag hoe de verschillende groepen zich tot elkaar verhielden. Er lijkt geen verschil te zijn in de kwaliteit van behangsels die beiden maakten.

De tapijtwerkers, tapissiers of 'tapitsiers' vormden een andere belangrijke groep ambachtslieden die zich met het aanbrengen van interieurtextiel bezig hield en waaruit een aantal kamerbehangers voortkwam, zoals de eerder genoemde Folte. In eerste instantie waren zij de fabrikanten van en handelaren in geweven tapijten en kleiner tapijtwerk. Uit hun rekeningen blijkt dat zij de tapijten ook wel voor de klant 'stoffeerden', dat wil zeggen van een canvas voering en lussen aan de bovenzijde voorzagen, zodat ze opgehangen konden worden. Verder brachten zij tapijtwerk aan op zitmeubelen en vervaardigden er kussens en gordijnen van.[39] Wanneer de tapijten ongestoffeerd geleverd werden, diende dit nog ter plekke gedaan te worden. Zo kreeg de Haagse kleermaker Jan van der Voort in 1665 f 40,- betaald voor het 'stofferen van de tapyten van de raetcamer' van het stadhuis in Nijmegen, terwijl kleermaker Andries van Sambeeck betaald kreeg voor het 'nayen aen de tapyten', f 3,-.[40] Dit geeft aan dat kleermakers ook wel werkzaamheden verrichtten die tot het terrein van de stoffeerders behoorden. Dat is niet verwonderlijk, aangezien beiden zich bezig hielden met het snijden en naaien van stoffen. In Amsterdam behoorden de snijders en winkeliers in de veertiende eeuw tot het kleermakersgilde.[41] In de tweede helft van de achttiende eeuw was dat in Den Bosch nog steeds het geval. [afb. 1.2] Er zijn meer voorbeelden bekend van kleermakers die werkzaamheden aan interieurtextiel uitvoerden, een aspect dat in de bestaande literatuur over kleermakers nauwelijks aan bod komt.[42] Andersom zijn geen voorbeelden bekend van ledikantmakers die professioneel kleding maakten. Het beroep van kleermaker en kamerbehanger kwam wel geregeld in dezelfde familie voor. Een voorbeeld daarvan is de Amsterdamse familie Stevens, met verschillende kleermakers en ledikantmakers alsook een hoedenmaker.

Voor de fabrikanten van goudleer geldt hetzelfde als voor de tapijtwerkers; zeker de grotere leveranciers en winkeliers brachten het goudleer in de zeventiende eeuw zelf aan.[43] Zo adverteerden Pieter Kool en Gerrit Jansz. in 1677 niet alleen dat zij goud- en zilverleer verkochten, maar tevens 'bekleeden sy de Kamers met goudt Leer, en oock met Stoffen en Tapijten, een yder zijn gerijf'. [Adv. 1] Wie (goud)leer wilde bewerken of verhandelen diende lid te worden van het leerlooiers- of schoenmakersgilde (Sint-Crispijnsgilde). In ieder geval in Den Haag treffen we onder dit gilde ook behangers aan.[44]

Ten slotte moeten nog de zadelmakers of 'zaalmakers' vermeld worden. Zij waren in de eerste plaats leerbewerkers die zadels en tuigen vervaardigden, maar ook wagens en koetsen leverden. De meest kostbare koetsen hadden banken

bekleed met fluweel of zijde, en gevoerde gordijnen voor de ramen. In de rouw werden ze door zadelmakers met zwart laken bekleed. Bovendien 'behingen' zij de paarden van de lijkkoetsen: 'tot welker versiering zij de kleeden, kappen, strikken, en verder toebehooren, verhuren'.[45] Het is dan ook niet verwonderlijk dat een aantal zadelmakers ook het ambacht van kamerbehanger uitoefende, zeker in kleinere plaatsen. Zo vestigde Johannes Pieter Ninck zich in 1770 in Beverwijk, 'om aldaar zyn Zadelmaakery en met een ook Kamerbehangery voort te zetten'. [Adv. 56] In Lisse kon men in 1777 terecht bij Jan Kramer, 'Mr. Zadelmaaker en Kamer-Behanger'. [Adv. 78]

Samengevat waren er vóór 1700 vele ambachtslieden en winkeliers werkzaam op het terrein van interieurtextiel, van wie de werkzaamheden overlapten. Dientengevolge zullen zij elkaar nu eens beconcurreerd hebben, en dan weer met elkaar hebben samengewerkt.

1.1.3 Houtbewerkers: concurrenten en partners

Wat concurrentie en samenwerking betreft, verdient de relatie tussen ledikantmakers/stoffeerders (en later kamerbehangers) en de houtbewerkers een aparte vermelding. Dat de ledikantmakers en tapijtwerkers meubelen bekleedden, zorgde nogal eens voor wrijving met de verschillende gilden van de houtbewerkers, die het houtwerk van deze meubelen vervaardigden. Ledikanten en lijsten voor de verschillende soorten schermen als chassinetten en haardschermen werden gemaakt door timmerlieden, schrijnwerkers, kastenmakers of witwerkers, terwijl beeldsnijders het decoratieve houtsnijwerk hieraan uitvoerden. De stoelenmakers vervaardigden zitmeubelen.

De Spaanse stoelenmakers dankten hun naam aan het populairste stoeltype uit de zeventiende eeuw: de zogenoemde Spaanse stoel. Afgeleid van Spaanse voorbeelden uit de zestiende eeuw was dit een in de basis rechthoekig stoeltype waarbij de poten verbonden waren door een onderstel, en de zitting en meest ook de rug een vaste bekleding hadden van leer, tapijtwerk of stof. Dit stoeltype was in de zeventiende eeuw wijdverspreid door Europa, zij het met regionale verschillen. [Afb. 1.3-1.4] De Spaanse stoelenmakers mochten hun stoelen zelf met leer opmaken, maar andere stofferingen lijken voorbehouden te zijn geweest aan de ledikantmakers en stoffeerders.[46] Het was dan ook gebruikelijk dat een stoelenmaker de stoelen die met stof bekleed dienden te worden, onbekleed aan de klant leverde. De klant kocht vervolgens zelf stof en liet de stoelen bij een stoffeerder opmaken. Nog in 1770 vermeldde de Amsterdamse kasten- en stoelenmaker Barent Kloppenburgh dat hij stoelen volgens afspraak 'ongevuld en onbekleed' had geleverd.[47]

Al in de zeventiende eeuw – en waarschijnlijk nog wel eerder – lieten ondernemende Haagse ledikantmakers en stoffeerders echter in hun eigen werkplaats stoelen maken door stoelenmakers. Mogelijk hield dit verband

met de mode in de jaren 1630-1640 om deze stoelen bijna geheel met stof te overtrekken.[48] [afb. 1.5] Wellicht werkte dit een nauwere samenwerking in de hand. Dit was echter een doorn in het oog van het plaatselijke Groene en Spaensche stoelenmakersgilde. De voor de ledikantmakers werkende stoelenmakers waren klaarblijkelijk niet altijd lid of meester in het gilde. Aangezien de ledikantmakers en stoffeerders tot het koopmansgilde behoorden, waren zij bovendien vrijgesteld van het verplichte brandmerken van de stoelen en de daarbij behorende betaling, waardoor het gilde op meerdere fronten inkomsten misliep. Al in de vroegst bewaarde keuren van het Haagse stoelenmakersgilde van vóór 1640 werden bepalingen opgenomen om het werk van de stoelenmakers en ledikantmakers/stoffeerders gescheiden te houden.[49]

Deze situatie was niet uniek voor Holland, blijkens een Frans vonnis uit 1598. De *marchands-tapissiers* te Parijs verkregen toen het recht om meubelen te verkopen, op voorwaarde dat zij die kochten bij een meester schrijnwerker, en dat deze door hem gemerkt waren.[50] Dat de gewraakte praktijk in Holland ondanks de verordening bleef bestaan, blijkt wel uit de verdere ampliaties van de gildebrieven van het Haagse stoelenmakersgilde. In 1651 voegde men toe dat ledikantmakers en stoffeerders die stoelen wilden verkopen voortaan het lidmaatschap van het gilde moesten kopen à twaalf guldens.[51] Alleen de Spaanse stoelenmakers mochten stoelen in de rouw bekleden.[52] In 1739 vond men het nodig om te duiden dat met 'volcomen sijn opgemaakt' bedoeld werd dat de stoelen 'gemaakt ende gestoffeerd' waren door een meester Spaanse stoelenmaker. Het is onduidelijk of 'gestoffeerd' hier in de oude betekenis van 'met canvas voorzien' werd gebruikt, of in de nieuwe van met een (eind)stof voorzien.[53] In 1753 werd nogmaals verordonneert dat alle stoelen gebrandmerkt dienden te worden.[54]

Kort na 1700 deed zich, weer in Den Haag, een vergelijkbaar conflict voor tussen de ledikantmakers en stoffeerders enerzijds en het Sint-Jozefsgilde anderzijds, waartoe de timmerlieden, kastenmakers en schrijnwerkers behoorden. Op verzoek van het gilde vaardigde de stad een nieuwe keur uit. Het werd de ledikantmakers en stoffeerders voortaan verboden om timmermans- of schrijnwerkersknechten bij hen thuis te laten werken 'aan het houtwerk van eenige ledikanten'. Dergelijk werk mocht alleen worden uitgevoerd op de winkels van een meester die zijn proef had afgelegd. Mochten een meester en zijn knechten bij een ledikantmaker in huis werken, dan werd het de meester gedurende die tijd verboden daarnaast een eigen winkel te houden. Bovendien werd de bijdrage van ledikantmakers om houtwerk tot ledikanten te verkopen verhoogd van zes naar twaalf stuivers.[55] Onderaanneming werd zo verboden.

Verdere onmin valt pas aan het eind van de onderzoeksperiode te bespeuren. In 1792-1793 diende het Amsterdamse Sint-Jozefsgilde een aanklacht in bij de schepenen tegen Joseph Cuel en François Heupgen,

wegens het invoeren en verkopen van onbeklede meubelen.[56] Zowel Cuel als Heupgen profileerden zich als 'Fransche behangers', en het laat zich raden dat de ingevoerde meubelen uit Frankrijk kwamen. [zie § 4.5 en § 5.2] Het is opvallend dat er niet méér klachten zijn gevonden van het timmermansgilde richting behangers met betrekking tot het invoeren van meubelen. In 1794 ten slotte klaagden de dekens van het Bossche schrijnwerkersgilde kamerbehanger Gerardus Reitz aan. Reitz had voor een klant een kabinet uit elkaar gehaald, verhuisd en weer in elkaar gezet, wat in strijd was met de gilderegels. De schepenbank verklaarde de eis echter ongegrond.[57]

1.1.4 Ontstaan van een beroep

De benaming 'kamerbehanger' lijkt niet eerder in gebruik te komen dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw. In de stadsrekeningen van Amsterdam komt voor het eerst een 'kaamerbehanger' voor in 1708, Hendrick Clockert, die bij zijn huwelijk in 1687 al zo genoemd werd.[58] Hoewel de term dan al ingeburgerd is, noemen kamerbehangers zich pas in de jaren 1740 zo in advertenties en schrijft Abraham Deel zich in 1745 als eerste in als 'behanger' bij het Haagse koopmansgilde.[59] [Adv. 25-26, 38] Tot dan toe noemen zij zich ledikantmaker, behangselmaker, of het uit het Frans afgeleide *tapitsier*. Gebruikelijk is de dubbele aanduiding 'ledikant- en kamerbehanger', waarbij de term ledikantbehanger of -maker gewoonlijk als eerste wordt genoemd. [O.a. Adv. 25-26, 38, 49-50] Blijkbaar stond dit deel van het werk in hoger aanzien.

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw lijken een tweetal bewegingen te leiden tot het ontstaan van de latere kamerbehangers. Enerzijds treedt er specialisatie op: het aanbrengen van wandbekleding wordt vaker uitbesteed aan een aparte ambachtsman. Anderzijds treedt er juist verbreding op: werkzaamheden die tot dan toe door verschillende ambachtslieden in meubels en textiel werden uitgevoerd, worden vaker verenigd in één winkel. Dit is in lijn met twee ontwikkelingen in de achttiende eeuw: de steeds verder toenemende arbeidsdifferentiatie en de toegang van een groeiende groep consumenten tot luxeproducten.[60]

Welke groep ambachtslieden bracht nu precies de kamerbehanger voort? Voor Engeland worden de *upholders*, het Engelse equivalent van de kamerbehangers (vanaf de achttiende eeuw: *upholsterers*) omschreven als 'originally a species of the Taylor', die al in 1360 een eigen gilde kregen.[61] Voor Frankrijk wordt er gewezen op het grote gilde van de tapijtwevers, waarbinnen de *marchandtapissiers* zich in de zestiende eeuw manifesteerden als aparte groep.[62] Dit geeft al aan dat per land de ontwikkelingen zich verschillend voltrokken. Ook per regio en zelfs per plaats kunnen er verschillen zijn geweest. Voor de Republiek is het antwoord evenmin eenduidig. In Den Haag lijken de ledikantmakers en stoffeerders de belangrijkste groep te zijn geweest waaruit

kamerbehangers voortkwamen, terwijl in Haarlem een aantal zadelmakers zich tot kamerbehangers ontwikkelde. Voor Amsterdam valt een dergelijke uitspraak niet te doen. In ieder geval behoorden de kamerbehangers in de Republiek veelal tot het gilde van de kooplieden of kramers. In tegenstelling tot in Engeland en Frankrijk hebben zij hier nooit een eigen gilde gehad of een proef gekend.[63]

De eerder genoemde verbreding van werkzaamheden werd in de Republiek mogelijk verder aangezwengeld door de komst van een aantal Franse *tapissiers* naar het noorden. Vooral vanaf de tijd van Frederik Hendrik en Amalia was men zich in de Republiek sterk op het Franse hof gaan richten voor de laatste mode.[64] Al vanaf het midden van de zeventiende eeuw zijn dan ook Fransen te vinden onder de Haagse ledikantmakers en stoffeerders, van wie een aantal ook aan het hof werkzaam was.[65] In de registers van nieuwe winkels van het Haagse koopmansgilde, bewaard vanaf 1639, vinden we Frans Morgan (1644), Jean Jacques Cristal (1646), Lisbet de Rieux (1680) en Dominique la Roo (1691) ingeschreven als ledikantmakers.[66] Alexandre le Clair (of Clerq), een borduurwerker uit de Champagne, was van 1631 tot 1650 conciërge van het Binnenhof en het Oude Hof te Den Haag en van het Kasteel van Breda, voor Frederik Hendrik en Willem II.[67] Hun eerstehands kennis van de nieuwste Franse mode en technieken, alsook de handelscontacten die zij bleven onderhouden met Frankrijk, zullen hun een sterke concurrentiepositie gegeven hebben ten opzichte van de lokale ledikantmakers.

De Franse *marchand-tapissier* was echter van een andere stiel dan de Hollandse ledikantmaker. In 1636 waren in Frankrijk al de zes verschillende neringen van de *tapissiers* – waaronder wevers, handelaren in textiel en de feitelijke stoffeerders – samengebracht in één gilde.[68] Volgens de nieuwe keur mochten zij voortaan ook kant-en-klare, door anderen vervaardigde producten verkopen, iets wat in de praktijk ongetwijfeld al langer gebeurde.[69] Dat dit in noordelijker streken nog nieuw was bewijst de zaak van een zekere François Desnoyers in 1675. Desnoyers, een *tapissier* afkomstig uit Lyon, was in dienst bij de bisschop van Doornik, de fransman Gilbert de Choiseul du Plessis (1613-1689). Het is goed mogelijk dat Desnoyer met de bisschop meekwam bij diens benoeming in 1669. Desnoyers richtte nu een verzoekschrift aan het stadsbestuur, om zijn beroep vrij te mogen uitoefenen, zoals naar zijn zeggen 'de tapissiers te Parijs en alle andere grote steden deden', aangezien geen van de gilden 'fasse profession expresse et spéciale de s'occuper à ce qui compose le sien'. Zijn werk bestond uit 'faire des licts de toutes sortes avec les choses nécessaires pour les garnitures d'iceux, comme sont contre-pointes, couvertures piquées, matelas, licts de plumes, etc., accommoder, garnir, nettoyer et raccommoder les tapisseries, faire sièges garnies de toutes façons et travailler à toutes sortes d'ameublement de maisons, comme aussy faire des pavillons, tentes de licts de camp de toutes les façons'. Zijn verzoek wordt goedgekeurd, 'puisqu'il y va de l'utilité publique et que la fonction qu'il prétend ne se trouve dépendre

de quelque stil particulier, et qu'il n'y a personne qui l'exerce présentement'.[70]

In 1685 diende de uit Parijs afkomstige *tapissier* Paul Tison een vergelijkbaar verzoek in bij de stad. Tison was naar Doornik afgereisd om in dienst te treden van een zekere heer De Tracy, maar deze was in de tussentijd overleden. Tison wilde graag in Doornik blijven en daar zijn beroep uitoefenen. Evenals Desfroynes vervaardigde Tison tenten, allerlei soorten bedden, paviljoenen 'à la romaine et à la queue', stoelbekledingen en andere soorten van ameublementen tot de aankleding van een voornaam huis, matrassen, doorgestikte spreien zowel als spreien van tafzijde, satijn, en andere stoffen.[71] Opvallend genoeg concluderen de raadsleden weer, na overleg met de wevers, naaiers, en handelaars in wollen goederen, dat wat hij uitoefende 'chose nouvelle' was. Ook Tison kreeg daarom vrijstelling.

In beide gevallen ging het om Franse *tapissiers* die door een broodheer naar Doornik werden gehaald. Deze wenste diensten en kwaliteit die men in de zuidelijke Nederlanden op dat moment blijkbaar niet kon leveren. Andere Franse *tapissiers* die in het laatste kwart van de zeventiende eeuw naar het noorden kwamen, waren deels, maar zeker niet uitsluitend, Hugenoten op de vlucht voor vervolging als gevolg van de herroeping van het Edict van Nantes (1685). Zo ontvluchtte de *tapissier marchand* Pierre Audrouin in 1687 La Rochelle om zich in Amsterdam te vestigen, waar hij een winkel in tapijten begon. Willem III maakte vanaf 1696 gebruik van de diensten van de uit Alençon gevluchte Pierre Courtonne. Doordat deze Fransen opdrachten kregen vanuit de hofkringen, konden zij hun stempel drukken op mode en smaak, en de ontwikkeling van het beroep.

Anderzijds moeten we niet vergeten dat de Franse immigranten in aantal een minderheid vormden onder de ledikantmakers en stoffeerders in Holland. Van de 21 ledikantmakers die tussen 1644-1700 een winkel begonnen in Den Haag, waren 6 van Franse afkomst, ofwel nog geen derde. De wisselwerking tussen de Republiek, Engeland en Frankrijk en vooral de overdracht van nieuwe modes en technieken op lokale ledikantmakers en stoffeerders is een gebied dat nog nauwelijks onderzocht is. Deze vragen worden nader behandeld in hoofdstuk 2, aan de hand van Willem III en zijn leveranciers.

1.1.5 Aantallen kamerbehangers in de Republiek

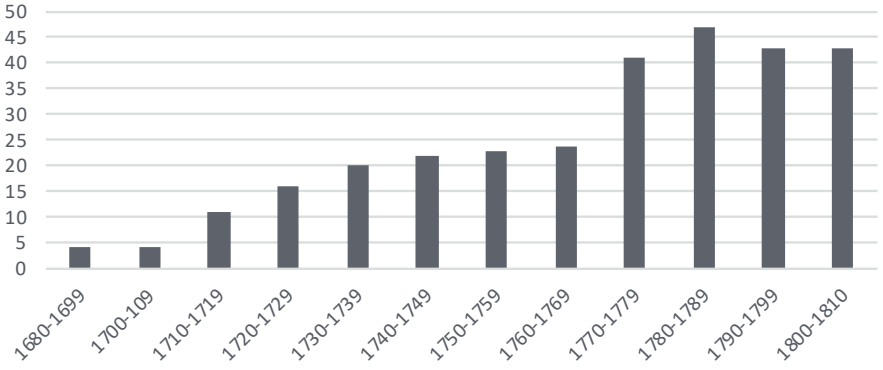
Voor Amsterdam, Haarlem en Den Haag is onderzoek gedaan naar het aantal werkzame kamerbehangers tussen 1680-1810.

Amsterdam

Voor Amsterdam ontbreken ledenlijsten van het kramersgilde. De belangrijkste bron voor het vinden van kamerbehangers zijn de poorterboeken (1531-1811), die ontsloten zijn op beroepen. Een probleem hierbij is dat kamerbehangers zich vóór de jaren 1740 niet altijd als zodanig inschreven: zij noemden zich

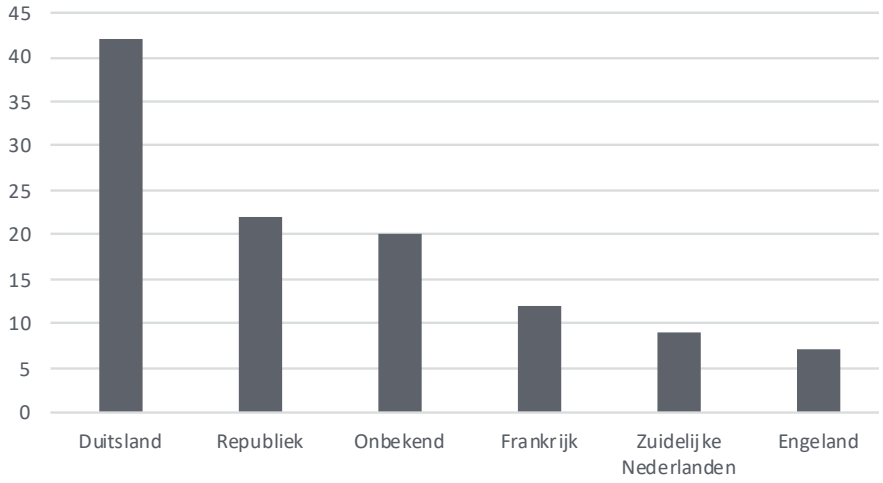
soms eenvoudigweg koopman of winkelier. De gevonden gegevens uit de poorterboeken zijn vergeleken en aangevuld met gegevens uit doop-, trouw- en begraafakten (DTB), advertenties, notariële akten, transportakten, en vermeldingen in rekeningen en kasboeken. Hieruit kwam een lijst van 115 individuele kamerbehangers. [Tabel 1.2] Per individu is getracht de werkzame periode te achterhalen. Dit was niet voor iedereen mogelijk. In de tabel wordt per decennium het aantal werkzame kamerbehangers weergegeven. Mogelijk lag hun aantal in werkelijkheid iets hoger. Het aantal kamerbehangers in de stad stijgt gestaag vanaf 1680, tot er in de jaren 1770 een opvallende stijging plaatsvindt en hun aantal bijna verdubbelt. Naar het eind van de eeuw neemt hun aantal weer iets af.

Tabel 1.2: Amsterdam. Aantal werkzame kamerbehangers in de periode 1680-1810

Van het merendeel (104 personen) viel de herkomst te achterhalen. [Tabel 1.3] De meesten (41) blijken uit Amsterdam afkomstig. Van de personen die van buiten de stad komen, zijn de meeste afkomstig uit de Duitse gebieden (22), nauw op de voet gevolgd door de Republiek (20). Ondanks de grote invloed die van Frankrijk uitging op modegebied kwamen er relatief weinigen Franse behangers naar Amsterdam (9). De rest is afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden (9) en Engeland (3).

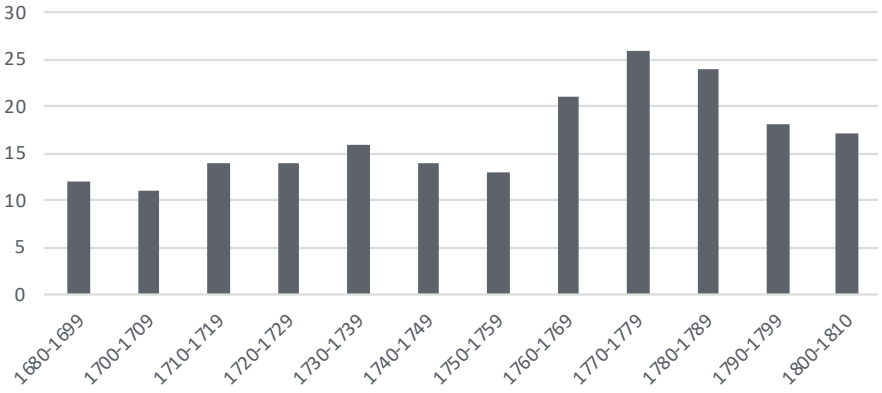
Tabel 1.3: Amsterdam. Herkomst van kamerbehangers, 1680-1810

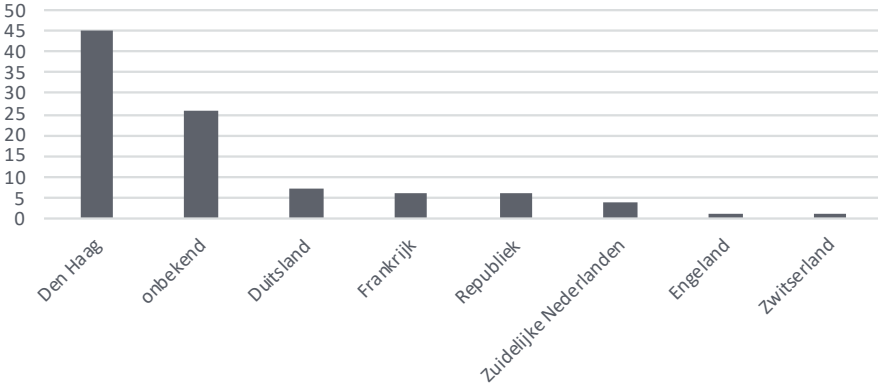
Den Haag

Voor Den Haag bleven van het koopmansgilde de registers van nieuwe winkels bewaard voor de periode 1639-1798.[72] In 1798 werd het gilde opgeheven. De registers zijn doorgenomen op inschrijvingen van kamerbehangers en vergeleken en aangevuld met de admissieregisters. Net als voor Amsterdam werden daarnaast aanvullende namen gevonden in andere bronnen zoals rekeningen en kasboeken. In totaal werden 95 individuele kamerbehangers gevonden. [Tabel 1.4] Waar in Amsterdam een stijging in aantal te zien is in de achttiende eeuw, blijft het aantal kamerbehangers in Den Haag veel stabieler. Mogelijk is de aanwezigheid van de regering en het hof hier de reden voor. Ook in Den Haag is een stijging waarneembaar van het aantal werkzame kamerbehangers in de jaren 1770, al is die kleiner dan in Amsterdam. Van 70 personen (73%) werd de herkomst gevonden. [Tabel 1.5] Ook hier blijken de meesten uit de stad zelf afkomstig (45). De mensen die van buiten komen, blijken van gelijke mate afkomstig te zijn uit Frankrijk, Duitsland en de rest van de Republiek (6/7). Een enkeling komt uit Engeland of Zwitserland.

Tabel 1.4: Den Haag. Aantal werkzame kamerbehangers in de periode 1680-1810

Tabel 1.5: Den Haag. Herkomst van kamerbehangers, 1680-1810

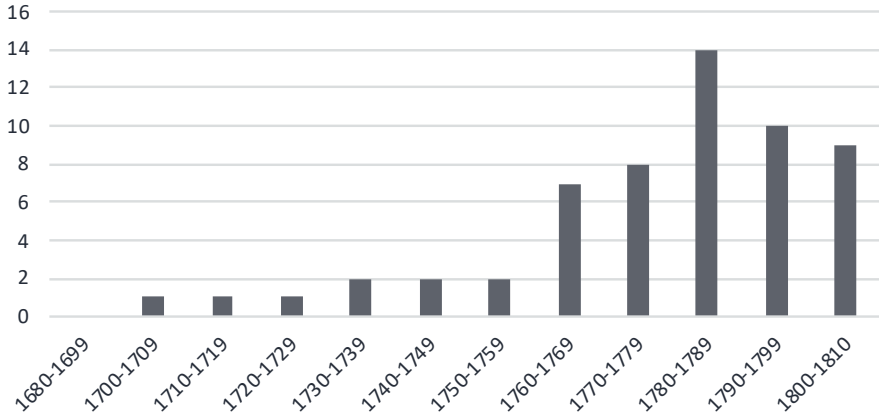

Haarlem

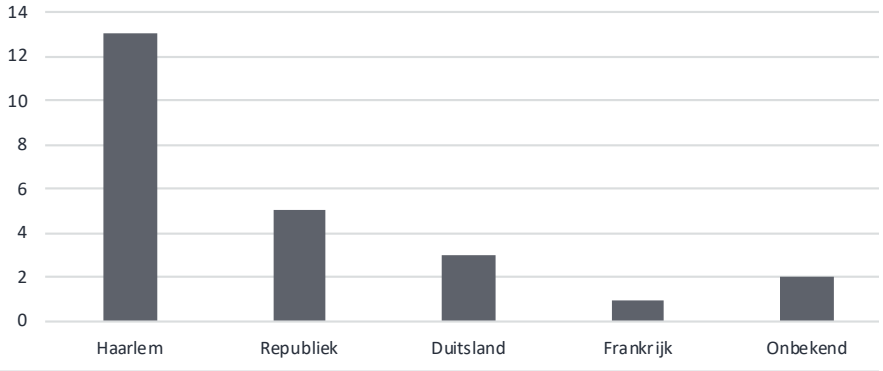
Hoe verhoudt een kleinere stad als Haarlem zich nu tot deze twee grote steden? Voor Haarlem zijn de poorterboeken niet bewaard, maar de ledenlijsten van het Comansgilde en het Sint Lucasgilde – waartoe de kamerbehangers sinds de keur van 1751 behoorden – gelukkig wel.[73] Vóór 1715, toen Daniel de Keijser als 'ledikantbekleeder' werkzaam was, zijn hier geen kamerbehangers gevonden. In de periode 1715-1810 waren er in Haarlem in ieder geval 24 verschillende personen als kamerbehanger werkzaam. [Tabel 1.6] Dat er hier veel minder kamerbehangers werkzaam zijn geweest, is begrijpelijk gezien de kleinere omvang van de stad en de nabijheid van Amsterdam. Hun aantal stijgt vanaf de jaren 1760. Het valt op dat in alle drie de steden in de jaren 1770 een sterke stijging van het aantal kamerbehangers te zien is. Deze stijging constateert Piena (2020) ook bij de witwerkers in Amsterdam en Rotterdam.[74] Van 22 personen (92%) kon de herkomst achterhaald worden. [Tabel 1.7] De meerderheid

daarvan komt uit de eigen stad. Van de rest komen de meesten uit andere plaatsen in de Republiek (Amsterdam, Utrecht, Vianen, Zutphen en Zwolle), een enkeling is afkomstig uit Duitsland of Frankrijk.

Tabel 1.6: Haarlem. Aantal werkzame kamerbehangers in de periode 1680-1810

Tabel 1.7: Haarlem. Herkomst van kamerbehangers, 1680-1810

1.2 Opleiding, loopbaan en sociale status

1.2.1 In de leer

Wie kamerbehanger wilde worden, ging in de leer bij een meester, zoals dat ook bij andere ambachten gebruikelijk was. Gegevens over de leertijd van ambachtslieden in de Republiek zijn echter schaars, en de kamerbehanger vormt daar geen uitzondering op.[75] Het is daarmee lastig een algemeen beeld te schetsen van de opleiding – behalve dat die verliep van leerling en gezel naar knecht en/of meester – of deze te toetsen aan wat bij andere ambachten gebruikelijk was.

In het algemeen bracht een leerjongen twee tot zes jaren bij een meester door, om zich vervolgens als gezel tegen een hoger loon nog eens een aantal jaren te specialiseren in het vak, of een bepaald aspect daarvan. De meeste jongens werden door hun vader opgeleid, en volgden hem op.[76] Sommigen begonnen al met 9 jaar te werken, al lijkt 12 tot 15 jaar gebruikelijker te zijn geweest. Een en ander was ervan afhankelijk of de familie een aantal jaren aan een Latijnse, Franse of kostschool kon bekostigen, en hoe snel de jongen die school doorliep. Leerjongens en gezellen woonden soms bij hun meester in, of waren daar in de halve kost.

De regels van de gilden waar kamerbehangers lid van waren – voornamelijk het koopmansgilde – bieden slechts summier informatie over de leertijd. De meest voorkomende bepaling was dat nieuwe leerjongens opgegeven werden bij het gilde, en dat daarvoor een paar stuivers betaald werd.[77] Over het aannemen, onderhoud, de te leren materie, leertijd en ontslag, zijn veelal geen bepalingen opgenomen.[78] Dit gold overigens voor de meeste gilden in de Republiek. Dit zal hetzij mondeling zijn overeen gekomen, hetzij vastgelegd in een contract. Twee andere veelvoorkomende bepalingen waren dat een meester slechts één leerjongen en/of gezel tegelijk mocht opleiden, en dat een leerjongen niet van meester mocht veranderen, vóór hij bij zijn vorige meester ontslagen was. Alles op straffe van boetes.[79] In Den Haag moesten leerjongens die 8 tot 12 stuivers per dag verdienden zich aansluiten bij de ledikantmakersbos, voor 12 stuivers per jaar. Een ledenlijst bleef hier helaas niet bewaard.[80]

Wat en hoe leerjongens concreet leerden, blijft onduidelijk. In *A General Description of all Trades* (1747) wordt er wat misprijzend gewezen op de lichte arbeid van de kamerbehanger: 'the working part […] is not Hard, but clean and genteel' [..] therefore fit for smart Youths, who have no strength to spare'.[81] Bimont en Garnier schrijven niet over de leertijd. 'De jongen' van de Utrechtse kamerbehanger Cornelis van Bree ging in ieder geval mee op locatie om te helpen.[82]

Er zijn aanwijzingen dat kamerbehangers zelf de toegang tot het beroep beperkten door selectie en hoge leergelden. Uit Engeland en Frankrijk is

bekend dat er een behoorlijke premie werd gevraagd voor de opleiding van een leerjongen.[83] In 1720 zond Maria Louise van Hessen-Kassel een zekere Johan Marcus Brand (1692-1755) vanuit Leeuwarden naar Den Haag om daar op haar kosten drie jaar 'in 't tapissiers werk' te leren, bij kamerbehanger Johannes Dier.[84] Zij betaalde f 98,9,- voor zijn opleiding en nog eens f 54,- voor zijn kleding. Brand was net als de prinses afkomstig uit Hessen: wellicht lag daarin de reden dat de prinses juist hem sponsorde.[85] Brand keerde na voltooiing van zijn leertijd terug naar Leeuwarden waar hij inderdaad als kamerbehanger voor het stadhouderlijk hof ging werken.[86] Op 27 mei 1724 werd hij aangesteld als hellebardier van Maria Louise, op een traktement van halve gage en vrije tafel of kostgeld, 'mits hij gehouden zoude wesen als Tapissier aan het hof te arbeiden, wanneer sulks gerequireert mogte worden'.[87] In 1749 was hij nog altijd werkzaam als kamerbehanger te Leeuwarden.[88]

Brand was aan het begin van zijn leertijd al 28 jaar. Alhoewel de gemiddelde leeftijd van leerjongens van kamerbehangers wat hoger lijkt te liggen dan bij andere ambachten, zal Brand eerder een gezel dan een leerjongen zijn geweest. Een andere gezel was waarschijnlijk de 'jongeling' Jacob Martinus ten Boven uit Nijmegen, die in 1780 voor vier jaar admissie kreeg te Den Haag om bij de kamerbehanger Johannes Kam jr. te gaan werken.[89] Ten Boven was toen 20 jaar. Hij keerde terug naar Nijmegen, waar hij in 1787 een aanzienlijk aandeel had in de herinrichting van de stadhouderlijke vertrekken in het Valkhof, toen Willem V met zijn gezin en de hofhouding daar verbleef.[90] In 1791 trouwde Ten Boven te Nijmegen, en werkte daar en in Arnhem als behanger en koopman, tot zijn faillissement in 1812.[91]

Leerjongens kwamen meest uit de hogere middenstand. In Amsterdam namen kamerbehangers nauwelijks weesjongens als leerling aan, in tegenstelling tot bijvoorbeeld zilversmeden, horlogemakers, kastenmakers en kleermakers.[92] [Tabel 8: *Weesjongens in de leer bij bij kamerbehangers*] 'Kamerbehanger' komt ook niet voor onder de ambachten die genoemd worden op de verschillende lijsten van gereedschappen, die jaarlijks aan de werkjongens uit de weeshuizen werden verstrekt.[93] De enige bekende leercontracten van kamerbehangers zijn echter met weesjongens. [afb. 1.6] Uit de contracten blijkt dat de jongens, van wie de jongste 13 jaar was bij aanvang en de oudste 24, vier jaar in dienst zouden blijven. Eén werkte vijf jaar als leerjongen. Dit was korter dan de leertijd in Engeland (7 jaar) en Frankrijk (minimaal 6 jaar en 3 jaar als gezel).[94] Uit de betalingen komt een weinig positief beeld naar voren. Eén jongen werd niet aangenomen vanwege slecht gedrag, allen veranderden tenminste eenmaal (en één zelfs viermaal) van meester, er was veel verzuim door ziekte of gebrek aan werk, en twee jongens liepen weg – zij het om de conscriptie voor het leger te ontlopen. Dat leerjongens echter ook een gewaardeerde kracht konden zijn, blijkt uit het feit dat kamerbehanger David Hesse te Haarlem in 1801 zijn

zilveren zakhorloge naliet aan Evert Anthonisse, 'mijn jongen'.[95] Alhoewel de meeste gegevens dus afkomstig zijn van de weeshuizen en gilden, hadden deze instituten in de praktijk weinig invloed op de opleiding van kamerbehangers als beroepsgroep.

Tabel 1.8: Weesjongens in de leer bij kamerbehangers

Jaar	Weesjongen	Leeftijd	Leer-jaren	Bij	Loon in stuivers/ week, jaar 1	jaar 2	jaar 3	jaar 4
1788	Pieter Heust	17	4	Kickhever	6	12	18	24
1805	Hendrik Petter			B. Slag	2 of 3			
1805	Gerrit Holthuys			Schouten	1			
1806	Jan Jacob Wendegoed			H. Bangart	1			
1806	Hendrik Petter			Poorters	3 of 4			
1806	Gerrit Holthuys			F. Heger		1		
1807	Gerrit Holthuys			H. Bangart	3		3	
1808	Harmen Warrens	10		J. Cuel	1			
1808	Gerrit Holthuys			P.J. de Haan	6			6
1809	Harmen Warrens	11		P.J. de Haan	1 of 2			
1813	Harmen Warrens	15	4	P.J. de Haan	6	12	18	24

Andere manieren van leren

Buiten de directe instructie van een meester waren er nog andere manieren om het vak te leren: uit gedrukte bronnen of door lessen te volgen. Een prentuitgave van het werk van de architect Thomas Lainé kreeg dan ook de opdracht mee: 'Livre de divers desseins d'ornements qui par la nouvauté, l'intelligence et le bon goût des compositions et par leurs richesses n'est pas moins utile a ceux qui commencent à s'appliquer au dessein qu'à ceux que leur profession obligent journellement d'en faire usage […]'.[96] De *Principes de l'art du tapissier* (1770/1773) van Bimont kende een internationaal succes en was ook in de Republiek voorhanden.[97] Maar ook over andere voor de kamerbehangers nuttige onderwerpen – boekhouden, rekenen, geometrie en tekenen – waren leerboeken beschikbaar. In de meeste steden boden schoolmeesters les aan in deze onderwerpen, privé, als cursus, of via een kostschool. In Amsterdam werd zo'n 'Fransche en Duitsche kostschool' zelfs gedreven door de drie kinderen van ledikantmaker Michiel Dorik. Zij onderwezen naast Frans en Duits het rekenen, schrijven, lezen, boekhouden en handwerken voor jonge juffrouwen. [Adv. 29-31; 33; 35]

Het tekenonderwijs verdient een aparte vermelding. Herhaaldelijk wordt gesteld dat de ambachtsman die verder wilde komen in zijn vak, moest leren (perspectief)tekenen, en kennis van de architectuur op moest doen.[98] Tekenen

lag aan de basis van ontwerpen en nieuwe modes, en daarmee van financieel succes. Wie zelf niet kon ontwerpen, was daarvoor afhankelijk van architecten, tekenaars en prenten, aldus Garnier (1830): 'Quand on n'a pas fait des études particulières sur le dessin et l'architecture, il est difficile d'ordonner la décoration entière d'un appartement, sans avoir recours à un architecte et à un dessinateur'.[99] Die waren in de grote steden wel te vinden, maar een kamerbehanger 'in de provincie' was op zijn eigen talenten aangewezen. Garnier raadde daarom aan om 'enkele goede werken over architectuur met prenten aan te schaffen', waarmee hij voornamelijk het werk van Percier en Fontaine bedoelde. Kennis van perspectief kwam verder de presentatietekeningen ten goede.[100]

Tekenonderwijs lijkt echter niet altijd een vast onderdeel te zijn geweest van de opleiding van leerjongens of gezellen in de ambachten. Wie dat kon betalen, nam les bij een tekenmeester.[101] In de grotere steden van de Republiek werden vanaf het einde van de zeventiende eeuw kunstacademies en -genootschappen opgericht, voornamelijk gericht op het modeltekenen naar het leven of naar beelden, maar die tevens tekenles boden aan ambachtslieden.[102] Wie lid wilde worden diende niet alleen het jaargeld te betalen, maar ook aan te tonen dat hij al kon tekenen (naar model) of een proeftekening naar een beeld te overleggen. In Leiden werd kamerbehanger en behangselschilder Cornelis van der Reyden als achttienjarige lid van het tekengenootschap *Ars Aemula Naturae*.[103] Onder de leden van kunstgenootschap *Pictura* in Den Haag en de Stadstekenacademie te Amsterdam werden echter geen kamerbehangers gevonden.[104] Dat wil niet zeggen dat zij er niet kwamen: leden konden een introducé meenemen en de verschillende genootschappen boden (avond)onderwijs voor ambachtslieden, een goedkoper alternatief voor een tekenmeester. In de Stadstekenacademie te Amsterdam bijvoorbeeld, konden 'Jongelingen, die zig op Kunsten, Wetenschappen, Fabrieken en Handwerken toeleggen', in 1781 voor f 16,- per jaar les krijgen in de grondbeginselen van het tekenen. Daar kwamen nog de kosten van tekenmaterialen bij.[105] In hoeverre kamerbehangers van deze mogelijkheden gebruikmaakten, valt niet na te gaan.

1.2.2 Meester worden

Had een gezel zijn leertijd goed volbracht, dan had hij twee mogelijkheden: meester worden, of knecht blijven. Om meester te worden hoefden kamerbehangers in de Republiek geen proef af te leggen, in tegenstelling tot bij andere ambachten.[106] Wie een eigen winkel wilde openen, moest poorter zijn, lid worden van het (koopmans)gilde, en over voldoende startkapitaal beschikken.

Men kon poorter worden van een stad door dit recht te kopen of te trouwen met een ingezeten poorter. Kinderen van poorters waren automatisch ook poorter. Het inschrijfgeld verschilde per stad. Amsterdam kende in de achttiende eeuw een van de hoogste bijdrages met f 50,-.[107]

Om lid te worden van een gilde werden er verschillende tarieven gehanteerd: voor meesterkinderen en/of geboren poorters, behuwd leden, weduwen en gekochte poorters. Wie van buiten kwam betaalde het meest, in sommige gevallen wel tweemaal wat een geboren poorter of meesterkind betaalde.[108] Zo bekeken was het het voordeligste om in de voetsporen van je vader te treden. Dat lijkt in de praktijk ook te gebeuren. [Tabel 1.9: Beroepen van vaders] De tarieven verschilden sterk per gilde en stad en liepen uiteen van minder dan tien tot een paar honderd gulden.[109] In 1751 kreeg het Haarlemse Comansgilde een nieuwe keur, waarin de inschrijfgelden vastgesteld werden op f 9,10,- voor buitenlieden, f 8,10,- voor poorters en f 7,10,- voor kinderen van gildeleden.[110] Daarnaast betaalde men een jaarlijkse bijdrage. De kramers betaalden het gilde verder voor de jaarlijkse visitatie van de ijkmeesters, die de maten en gewichten controleerden.

Tabel 1.9: Beroepen van vaders bij kamerbehangers

kamerbehanger	30
kleermaker	5
lakenkoopman	4
knoopmaker	2
koopman	2
behangselmaker	1
kalkblusser	1
kastenmaker	1
kerkmeester	1
keurslijfmaker	1
keuterboer	1
kunstschilder	1
landbouwer	1
lijfknecht	1
loodgieter	1
medicinae docter	1
meubelmaker	1
pruikmaker	1
scheepstimmerman	1
schilder	1
schippersknecht	1
schrijnwerker	1
wijnkoper/hoffunctionaris	1
Totaal	**61**

Een startkapitaal – benodigd voor de huur of koop van winkelruimte, voor winkelvoorraad en personeelskosten – was wel de grootste hindernis om zich als zelfstandig meester te vestigen: 'The Upholder […] must be no Fool: and have a considerable Stock to set up with', volgens *The London Tradesman* (1747), een gids voor jongemannen die een beroep zochten.[111] Daarvoor was volgens de auteur £ 500 tot £ 1000 benodigd.[112] De kamerbehanger zat hiermee in het hogere segment, samen met onder andere de zeilmaker, stijfselmaker, boekbinder en kabinetwerker. De auteur van *A General Description of all Trades*, ook uit 1747, schat het startkapitaal lager in: 'If a Master only does Business in a private Way £ 100 may serve his Occasions, but if he keeps a Stock of Upholstery Ware and Materials for Funerals he had need have £ 500.'[113] Met de eerste categorie worden die kamerbehangers bedoeld, die alleen of met hun echtgenote werkten maar geen winkel dreven.[114] In de tweede categorie vielen waarschijnlijk de meeste bij dit onderzoek gevonden kamerbehangers, die door hun commerciële activiteit meer documenten nalieten.

Het is lastig deze bedragen in ponden naar Hollandse guldens te vertalen. Een paar voorbeelden geven een idee van de waarde van de voorraad van kamerbehangers. De twee knechten die in 1705 een aantal kooplieden in Den Haag oplichtten, door te doen alsof ze een winkel wilden openen, kochten daarbij voor f 5.000,- aan stoffen en waren in. (Zie § 2.2.1) Isaac Mercado en Joseph de Lemos ontbonden in 1757 hun compagnieschap in zijldoek en kamerbehangsels te Amsterdam, waarbij de 'negotie goederen' – die verder bestonden uit tafelkleden, schoorsteenvallen, verfstoffen en gereedschappen – op f 3.000,- werden gewaardeerd.[115] François Heupgen nam in 1792 de behangerswinkel van zijn schoonvader over voor f 1.000,-. Hij huurde een winkelpand in de Amsterdamse Warmoesstraat. [Adv. 134] Huren in Amsterdam liepen uiteen van f 150 tot f 500 per jaar, afhankelijk van de grootte van het pand en de locatie.[116] Een winkelpand vertegenwoordigde een vergelijkbare of zelfs hogere waarde dan de voorraad, zeker in de grotere steden. Jan Dier kocht in 1708 een dubbel pand in Den Haag voor f 6.720,-.[117] Hendrik Valk betaalde in 1763 f 7.250,- voor het winkelpand in Amsterdam dat hij eerder huurde voor f 440,- per jaar.[118]

1.2.3 Knecht blijven

Wie niet de middelen of zin had om zelfstandig een winkel te openen bleef knecht. Een kamerbehanger had vaak minstens twee knechten. Daarbij is nog onderscheid te maken tussen de eerste of meesterknecht en anderen. Grotere winkeliers als Pierre Courtonne hadden een winkelknecht in dienst, speciaal voor de bediening van klanten in de winkel. Uit het contract van behangselfabrikant Jean Theodore la Campaigne met zijn winkelknecht is de instructie bekend dat hij 'de calanten met alle vriendelijkheid en gedienstigheijd tot koopen [te] animeren' moest.[119] Knechten waren niet altijd in vaste dienst.

Zo stuurde kamerbehanger Abraham Noot in 1779 enige van zijn knechten tijdelijk weg, omdat hij al een aantal weken geen werk voor hen had.[120] Met de garantie op vast werk probeerden behangers een knecht naar kleinere plaatsen als Heemstede en Beverwijk te halen.[121] [Adv. 71, 78, 111] Een aantal knechten werd overigens alsnog zelfstandig, zoals Jan Weghuys, voormalig meesterknecht van Pierre Bordier. Hij prees zich in 1803 aan als 'Hollandsche en Fransche Ledikant-en Kamerbehanger'. [Adv.177] Jacques Josset kwam in 1784 als knecht vanuit Frankrijk naar Den Haag, maar werkte later zelfstandig voor koning Lodewijk Bonaparte.[122] In Haarlem liet David Hesse in 1801 zijn winkel en inventaris na aan zijn eerste knecht, die met de tweede knecht verder ging onder de naam Cekot en Ribbers.[123]

Hoeveel knechten er in totaal bij de kamerbehangers werkzaam waren, is lastig vast te stellen. Het aantal meesters is niet zomaar met twee te vermenigvuldigen. De meeste knechten bleven anoniem: op de rekeningen worden zij simpelweg vermeld als 'knegt' of met hun voornaam. Uit de admissieregisters van Den Haag zijn voor de achttiende eeuw wel 17 knechten bij naam bekend, die zich voor kortere of langere tijd in de stad vestigden.[124] Ongetwijfeld waren dit er in de praktijk meer. De meesten kwamen uit Duitsland en de Republiek. [Tabel 1.10] Jean Baptist Reignier kwam uit Brussel en werkte van 1763-1775 voor behanger Johannes Deel, waarna hij met zijn Haagse vrouw Catharina Baskaal terug naar Brussel ging. Reignier verbleef in ieder geval de eerste tijd in een herberg. Verder werkten voor Deel: Désiré Noel (1767-1769), Hendrik Brand (1772-1773) en Willem Klapbeek (1778). Deze knechten woonden niet bij Deel in.[125] Bij de Haagse meubelmaker Matthijs Horrix werkte Johannes de la Fontaine uit Brussel als behanger in 1773.[126] Een aantal van de knechten die voor Johannes Melchior Kam werkten, is ook bekend, zoals de eerder genoemde Jacob Martinus ten Boven. Van 1780-1784 krijgt de 'jongeling' Jacob Martinus ten Boven uit Nijmegen admissie voor Den Haag. Hij werkt als knecht bij Johannes Kam sr. Ten Boven is dan 18 jaar oud. Enkele knechten waren familie. In 1773 komt Caspar Kam uit het kanton Glaris naar Den Haag. Hij woont wel bij Kam in, net als de andere knechten, maar werkt hij ook voor het bedrijf? Hij geeft namelijk als beroep 'fineerzager' op. Het volgende jaar vertrekt hij naar elders.[127] Ook Coenraad Berger uit Zürich, die van 1774-1776 voor Kam werkte, was waarschijnlijk familie van moederskant.[128] Berger had later een eigen winkel in behangerswerk in Den Haag.[129] Tussen 1775-1777 werkt Hendrik Haart uit Nassau-Siegen voor Kam.[130] Daarnaast betaalt Kam in 1809 hoge admissiekosten (f 400,-) voor ene Johan Wingenfeld, van Liebhard in Fulda.[131]

De meeste van deze Haagse knechten bleven dus voor een korte periode bij een meester, mogelijk om werkervaring op te doen. Dat gold zeker voor Frederik Fijn uit Weilburg. Fijn kwam in 1761 als behangersknecht mee naar Den Haag in het gezelschap van de prins van Weilburg, die in 1760 getrouwd was met prinses

Carolina van Oranje. Fijn trad in de hofstad in dienst van Noë Colla, bij wie hij drie jaar bleef. In 1764 keerde hij terug naar Weilburg.[132] Werkervaring in Den Haag was zeker een aanbeveling voor knechten, zo blijkt uit een advertentie van beddenwinkelier Arend Folmer uit Groningen. In 1828 breidde Folmer zijn winkel uit met een assortiment behangselpapier, en beval zich bij de klanten aan om voortaan kamerbehangers werk uit te voeren, 'onder opzigt van eenen bekwamen Meesterknecht, die de laatste 12 jaren als zodanig in den Haag gewerkt heeft […]'.[133]

Tabel 1.10: Herkomst van Haagse behangersknechten, 1750-1810

Herkomst	Aantal
Duitsland	6
Republiek	5
Zuidelijke Nederlanden (Brussel)	2
Frankrijk	2
Zwitserland	2
Totaal	**17**

1.2.4 Van winkeldochter tot eigenaar

Over de opleiding en loopbanen van vrouwen in de behangersaffaire is het een en ander bekend. Vanaf een jaar of 15 konden meisjes beginnen als winkeldochter bij een kamerbehanger of beddenwinkelier.[134] [o.a. Adv. 33, 44, 63] Zij waren dan mogelijk thuis al onderwezen in het naaien, breien en borduren. Ook in de verschillende weeshuizen werden meisjes al vroeg (vanaf 10 jaar) onderwezen in handwerken, soms in een eigen atelier door een breimeester of naaivrouw in dienst van het weeshuis, maar ook door ze uit te besteden aan naaivrouwen en naaiateliers.[135] In tegenstelling tot de leerjongens werden er echter geen weesmeisjes bij kamerbehangers uitbesteed.[136]

De winkeldochters werden in het algemeen onderwezen in het linnen- en wollennaaien, zo blijkt uit advertenties.[137] [afb. 1.7-1.8] Het linnennaaien betrof het vervaardigen van beddenlakens, slopen en tafelkleden. Wollennaaisters breiden gewoonlijk kousen en mutsen en naaiden wollen bovenkleding; qua interieurtextiel zullen zij vooral de wollen dekens vervaardigd hebben.[138] Maar dat was niet het enige. Bij de zusters Dorik te Amsterdam bestond het onderwijs in 1747 uit het 'leeren maken zeer konstige Behangzels tot nieuwmodise Ledikanten, Lit d'Anges, en al 't geen dat tot de Behangzelmakery behoord […]'. [Adv. 33] Net als de leerjongens dienden de meisjes hun eigen gerei mee te nemen, en voor wie niet in de kost was, een stoel en stoof.[139] De geleerde

vaardigheden openden overigens de weg naar andere carrièremogelijkheden in de textielsector: als bediende in een bedden-, stoffen-, galanterie- of kousenwinkel, zelfstandig naaister of kamermeid.

Dat er heel wat echtgenotes, dochters, zusters, tantes en nichtjes meedraaiden in het behangersbedrijf, valt vooral indirect af te leiden uit bronnen. Hun werkzaamheden werden niet apart vermeld op rekeningen, in tegenstelling tot die van knechten en leerjongens. Maar uit de personele quotisatie van 1742 voor Den Haag wordt bijvoorbeeld duidelijk dat twee zusters van Isaac Dier meewerkten in zijn bedrijf.[140] Een goed voorbeeld vormen de vrouwen rond de Amsterdamse kasten- en ledikantmaker Michael Dorik, werkzaam rond het midden van de achttiende eeuw. Het waren zijn vrouw en dochters die de behangsels in elkaar naaiden voor de ledikanten die hij verkocht. Dochters Anna en Rosina vestigden zich in 1745 zelfstandig op de Pijpenmarkt als 'Mademmoissels en Behangzelmaeksters'. [Adv. 29] Twee jaar later trokken zij echter weer bij hun vader in, in de Kalverstraat. In zijn testament legde Dorik senior in 1753 vast dat na zijn overlijden de kastenmakerij verkocht moest worden, maar dat zijn vrouw samen met dochter Anna de behangselmakerij voort diende te zetten.[141] Anna ontving toen een jaarloon van f 150,-.[142] Rosina was inmiddels getrouwd, met een beddenwinkelier.[143] Naast Anna en haar moeder werkte er nog een winkeldochter bij Dorik, voor f 15,- per jaar. Dat loon lijkt mager, maar waarschijnlijk kreeg deze Johanna Agneta van Santen de kost en inwoning vergoed. Mogelijk werd verder werk uitbesteed aan wollennaaister Aaltje Meijwout, die voor f 2,- vermeld staat onder de crediteuren na het overlijden van Dorik sr in 1756.[144] Aangezien de moeder toen al overleden was, werd de gehele winkel dat jaar verkocht. [Adv. 43] Anna moet een ondernemende vrouw zijn geweest. Na haar huwelijk met beddenwinkelier Hendrik Oldendorp in 1756 adverteerde zij dat jaar apart als behangselmaakster, waarbij zij ook weer een plek aanbood voor een winkeldochter. [Adv. 45]

De verdere levensloop van Johanna van Santen laat de mogelijke loopbaan van een winkeldochter zien. In 1764 trouwde zij met beddenwinkelier Johann Friederich Wiebke.[145] Ook zijn winkel was gevestigd in de Kalverstraat, op de hoek met het Weeshuisplein. In 1766 overleed Wiebke echter, zijn vermogen was toen nog geen f 2.000,-.[146] In 1768 verhuisde Johanna de 'Nieuwe Lit d'Ange en Beddewinkel' naar de Vijzelstraat. Hier verkocht zij ledikanten met hun behangsels, bedstedebehangsels, bedden, stoelkussens, matrassen en dekens, en waren om deze zelf te vervaardigen zoals kwasten, franjes, koorden en Brabantse tijken. Op de nieuwe locatie vroeg zij een winkeldochter.[147]
In 1771 ging Johanna in compagnie met Johanna Croes, die daarbij eenmalig f 1.000,- inbracht. Daarvoor deelde zij mee in de winst, en kreeg daarnaast kost en inwoning.[148] In 1774 werd de winkel verplaatst naar achter het stadhuis, en uitgebreid met een handel in 'Zyde-, catoene, Gaare en Wolle Kousen en

Mofjes, Borstrokken en Mutzen, Handschoenen'.[149] In 1778 werd de winkel nogmaals verplaatst, nu naar de Huidenstraat.[150] Datzelfde jaar overleed Johanna van Santen. Bij haar overlijden was de beddenwinkel f 1.277,- waard, en de kousenwinkel nog eens f 1.341,-, aan waren en uitstaande vorderingen.[151] Haar vermogen was dus gegroeid sinds het overlijden van haar man.

Hoewel de vrouwelijke beddenwinkeliers en behangselmaaksters deels dezelfde goederen verkochten als kamerbehangers, gebruikten zij die benaming niet, tenzij ze als weduwe de winkel van hun man voortzetten. Zo adverteert de weduwe van meester kamer- en ledikantbehanger Jan Hendrik Grabau in 1781: 'doet aan haar kalanten weten, dat zy in dezelve order haar Mans Affaire zal continueeren, (als by zyn leven) met een bekwaam Meesterknegt [...]'. [Adv. 89] Op een rekening noemt zij zich 'J.H. Grabau, behangster'.[152] Een klein aantal vrouwen schrijft zich in als ledikantmaakster of behangselmaakster bij de gilden: voor Amsterdam werden 13 winkels gevonden (11% van het totaal in de periode 1680-1810), voor Den Haag 8 (8%) en voor Haarlem 4 (16%). (Tabel 1.11)

Een enkele keer kwam overigens het omgekeerde voor en zette een man de winkel van zijn vrouw voort: in 1790 adverteerde timmerman Jan Steenmeyer uit Leiden dat hij de bedden- en ledikantbehangselwinkel van zijn vrouw voortzette.[153]

Tabel 1.11 : Aantal zelfstandige vrouwen onder kamerbehangers, 1680-1810

Plaats	Totaal	Vrouwen	%
Amsterdam	115	13	11 %
Den Haag	95	8	8 %
Haarlem	24	4	16 %
Totaal	**234**	**25**	**10 %**

1.2.5 De financiële status: lonen en bezit

Maakten de kamerbehangers hun reputatie waar, dat zij inderdaad het beste beroep hadden? Om dit te onderzoeken beschikken we niet over consistente bronnen. Toch kan er een beeld gevormd worden over hun inkomen op basis van daglonen, de personele quotisatie van 1742 en het opgegeven bezit bij het opmaken van testament of bij overlijden.

Daglonen

In de voor dit onderzoek verzamelde rekeningen van kamerbehangers worden zowel maaklonen als daglonen vermeld. Wat daglonen betreft kunnen uitspraken gedaan worden over de jaren 1731 en 1744 en vervolgens de periode 1793-1810. [Zie Bijlage 2, tabel 2.1: Daglonen van leerjongens, knechten en meesters] De lonen lijken in de achttiende eeuw niet veel te stijgen. Hendrik Valk rekende in 1744 voor zichzelf als meester behanger 28 tot 30 stuivers dagloon: Folkert

Burman rekende in 1807 26 tot 30 stuivers dagloon voor zichzelf. Valks' knechten stonden in 1744 voor 22 en 24 stuivers per dag op de rekening: die van Burman voor 12 tot 28 stuivers.[154] De daglonen van de knechten liepen uiteen van 12 tot 30 stuivers. Hoeveel de knechten hiervan werkelijk uitbetaald kregen, is onbekend. Er is verschil te zien in het loon van de vier verschillende knechten. Het is onduidelijk in hoeverre dit te maken had met leeftijd en ervaring dan wel seizoensschommelingen. De daglonen zijn grotendeels overeenkomstig wat andere ambachtslieden verdienden. Opvallend is dat een aantal knechten 30 stuivers betaald kreeg, wat aan de hoge kant is.[155] Verder is er een verschil in lonen te zien tussen kamerbehangers binnen en buiten de grote steden. Het dagloon van een leerjongen tenslotte liep uiteen van 1 stuiver in het eerste jaar tot 12 stuivers aan het einde van de leertijd.

Wanneer de behangers op locatie werkten, kwamen er voor de klant extra kosten bij. Joseph Cuel schrijft in 1808 aan een klant: 'Ik moet dan nog UED: doen opmerken dat wanneer de knegts op karweij gaan een daalder daags, buiten de kost wordt gerekent, daar bij komt nog de vragt, logement en onderhoud, ik doe dit maar om UED: te verwittigen hoe of hier [in Amsterdam] 't gebruik is […]'.[156] Daarnaast werd er soms extra biergeld gerekend.

Daglonen vormen echter niet meer dan een eerste indicatie voor de situering van de kamerbehangers. Zoals uit de gegevens van de weesjongens en knechten al bleek, werd er niet 365 dagen per jaar gewerkt, door ziekte of gebrek aan werk. De meester kreeg niet altijd (snel) de rekening betaald, en zijn personeel dientengevolge niet altijd hun loon. Daglonen zeggen daarom pas iets als je weet hoeveel dagen iemand kon werken, werkelijk uitbetaald kreeg en wat hij voor zijn geld kon kopen in een bepaalde plaats.[157]

Daglonen waren voor behangers in ieder geval gunstiger dan het werken bij de ellemaat, wat wel gebeurde als zij behangsels aanbrachten. In 1775 legde Gerrit Bussemaker op verzoek van Arnoldus Johannes van Brienen een verklaring af over een andere behanger, Johannes Siekman. Beiden werkten in 1774 aan behangsels in het huis van Van Brienen. Siekman had Bussemaker overgehaald om zijn rekening in daghuur te stellen, in plaats van de met Van Brienen afgesproken prijs per ellemaat. Siekman had bij de andere behanger geïnformeerd hoe hij betaald werd, en gezegd: 'Wwij moeten hier maar in daghuur werken en niet per ellemaat, anders komen wij er niet uit'.[158]

Kamerbehangers in de personele quotisatie 1742-1747

Voor het midden van de achttiende eeuw vormen de registers van de personele quotisatie een belangrijke bron over inkomen en bezit.[159] Bij besluit van 7 maart 1742 van de Staten van Holland werd een zogenoemd 'personeel kohier' aangelegd waarin alle inwoners met een geschat jaarinkomen vanaf *ƒ* 600,- werden opgenomen. Zij waren belastingplichtig wanneer er een besluit tot

heffing was genomen, wat gebeurde in de jaren 1745-1748. Het kohier geeft informatie over adressen, het geschatte inkomen, de geschatte huurwaarde, en bezit (dienstboden, paarden en rijtuigen, buitenplaatsen).

Dit laat het volgende beeld zien:

Tabel 1.12 Kamerbehangers in de personele quotisatie, 1747

Plaats	Totaal	Aantal in PQ	Aantal niet in PQ	Inkomen > 600	> 1000	> 1500
Amsterdam	14	6 (43%)*	7 (57%)	4 (32%)	1 (7%)	1 (7%)
Den Haag	13	8 (61%)	5 (39%)	4 (31%)	4 (31%)	0
Haarlem	2	0	2 (100%)	0	0	0
Leeuwarden	5	3 (60%)	2 (40%)	2	0	0

* % van totaal aantal kamerbehangers in 1747

De personen met als beroep kamerbehanger, ledikantmaker/-behanger en behangselmaker zijn hierin meegerekend. Behangselwinkeliers, die voornamelijk goudleer en stoffen verkochten, zijn niet meegerekend. In Amsterdam en Den Haag waren in 1747 respectievelijk minstens 14 en 13 kamerbehangers werkzaam. In Amsterdam komt iets minder dan de helft van de kamerbehangers voor in de personele quotisatie, in Den Haag iets meer dan de helft. Allen hadden een inkomen van f 600,- of meer. De meeste kamerbehangers in Amsterdam, aangeduid als 'behangselmakers', vielen echter in het laagste tarief. Slechts een enkeling viel in een hogere klasse. Er is duidelijk een verschil te zien met de behangselwinkeliers, van wie het merendeel (15 van de 21, ofwel 71%) in de tweede klasse of hoger viel. In Den Haag is de verdeling 50/50. Onder de 10 kamerbehangers waren echter 4 opgenomen die in 1742 niet taxabel waren. Stephan Pinson deed zelfs een verzoek tot doleantie, om onder de belasting uit te komen.[160] In 1747 werden twee van hen alsnog aangeslagen, in de laagste klasse (f 600,-).

Bezit

Ten slotte valt er nog iets op te maken uit het bezit. Voor 11 van de in totaal 235 gevonden kamerbehangers uit Amsterdam, Den Haag en Haarlem was het mogelijk om gegevens over bezit bij het opmaken van het testament of de inventaris na overlijden te verzamelen (5%). Dat is nog een te kleine groep om uitspraken te kunnen doen. Wat valt er wel te zeggen?

Een zeer kleine groep wist een vermogen van f 20.000,- tot zelfs f 100.000,- te vergaren. Joseph Hewlate gaf als enige op onder de f 100.000,- gegoed te

zijn bij het opmaken van zijn testament. Het is niet na te gaan in hoeverre hij zijn fortuin vergaarde met alleen de Engelse ledikantmakerij die hij dreef te Amsterdam, of ook zijn andere ondernemingen waaronder een glasfabriek. De andere kamerbehangers in deze groep hadden allen een stoffen- en/of behangselwinkel erbij. Onder hen was de Haagse Pierre Courtonne, die aan het eind van zijn leven een buitenhuis bezat en bijdroeg aan de bouw van de nieuwe Franse kerk te Voorburg. De bedragen die een aantal stoffenfabrikanten zoals de Amsterdamse familie Van Eys opgaf, van honderdduizenden guldens aan vermogen, bereikten zij echter niet. De meeste kamerbehangers gaven bij het opmaken van hun testament op onder de f 2.000,- gegoed te zijn. De boedelinventarissen laten zien dat men dit vermogen bij voorkeur omzette in onroerend goed en obligaties. Voor een beperkte groep was kamerbehanger dus inderdaad 'het beste beroep'.

1.2.6 Kamerbehangers als gildelid

Gildelidmaatschap was een vorm van sociale zekerheid en status: het gilde zorgde voor de leden die in armoede vervielen, en men kon invloed uitoefenen in dit verband. Anderzijds betekende het lidmaatschap een financiële verplichting. Wie een winkel wilde openen, diende lid te worden van het koopmansgilde. Voor de kamerbehangers als beroepsgroep is het lastig na te gaan hoeveel personen gildelid waren. In Amsterdam zijn geen ledenlijsten van het koopmansgilde bewaard die met de poorterregisters kunnen worden vergeleken. In Haarlem geldt de omgekeerde situatie, en kunnen de bewaard gebleven ledenlijsten van het Comans- en Sint Lucasgilde niet naast admissieregisters gelegd worden. Alleen voor Den Haag is het mogelijk om beide bronnen naast elkaar te leggen, al zijn daar ook hindernissen: bij het beroep werd vaak eenvoudigweg 'koopman' vermeld.

Voor Amsterdam zijn wel lijsten van de hoofdmannen en dekens van het koopmansgilde bekend. Hieronder werden geen kamerbehangers gevonden. In Haarlem was voor zover na te gaan alleen behanger Wynand Brandt actief als hoofdman van het Sint-Lucasgilde. In Den Haag waren de behangers actiever in het gildebestuur. Vanaf het begin van de achttiende eeuw leverden de families Dier en Deel verschillende hoofdmannen en overlieden voor het Comansgilde. Jan Dier maakte als deken deel uit van het gildebestuur in 1708 en 1713, Johannes Dier maar liefst 11 keer tussen 1716-1737. Neef Isaac Dier was een van de hoofdmannen die in 1731 besloten hun wapens te laten schilderen en in de gildekamer op te hangen. Dat jaar was Johannes Deel ook hoofdman, en daarna nog twaalf maal tussen 1731-1747. Zijn zoon Abraham nam het stokje over in 1746, een jaar na zijn toetreding tot het gilde, en werd tot 1771 bijna jaarlijks herkozen.[161] Een andere Johannes Deel was eveneens onafgebroken lid van het gildebestuur tussen 1752-1771. De families Dier en Deel waren beide hofleverancier van de Oranjes. Hun economische succes leidde tot sociaal

succes. Jan Dier bijvoorbeeld leverde sinds 1701 aan het stadhouderlijk hof, dus vóór zijn eerste benoeming tot deken. Andersom valt het op dat Noé en Johannes Colla, twee andere Haagse hofleveranciers, nooit een rol in het bestuur van het koopmansgilde hebben vervuld.

De koopwaren die kamerbehangers verkochten, behoorden tot het terrein van verschillende gilden. Geschilderde kamerbehangsels en tapijten vielen onder de producten van het Sint-Lucas- of schildersgilde; stoelen en ledikanten onder het Sint Jozefs- of timmermansgilde en (goud)leer onder het Sint-Crispijns-, schoenmakers- en leerlooiersgilde. In theorie dienden de kamerbehangers lid te worden van meerdere gilden om deze waren te mogen verkopen. Maar deden zij dit ook?

In Amsterdam was in de achttiende eeuw een vijftal kamerbehangers lid van het Sint-Lucasgilde.[162] Zij kochten het schilderscedul om geschilderde behangsels te kunnen verkopen. Ondanks onenigheid met het Amsterdamse Sint-Jozefsgilde over lidmaatschap waren er voor zover na te gaan geen behangers onder hun leden.[163] Van het huidenkopers-, leerlooiers- en schoenmakersgilde hier bleef een lijst met hoofdmannen en dekens bewaard uit de achttiende eeuw, waarop geen behangers voorkomen. Wel blijken een groot aantal (26) Haagse behangers in de tweede helft van de achttiende eeuw lid van het Sint-Crispijnsgilde. Ledenregisters van andere perioden bleven voor dit gilde helaas niet bewaard. In Den Haag zagen we de kamerbehangers en ledikantmakers verder in conflict met het stoelenmakersgilde. Een register van nieuwe leden van dit gilde bleef pas van de periode 1751-1796 bewaard. Daarin treffen we acht kamerbehangers aan. Op twee na staan zij allemaal ingeschreven bij het koopmansgilde. De meesten kochten de vrijdom van het gilde om stoelen te mogen bekleden.

In Haarlem is het beeld anders. Zeven van de 26 bekende kamerbehangers werden ook lid van het Sint-Lucasgilde, en het lidmaatschap werd meestal verkregen na dat van het koopmansgilde. Alleen David Hesse sr en Nicolaas Peppel schreven zich eerst als lid van het Sint-Lucasgilde in, als zadelmaker. Jacob van Oosterom en later zijn schoonzoon Louis le Houx werden meerdere malen gesommeerd om het lidmaatschap te voldoen, wat zij pas na enkele jaren deden.[164] Ook in Haarlem waren er geen kamerbehangers lid van het Sint-Jozefsgilde. Concluderend kan gesteld worden dat maar een klein deel van de groep behangers lid werd van een tweede gilde.

1.3 Dagelijks werk

1.3.1 Personeel en werkverdeling

De meeste bij dit onderzoek gevonden kamerbehangers lijken een bescheiden winkel en werkplaats gedreven te hebben, met hulp van hun echtgenote of andere familieleden, en enkele personeelsleden zoals knechten, naaisters, en een meid. Er zullen ook kamerbehangers zijn geweest die zich tot de ambachtelijke werkzaamheden beperkten, zonder een winkel te houden. Het is echter lastig hun aantal te bepalen, omdat zij minder papieren sporen nalieten.

Enkele contemporaine afbeeldingen geven een idee van het reilen en zeilen in de behangerswinkel – alhoewel ze geen realistische weergave zijn van een bestaande werkplaats. Op een prent uit de *Encyclopaedie* van Diderot en d'Alembert (1771) zien we een kamerbehanger een voltooide stoel controleren. [afb. 1.9] Achter hem zitten aan een tafel vier vrouwen te naaien, terwijl een knecht meubelen uit de winkelkamer haalt. De meester gaf leiding aan de winkel en werkplaats, en had voornamelijk het contact met de klanten. De meester of eerste knecht knipte de stoffen en bereidde het werk voor de andere knechten en naaisters voor. Vrouwen – de echtgenotes, dochters, andere familieleden en winkeldochters – vervulden een belangrijke rol binnen het behangersbedrijf. Veel van het naaiwerk werd door hen uitgevoerd: het aan elkaar naaien van de lappen stof tot gordijnen en wandbekleding. Op de prent uit de *Encyclopaedie* zien we de vrouw links twee delen aan elkaar naaien, terwijl de andere drie vrouwen samen werken aan een grotere lap. Ook op een reeks ongepubliceerde platen over de productie van papierbehang door Jean-Michel Papillon (1698-1776), zijn vrouwen te zien die aan papierbehang werken. [afb. 1.10-1.12] Campbell (1747) zegt over vrouwen in het behangersvak: 'All this Part of the Work is performed by Women, who never served an Apprenticeship to the Mystery as well as Men'. Met 'all this part' bedoelde hij het stikken, opnaaien van passementen en patroonknippen, taken die ook door 'a mere Upholder' werden gedaan.[165] Het stofferen van stoelen en het naaien en leggen van tapijten werd volgens hem door mannen gedaan. Vooral dit laatste werd als zwaar werk en daarom ongeschikt voor vrouwen gezien.[166] Ook Garnier (1830) noemt het stofferen van zitmeubelen mannenwerk, evenals het aanbrengen van passementen daarop en het (ter plekke) ophangen van draperieën en gordijnen. Vrouwen naaiden volgens hem de stoffen voor zitmeubelen en vervaardigden gordijnen.[167]

1.3.2 Werkplaats en gereedschap

De werkplaats bevond zich in de steden veelal op de zolders, waar het meeste licht was. Martinus Penninck had op de eerste of 'werksolder' van zijn huis te Amsterdam drie werkbanken staan.[168] Andere kamerbehangers maakten gebruik van schragentafels. De waarde van het gereedschap was veelal zo laag, dat die

niet apart in inventarissen beschreven werd. De vele naalden bijvoorbeeld kostten maar een paar stuivers per pakje. Om een indicatie van het verbruik te geven: een leerling kleermaker kreeg er 100 per kwartaal toebedeeld.[169] Garnier (1830) noemt verschillende soorten naalden voor het vervaardigen van matrassen en stoelbekleding, en ronde naalden voor het aanbrengen van passementen. Voor de verschillende soorten stoffen werden liefst afzonderlijke scharen gebruikt. Verder maakte de kamerbehanger gebruik van een hamer, priem, passer, duimstok en meetlat, lood en trap. Allen behoren nu nog tot de inventaris van de stoffeerder en behanger. [afb. 1.20]

Het zou te ver voeren om van alle meubelen die de kamerbehanger kon leveren, een technische beschrijving van de vervaardiging op te nemen. Technieken verschilden per type, periode en mogelijk ook per werkplaats. Om de lezer toch enig inzicht te geven in de vervaardiging en de bijdrage van de kamerbehanger, volgen hieronder per soort meubel een aantal algemene opmerkingen over de vervaardiging daarvan, vanaf het moment dat de opdracht was gegeven. Op het ontwerp wordt daarna ingegaan.

1.3.3 Ledikanten en hun behangsels

Bij ledikanten diende eerst het houtwerk gemaakt te worden door een kistenmaker, timmerman of witwerker. De breedte van een ledikant kon uiteen lopen van 3 tot 7 voet, dat wil zeggen van ongeveer 90 cm tot 2 meter. Het hout kon daarna door een beeldsnijder bewerkt worden, en beschilderd of verguld door een schilder. Wanneer de bodem geen latten had, bracht de kamerbehanger hierin singels aan van jute. Het belangrijkste deel van zijn werk betrof echter het vervaardigen van de gordijnen, vallen en sprei. Waar het behangsel van een bedstede bestond uit een of twee gordijnen met een val, kon het behangsel van een vrijstaand ledikant meer dan 20 delen omvatten. Gewoonlijk had het ledikant een hemel met vallen, zowel binnen als buiten. Hiertussen waren de gordijnroeden verborgen. Een ledikant had twee tot zes gordijnen, die met ringen of soms lussen aan de roeden bevestigd waren. Roeden en ringen werden gekocht bij een smid. Bij het hoofdeinde hingen bij de rijkere ledikanten twee smalle, rechte gordijnen, de *bonne grâces*, die de slaper tegen tocht beschermden. De hemel van het bed kon plat of bol zijn, met decoraties op de hoeken in de vorm van houten dan wel beklede bollen of vazen (*pommes*), eventueel met franje en veren (*panaches*) versierd. In de rijkere ledikanten lagen meerdere matrassen. Gewoonlijk lag onder een stromatras en boven een of twee gevuld met paardenhaar of veren. Een sprei of *courtepointe* beschermde het bed overdag tegen stof. Deze kon op maat gemaakt zijn voor het ledikant en de decoratie daarvan herhalen, maar ook spreien van bijzondere stoffen als sits, van quilt, of met het familiewapen kwamen voor. De poten konden verder schuilgaan onder vallen.

Kamerbehangers werkten met patronen om de sprei, vallen en decoraties te vervaardigen: '[…] [he] must use his Sheers so dextrously as to cut a Valance or Counterpain with a genteel Sweep, and according to a Pattern he has before him'.[170] Voorbeeldprenten als die van Daniel Marot en Baptiste Anthéaume geven wel de vorm en decoratie weer van vallen en panelen, maar de kamerbehanger diende die zelf naar een werkbaar patroon op schaal te vertalen. [afb. 1.13-1.15] Pas in de negentiende eeuw verscheen in een Engelse handleiding een aantal in druk.[171] Voor zover bekend is geen Nederlands voorbeeld van dergelijke patronen bewaard gebleven. Veel patronen kon de behanger pas maken als het geraamte van het meubel klaar was, en de maten bekend. Bimont geeft slechts enkele aanwijzingen over het gebruik van patronen. Zo vermeldt hij dat het baldakijn van een *lit à la Romaine* – een overdwars geplaatst bed met kleine hemel op spijlen – van binnen en buiten bekleed werd met karton dat in punten geknipt was, dat tegelijk diende als patroon voor de bekledingsstof. Verder schrijft Bimont dat de patronen voor de decoratie – in de vorm van appliques, borduurwerk, passement of festoenen – op de stof werden gecalqueerd met krijt, of waskrijt indien het een *serge* betrof. Het patroon van de grote vallen diende als uitgangspunt voor dat van de kleine vallen, 'terwijl men er op let om de sterkste elementen van het patroon onmerkbaar te verkleinen, dat wil zeggen, de grote festoenen, & voornamelijk die van de twee einden van de val. Kortom, het midden van de kleine en grote vallen moet zich recht tegenover elkaar bevinden wat betreft de festoenen, bloemen & de banen stof'.[172]

Om de vallen stevigheid te geven werd tussen de stof en de voering wel jute of linnen aangebracht, of een ander stevig doek. Soms werd papier gebruikt.[173] Voor de gordijnen waren twee tot zes banen stof nodig die aan elkaar genaaid werden en gevoerd. Als voeringstof werd gewoonlijk een goedkopere stofsoort gebruikt zoals armozijn of tafzijde. Om gordijnen van zware stoffen sierlijker te laten vallen, werden soms loodjes in de onderrand verwerkt.

Er waren vele mogelijkheden om het ledikant verder te decoreren, en de korte beschrijving hier doet geen recht aan de uitbundige en rijke ledikanten. Appliques, uitgeknipte motieven, vervaardigde de kamerbehanger zelf naar een patroon. Passementen als band, kwasten en franje werden betrokken bij de passementmaker. Borduurwerk werd door borduurwerkers uitgevoerd, en soms door een vaardige klant, al dan niet onder begeleiding van een professionele borduurwerker. [afb. 1.17] Een aantal houten onderdelen van het ledikant – de hemel, de hoekstukken of *pommes* op de hoeken daarvan en het hoofdbord – konden met stof en passement bekleed worden. De kamerbehanger plakte de stof met lijm op het hout. Bij de meer kwetsbare stoffen als zijde werd eerst een ondergrond van papier aangebracht. Ook de passementen werden erop gelijmd of genageld. De verenhandelaar leverde de veren voor de pluimen op de hoekstukken. De Amsterdamse beddenwinkelierster Elisabeth Beijler nam in

1720 Maria Anna Marchant in dienst om kantwerk voor ledikantbehangsels te vervaardigen.[174]

1.3.4 Raambekleding en portières

Bij gordijnen dacht men tot in de achttiende eeuw in eerste instantie aan gordijnen voor een ledikant. Raambekleding werd gewoonlijk aangeduid als 'glasgordijnen', om ze te onderscheiden van ledikantgordijnen. In de meest eenvoudige vorm bestond raambekleding uit een enkel gordijn dat met ringen of lussen aan een houten of ijzeren roede was bevestigd. In de loop van de achttiende eeuw werden dubbele gordijnen steeds meer gemeengoed. Een kap, met of zonder val, of een draperie onttrok de gordijnroede aan het zicht. De kap kon van stof, hout, of met stof bekleed hout gemaakt zijn. Hier kwamen de smid en de houtwerkers weer om de hoek kijken.

Portières, gordijnen voor deuren, waren in eerste instantie bedoeld om de warmte binnen te houden. De vervaardiging volgde die van de glas- en ledikantgordijnen. Gewoonlijk waren ze van dezelfde stof, kleur en vorm als de overige gordijnen in hetzelfde vertrek.

1.3.5 Zitmeubelen

De stoelenmaker vervaardigde het geraamte dat daarna naar de beeldsnijder ging voor de decoratie in snijwerk. Eventueel kwam er een schilder of vergulder aan te pas voor de afwerking. De stoelen werden gewoonlijk in elkaar gezet voor ze naar de behanger gingen. Bij stoelen die à chassis bekleed werden, werden een losse rug, zitting en armleuningen in de stoel gezet. Dit maakte het gemakkelijker om de bekleding nog eens te vervangen of te wisselen.

De bekledingsstof was de laatste laag die werd aangebracht. Vóórdat deze bevestigd kon worden diende de stoffeerder een zitting te maken. Eerst werden daartoe juten singels kruislings gespannen over het houten frame en vastgespijkerd. Vervolgens werd een vulling aangebracht van paardenhaar (*crin*), die werd overtrokken met linnen. Om de vulling op zijn plek te houden werd tot ver in de achttiende eeuw eerst de voorregel gevuld en apart vastgemaakt met linnen, zoals te zien is op een prent uit de *Encyclopédie*. [afb. 1.20-1.24] Het paardenhaar werd afgedekt met linnen, dat vastgespijkerd werd. De zitting werd nu doorgeregen tot een geheel, de koek. Hierop kon een tweede laag crin of andere vulling voor comfort worden aangebracht, afgedekt met katoen.

Voor de ruggen van zitmeubelen werd eerst jute aangebracht. Eventueel kon met gekruiste juten singels meer stevigheid verkregen worden. Het paardenhaar werd direct op het jute aangebracht en met steken vastgezet. Door meer of minder haar toe te voegen werd de rug in vorm gebracht. Pas nu kon de eindstof aangebracht worden. Deze kon uit verschillende delen bestaan die aan elkaar genaaid waren, om vervolgens vastgespijkerd te worden. De randen

werden vervolgens verborgen achter koperen siernagels of band (passement). De bekleding kon verder gedecoreerd worden met passementen, terwijl losse kussens gevuld met veren of dons voor extra zitcomfort zorgden.

1.3.6 Wandbespanningen

Voor de vervaardiging van wandbespanning was het van het grootste belang om de juiste maten van de wandvakken te weten, om verspilling dan wel tekorten te voorkomen. Een behangsel dat niet goed paste kon door de klant geweigerd worden en vormde dan een grote financiële verliespost. In het contract met zijn winkelknecht nam behangselfabrikant Jean Theodore de la Campaigne dan ook de bepaling op, dat bij een foutieve opname van de maten degene die dit gedaan had daar financieel verantwoordelijk voor was.[175] Bij voorkeur nam de kamerbehanger zelf de maten op, maar het gebeurde ook vaak genoeg dat een klant buiten de stad een tekening met maten opstuurde, of de maten eenvoudigweg in een brief beschreef. [afb. 1.26]

Tot het laatste kwart van de zeventiende eeuw werden wandbespanningen, ongeacht het materiaal, meest los aan de wand opgehangen. De schrijver Frans van Burkom (1709-1793) vermeldt: 'Want in oude tyden plachten de behangsels van tapyt, fluweel, damast en andere zyde stoffen, Point de Hongrie, karpet, enz. langs de mueren te hangen als gordynen die daer voor hongen. […] My heugt nog dat alle de behangsels dus langs de muuren hongen en geene aen de zelve vastgespykert waeren dan alleen goud leer. Nae dien tyd zyn veele andere soorten van behangsels van zyldoek, geschildert en bedrukt doek in gebruik gebracht die aen de mueren aen alle kanten vast genaegelt worden. Die zyn eerst in mynen levenstyd uitgevonden'.[176] Pas tegen 1700 werd het gebruikelijker om ook stoffen behangsels vast te nagelen en van een lijst te voorzien.

Tapijten

Een 'kamer tapijten', dat wil zeggen een serie bij elkaar passende tapijten voor één ruimte, kon bestaan uit twee tot zestien stukken. Een courante maat was acht stukken met 225-250 vierkante el aan oppervlakte. Wanneer een kamer geheel rondom met tapisserie werd bekleed, dan werden zogenoemde 'passtukken' geleverd voor boven de deuren en onder en boven de vensters. Tussen de vensters kon soms nog een smal tapijt geleverd worden, het zogenoemde vensterstuk of 'entrefenêtres'. Om tapijten op te kunnen hangen dienden ze eerst van een voering en lussen te worden voorzien. Wanneer tapijten werden vastgespijkerd liepen ze rondom door en werden de deuren soms uitgesneden. De allerrijksten beschikten over een collectie tapijten en wisselden deze regelmatig af naar seizoen of gelegenheid. Sommige series werden zelfs alleen voor speciale gelegenheden gebruikt, en bleven de rest van het jaar opgeborgen. Tapijten konden verkleuren en werden dan soms bijgeschilderd. [Adv. 107]

Er werden wel gordijnen voor de tapijten aangebracht om ze tegen de invloed van daglicht en stof te beschermen.[177]

Goudleer

Goudleer werd vervaardigd in losse stukken of banen door de goudleermaker. De losse delen dienden eerst aan elkaar genaaid te worden tot grotere vlakken. Eerst na 1700 kon men door een gewijzigde techniek langere banen goudleer maken tot wel vier meter, door ze aan elkaar te plakken. Hierdoor hoefden de banen alleen nog maar verticaal aan elkaar genaaid te worden om een groot wandvlak te verkrijgen.[178] De banen werden op latten gespijkerd die men tegen de wand bevestigde. Dat kon in de werkplaats gedaan worden, zodat het behangsel op een raam bij de klant geplaatst werd. Voor het maken van die latten en ramen was de tussenkomst van een timmerman nodig. Slechts een enkele keer werd het goudleer met lussen opgehangen aan spijkers of roeden.[179]

Stoffen wandbespanningen

Net als bij ledikantbehangsels bestond de opgave voor de kamerbehanger er bij een stoffen wandbespanning uit om voldoende stof voor het wandvak bijeen te krijgen en deze evenwichtig te verdelen. Bimont geeft dan ook vooral aanwijzingen hoe het hoofdmotief in het midden van een vlak te plaatsen. Hij adviseerde om de stof eerst met een paar nagels vast te maken op het vak, om zo het effect te kunnen zien. Als dit naar wens was, kon men de stof aan elkaar naaien en verder vastspijkeren. Daarna werden het passement, lijstwerk of een draperie aangebracht. Om de stoffen recht op de muren te hangen en de naden recht naast elkaar te krijgen, werd gebruik gemaakt van een loodje aan een touw. Dunne stoffen werden geplisseerd of gevoerd om ze meer stevigheid te geven. Garnier (1830, p. 79) vermeldt dat in zijn tijd de stoffen niet meer direct op de wand werden aangebracht, maar op houten ramen die op de wanden werden bevestigd.

Papierbehang

Papierbehang was net als goudleer eerst in kleine vellen, en later in lange banen verkrijgbaar. Ook hier was de eerste zorg van de kamerbehanger om voldoende materiaal voor het wandvlak bijeen te brengen, en vervolgens de verschillende banen zo te bevestigen dat de motieven op elkaar aansloten: 'een moeilijk werk dat veel aandacht vraagt, want men kan met een enkele fout een hele bespanning verpesten'.[180] Papier kon door de kwetsbaarheid niet direct op de muur worden aangebracht. Eerst werd een raamwerk gemaakt, bespannen met linnen doek. Dit werd beplakt met meubelpapier, of ook wel kranten. Hier werd vervolgens het papierbehang op geplakt. De randen werden als laatste aangebracht. Een reeks ongepubliceerde platen van Jean-Michel Papillon (1698-1776), toont de fabricage en het aanbrengen van verschillende soorten papierbehang rond 1760. [afb. 1.10-1.12]

1.3.7 Stoffenleveranties

Stoffen vormden het belangrijkste materiaal van de kamerbehanger. 'De verdeling van de stoffen waarmee men meubelen bekleed, hun eigenschappen, de voorkeur die de ene stof geniet boven de andere, & het (bruikbare) deel dat men uit ieder nemen kan, vormt de eerste stof tot meditatie van de Tapissier, die ordentelijk te werk gaat in het onderzoek van zijn kunst', aldus Bimont.[181] Aan de kamerbehanger om van elke stof te weten wat de eigenschappen waren, waar die toe geschikt was en wat er op dat moment in de mode was. Damast bijvoorbeeld, lang een van de duurste stoffen, diende volgens Bimont eerst een paar dagen uitgehangen te worden voordat men het kon verwerken, aangezien de stof kon krimpen, 'zoals gebeurt met zijden stoffen'.[182]

Stoffen werden per 'stuk' (*pièce*) geleverd, dat wil zeggen in een onversneden lap. De lengte en breedte van het stuk verschilden per stofsoort, regio, fabrikant en periode. Zo wordt in de *Dictionnaire universel du Commerce* (1748) de lengte van een stuk *estamine* gegeven als 11-12 ellen, terwijl een stuk *gingham* maar 8 ellen meet. De lengte van een stuk *kamelot* kon dan weer uiteenlopen van 30 tot 60 ellen.[183] Dit maakt het voor de onderzoeker lastig vast te stellen hoeveel stof er oorspronkelijk geleverd werd.

Voor de leverantie van stoffen waren er drie mogelijkheden: de kamerbehanger leverde die uit eigen voorraad, hij kocht deze bij een stoffenwinkel of -handelaar, of de klant leverde de stof zelf aan.

Het is duidelijk dat een aantal kamerbehangers zelf een stoffenwinkel dreef. In Den Haag schreven acht kamerbehangers zich tussen 1680-1720 bij het koopmansgilde in met als toevoeging 'en stoffe'. Waarschijnlijk lag dit aantal in werkelijkheid hoger, want ook Pierre Courtonne, die zich alleen als ledikantbehanger inschreef, had een groot aantal stoffen op voorraad. [Zie § 2.2] Tenslotte waren kamerbehangers als leden van de koopmansgilden vrij om hierin te handelen: zij hoefden zich daarvoor niet apart of bij een ander gilde in te schrijven. Het zelf leveren van stoffen had waarschijnlijk als voordeel dat men daarover een zeker winstmarge kon berekenen, zoals ook de kleermakers wel deden.[184] Vooralsnog zijn er geen bewijzen gevonden dat kamerbehangers in de Republiek actief betrokken waren bij het vervaardigen van nieuwe stofpatronen, zoals de Franse hoftapissier Pierre-Germain Lallié dat rond 1720 wel was.[185]

Waar betrok de kamerbehanger zijn stoffen? Vooral uit notariële akten kan een beeld geschetst worden van de verschillende mogelijkheden. In eerste instantie kocht de kamerbehanger stof via dezelfde kanalen als zijn klant: bij de behangsel- en stoffenwinkels en de stoffenfabrikanten. Op de debiteurenlijst uit 1728 van de behangselwinkel van Margaretha van Winschooten in Amsterdam komen heel wat behangers voor, zowel binnen Amsterdam als ver daarbuiten. Behangselwinkels als die van Van Winschooten traden in feite op als grossiers voor kamerbehangers. Maar behangers kochten ook zelf direct bij buitenlandse

fabrikanten. Johannes Dier uit Den Haag reisde in 1708 naar Engeland, mogelijk om daar stoffen in te kopen.[186] Hij had in ieder geval schulden uitstaan bij koopman John Reeves uit Norwich, die onder andere kalaminken, damast, estamine en satinetten naar Holland exporteerde.[187] Johannes Ringenes kocht damast van Pieter Buijk en comp. te Gent.[188]

Een voorraad stoffen vertegenwoordigde echter een behoorlijke investering, en was daarom niet voor iedereen weggelegd. Een bijkomende moeilijkheid was dat de mode snel veranderde. Patronen raakten net zo gauw uit de mode als ze erin kwamen. Vanuit Lyon, het hart van de Franse stoffenindustrie, bereikten ieder kwartaal nieuwe ontwerpen de rest van Europa.[189] Eén manier om dit te ondervangen was om stoffen alleen op bestelling te laten vervaardigen. Een andere was om stoffen onbedrukt te laten – de kosten voor het drukken waren relatief laag in verhouding tot de stof. Margaretha van Winschooten bijvoorbeeld had een aantal onbedrukte trijpen op voorraad.[190] In Amsterdam en andere grote plaatsen waren drukkerijen die deze stoffen bedrukten. Kamerbehangers speelden hier wel een rol in. In 1732 liet Philippe Audrouin een kamelot, bestemd tot een wandbespanning voor zijn Leidse klant Daniel van Eys, bedrukken bij de Amsterdamse trijpdrukker Egbert Kleijn. De firma werd in 1779 opgeheven en had toen 9 verschillende drukpatronen.[191] Audrouin overlegde de rekening van Kleijn, om aan te tonen hoeveel hij voor het drukken had betaald.[192] De bedrijven van Audrouin, Kleijn en Van Winschooten waren alle drie gevestigd in de Warmoesstraat te Amsterdam. Hier bevonden zich ook de stoffenwinkels van Esaije Gillot en Jacob Roeters, met wie Audrouin eveneens handelde. [Zie § 3.3] Ook in Den Haag zien we dat kamerbehangers zich bij voorkeur vestigen in een straat waar ook stoffenwinkels aanwezig waren.

Er zijn daarnaast familiebanden aan te wijzen tussen kamerbehangers en stoffenproducenten en -winkeliers. Audrouin had een 'nicht Ribouleau' die een stoffenwinkel in Amsterdam dreef; de vader van Jan en Johannes Dier was lakenkoopman, en Pierre Courtonne was via zijn vrouw verwant aan de stoffenfirma Blacquière in Den Haag. Wie met familie handelde, kon mogelijk rekenen op gunstige prijzen, al zijn concrete voorbeelden niet bekend.

Een laatste manier om aan stoffen te komen, was om deze te kopen op veilingen of uit boedels. Zo kocht Johannes Kam jr. in 1814 verschillende kleden op de winkelveiling van Catharina Reytenbach.[193]

Uit de casussen in de volgende hoofdstukken blijkt dat het vaak de klant was die de stof kocht en aanleverde. In dat geval kon de kamerbehanger nog wel optreden als bemiddelaar en adviseur voor de stoffen, patronen en passementen: 'I have just finished my House, and must now think of furnishing it with Fashionable Furniture: The Upholder is the man upon whose Judgment I rely in the Choice of Goods; and I suppose he has not only Judgment in the Materials, but Taste in the Fashions, and Skill in the Workmanship', aldus Campbell.[194]

In *A General Description of all Trades* heet de kamerbehanger: 'The absolute necessary Tradesman for decently and sumptuously furnishing a House'.[195] Zoals we zullen zien gaf Audrouin advies aan Daniel van Eys over stoffen die op dat moment in de mode waren, en wat zij moesten kosten. [§ 3.3] Ook andere kamerbehangers beoordeelden de kwaliteit van stoffen voor hun klanten.

1.3.8 Toeleveranciers, onderaannemers en concurrenten

Uit bovenstaande beschrijvingen zien we dat kamerbehangers met vele andere ambachtslieden en winkeliers samenwerkten om meubelen te vervaardigen. Volgens de gilderegels waren die ambachten strikt gescheiden, al waren er altijd ondernemende lieden die de regels probeerden te ontduiken. Deze strikte scheidingen lijken niet voor de kramers binnen het kramersgilde te hebben gegolden.

Kamerbehangers moeten concurrentie ondervonden hebben van de beddenwinkeliers, behangselmaaksters en soms zelfs passementmakers, die ook complete ledikanten, ledikantbehangsels, vallen, gordijnen en stoelkussens vervaardigden. Wat deze groep echter niet vervaardigde, was zitmeubilair. Kamerbehangers op hun beurt vervaardigden minder vaak kussens en dekens, het 'bed'. Bewijs van onderlinge conflicten, zoals die er wel waren met de houtbewerkers, zijn er echter niet. Met name de winkeldochters wisselden nogal eens onderling.

Mogelijk besteedden kamerbehangers ook naaiwerk uit aan naaisters. Het is echter lastig om hier een goed beeld van te krijgen, aangezien hun werkzaamhedne niet apart vermeld werdne op de rekeningen.

1.3.9 De kamerbehangers als ontwerpers

In hoeverre traden de kamerbehangers nu zelf als ontwerpers op? Want naast 'een civiele prijs' zocht de klant meubelen 'na de nieuwste of eerste smaak' – twee formules die bijna standaard in advertenties voorkomen. Om aan die laatste vraag te voldoen diende de kamerbehanger op de hoogte te zijn van de laatste mode – of deze zelf te creëren. Een belangrijk en goedkoop middel voor het eerste waren de diverse prenten die vanuit modecentra als Parijs, Londen en Augsburg hun weg vonden door Europa.[196] Vanaf in ieder geval de zestiende eeuw, brachten architecten en andere ontwerpers ornamentprenten uit, gewoonlijk in series (*livres*) van zes. Ornamentprenten konden als voorbeeld dienen voor bijvoorbeeld borduurwerk op ledikantbehangsels en zitmeubelen. Er werden ook prenten specifiek gericht op *tapissiers* uitgebracht, met voorbeelden van *pommo* (decoratieve hoekstukken), lambrekijnen, ledikantbehangsels en zitmeubelen. [afb. 1.27] De achttiende eeuw zag een grote toename in de uitgave van voorbeeldboeken waarvan het bekendste wel Chippendale's *Director* (1754) was.[197] Door deze publicaties en latere tijdschriften als *Meubles et objets de goût* en het *Journal des Dames* konden

kamerbehangers zichzelf en hun klanten de nieuwste modes tonen. Dat dit in de praktijk ook gebeurde bevestigen de schaarse boedelinventarissen van kamerbehangers. David Hesse uit Haarlem bijvoorbeeld bezat bij zijn overlijden in 1802 een portefeuille met '59 prenten met gardefeutjes, etc.', en één met 'differente modellen van ledanges, canapees en ledikanten.'[198]

Het valt op dat de *upholders* en *tapissiers* pas in de tweede helft van de achttiende eeuw zelf ontwerpen gaan publiceren. Tot het midden van de achttiende eeuw komen we voornamelijk architecten, *dessinateurs* en schilders tegen als auteurs van prentuitgaven. Bimont was – samen met Thomas Chippendale (1718-1779) – één van de eerste ambachtslieden die zelf beklede meubelen vervaardigden, die een publicatie van eigen werk uitbracht. Bij Bimont komt het zelf ontwerpen niet aan de orde. Het 'talent' van de *tapissier* bestaat er voor hem uit om de meubelen in een juiste verhouding te vervaardigen, patronen voor vallen of decoratie in de juiste verhouding naar het meubel te vertalen, en stoffen en passementen op elkaar af te stemmen. Dat zijn *tapissier* niet aan de wieg van nieuwe modes staat, blijkt verder uit zijn uitspraak: 'la variation des modes que l'on ne peut prévoir'.[199] Toch zal ook Bimont zijn klanten schetsen van meubelen hebben getoond, om een keuze uit te kunnen maken. De platen bij de heruitgave van de *Principes* waren overigens niet door hemzelf vervaardigd, maar waarschijnlijk door Patrice Liard, een tekenaar/ ontwerper in dienst van de koninklijke Garde-Meuble. De kwaliteit van de tekeningen bij de *Principes* was één van de redenen waarom het manuscript afgekeurd werd door de *Académie*: 'Les dessins, d'ailleurs, sont executés sans principe et sans perspective; ils ne représentent que des idées très imparfaites des objets qu'on a voulu rendre'.[200]

In Engeland was er in de achttiende eeuw een aantal *cabinet-makers/ upholsterers* die hun werk in prentseries uitgaven. Wellicht is dat te verklaren doordat meubelmakers vaker tekenonderwijs ontvingen dan kamerbehangers, en in Engeland de combinatie van meubelmaker en kamerbehanger veel gebruikelijker was dan in de Republiek. Thomas Chippendale was in 1754 de eerste met *The Gentleman & Cabinet-Maker's Director*. Deze uitgave omvat 161 platen met voorbeelden van meubelen in verschillende stijlen: gotisch, Rococo en Chinees. Een tweede editie verscheen al een jaar later, in 1762 volgde een herziene en uitgebreide uitgave. De *Director* bezorgde Chippendale grote naamsbekendheid én nieuwe welgestelde klanten. In 1788 volgde George Hepplewhite zijn voorbeeld met *The Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide*, en in de jaren 1791-1793 bracht Thomas Sheraton zijn *The Cabinet-Maker and Upholsterer's drawing-book* in drie delen uit. Deze uitgaven waren expliciet bedoeld als *pattern books*, voorbeeldboeken, die de ambachtsman kon tonen in plaats van eigen tekeningen. Hoe groot de invloed van deze Engelse publicaties in de Republiek was, blijft een punt van discussie. Periodieken als *Ackerman's Repository* en *Meubles et Objets de goût* van Pierre de la Mésangère bevatten ook prenten naar

ontwerpen van kamerbehangers, al blijven die veelal anoniem.[201] In Frankrijk werd pas in 1818 een uitgave van tekeningen door een *tapissier* zelf gepubliceerd: het *Recueil de draperies d'Hallavant, mis au jour par Osmont et Dezon*.[202]

Voor de eerste Nederlandse uitgave van tekeningen van een kamerbehanger moeten we wachten tot 1825. Johannes Adrianus Smits (1785-1842) uit Rotterdam geeft dan een 'Verzameling van Tekeningen van Drapperien' uit bij de Rotterdamse uitgevers Mensing en Van Westreenen. Buiten de titelpagina bestaat de verzameling uit 30 prenten van raambekleding en ledikanten in een late empire stijl, die sterk verwant is aan de *Dessins d'ameublement* (1822-1838) van Theodore Pasquier. De uitgave was als gebruikelijk zowel gekleurd als ongekleurd te bekomen, voor respectievelijk f 7,50 en f 6,00. De uitgevers prijsden de publicatie aan als 'zoodanig ingerigt, dat dezelve tot de naauwkeurigste navolging zeer geschikt zijn'. [afb. 1.29-1.31] Johannes was de zoon van kamerbehanger Gerrit Smits. In 1820 nam hij samen met zijn broer Antonij de fabriek in behangselpapier van J. Krieghoff te Rotterdam over.[203] Datzelfde jaar wonnen zij op de Nationale Nijverheidstentoonstelling te Gent een bronzen medaille voor gedrukte merinos en geschilderd papier.[204]

Dergelijke prenten, maar ook eigen tekeningen, werden verzameld in een portfolio, bekend als het boek. Iedere vooraanstaande ambachtsman die met vormgeving te maken had moet een portfolio hebben gehad, waarmee hij klanten voorbeelden van werk kon tonen. Er zijn echter maar enkele exemplaren van dergelijke boeken bewaard gebleven.[205] [afb. 1.28] Het voorbeeldboek vertegenwoordigde in feite het creatieve kapitaal van de ambachtsman. Dat hij daar zuinig mee omsprong, is niet verwonderlijk. In een brief van 1 augustus 1727 aan Daniel van Eys noemt Pierre Audrouin bijvoorbeeld 'mon livre', zijn boek, dat hij mee zal nemen naar de klant, om stoelontwerpen te laten zien. Mocht Van Eys dit boek eerder nodig hebben, dan kon het ook toegestuurd worden, mits Audrouin iemand bereid vond die het persoonlijk mee wilde nemen.[206] Ook de Amsterdamse spiegelverkoper Dirk Kool, die in oktober 1735 door Van Eys' zaakvertegenwoordiger Jan Zuurlander benaderd werd voor nieuwe spiegels, had 'een boek met diversse teekeninge van die soort [d.w.z. spiegels inclusief lijsten] met de voetmaat erbij'. Kool is bereid dit boek toe te zenden, maar alleen op voorwaarde dat 'sulks niet aan timmerlieden, beeldhouwers of andre laat sien daar sy daar geen copye van kunnen neemen, dewyl hy anders daardoor benadeelt soude worden'.[207]

Al blijft het bij Audrouin onduidelijk of de stoelontwerpen zijn eigen tekeningen, die van anderen, of prenten betroffen, dat een aantal kamerbehangers ook zelf tekende, lijkt waarschijnlijk. In het bureau van de failliete Hendrik van Otterbeek trof men in 1783 'eenige teekeningen tot de Affaires'.[208] In de inventaris van Maria la Court, weduwe van Gerrit Valk, bevond

zich 'een hoedekast met Monster tekeningen'.[209] Wellicht behoorden daartoe perspectieven van ledikanten en raamdecoraties, zoals er een aantal te vinden zijn in de collectie van het Rijksmuseum.

Eén anonieme tekening daaronder, met de maten in voeten en duimen vermeld, moet in ieder geval van Hollandse origine zijn. [afb. 1.33] De tekening toont twee ledikanten met hemel, gordijnen en (waarschijnlijk) voeteneind. De hemel van het linker ledikant heeft een rechte kroonlijst, een portret in een medaillon en onder het voeteneind draperieën die bekend stonden als 'à la reine'. Het ledikant rechts heeft een ronde hemel met een vaas erop, en een halfrond voeteinde met medaillons. Alhoewel de tekenaar enige schaduw aanbracht, doen zijn tekeningen niet heel verfijnd aan. De stijl doet denken aan de Parijse ontwerpen van Juste Nathan Boucher (1736-1782) en Charles Delafosse (1734-1789), maar de ontwerpen zijn niet terug te leiden naar een specifieke prent.

Een ander voorbeeld van tekeningen door een kamerbehanger, alhoewel net buiten de onderzoeksperiode, zijn de twee tekeningen van gordijnontwerpen door 'A. J. Kalff' uit 1819 en 1820. [afb. 1.34-1.35] Dit was hoogstwaarschijnlijk kamerbehanger Arnoldus Jan Kalff (1799-1846), die in Rotterdam en Amsterdam werkzaam was. De eerste tekening toont een paar gele gordijnen met daarover een rode draperie afgezet met witte franje, in het midden vastgezet met drie paters waaraan een paar kwastjes hangt. Dit wordt herhaald in een draperie onder de vensterbank, eveneens in rood maar zonder franje, en bevestigd met kleinere paters. Het geheel is een eenvoudige weergave van de rijke late empire raambekleding zoals te vinden bij Smits en Pasquier. De andere tekening toont twee draperieën voor ramen, die bijna letterlijk overgenomen zijn van plaat 282 uit de serie *Meubles et Objets de Goût*. Deze was al in ca. 1809 uitgegeven. [afb. 1.36]

Ten slotte moet vermeld worden dat er wel voorbeelden te vinden zijn van kamerbehangers die zich voorstonden op technische inventies. Robbert Peters adverteerde in 1738: 'en heb by mijn gemaakt een seer fraaie nieuwe Machine voor de Ledikants Gordijn, te trecken selfs met een Touwtje […]'. [Adv. 20] De Amsterdamse ledikantmaker en beddenwinkelier Hendrik van Otterbeek adverteerde vanaf 1772 meerdere malen met opvouwbare ledikanten naar eigen ontwerp: '[…] ook zyn by hem mede-klaar diverse door hem geïnventeerde fatsoenen van Ledikanten en Coepel-Paviljoenen, met antique gesneede Lysten, die met Leden in malkander slaan, dat zy met hun Behangsel in een Kisje kunnen worden medegevoerd; als mede Ledikanten geheel van Yzer voor een en twee Menschen, van differente Pryzen, die zeer beknopt in een klein Kisje kunnen worden ingepakt'. [Adv. 75] In 1772 was bij hem te zien 'een model ledikant, dat niet alleen met zyn Behangsel maar ook met zyn Matras, Beddegoed, Katoene- en Wolle-Deekens in een Kisje van 3 voet 4 en een half duim lang kan worden mede gevoerd, met zyn volslaagen Hoofde- Voete- en

Zey-Planken daartoe behoorende'. [Adv. 69] Bij Gerrit de Bie te Rotterdam ten slotte, werden in 1802 kunstwiegen gemaakt naar inventie van een Rotterdamse koopman, die 'beslaan minder plaats als de gewone, 2de, zy kunnen niet omslaan; ten 3de, zy kan niet gehoord worden al is de beweging nog zoo snel'. [Adv. 169]

1.3.10 Onderhoud, verhuur en reparaties

Binnen de klantengroep van de kamerbehangers was er een kleine groep zeer rijken die regelmatig grote aankopen deden voor het interieur. De meeste klanten volgden een bestedingspatroon waarbij eenmaal in het leven een huis nieuw werd ingericht. Gewoonlijk was dit na een huwelijk, als een echtpaar een nieuw huis betrok. Ook een erfenis kon aanleiding geven tot nieuwe grote uitgaven. In ieder geval was het voor de kamerbehangers zaak om de klant daarbij tot een zo groot mogelijke uitgave te verleiden.

Daarna waren er wel nog andere mogelijkheden om dezelfde klanten te blijven bedienen. De gekochte meubelen en stofferingen behoefden jaarlijks onderhoud. Het bedrag aan onderhoud kon behoorlijk oplopen, en aanleiding geven tot nieuwe aankopen. Zo werden in de welgesteldere huishoudens jaarlijks de matten vernieuwd. Een geboorte of begrafenis noodzaakte nieuwe uitgaven voor een wieg, kraambed of rouwbekleding. Wie een huis verhuurde, liet dat regelmatig onderhouden. Wat we in de brieven van Audrouin en Cuel dan ook zien, is dat zij continu blijven informeren naar de wensen van de opdrachtgever.

Ook bij gelegenheden die om een tijdelijke stoffering vroegen, of wanneer men het interieur extra wilde aankleden, werd de hulp van behangers ingeroepen. Het ging dan om feesten van verenigingen en van stadswege. De laatste werden vaak georganiseerd rond het bezoek van een hoge (buitenlandse) gast aan de stad. Zo wordt in de notulen van Felix Meritus bericht, dat in verband met de aankleding voor het bezoek van het prinselijk paar in oktober 1790, één van de leden met de tapissier Jean-Matthijs Chaisneux (ca. 1734-1792) heeft gesproken. Deze werd bereid gevonden om enige monsters 'van fauteuils, canapés en stoelen' te brengen. De vereniging huurde daarop meubelen bij Chaisneux en nog een tapijt voor het tweedaagse bezoek, voor f 25, -.[210]

Wanneer het weer in het voorjaar warmer werd, konden de huizen eindelijk gereinigd worden van de rook en roet die zich in de wintermaanden had opgestapeld. Veel textiel, zoals de vaste stoelbekleding en ledikantbehangsels, kon pas schoongemaakt worden nadat het was afgehaald en in onderdelen losgetornd. Dit deed de kamerbehanger. Dit was ook het moment om reparaties te verrichten en het textiel desgewenst aan te passen naar de laatste mode, bijvoorbeeld met nieuw passement.

Het textiel in huis werd aangepast aan het seizoen, en het gewenste comfort. In de koude wintermaanden hielden behangsels en gordijnen vervaardigd van

zwaardere stoffen de warmte beter vast. In de lente werden deze juist ingewisseld voor luchtiger stoffen als zijde en katoen, of geheel verwijderd. Tapijt, velours, damast, satijn en laken werden gebruikt voor wintertextiel; taffetas, zijde, mousseline en katoen voor zomertextiel.[211] In rijkere huishoudens had men zelfs een apart zitameublement voor de zomer en de winter.[212] In 1773 omschrijft Bimont een zomerameublement als 'gewoonlijk vervaardigd met tafzijde met bloemen of chinoiserie', met bijpassende gordijnen voor de ramen. Op de stoelen met hun damasten en tapijten zittingen plaatste men dan hoezen van taf, 'tenzij de burgers dubbele zittingen willen'.[213] In de Republiek hadden in ieder geval de Oranjes zomer- en winterbekleding in hun verblijven. Zo had prins Willem (II) in 1632 een ledikant met een behangsel van rood damast in zijn slaapkamer, dat in de winter gewisseld werd met rood laken. Frederik Hendrik bezat verschillende zomerbehangsels, waaronder één van zeegroen damast voor zijn garderobe op het stadhouderlijk kwartier.[214] De lentewisseling vond rond Pasen plaats; met Allerheiligen werd terug gewisseld naar het wintertextiel. Aan het Franse hof werd deze traditie langer volgehouden dan elders, nog tot aan de Revolutie toe. De wisseling in de koninklijke appartementen was nieuwswaardig. In 1726 meldde de *Oprechte Haerlemsche Courant* zijn lezers: 'Men heeft het Appartement van de Coningin [van Frankrijk, Maria Lescynska] op sijn Somers gemeubileert en aldaer een magnefijck met Paerlen beset Ledikant geplaetst, 't welck op 800.000 Livres geschat wert'.[215]

In mei kwam er nog een bijzondere bezigheid bij voor de kamerbehangers: de verhuizingen. Van oudsher liepen huurcontracten op 1 mei af, zodat er op die datum veelal verhuisd werd. Wie kostbare meubels te verhuizen had, schakelde daarvoor kamerbehangers in. Zij pakten meubelen in, haalden ledikanten af en zetten ze weer op, hingen gordijnen op en legden tapijten neer. [afb. 1.27-1.38] Daarnaast was mei de maand waarin de elite hun stadshuizen verruilde voor de buitenplaatsen. Deze werden deels gemeubileerd met meubelen uit de stadshuizen, waardoor de herstelwerkzaamheden samenvielen met de verhuizing naar buiten. Ook werden waar nodig meubelen gehuurd. Voor Philippe Audrouin uit Amsterdam was dit zo'n drukke tijd dat hij niet tijdig alle klanten kon bedienen: 'hebbende hij [Audrouin] het extra volhandig gehad met de may tijd'.[216] In oktober verhuisde men weer terug. Jan Kickheser blijkt voor de familie Ten Broeke in 1798 de glasgordijnen van de zij-, binnen- en een slaapkamer van het stadshuis in bewaring te hebben gehad, om ze in november van dat jaar weer op te hangen.[217]

De rekeningen van kamerbehangers bewaard in het familiearchief Ten Broeke Willink geven een goed beeld hoe de familie behangers inzette voor reparaties en onderhoud in de periode 1788-1810.[218] De welgestelde koopman Jan ten Broeke Willink (1769-1840) hield vanaf zijn huwelijk in 1787 tot aan zijn overlijden in 1840 een kasboek bij. In Amsterdam maakte hij voor zijn stadshuis aan de

Herengracht gebruik van de diensten van achtereenvolgens Jan Kickheffer, mr. Delporte en de weduwe Ohr, allen te Amsterdam, terwijl hij zich voor zijn 'buiten' richtte tot David Hesse en zn. te Haarlem.[219]

Kickheffer werkte 15 achtereenvolgende jaren voor Ten Broeke Willink, Hesse 11 jaren, de weduwe Ohr en Delporte elk 4 jaren. De rekeningen lopen van februari of april tot november/december. De laagste rekening bedraagt f 3,6,0, de hoogste f 600,2,0. Gemiddeld werd er per jaar f 80,- uitgegeven aan onderhoud van het textiel. Veelvoorkomende werkzaamheden waren het afnemen en weer opzetten van ledikanten – waarbij de behangsels losgehaald en schoongemaakt werden – het repareren en vervangen van gordijnen, en het maken en leggen van tapijten en overkleden.

Tussen de onderhoudswerkzaamheden door komen we ook posten tegen van nieuw vervaardigd textiel. Zo is de evolutie van de glasgordijnen in de voornaamste kamers te volgen. In 1788 maakte Kickheffer nieuwe rood moir glasgordijnen 'met hooffies',[220] kwasten met hangers en rood-wit passement voor de zaal. Drie jaar later werden deze vervangen door soortgelijke gordijnen, en werd het bestaande paar vermaakt ter gebruik in drie andere kamers (de binnenkamer, zijkamer en eetzaal), door er nieuwe vallen 'met slippen' bij te maken. Het passement werd daarbij vervangen en de lijsten opnieuw rood-wit geschilderd. Blijkbaar hadden de gordijnen in de binnenkamer het meest te lijden, want deze verfde Kickheffer in 1793 en 1795 opnieuw rood. In dat laatste jaar maakte hij ook de draperie van de gordijnen in de zaal opnieuw op. Twee jaar later werd de raambekleding in de zaal echter geheel door hem vernieuwd. Er kwamen weer rode gordijnen, nu met gedrilde franje, een draperie en nieuwe rood-witte lijsten. De raambekleding van de andere drie kamers werd geheel vermaakt, waarvoor nieuw passement en nieuwe roeden nodig waren. In 1801 kreeg de zaal wederom nieuwe gordijnen met draperie en val. De oude gordijnen werden hergebruikt: 'roode morijne glasgordijnen losgetornt, gewasse, gekamelot, coort, pasment & quaste gewasse, f 16,18,-'. Hiervan maakte Kickheffer vervolgens glasgordijnen 'met hoofjes' voor de eetzaal.[221] In 1804 kregen alle gordijnen beneden een witte franje en in 1807 werden trekgordijnen toegevoegd. Eén stel glasgordijnen van beneden verhuisde uiteindelijk, weer met aanpassingen, naar een meidenkamer.

De veranderingen aan de raambekleding volgden elkaar snel op – of dit ook in andere huizen gebeurde zou nog verder onderzocht moeten worden. De vermaakkosten waren beduidend minder dan de aanschaf van nieuwe stof, en de stof werd dan ook veelvuldig hergebruikt.

De rekeningen tonen dat de meeste werkzaamheden werden uitgevoerd in de maanden april-mei en oktober-november.[222] De wisseling van de seizoenen leverde werk op dat te relateren is aan een aantal samenhangende zaken: de wisseling van zomer- en wintertextiel, de daarmee gepaard gaande grote schoonmaken, en de verhuizingen in mei en oktober.

1.4 Klanten vinden en binden

Waar vond de kamerbehanger zijn klanten en welke middelen stonden hem ter beschikking om hen over te halen van zijn diensten gebruik te (blijven) maken? Die vragen vormen het onderwerp van deze paragraaf.

1.4.1 De klantenkring van de kamerbehanger

Er zijn geen consistente bronnen bewaard met betrekking tot kamerbehangers die informatie kunnen geven over de relatie met hun klanten. Bedrijfsadministraties die een langere periode beslaat, met een 'bestel boek' zoals Joseph Cuel dit noemt, ontbreken.[223] Toch kan er een beeld geschetst worden van de klantenkring rond een kamerbehanger en hun onderlinge relaties, door een groot aantal uiteenlopende bronnen bijeen te brengen. Een belangrijke bron hieronder zijn de brieven van kamerbehangers aan klanten rond een opdracht, en ook die van andere ambachtslieden en architecten waarin kamerbehangers genoemd worden. In de uitzonderlijke gevallen van Philippe Audrouin (1727-1735) en Joseph Cuel (1808-1809) is er een langere briefwisseling bewaard gebleven van circa 20 brieven aan één en dezelfde klant.[224] Deze vormen het uitgangspunt voor een casus in respectievelijk § 3.3 en § 5.4.

Wie waren nu die klanten? De 'Fransche kamerbehanger' Desmons presenteerde in 1769 'zyn dienst, aan alle Heeren en Dames'. [Adv. 55] De 'Duitsche kamerbehanger' Hertog beviel zich in 1785 aan 'by alle Heeren, van Distinctie'. [Adv. 107] De winkelknecht van Jean Theodore de la Campaigne kreeg in 1770 de instructie mee om vooral luiden te zoeken 'die huysen laten timmeren, off vertimmeren'.[225] Dit waren niet alleen particulieren, maar ook timmerbazen die nieuwe huizen bouwden. Tenslotte werd het behang inmiddels als een vast onderdeel van het interieur beschouwd, en was een huis met onbehandelde muren niet af. De meester timmerman Benjamin Sweerus bijvoorbeeld verkocht in 1738 een huis aan de Prinsengracht te Amsterdam, waarbij bepaald was dat hij op eigen kosten nog verschillende kamers diende te laten behangen: 'de saal [..] te behangen met goudleer, de boven sijdelkamer met geschildert doek, de eetzaal, onder sijkamer en tuynhuys met gedrukt doek, alles volgens de resp. [ectiev]e monsters off stalen daar van aan den cooper vertoont'.[226] Verdere gegevens ontbreken, zodat onduidelijk blijft waar Sweerus deze stalen betrok, en wie hij inschakelde om de behangsels aan te brengen. De Amsterdamse timmerman Hendrick Outhoff betrok in 1728 in ieder geval 'patronen' bij de behangselwinkel van Margaretha van Winschooten.[227]

Het is duidelijk dat de kamerbehangers zich bij voorkeur richtten op de klanten in het hogere segment, dat wil zeggen de gegoede burgerij, de regentenklasse en de adel. Voor een klein aantal was het mogelijk om hofleverancier te worden. Daarnaast waren overheden en instellingen als de

steden, weeshuizen en hofjes goed voor opdrachten en onderhoudswerk.

Voor de meeste kamerbehangers zal de lokale markt de belangrijkste zijn geweest. Een behoorlijk aantal kamerbehangers uit Amsterdam, Den Haag en Haarlem werkte daarnaast regionaal of zelfs landelijk. De regenten die hun stadshuis door een kamerbehanger uit de stad lieten aankleden, schakelden diezelfde behanger in voor werk aan hun buitenhuizen en aan de Logementen van de verschillende steden in Den Haag. Wie verhuisde naar een kleinere stad, bleef redelijk trouw aan zijn leveranciers. Mede omdat in kleinere plaatsen niet altijd een kamerbehanger voor handen was, deed men een beroep op kamerbehangers uit de dichtstbijzijnde grotere stad. Daarnaast bezochten reizigers uit het hele land de modieuze winkels in Amsterdam en Den Haag, om eenmaal weer thuis daar opdrachten te plaatsen. Het dichte netwerk van beurtvaarten dat rond 1700 gereed kwam bespoedigde deze ontwikkeling ongetwijfeld.[228]

Ten slotte zijn er aanwijzingen dat er een kleine groep kamerbehangers was die internationaal werkte. Die moeten vooral gezocht worden onder de *tapissiers* die rond 1700 voor Willem III werkten, waaronder Pierre Courtonne.
Bij het vinden van klanten speelden familierelaties en netwerken een belangrijke rol, zowel van de klant als van de kamerbehanger. Wie een opdracht uitvoerde voor een regent, kon gewoonlijk rekenen op meer werk uit diens kring van familieleden en kennissen. Het onderling 'recommenderen' was een zeer belangrijk middel voor de kamerbehangers om nieuwe klanten te werven. Zo schrijft Pierre Audrouin in 1727 aan de Leidse koopman Daniel van Eys: '[…] je vous remercie de la bonté que vous aves eu de me recommender a monsieur Bon enfant qui ma deja ordonné deux tentures de chambre. Je me recommende toujours […]'.[229] Andersom laat Willem Barnaart in 1770 aan de Amsterdamse kamerbehanger Chaisneux weten dat hij hem 'geene recommandatie kan geeven', aangezien het ledikant dat hij van hem huurde nat en zonder beddengoed bezorgd was.[230] Dit aanbevelen kon ook gedaan worden door familieleden van de kamerbehanger. De familie Stevens, die de gehele achttiende eeuw actief was als kamerbehangers in Amsterdam, telde onder de vele ooms en neven ook een hoedenmaker, een juwelier en verschillende kleermakers. Zij bedienden dezelfde groep klanten en konden elkaar daarom mogelijk van opdrachten voorzien. Wanneer Petronelle Victor in 1769 in dienst treedt bij een bedde- en behangselwinkel, krijgt zij de helft van de winst van opdrachten 'van alle soodanige Calanten, [… , door haar] van haare kennissen en famille, sullen werden aangebragt of gerecommandeert'.[231]

De relaties met andere leveranciers voor het interieur speelden een belangrijke rol bij het verkrijgen van opdrachten. De stoelenmaker, behangselfabrikant, architect en timmerman waren allemaal in een positie om klanten door te verwijzen. Er zijn aanwijzingen dat een aantal kamerbehangers een samenwerkingsverband aanging met andere leveranciers. Zo valt op dat

betalingen aan de kamerbehanger Wijnand Stevens vaak samenvallen met die aan de behangselwinkeliers Nicolaas Blanckert en Johannes en Hendricus Remmers.[232] Het lijkt erop dat Stevens de vaste behanger was van deze behangselwinkeliers. Er zijn meerdere advertenties uit de achttiende eeuw waarin een nieuw getimmerde buitenplaats of huis te huur of te koop wordt aangeboden, waarbij de contactpersonen een timmerman/metselaar én een kamerbehanger zijn. Het is aannemelijk dat zij deze huizen als gezamenlijke investering kochten en ieder hun bijdrage daaraan leverden. [Adv. 111: 187: 209]

1.4.2 Zelf maken of laten maken?

Voordat besproken wordt hoe de kamerbehanger zijn klanten tot een aankoop probeerde te verleiden, moet er op gewezen worden dat die klanten steeds als mogelijkheid hadden om een aantal werkzaamheden zelf uit te voeren. Tenslotte waren het naaien en handwerken onderdeel van de opvoeding van meisjes uit alle kringen. Een stoelbekleding zullen zij niet vervaardigd hebben, maar het naaien en herstellen van bijvoorbeeld een ledikantbehangsel of beddengoed behoorden zeker tot de mogelijkheden. Zowel de vrouw des huizes als dochters en personeel konden in theorie deze werkzaamheden verrichten. Maar gebeurde dit in de praktijk ook?

Vooral van geborduurd interieurtextiel zijn vele voorbeelden te vinden die door adellijke vrouwen zelf werden vervaardigd, al dan niet onder begeleiding van een professionele borduurwerker. Het borduren werd niet alleen gezien als een passend tijdverdrijf voor vrouwenen hun productie werd ook daadwerkelijk gebruikt in het interieur.[233] Van Mary II Stuart is bekend dat zij borduurwerk en knoopwerk vervaardigde, al dan niet geholpen door haar gezelschapsdames en een achttal professionele Franse borduurwerksters die zij in dienst had. Voorbeelden hiervan sierden de verschillende Oranjeverblijven.[234]

In hoeverre vrouwen in de Republiek thuis ook gordijnen en behangsels vervaardigden, is lastiger na te gaan. Op schilderijen zien we naaiende vrouwen meestal bezig met ander textiel, met name slopen of lakens. Een voorbeeld als dat van Elisabeth St. Michel (1640-1669), de vrouw van de bekende Engelse dagboekschrijver Samuel Pepys (1633-1703), die in de jaren 1660 zelf de behangsels voor haar kabinet en slaapkamer in elkaar naait en ophangt, is nog niet aangetroffen.[235] Pepys beschrijft hoe zijn vrouw te werk gaat: '[…] and my wife all day putting up her hangings in her closett, which she do very prettily herself with her own hand, to my great content'.[236] De 'hangings' waren van sits. Op 6 januari 1666 schrijft Pepys nogmaals: 'Up, and pleased mightily with what my poor wife hath been doing these eight or ten days with her owne hands, like a drudge in fitting the new hangings of our bed-chamber of blue, and putting the old red ones into my dressing-room'.

Wat werkzaamheden door personeel betreft, hadden in ieder geval de Oranjes een aantal kamerbehangers en een borduurwerker in dienst als

conciërge van hun paleizen. [Zie § 2.1 en Bijlage 2.2: Conciërges van de Oranjes] In Den Haag werkten vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw achtereenvolgens de *tapissiers* Marijn Geoffroy, Daniel de Bruijn en Pierre Courtonne als conciërges van het Stadhouderlijk kwartier en Oude Hof. In die functie hielden zij niet alleen toezicht op het meubilair, maar voerden ook reparaties uit en vervaardigden nieuwe ameublementen. Verder lijken particulieren in de Republiek geen kamerbehangers in vaste dienst te hebben gehad. De Haagse behanger Jean Dronia werkte enige tijd als rentmeester voor Willem Maurits van Nassau-Ouwerkerk (1679-1753), maar het is niet bekend of hij als zodanig ook meubelen herstelde.[237] Wel zijn er voorbeelden te vinden van dienstboden die ook naaiwerk verrichtten.

De meeste klanten kozen er echter voor om de ledikantbehangsels en ander interieurtextiel te laten vervaardigen. Het geringe aandeel van het maakloon op de totale prijs was daar een belangrijk argument voor. Dit bedroeg tussen de 2-10% van de kosten, afhankelijk van het soort werk dat verricht werd. Het waren vooral de stof en passementen die de prijs bepaalden. Daarnaast is vanuit studies naar kleermakers bekend dat klanten liever niet zelf de dure stoffen knipten, aangezien een vergissing een grote verspilling betekende.[238] Voor de vervaardiging van eenvoudiger interieurtextiel als lakens lag dit waarschijnlijk anders. Overigens ging het ook bij een professionele snijder wel eens mis. Toen mevrouw De Jonge van Ellemeet in 1709 een ledikant liet vermaken bij Pierre Courtonne, versneed deze de bijbehorende sprei: 'Dewijl Cortonne [sic] de spreij versnede hadde heeft hij die gehouwe en een ander in plaes gemaeckt daer ik hem weer armozijn toe gegeve heb'. De kosten van het nieuwe armozijn werden van zijn rekening afgetrokken.[239]

1.4.3 Klanten vinden

Allereerst moesten klanten de winkel weten te vinden. Daartoe stonden winkeliers buiten het recommanderen verschillende middelen ter beschikking. Met drukwerk als advertenties, visitekaartjes, pamfletten, etiketten op meubelen en vermelding in koopmansboekjes kon de winkel in woord en beeld worden aangeprezen. Joseph Heupgen bracht in 1792 zijn meubelen onder andere onder de aandacht met 'uitgegeeven gedrukte adressen' – tot ongenoegen van het Amsterdamse Sint Jozefsgilde, waar hij geen lid van was.[240] Advertenties werden vooral geplaatst bij een bijzondere gebeurtenis: om een verhuizing aan te kondigen, de komst van nieuwe goederen, of een naderend faillissement. In de twee vroegst bekende advertenties van kamerbehangers kondigen Johannes Dier en Harmanus Folte respectievelijk hun nieuwe winkel te Den Haag en verhuizing binnen Amsterdam aan. [Adv. 2-4] Dat niet alle kamerbehangers hun vestiging of verhuizing adverteerden, wijst erop dat dit niet het belangrijkste kanaal was om klanten hiervan op de hoogte te brengen en mogelijk ook niet 'du bon ton'. Mogelijk gebruikten zij daarvoor liever een (gedrukte) brief, zoals de

Amsterdamse spiegelverkoper Van Corthenberge deed in 1808.[241]

Er zijn maar een paar voorbeelden bekend van een adreskaart van een kamerbehanger. De Amsterdammer Alexander van Santen liet achter twee door hem geplaatste goudleerbehangsels zijn kaart achter met de tekst 'ALEXANDER van ZANTEN, MEESTER KAMERBEHANGER, Woond op de Heerengragt, by de Oude Spiegelstraat, in het Wapen van Amsterdam, tot AMSTERDAM'.[242] In 1734 liet de behangselfabrikant Jan Smit een prent vervaardigen als adreskaart. [afb. 1.39] Onder een voorstelling van zijn winkel in een fraai versierd cartouche met zijn monogram staat: 'T AMSTERDAM, by IAN SMIT, Fabriceur in KAMER BEHANGZELS woont eeven benoorden de Lydze poort op de Schans in de Nieuwe tapytmakery. Werde gemaakt en verkogt veelderhande soorten van Nieuwe geinventeerde kamer behangsels, als geschilderde met HISTORIE, LANTSCHAPPE, BOSCHAGIE, HARTE, WILDE SWYNE, en andere soorte van jagten. Koninclijke Lusthoven etc. ook geschilderde Triomphante ditto een Fraaije soort met goude Ornamenten verbeeldende goud Lakense stof en verschijde soorten van Nieuwmodese gedrukte Zyldoeke, alles tot een Civiele Prys'.[243] [afb. 1.39]

Alhoewel Smits winkel niet waarheidsgetrouw zal zijn weergegeven, krijgen we toch een indruk van de gang van zaken. Smit toont samen met een knecht een tapijt aan een modieus geklede heer en dame. Het tapijt voorstellende een jachttafereel met everzwijnen is opgehangen, er achter hangen er nog meer. Op de achtergrond bekijken bezoekers meer tapijten, die de muren van het vertrek geheel bedekken. Op de voorgrond bekijkt Minerva als godin van de kunsten een rol behang, aangeboden door drie putti. De smalle rol toont een groot patroon van gestileerde bladmotieven, met onder een kleine border. Mogelijk stelt deze rol de geschilderde 'trionfante' voor, ofwel de 'goud Lakense stof'.[244] De prent geeft ons niet alleen een indruk van zijn winkel, maar vooral ook van hoe Smit zich wilde presenteren aan zijn klanten: als modieuze winkelier waar galante klanten kwamen.

Uit Engeland zijn wél meerdere visitekaartjes van *upholsterers* bekend.[245] De interessantste is wel die van Christopher Gibson van ca. 1731-1740, omdat hierop de winkel is afgebeeld.[246] [afb. 1.41-42] Weer zien we een paar modieuze klanten de winkel bezoeken. Gibson, rechts afgebeeld, toont hun een stoel met een hoge, open rug, die in de Republiek een 'Engelse' stoel werd genoemd. Er is een groot aanbod van stoelen, zowel bekleed als onbekleed. Aan de muur hangen nog meer ruggen van stoelen waar de klant uit kan kiezen. Verder zijn in de winkel verschillende rouwborden te zien, dat wil zeggen houten borden waarop een familiewapen op een zwarte achtergrond is geschilderd. Er is een ledikant met de hemel en bedbodem, een spiegel met kaarsenarm en vele rollen stof. In de winkel zijn verschillende knechten aan het werk. Alhoewel ook deze prent geen realistische weergave van de winkel zal zijn, zullen de afgebeelde waren wel allemaal bij Gibson te verkrijgen zijn geweest. Zijn aanbod komt – op

de rouwborden na – grotendeels overeen met dat wat de kamerbehangers in de Republiek rond deze tijd in hun winkels verkochten.

Tot zover de winkels op papier. Maar wat weten we nu over de werkelijke winkels?

Net als andere zelfstandige ambachtslieden, hadden de meeste kamerbehangers een winkel en werkplaats aan huis. Voor de beschrijving van hun winkels is gezocht naar boedelinventarissen van kamerbehangers. Hiervan zijn 16 gevonden, het merendeel in de Desolate boedelkamer (faillieten) van Amsterdam, en dan nog voor een beperkte periode: 1780-1810. [Bijlage 2: 2.3] Het is daarmee de vraag in hoeverre zij een representatief beeld geven voor de voorgaande periode. Voor de eerste helft van de onderzoeksperiode werd maar één boedelinventaris gevonden, die van Marinus Penninck uit Amsterdam bij zijn faillissement in 1740. De meeste inventarissen zijn opgemaakt na een faillissement en geven daarom geen compleet beeld hoe de behangerswinkel er daadwerkelijk uitzag: op dat moment waren veel goederen vaak al verkocht of verpand. Desondanks bieden de inventarissen een interessante inkijk in de dagelijkse praktijk van het behangersvak.

De winkel was te herkennen aan een uithangbord, of soms aan een gevelsteen. [afb. 1.43-1.46] Zo had Nicolaas Blankert zijn winkel in de Halssteeg te Amsterdam, 'daar het Franze kamerbehangsel uythangt'.[247] De Groningse ledikant- en kamerbekleder Louters dreef zijn winkel waar 'het Prinsen Lit d'Ange boven de deur staat'. [Adv. 25] Hendrik van Otterbeek verbleef vanaf 1772 op de Achterburgwal te Amsterdam, 'daar het Blaauw Laake boven in de gevel staat'. [Adv. 66] Hij had eveneens 'een bord boven de deur'.[248] In de steden boden de meeste winkelhuizen de mogelijkheid om waren uit te stallen op de onderluiken van ramen die naar beneden toe open konden draaien. Houten puien beschermden de koopwaar tegen het weer. In de loop van de achttiende eeuw veranderden de groter wordende ramen in de eerste echte etalages.[249]

De eigenlijke winkel bevond zich in het voorhuis aan de straatkant. De winkel was gewoonlijk ingericht met een toonbank, planken en kasten om waren uit te stallen. De verdere winkeluitrusting bestond uit ladders en winkeltrappen. Hier stonden de grotere waren zoals ledikanten en stoelen. Maar ook andere ruimten in huis werden bij de winkel betrokken. Hendrik van Otterbeek gebruikte in 1780 te Amsterdam zowel het voorhuis, de voorkamer, als een 'winkelkamer' om zijn waren uit te stallen. Hij had dan ook aardig wat ledikanten op voorraad, waaronder negen van ijzer.[250] In de boedel van Roelof Kall, eveneens te Amsterdam, werd in 1807 ook onderscheid gemaakt tussen de winkel en de winkelkamer.[251] In de eerste lag de voorraad stoffen en passement, in de tweede stonden meubelen. Mogelijk was de winkelkamer een toonzaal voor grotere waren.

In de winkel stonden de kamerbehanger verschillende middelen ter beschikking om zijn klanten tot een aankoop te verleiden: zijn winkelvoorraad, modellen, prenten en tekeningen en financiële prikkels als krediet en korting. In de eerste plaats was daar zijn winkelvoorraad of 'magazijn'. Uit de advertenties van kamerbehangers blijkt duidelijk dat het assortiment meubelen in de tweede helft van de achttiende eeuw toenam, evenals het aantal waren dat kant-en-klaar in de winkel te vinden was. Guillaume Gosselin was de eerste Franse behanger die adverteerde met een magazijn in de moderne betekenis van het woord: 'houd Magazyn van alle Soorten van Meubilen van differente Smaak, als Ledikanten, Beddens, matrassen, Tapyten, Stoffen, en alles wat tot Ameublementen behoort, na de nieuwste smaak en tot een civiele prys'. [Adv. 84] Men kon deze waren 'dagelyks zien in zyn Magazynen, men zal kunnen oordelen het voordeel dat er zal zyn, zo over de Pryzen, als voor de zekerheid, by wyze van Lot'.[252] [Adv. 115]

Modellen en stalen

Naast kant-en-klare meubelen waren er in de winkel modellen te zien van meubelen, zowel in het klein als op ware grootte, bekleed en onbekleed. Het is de vraag tot welke categorie de 'Modellen voor groote Ameublementen' die Louis Le Houx in 1786 ontving, behoorden. [Adv. 118] Dit kunnen ook prenten of tekeningen zijn geweest. Hendrik Louters had in zijn winkel te Groningen 'alle zoorten van Nieuw Modische Patroonen tot Ledikanten', die ongetwijfeld prenten of tekeningen waren. [Adv. 25] Maria la Court bezat bij haar overlijden in 1789 een hoedenkast met monstertekeningen in de winkel.[253] Johannes Deel betrok 'patroonen' van Margaretha van Winschooten, wat patronen voor stoffen of goudleer kunnen zijn geweest.[254] Van stoelen hadden behangers veelal meerdere modellen op ware grootte op voorraad. Zo had Marinus Penninck bij zijn faillissement in 1739 negen modelstoelen staan, waaronder twee leuningstoelen.[255] Pierre Audrouin bood in 1731 aan de Leidse koopman Daniel van Eys aan om hem twee modelstoelen toe te zenden.[256] Willem Barnaart zond in 1779 stoelen, die hij op zicht had gehad, retour aan kamerbehanger Johannes Le Roy te Amsterdam en bestelde acht stoelen 'alst bijgaande Model'.[257] Ook tapijten – zowel nieuw als tweedehands – werden blijkbaar wel opgestuurd, net als modelmeubelen, tegen vergoeding van de transportkosten. De klant had zo de mogelijkheid het effect thuis te bekijken.

Bij de keuze voor een bepaalde stof of passement kon de kamerbehanger de klant helpen door stalen te tonen. Deze waren handzamer en konden meegenomen worden bij huisbezoeken. Behangselwinkelier Johannes Ringenes te Amsterdam had in 1769 '43 lappen behangsel zijnde Monsters' in zijn winkel.[258] Maria la Court had in 1789 'eenige monsterlappen van behangsels' in de winkel te Amsterdam liggen.[259] Het toezenden van stalen stof was een reguliere praktijk, maar één die niet zonder risico's was voor de fabrikanten.

Beoogde klanten konden met de stof naar een andere fabrikant gaan om te vragen deze (en dan vooral de kleur en het patroon) na te maken. Zoals Pierre Audrouin in een brief schrijft, 'les fabriquants ne veulent pas les envoijer'.[260] Het tijdig terugsturen van modellen, zowel van meubelen als stof, is een terugkerend onderwerp in de brieven van Audrouin. Ook Jan Zuurlander, die in 1732 stalen meubeldamasten zoekt voor de koopman Van Eys, heeft moeite om grote monsters daarvan te laten opsturen: 'de staalties hebbe niet grooter konnen vallen doordien de verkoopers daar van geene wille geeve'.[261] Dat maakte de keuze er niet makkelijker op, aangezien Audrouin van mening was dat men minstens ¾ lengte van een stof moest zien om deze te kunnen beoordelen.[262] In 1768 laat de Amsterdamse Jan Hendrik Troost van Groenendoelen, fabrikant van geschilderde kamerbehangsels, twee modellen van behangsels terugeisen bij kamerbehanger Johannes le Roy.[263] Ook hier zien we een verschuiving aan het eind van de achttiende eeuw. In 1802 bezit de Haarlemse kamerbehanger David Hesse bij zijn overlijden namelijk maar liefst '67 monsterlappen'.[264]

Bij papierbehang lijkt het bekomen van stalen een veel minder groot probleem te zijn geweest, al werden ook deze veelvuldig gekopieerd. Zo meldt de Leeuwarder ledikant- en kamerbehanger Coenraad Halsema in 1779 dat bij hem 'wederom te bekomen zyn, de aldernieuwste Patronen, van alderhande zoorten, extra fraay, Papieren-Kamerbehangzels, zoo gebloemde als gestreepte, effene, gegarneerde, g.ruite, gevlamde Chitse; als mede cierlyke Patronen met Zilver, zynde deze week deze Patronen eerst nieuw overgezonden, nooit voor dezen zoo fraay gedrukt, en alles voor een civiele Prys'. [Adv. 86] De Amsterdamse fabrikant van papierbehang J.G. Berger adverteert in 1803 dat hij 'heeft zyn Fabriek van BEHANGSEL-PAPIEREN dit Jaar aanmerkelyk vermeerderd met onderscheiden nieuwe Patroonen, […] een ieder kan, om daarvan de Monsters te zien, zich addresseeren by alle voornaame Kamer-Behangers in deeze Republiek'.[265] David Hesse had in 1802 een monsterboek met 'een partij behangsels' en maar liefst tien monsterboeken met randen.[266] Wellicht was het verschil met stoffen dat papierbehang minder kostbaar was en dat de behangers hiervan zelf wél een grotere partij op voorraad hadden. Zo verzekerde J. Jonkers uit Rotterdam zijn klanten in 1806 dat 'Wanneer iemand Staalen gekozen heeft kunnen zy direct geholpen worden'. [Adv. 197]

Krediet en korting

Winkeliers hadden een aantal financiële middelen tot hun beschikking om klanten tot een aankoop te bewegen. Wanneer Hendrik Valk in 1742 zijn rekening stuurt aan Carel de Dieu voor een nieuw blauw ledikant, luidt dat 'ringe haken cramme, houtwerk bij gedaan'.[267] Joseph Cuel biedt in 1808 aan Pieter Cats aan dat hij, wanneer hij voor f 50.000,- bij hem zou bestellen, de extra kosten als transport en aantekenen liet vervallen.[268] Alhoewel het onwaarschijnlijk lijkt dat Cats voor een dergelijk hoog bedrag aan bestellingen

zou doen, geeft het wel aan dat dergelijke regelingen vaker getroffen werden.

Dan was er nog het alomtegenwoordige krediet. Vooral in de luxegoederen-industrie werd veel op krediet gekocht, waarbij het soms jaren kon duren voor volledige betaling werd gegeven. Toch was het voor kamerbehangers een onvermijdelijk middel. Dit betekende dat zij voor een deel genoodzaakt waren zelf ook op krediet te kopen bij hun toeleveranciers. Zo had Marinus Penninck bij zijn failliet schulden uitstaan bij verschillende stoffenleveranciers en twee schrijnwerkers. In de boedel van Margaretha van Winschooten, opgemaakt in 1728, komt Penninck voor met een schuld van meer dan f 1.500,-.[269] Dat Alexander van Santen op datzelfde moment slechts f 14,- te betalen had, geeft waarschijnlijk weer dat die zijn zaken beter op orde had.

Daarbij werden kosten eerst tussen ambachtslieden onderling verrekend, vóór zij aan de klant werden gedeclareerd. Zo kocht Johannes le Roy in 1767 geschilderde kamerbehangsels voor een klant bij Jan Hendrik Troost van Groenendoelen voor f 749,4,12. Toen Troost van Groenendoelen een jaar later betaling van zijn rekening eiste, antwoordde Le Roy dat hij die niet zou voldoen, 'voor dat ik eerst mijn betaling hebbe van die luijden, daar ik 't behangsel geleevert hebbe'.[270]

Alle ambachtslieden wendden meerdere middelen aan om genoegdoening van hun rekeningen te bekomen, zoals het inschakelen van anderen, schrijven van brieven, tot aan procederen als laatste redmiddel toe.[271] Een voorbeeld is de zaak van de Utrechtse kamerbehanger Cornelis van Bree. Deze had in 1799 een aantal kamers behangen met papier en een kleed gerepareerd voor Johan Alijdus Swaan te Poederoijen, voor f 81,7,9. Toen betaling uitbleef, maande Van Bree zijn opdrachtgever eerst zelf verschillende keren aan. Toen dat niet lukte stelde hij een procureur aan die voor hem de schuld moest innen. Meerdere jaren werd Swaan uitstel van betaling verleend. In 1805 werd duidelijk dat ook dit niet hielp, en spande Van Bree een gerechtelijke procedure aan. Hij was niet de enige: tegen Swaan liepen nog twaalf andere zaken van schuldeisers. De zaak liep door tot in 1807, toen de rekening met interest, inmiddels f 173,7,9, eindelijk betaald werd.[272]

1.4.4 Bij de klant thuis

Een belangrijk deel van het behangerswerk vond bij de klant thuis plaats. Hierin onderscheidde de kamerbehanger zich van andere ambachtslieden. Dat begon met het opnemen van de wensen van de klant. Daarna volgde het meten van de verschillende ruimten, tot het opzetten van ledikanten, aanbrengen van wandbespanningen, ophangen van gordijnen en het leggen van tapijten. De 'Fransche behanger' Jean Baptiste Desmons te Amsterdam kondigde in zijn eerste advertentie uit 1769 aan matrassen te verstellen, 'op een beter manier als tot nog toe gedaan is, en presenteert dezelve, zo'er meer dan één zyn, in huis te komen vermaaken'. [Adv. 55] Het voordeel voor de klant was dat hij dan geen transportkosten betaalde.

Er zijn aanwijzingen dat de kamerbehanger hierdoor, meer dan andere ambachtslieden, als een gelijke werd gezien. Willem Barnaart spreekt in zijn brieven Jan Dier aan als 'monsieur Dier' en 'Uw edele'.[273] Philippe Audrouin verblijft in het huis van zijn klant Jan van Eys te Leiden als hij meerdere dagen komt behangen. (§ 3.3) Deze omgang werkte overigens twee kanten op: de kamerbehanger kon op zijn beurt bij welgestelde klanten zien wat modieus was.

Een ander interessant aspect van de interactie tussen kamerbehanger en klant was het verwijzen naar uitgevoerd werk bij andere klanten thuis, als verlengde van de eigen winkel. Eerder uitgevoerd werk was vaak een referentie voor nieuwe opdrachten. Wanneer een meubel nog in de maak was en zich in de werkplaats bevond, kon dit natuurlijk zonder problemen aan beoogde klanten worden getoond.[274] Anders was dat bij een wandbekleding van stof of goudleer. Het effect van een nieuw behangsel kon het beste in vol ornaat worden bekeken. In oktober 1731 schrijft Pierre Audrouin aan Daniel van Eys: 'Monsieur, Jaij bien recu vostre letter ce mattin par laquelle vous marquer venir dans peu de jours a Amsterd.m […] Jaij tendu le cuir doré anglois a mons. van Lenip sij bien que vous la pouves voir a son effet, je suis en attend l'honneur de vos ordres.[275] Inderdaad moet Van Eys het huis van Van Lennep bezocht hebben, want in februari 1732 vraagt hij zijn zaakwaarnemer in Londen om daar te informeren naar de beste goudleermaker.

In Groningen werd in 1799-1800 een tweedehands goudleer behangsel te koop aangeboden, 'uit een groote Kamer dat nog extra mooi is, dat thans nog in de Kamer hangt, des te beter in ogenschyn kan worden genomen'. Wie het wilde bezichtigen wendde zich tot kamerbehanger Van Schagen. [Adv. 156]

Gebruikte afkortingen:
ADP - Archives de Paris
AN - Archives Nationales (Frankrijk)
ARB - Algemeen Rijksarchief van België, Brussel
ASM - Archives de Seine-Maritime
BA - Burghley Archives
EH - Erfgoed 's-Hertogenbosch
ELEO - Erfgoed Leiden e.o.
GA - Gelders Archief
HA - Hertfordshire archives
HCLE - Historisch Centrum Leeuwarden
HCLI - Historisch Centrum Limburg
HGA - Haags Gemeentearchief
HUA - Het Utrechts Archief
KHA - Koninklijk Huisarchief
KOG - Koninklijk Oudheidkundig Genootschap
LCA - London City Archives
NA - Nationaal Archief (Nederland)
NHA - Noord-Hollands Archief
RAA - Regionaal Archief Alkmaar
SA - Stadsarchief Amsterdam
SAD - Stadsarchief Delft
SAR - Stadsarchief Rotterdam
SB - Stadsarchief Breda
TNA - The National Archives (Engeland)
WA - Waterlands Archief
WBA - West-Brabants Archief
WCA - Westminster City Archives
WFA - Westfries Archief
ZA - Zeeuws archief

NB: Archiefverwijzingen worden omwille van de vindbaarheid niet afgekort.

Noten Introductie en hoofdstuk 1

1 'Na het apothekersvak is volgens mij het beroep van tapissier het beste dat er is'.
2 NA, 1.02.25, inv.nr. 54.II, nr. 49, brief 24 februari 1809.
3 R.J. Baarsen, 'French Upholsterers in Amsterdam', in: *Furniture History* 21 (1985), pp. 48-60.
4 Baarsen (1985); C.W. Fock e.a. (red.), *Het Nederlands interieur in beeld, 1600-1900*, Zwolle 2001, pp. 261-262.
5 Zie over Cuel: K. Blauw, 'Het huis op de Nieuwe Gracht 7', in: *Jaarboek Haerlem* (Haarlem 1950), pp. 28-43; Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'De inrichting van het Koninklijk Paleis te Amsterdam onder Lodewijk Napoleon', in: *Publicaties van het Genootschap voor Napoleontische Studiën* 4 (1953), pp. 242-260 en 7 (1955), pp. 25-38; E. Fleurbaay, *Empire in het Paleis: De inrichting van het Paleis op de Dam ten tijde van Lodewijk Napoleon*, cat.tent. Amsterdam 1983; S. Bakker, *Het huis Barnaart te Haarlem 1803-1808*, Haarlem 1991; A.N. Gosliga, *Le meilleur métier: Joseph Cuel (1763-1846), tapissier*, doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, december 2005; A.N. Gosliga, 'Le meilleur métier: Het beroep van tapissier in het eerste kwart van de negentiende eeuw, in: *Kunstlicht* 26 (2005), pp. 28-31; A.N. Gosliga, ''L'intention patriotique' van Lodewijk Bonaparte en de Hollandse kunstnijverheid', in: *Jaarboek KNOB* 56/57 (2007), pp. 77-99; A.N. Gosliga, 'The Dutch tapissiers of Louis Bonaparte', in: H. Piena en A. Barth (red.), *Empire Furniture. 8th International Symposium on Wood and Furniture Conservation*, Amsterdam, 17-18 november 2006, congresbundel, Stichting Ebenist, Amsterdam 2008, pp. 47-54. Willemsen (1995) besteedt in zijn artikel aandacht aan de Haarlemse kamerbehangers. M. Willemsen, 'Meubelmakers en -handel in Haarlem in de achttiende eeuw', in: *Haerlem Jaarboek 1995* (Haarlem 1996), pp. 99-119.
6 G.T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden: Bijdrage tot de geschiedenis der kunstnijverheid*, 2 dln., Leiden 1936.
7 S.A.C. Dudok van Heel, *Amsterdamse kamerbehangselfabrieken uit de achttiende eeuw*, Amsterdam 1974, onuitgegeven typeschrift, Stadsarchief Amsterdam.
8 E. Koldeweij, *Goudleer in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën: Nationale ontwikkelingen en de Europese context*, proefschrift Universiteit Leiden, dl. I-V, Leiden 1998.
9 J. de Haan, *Hier ziet men uit paleizen. Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*, Groningen 2005, pp. 43-44.
10 W.J.J. Mertens, *Meubeltapisserieën in de Nederlanden en Frankrijk vanaf de late middeleeuwen tot 1900: Aspecten van productie, iconografie, distributie en gebruik*, proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, Leiden 2008.
11 H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit: Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca. 1585-ca. 1800*, Amsterdam 2001.
12 Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Retrospectie in vogelvlucht*, Leiden, 15 mei 1981, p. 5.
13 Lunsingh Scheurleer (1981), pp. 11-13.
14 Fock e.a. (2001), p. 196.
15 Ibid., pp. 261-262.
16 Voor Frankrijk, zie: P. Verlet, 'Le commerce des objets d'art et les marchands merciers à Paris

au XVIIIe siècle', in: *Annales E.S.C. XIII* (1958), pp. 10-29, en 'Notes sur quelques tapissiers Parisiens du XVIII siècle', in: *Furniture History* 21 (1985) 1, pp. 19-31; en meer recent door Xavier Bonnet, 'Changes in Upholstery during the Empire in Paris', in: Piena en Barth (2008), pp. 17-20, en 'Les tapissiers ordinaires du roi', in: *Versalia* (2017) 20, pp. 75-95. Het onderzoek naar Parijse *tapissiers* van Xavier Bonnet is door zijn voortijdig overlijden helaas niet uitgegeven. Voor Engeland, zie: P. Thornton, *Seventeenth-century interior decoration in England, France and Holland*, Londen 1974; A. Westman, 'Splendours of state: The textile furnishings in the King's Apartments', in: *Apollo* 140 (1994) 390, pp. 39-45; G. Beard, *Upholsterers and Interior Furnishing in England, 1538-1840*, Londen 1994; C. Edwards, 'Hoe de achttiende-eeuwse stoffeerder zijn handel organiseerde', in: W.J.J. Mertens e.a., *IJdel stof: Interieurtextiel in West-Europa van 1600 tot 1900*, Antwerpen 2001, pp. 69-77; C. Edwards, 'The Upholsterer and the Retailing of Domestic Furnishings', in: J. Stobart en B. Blondé (red.), *Selling Textiles in the Long Eighteenth Century: Comparative perspectives from Western Europe*, Londen 2014, pp. 53-69.

17 C. Edwards, *Turning Houses into Homes: A History of the Retailing and Consumption of Domestic Furnishings*, Manchester/New York 2005, pp. 39-40; Edwards (2014), pp. 60-61

18 Er zijn zeker aanwijzingen dat kamerbehangers bij grotere interieuropdrachten ook wel als tussenpersoon en coördinator optraden richting andere leveranciers, zoals meubelmakers en passementwerkers: T. Rosa de Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof?: Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhouderlijke Kwartieren van het Haagse Binnenhof', in: *Oud Holland* 116 (2003) 3/4, p. 128: 'Vele posten op de rekeningen moeten gezien worden als toeleveringen voor de tapissier [behanger], die alles tot een harmonisch geheel smeedde'.

19 Thornton (1974).

20 P. Thornton, *Form & Decoration: Innovation in the Decorative Arts 1470-1870*, London 1998, pp. 8-9.

21 Wat Meischke e.a. (2000) 'ateliers' noemen: samenwerkingsverbanden van ambachtslieden die wel elk een zelfstandige werkplaats behielden. Vooral schrijnwerkers in verband met meubelmakers. Naar gelang de omstandigheden konden daar andere ambachtslieden aan toegevoegd worden. R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland, deel 4, Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle 2000, bijv. pp. 141-142.

22 Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de stoffen- en zijdehandelaren, van wie wel omvangrijke administraties bewaard bleven. Zie: S.A. Colenbrander, *When Weaving Flourished: The Silk Industry in Amsterdam and Haarlem, 1585-1750*, Amsterdam 2013.

23 Zie voor onderzoek gebaseerd op inventarissen o.a.: Th.H. Lunsingh Scheurleer en C.W. Fock, *Het Rapenburg: Geschiedenis van een Leidse gracht*, Leiden 1986-1992; De Haan (2005) en V. de Laet, *Brussel binnenskamers: Kunst- en luxebezit in het spanningsveld tussen hof en stad*, Amsterdam 2011.
Onderzoek gebaseerd op een inventarisering van objecten is te vinden bij o.a. Van Ysselsteyn (1936); Koldeweij (1998) en Mertens (2008).

24 Voor de problematiek van inventarissen als bron, zie: Th. Wijsenbeek-Olthuis, 'Staat er wat er staat? Het interieur en de negentiende-eeuwse boedelinventaris', in: B. Laan e.a.

(red.), *Achter gesloten deuren: Bronnen voor interieurhistorisch onderzoek 1800-1950, Jaarboek Cuypersgenootschap*, Rotterdam 2000, pp. 60-69.

25 H.H. Pijzel-Dommisse, *Het Hollands pronkpoppenhuis: Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, Zwolle/Amsterdam 2000, p. 7; 49-50.

26 Via Delpher.nl, laatst gezocht op 17 december 2022. Dit zijn alleen de door kamerbehangers geplaatste advertenties, die betrekking hebben op hun werk. Advertenties die meerdere malen achter elkaar geplaatst werden, tellen eenmaal mee.

27 J.F. Bimont, *Principes de l'art du tapissier*, Parijs 1773, voorwoord: 'Les Bourgeois, ignorant ces pertes, & ne sachant pas mieux la quantité de marchandise qui entre dans les meubles, s'imaginent toujours qu'on les trompe'.

28 Voor een nadere bespreking van Bimont en zijn uitgaven, zie: X. Bonnet, 'Jean-François Bimont. Tapissier, de la pratique à la théorie', in: *L'objet d'art* 533 (april 2017), pp. 64-71.

29 Bonnet (april 2017), p. 70.

30 P. de la Mésangère (red.), *Meubles et Objets de goût,* vol. 3 (1804), nr. 159, Draperies de croisées; Th. Pasquier, *Dessins d'ameublement*, Parijs 1822-1836, pl. 21, 36 en 39.

31 J.H. van Dale, *Van Dale's groot woordenboek der Nederlandsche Taal*, Den Haag/Leiden/Antwerpen /Batavia/Gent/Kaapstad 1898, vol. 2, dl. 1, p. 1473.

32 D. Bomhoff (red.), *Nieuw groot woordenboek der Nederlandsche taal,* Leiden 1858, p. 107.

33 Van Dale (1898), vol. 2, dl. 1, pp. 1473-1474.

34 De benamingen 'kamerbekleder' of 'ledikantbekleder' komen in advertenties ook voor, maar veel minder vaak. Dudok van Heel (1974), p. 29.

35 Baarsen (1985); Edwards (2001); Gosliga (2005a).

36 Bedragen werden tot in de negentiende eeuw in drieën gegeven: in guldens, stuivers en centen.

37 J. Soutendam, 'Hoe de HH. Gedeputeerden van Delft ter Statenvergadering naar den Haag reisden en aldaar hun verblijf Melden', in: *Eigen Haard* (1877) 10.

38 SA, 5075, notaris J.J. Westfrisius, inv.nr. 520, akte 4 januari 1635.

39 Van Ysselsteyn (1936), vol. II, o.a. nrs. 114-115 (stofferen) en 111-112 (kussens).

40 Ibid., II, p. 322, nr. 705.

41 I.E. van Eeghen, *Inventarissen der archieven van de gilden en van het Brouwerscollege*, Amsterdam 1951, p. 50.

42 Zo schreef de architect Vonck in 1779 aan zijn opdrachtgever: 'Indien Uwed. tot een Schots tapijt overgaat zegt Valette [de kamerbehanger] dat het best is dat zulks in de kamer zelve genaayd wordt, t welk door een kleermaker, na zijne zeggen makkelijk kan geschieden'. GA, 0556, inv.nr. 1079, nr. 36.

43 Koldeweij (1998), I, p. 233.

44 HGA, 0350-01, inv.nr. 4940.

45 J.H. Hoeufft, *Proeve van Bredaasch taal-eigen*, Breda 1836, p. 38.

46 HGA, 0350-01, inv.nr. 614. Rusleer of juchtleer wordt gemaakt van kalfs- of runderhuid, en werd oorspronkelijk vervaardigd in Rusland.

47 SA, 5075, notaris E. Cremer, inv.nr. 15009, nr. 12, 30 januari 1770.

48 In Engeland ontwikkelden geheel gestoffeerde stoelen zich eveneens in de jaren 1630-1640. A. Westman, *Fringe, Frog & Tassel: The Art of the Trimmings-Maker in Interior Decoration*, Londen 2019, p. 22.

49 HGA, 0350-01, inv.nr. 613, f 61-61v:
Artikel 14
'Dat geen van de Spaensche stoelenmakers en sullen vermogen eenige stoelen ten huyze van de ledekantmakers, ofte stoffeerders, int geheel, ofte deel te maken, maer gehouden sijn hunne winckels te houden in haar respectieve huyzen, ende naer dat yder sijn opgemaeckt werck, selve sal hebben gebrandteekent dat sij luyden noch sullen gehouden wesen voor ende alleer de selve stoelen ten huijse van de voorn.[oemde] ledicantmakers ofte stoffeerders sullen wesen gebracht deselve bij de hooffman van de Spaensche stoelenmakers laeten teekenen ende daarvoren van yeder stuck ten behove van de hooftmannen te betaelen van halven stuijversch welken hooftman darentegen sal gehouden worden daer van te houden goet ende pertinent register alles op de boete van 12 guldens yeder wijse contrarie daerin te verbeuren.

Artikel 15
Dat van nu voortaen niemand naeraenkomende ledikantmakers ofte stoffeerders t sedert den jaere xvi.c twee ende veertigh [1642] in de gildebrief niet bekent en sullen vermogen eenige stoelen te verkoopen dan dien bij een vrijmeester van Spaensche stoelmaeker volcomens sijn opgemaeckt ende bij den hooftman vant voorn. Spaensche stoelmakers geteekent volgens de voors. gildebrief op de boete van 12 guldens, sulcx dat oock niemant als vrije mrs. vant spaensche gilde sullen vermogen eenige oude stoelen aen te nemen omme te verstellen.'

50 Edwards (2001), p. 75.

51 HGA, 0350-01, inv.nr. 613.

52 D.w.z. met zwarte stof overtrekken.

53 HGA, 0350-01, inv.nr. 4851, f 19v-20, 10 april 1739.

54 HGA, inv.nr. 4583, f 159.

55 HGA, inv.nr. 3851, keur van 28 december 1708.

56 SA, 5061, inv.nr. 1088, f 207-ev. Met dank aan Richard Everard, die mij hierop attendeerde.

57 EH, 0117, inv.nr. 246.

58 SA, 5039, inv.nr. 366, f 289, 20 december 1708, 'voor het schoonmaken van het trijpte behangsel met de gordijnen in het vertrek van de Burgemeesteren, naar gewoonte, f 18,-'. SA, 5001, inv.nr. 515, f 493.

59 HGA, 0376-01, inv.nr. 1333, register van nieuwe winkels, 1689-1749, 18 mei 1745.

60 Koldeweij (1998), I, p. 233: Deceulaer (2001), pp. 254-256; De Laet (2011), pp. 23-25.

61 J.F. Houston, *Featherbedds and Flock Bedds: The Early History of the Worshipful Company of Upholders of the City of London*, Londen 2006, p. 25.

62 Zie over de Franse gilden van *tapissiers* en hun ontwikkeling: J. Deville, *Recueil de documents et de status relatifs à la Corporation des Tapissiers de 1258 à 1875*, Paris 1875, pp. 1-2 en Mertens (2008), p. 130.

63 Den Haag kende wel een aparte bus voor ledikantmakersknechten, samen met de knechten van de kleermakers en borduurwerkers. Na 1730 wordt deze bus aangeduid als 'kleermakersbus'. Het is onduidelijk of en wanneer de ledikantmakers- en borduurwerkersknechten er uit zijn verdwijnen.

64 C.W. Fock, 'Interieuropvattingen van Amalia van Solms: Een Frans getint hof in de Republiek (ca. 1625-1675)', in: *Tijdschrift voor Interieurgeschiedenis en Design* 34 (2005), pp. 25-45.

65 Ook in Engeland zijn in de zestiende en zeventiende eeuw vele Hugenoten aan te wijzen onder de 'upholders'. Zie hierover: N. Kami, *Fortress of the Soul: Violence, Metaphysics, and Material Life in the Huguenots' New World, 1517-1751*, Baltimore 2005.

66 HGA, 0376-01, inv.nrs. 131-133. Mogelijk ligt het werkelijke aantal nog iets hoger, aangezien sommigen zoals de eerder genoemde Daniel Gessels zich simpelweg inschreven als 'winkelier' of 'koopman'.

67 S.W.H Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken, 1567-1795*, Den Haag 1974-1976, GS 147, p. 181: SB, DTB, huwelijk oktober 1680.

68 Deville (1875), p. 41.

69 Edwards (2001), pp. 69-77; 75.

70 E. Soil, *Les tapisseries de Tournai: Les tapissiers et les hautelisseurs de cette ville. Recherches et documents sur l'histoire, la fabrication et les produits des ateliers de Tournai*, Doornik/Lille 1892, p. 78.

71 Soil (1892), p. 79.

72 HGA, 0376-01, inv.nrs. 131-138.

73 NHA, 1105, inv.nrs. 94-97G en 214-215.

74 H. Piena, *Kleurrijk Nederland: Beschilderd meubilair tussen 1650-1930*, proefschrift Universiteit Leiden, Ede 2020, I, pp. 24-27.

75 K. Davids, 'Apprenticeship and Guild Control in the Netherlands, ca. 1450-1800', in: B. de Munck, S. Kaplan en H. Soly (red.), *Learning on the Shop Floor: Historical Perspectives on Apprenticeship*, New York/Oxford 2007, pp. 65-84; 66: 'As far as apprenticeship is concerned, it is still an open question whether the Netherlands conformed to the 'standard' pattern exhibited in France and Germany, followed the somewhat different route of England or, perhaps struck out an entirely different path'.

76 Zo ook David Hesse, Pierre Courtonne jr., Zacharias Schoor en de zonen van Nicolaas Peppel en Barend Hoenekamp, om een paar voorbeelden te noemen.

77 Zie bijvoorbeeld: *Keur- en ordonnantie-boek, van het Comans-gilde binnen Dordrecht*, Dordrecht 1785, p. 25.

78 Voor Den Haag: HGA, 0350-01, inv.nrs. 610-613, 4851-4854.

79 *Keuren en ordonnantien der stad Haerlem* […], Haarlem 1755, p. 200.

80 HGA, 0350-01, inv.nr. 4852, f 78v, keur van 16 maart 1731.

81 T. Waller, *A General Description of all Trades Digested in Alphabetical Order*, Londen 1747, p. 214. Dat de *upholders* niet zo hard werkten, was in Engeland geen nieuw idee, gezien dit citaat uit 1615: 'the trade of an upholsterer does not require any art or skill for the exercise

of it, in as much as he hath all things made to his hand, and it is only to dispose of them in order after such time as they are brought to him […] and so he is like Aesop's bird, which borroweth of every other bird a feather, his art resting merely in the overseeing and disposition of such things which other men work, and in the putting of feather in a tick, and sewing them up when he hath done, the which one that hath been an apprentice unto it but seven days is able to perform'. Edwards (2005), p. 29.

82 HUA, 3189, inv.nr. 28, rekening juni 1799.

83 J. Ayres, *Art, Artisans and Apprentices: Apprentice Painters & Sculptors in the Early Modern British Tradition*, Oxford 2014: 'The potential that Upholders enjoyed for developing substantial wealth resulted in fairly high premiums. In mid-eighteenth century London an Upholder might demand £70 as down payment for taking on an apprentice - although this would have been less in the provinces'. J. Lane, *Apprenticeship in England, 1600-1914*, Londen 1996, p. 129, geeft de premium aan het begin van de achttiende eeuw tussen de £10-£60, met een mediaan van £30-£40. Een leerling uit Rusland betaalde zelfs £120 voor drie jaar leertijd. (p. 18) In 1778 moest de vader van de 15-jarige Joseph Cuel een hypotheek nemen op al zijn goederen om de leertijd van 6 jaar bij de Parijse *tapissier marchand* Jean Baptiste Crevelle te bekostigen. (AN, MC, ET, XCIII, inv.nr. 128, 30 juni 1778. Met dank aan Xavier Bonnet.

84 KHA, A28, inv.nr. 356, 1724.

85 Hij kwam waarschijnlijk in 1719 naar Leeuwarden, gezien zijn aanname als lid van de hervormde kerk te Leeuwarden op 19 juli 1719. Tresoar, 28, inv.nr. 1008, f 245.

86 KHA, A28, inv.nr. 356, loon van oktober 1723 t/m juni 1724. In 1749 is Brand nog altijd te Leeuwarden werkzaam als kamerbehanger, zo blijkt uit de Personele quotisatie. Hij wordt daarin aangeslagen voor £ 27:9:- met een verhoging van £ 5,-. Tresoar, 5, inv.nr. 6480, blad 407, akte nr. 17970.

87 NA, 1.08.11, inv.nr. 789, f 84.

88 HCLE, 5, inv.nr. 6480, f 407.

89 HGA, 0350-01, inv.nr. 1124, f 22.

90 KHA, A31a, inv.nr. 38. Ten Boven kreeg in totaal f 3.068,- betaald voor zijn werkzaamheden. Een aantal meubelen uit de Burcht werd naar Den Haag gezonden na het vertrek van de stadhouder.

91 GA, 0176, inv.nr. 1796, trouwakte 29 mei 1791; Advertentie, *Feuille politique du département de l'Issel-supérieur/Staatkundig dagblad van het departement van den Boven-IJssel*, 12 september 1812.

92 SA, 201, inv.nr. 3096; 367A, inv.nr. 629 (f 18 en 69); 200, inv.nr. 99 (2 contracten op totaal 150) en 102.

93 SA, 200, inv.nrs. 113, 383; 201, inv.nrs. 732A, 736A, 3108-3109.

94 Lane (1996), p. 18; D. Diderot, *Encyclopédie: Ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Parijs 1765, p. 899.

95 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.

96 T. Lainé, J.J. Balechou (graveur) en R. Viale (uitgever), *Livre de divers desseins d'ornements* […], Aix-en-Provence 1740.

97 Het boek kwam voor in de catalogus van uitgever Jean-Edme Dufour te Maastricht. Bonnet (april 2017), pp. 64-71; 71.

98 Campbell (1747), p. 171: 'A Youth who designs to make a Figure in this Branch [cabinetmaking] must learn to Draw: for upon this depends the Invention of new Fashions, and on that the Succes of his Business […]'. En bij Thomas Chippendale, *The Gentleman & Cabinet-Maker's Director*, Londen 1762, heruitgave 1966 Dover Publications: 'These [architectuur, de bouworden en perspectief, red.], therefore, ought to be carefully studied by every one who would excel in this Branch, since they are the very soul and Basis of his Art': bij Thomas Malton, *Compleat Treatise on Perspective […]*, 1775: 'Next to the architect, the cabinet-maker and upholder will find his account in a knowledge of perspective […] There is nothing influences a gentleman more in favour of his workman, when he is pleased to want something whimsical and out of the way, than to take his Pencil and sketch out the idea the Gentleman has conceived […] He who can do that, and at the same time display a little modern taste, in ornament, being known, is certain of succes or of employ, at least'. Geciteerd in: C. Edwards, *Eighteenth-Century Furniture*, Manchester/New York 1996, p. 151.

99 A. Garnier-Audiger, *Manuel du tapissier, décorateur et marchand de meubles*, Parijs 1830, p. 94.

100 Chippendale (1762): 'Without an Aqcuaintance with this Science [Architecture], and some Knowledge of the Rules of Perspective, the Cabinet-Maker cannot make the Designs of his Work intelligible, nor shew, in a little Compass, the whole conduct and effect of the Piece'.

101 H. den Otter, *Naar inzicht en vakmanschap: A.-J. Roubo's L'Art du menuisier over interieurbouw en meubelmakerij in de achttiende eeuw*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2016, p. 37.

102 Zie: P. Knolle, 'Amsterdamse stadstekenacademie, een 18de-eeuwse 'oefenschool' voor modeltekenaars, Met een lijst van redevoeringen', in: A. Martis, H. Miedema en E. van Uitert (red.), *Kunstonderwijs in Nederland*, Haarlem 1980, pp. 1-41; 1-2. In Den Haag werd het eerste kunstgenootschap opgericht in 1682. In Amsterdam was dat in 1713 en in Haarlem pas in 1772.

103 P.J. Blok, 'Ars Aemula Naturae', in: *Leidsch Jaarboekje* (1913), pp. 1-27; 27.

104 HGA, 0164-01, inv.nrs. 10 en 12: SA, 265, inv.nrs. 9, 12-14, 42-44.

105 *Amsterdamse Courant*, 15 september 1781. Tekenles bij een tekenmeester kostte in 1744 f 2,10 per maand ofwel f 30,- per jaar. SA, 201, inv.nr. 3096, f 214.

106 Dit wordt bevestigd door een vermelding in het boek *Den gilden getoetst aan den rechten van mensch en burger, en het algemeen gekluk der maatschappij* (Amsterdam 1796, p. 23 :) '[…] want het word door de ondervinding volkomen bevestigd dat men zonder een proef te moeten doen echter tot zijn handwerk zeer wel in staat kan zijn. Of verstaan de Dordrechtsche Zeilenmakers, Borstelmakers, Spiegelmakers, Horologiemakers, Zadelmakers, **Kamerbehangers**, Stucadoors, Boekdrukkers, Boekbinders, Banketbakkers, Kaarsemakers, enz. hun handwerk niet? Zijn er zelfs niet sommigen van hun die in hun werk uitmunten en winkels met Knegts hebben zonder dat zij immer een proef hebben gedaan?'

107 E. Kuijpers, *Migrantenstad: Immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende-eeuws Amsterdam*, Hilversum 2005, p. 131.

108 B. Panhuysen, *Maatwerk: Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)*, Amsterdam 2000, pp. 261-262.
109 E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling: Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, Hilversum 2006, p. 194-196.
110 *Ordonnantie van het Comans-gilde binnen de stad Haarlem*, Haarlem 1751.
111 R. Campbell, *The London Tradesman* [..], Londen 1747, p. 188.
112 Daarmee was de 'upholder' in het gezelschap van de horlogemaker, tabakswinkelier, geweermaker, stijfselmaker, draadspinner, tinnegieter, zeilenmaker, instrumentmaker, oliewinkelier, boekdrukker, apotheker en meubelmaker. Ibid., pp. 331-340.
113 T. Waller, *A General Description of all Trades Digested in Alphabetical Order*, Londen 1747, pp. 214-215.
114 Bonnet (2017), p. 67: 'ces innombrables petits tapissier travaillant seul avec leur épouse [..] dont nous ne sauroins sans doute jamais rien'.
115 SA, 5075, notaris J. Beukelaar, inv.nr. 11147, akte 494, 29 november 1757.
116 W.F.H. Oldewelt, *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, 2 dln., Amsterdam 1945.
117 HGA, Transportakten Den Haag voor 1811, 17 mei 1708, nr.1348, 3298, 'uyt comende met een ingang in de Haaghpoort'.
118 SA, Index Transportakten, 7 juli 1763.
119 Dudok van Heel (1974), p. 29.
120 SA, 5075, notaris D. de Haan, inv.nr. 1427117, augustus 1779.
121 De advertenties waarin kamerbehangers knechten zoeken zijn overigens alle voor kleinere steden, en niet voor Amsterdam en Den Haag.
122 NA, 2.01.25, inv.nr. 106, nr. 31.
123 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
124 Gevonden in: HGA, 0350-01, inv.nrs. 1121-1124 (1125 vermeldt geen beroepen); 1157; 1161.
125 HGA, 0350-01, inv.nr. 1122, f 245, f 257v; inv.nr. 1123, f 20v, f 70v.
126 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 100v.
127 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 55.
128 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 28v. Kam was getrouwd met Johanna Margareta Berger uit het canton Zurich.
129 Advertentie na overlijden, *Haagsche Courant*, 1819.
130 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 140.
131 HGA, 0350-01, inv.nr. 1125, f 249v. Zijn vrouw en kind kwamen met hem mee.
132 HGA, 0350-01, inv.nr. 1122, f 41.
133 Advertentie, *Groninger courant*, 12 februari 1828.
134 Onder een winkeldochter werd een ongehuwde vrouw verstaan. Ook oudere vrouwen werden zo genoemd, zoals blijkt uit een advertentie voor een winkeldochter 'tussen de dertig en sestig jaaren oud'. *Utrechtse courant*, 20 september 1790.

135 S. Bijker e.a. (red.), *Wezen en weldoen: 375 jaar Doopsgezinde wezenzorg in Haarlem*, Hilversum 2009, p. 333.

136 A. McCants, *Civic charity in a Golden Age*, Urbana/Chicago 1997, p. 87. Behalve bij naaiateliers werden weesmeisjes in het geheel niet uitbesteed.

137 Advertentie, *Nederlandsche courant*, 30 april 1784: Advertentie, *Nederlandsche courant*, 20 september 1784. Zij konden in de hele, halve, of buiten de kost aan de slag, kregen een bescheiden loon, evenals het wassen van hun lijf- en linnengoed als zij in de kost waren.

138 Bijker e.a. (2009), pp. 40-41; J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen*, Hilversum 1997, p. 40. Deze vaardigheden werden ook onderwezen door zelfstandige linnen- en wollennaaisters, die ook leerlingen aannamen.

139 Het naaigerei van Trijntje Everts bestond in 1747 uit een mesje, naalden, schaar, naairing en naaldenkoker, spelden, speldenkussen, sajet en strijklint, en een schortje ter bescherming van de kleding. Samen werd het naaigerei op f 14,6,- gewaardeerd. SA, 5075, notaris J. de Vicq, inv.nr. 8350, boedelinventaris 30 juni 1747.

140 HGA, Index op de Personele Quotisatie, 1742-1747, dl. 1.

141 SA, 5075, notaris S. Dorper, inv.nr. 10752, nr. 1122, 20 november 1753.

142 SA, 5075, notaris S. Dorper, inv.nr. 10763, boedelinventaris Michael Dorik, 15 maart 1756.

143 SA, 5001, inv.nr. 732, p. 341, 24 november 1752.

144 Bovendien kreeg zij na het overlijden van haar baas een beugeltas ter waarde van f 12,- uit de erfenis. SA, 5075, notaris S. Dorper, inv.nr. 10763, boedelinventaris Michael Dorik, 15 maart 1756.

145 SA, 5001, inv.nr. 608, f 237, 13 april 1764.

146 SA, 5075, notaris J. de Bruijn, inv.nr. 14086, akte nr. 3408, 6 februari 1765.

147 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 4 februari 1768.

148 SA, 5075, notaris G. Wijthoff, inv.nr. 13360, nr. 70. Advertentie, *Amsterdamse courant*, 21 maart 1771.

149 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 10 mei 1774.

150 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 1 augustus 1778.

151 SA, 5075, notaris G. Wijthoff, inv.nr. 13360, nr. 70.

152 P. Vlaardingerbroek, 'Oude Turfmarkt 151', in: *Binnenstad. Uitgave van de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad* 46 (april/mei 2012) 251, pp. 27-29; 28; n. 11.

153 Advertentie, *Leydse courant*, 10 november 1790.

154 Rekening Valk 1744 in; SAA, 79.007, inv.nr. 541, nr. 48; Rekening Burman 1807 in NHA, 3248, inv.nr. 122.

155 Zie ter vergelijking: L. Noordergraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1850*, [z.p.] 1980.

156 Zie Bijlage 5, 5.5, brief 7 juni 1808.

157 Voor een bespreking van daglonen als bron, zie: H. Ruitenbeek, *Kijkcijfers: De Amsterdamse Schouwburg 1814-1841*, Amsterdam 2002, pp. 126-130; Noordergraaf (1980).

158 SA, 5070, notaris Nathaniel Wilthuysen, inv.nr. 15287, akte 115, 13 september 1775.

159 Voor Den Haag: HGA, 0350-01, inv.nrs. 4763-4766. Voor Amsterdam: Oldewelt (1945). Voor Haarlem: NHA, 3993, inv.nrs. 3465-3467.

160 HGA, 0350-01, inv.nr. 4764.
161 HGA, 0376-01, inv.nr. 125, Resolutieboek Sint Nicolaasgilde, 1663-1770.
162 SA, 366, inv.nr. 1407-1408.
163 SA, 366, inv.nr. 1487.
164 NHA, 1105, inv.nr. 213.
165 R. Campbell, *The London Tradesman* [..], Londen 1747, pp. 170-171. De vrouwen kregen volgens hem een shilling per dag betaald, 'if good for any thing'. Dat loon lag een stuk lager dan dat van hun mannelijke collega's, die 12-15 schilling kregen, maar ook dan dat van bijvoorbeeld quiltnaaisters, die 3-4 schillingen per dag verdienden.
166 De gids *Wenken voor vrouwen, die geheel of gedeeltelijk in eigen onderhoud moeten voorzien*, vol. 1, 1892, vermeld bij nr. 131 Kamerbehanger: 'Voor eene niet te zwakke vrouw is dit werk zeer geschikt; mocht haar alleen de lichamelijke kracht ontbreken, dan neme zij voor het zware werk (tapijten naaien en leggen) hulp.
167 Garnier-Audiger (1830), p. 90.
168 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
169 SA, 200, inv.nr. 113.
170 Campbell (1747), p. 188.
171 J. Arrowsmith, *An Analysis of Drapery: Or the Upholsterer's Assistant* [..], Richmont 1819, en latere edities als *The Paper-Hanger's and Upholsterer's Guide* [..], Londen [1854?].
172 Bimont (1770), p. 35; 48; 23.
173 A.L. Cummins (red.), *Bed Hangings: A Treatise on Fabrics and Styles in the Curtaining of Beds, 1650-1850,* Boston 1994, p. 33; fig. 16.
174 SA, 5075, notaris N. Sonman, 29 inv.nr. 7508, december 1729.
175 Dudok van Heel (1974), p. 29.
176 F. Burkom, *Eenige aenmerkingen de Nederduitsche tael aengaende*, Utrecht 1757, pp. 111-112.
177 Van Ysselsteyn (1936), I, p. 14.
178 J.H.P. Heesters, *Vier eeuwen behang: De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland,* Delft 1988,
p. 38.
179 Koldeweij (1998), I, pp. 229-231.
180 Garnier (1830), p. 86.
181 Bimont (1770), p. 1.
182 Ibid., p. 10.
183 J. Savary des Brûlons, *Dictionnaire universel du commerce* […], Parijs 1748, resp. p. 1142; 1554; 53-54.
184 Deceulaer (2001), pp. 73-75.
185 X. Bonnet, 'Les tapissiers ordinaires du roi (1666-1789)', in: *Versalia* 20 (2017), pp.75-95; 88-89.
186 HGA, 0371-01, inv.nr. 1070, nr. 196, 13 augustus 1708.
187 D. Ormrod, *The Rise of Commercial Empires: England and the Netherlands in the Age of Mercantilism, 1650-1770*, Cambridge 2003, p. 118; 139.
188 SA, 5075, inventaris Johannes Ringenes, inv.nr. 1195, 23 december 1769.

189 Colenbrander (2013), pp. 163-165.
190 SA, 5075, notaris S. Wiselius, inv.nr. 9644, nr. 130, boedelinventaris Margaretha van Winschooten, 1728, f 21-22.
191 SA, 5075, notaris C. van Homrigh, inv.nr. 12450, akte 6 december 1779.
192 ELEO, 16, inv.nr. 9a, brief 17 juni 1732.
193 HGA, 0371-01, inv.nr. 4473, f 315ev, 19 april 1814.
194 Campbell (1747), pp. 169-170.
195 Waller (1747), p. 214.
196 P. Fuhring, *Ornament in prent: Zeventiende-eeuwse ornamentprenten in de verzamelingen van het Rijksmuseum*, Amsterdam 1998.
197 Voor een bespreking van voorbeeldboeken en hun gebruik, zie: 'The pattern books', in: Edwards (1996), p. 114; A. Shimbo, *Furniture-Makers and Consumers in England, 1754-1851: Design as Interaction*, Oxon 2016.
198 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
199 Bimont (1770), p. v.
200 Bonnet (april 2017), p. 70.
201 T. Canepa, 'French Empire Influences on Curtain Design in Ackerman's "Repository of Arts"', in: *Furniture History* 38 (2002), pp. 108-134: 117.
202 Tot 1823 verschenen 3 delen. Het eerste bevatte 44 platen en was zowel gekleurd als ongekleurd te koop, voor resp. 18 en 12 franks. Osmont gaf in de jaren 1830-1840 nog verdere ontwerpen uit onder de titel *Le Tapissier élégant*. Volgens Thornton was Hallavant een beroemde Parijse *tapissier* en Osmont diens opvolger, maar het bewijs hiervoor ontbreekt. Thornton (2000), p. 198.
203 Advertenties, *Opregte Haarlemsche Courant*, 26 februari 1820; *Rotterdamsche courant*, 21 augustus 1827, 3 mei 1828 en 14 januari 1830; *Dagblad van 's-Gravenhage,* 9 januari 1832.
204 Advertentie, *'s-Gravenhaagsche courant*, 28 augustus 1820.
205 Bijv. in het Victoria & Albert Museum, Londen, inv.nr. E.763-2019. Waarschijnlijk waren dergelijke boeken aan continue verandering onderhevig, door het toevoegen van nieuwe ontwerpen en het verwijderen van oude.
206 ELEO, 16, inv.nr. 1k, brief 1 augustus 1727.
207 C.W. Fock, *Het stempel van de bewoner: Rede uitgesproken door Prof.dr. C.W. Fock ter gelegenheid van haar afscheid als hoogleraar in de Geschiedenis van de Kunstnijverheid aan de Universiteit Leiden op donderdag 14 juni 2007*, Leiden 2007, p. 13.
208 SA, 5072, inv.nr. 3618.
209 SA, 5075, notaris J. Campen, inv.nr. 14754, nr. 253, inventaris 4 oktober 1789.
210 Baarsen (1985), p. 50 en SA, 59, inv.nr. 107.
211 Bimont (1773); Garnier (1830), pp. 96-97.
212 Fock e.a. (2001), p. 103.
213 Bimont (1773).
214 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), I, p. 197; 212.

215 Advertentie *Oprechte Haerlemsche Courant*, 23 mei 1726.
216 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief Jan Zuurlander, 15 mei 1732.
217 SA, 494, inv.nr. 345, rekening 1798.
218 SA, 494, inv.nr. 345.
219 Waar dit buitenhuis zich bevond, wordt niet helemaal duidelijk, behalve dat het in de omgeving van Haarlem moet zijn geweest, mogelijk in Bloemendaal. I. Mathhey, *Vincken moeten vincken lokken: Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Noord-Holland*, Hilversum 2002, p. 183.
220 De hoogte tussen de bovenkant van het gordijn en de bevestiging wordt hoofdje genoemd. Dit kon uit een andere stof bestaan dan die van het gordijn: satijn voor duurdere stoffen en wol voor eenvoudigere gordijnen. G. Belèze, *Handleiding tot de huishoudkunst* […], Gouda 1862, p. 19.
221 SA, 494, inv.nr. 345, rekening 1801.
222 Deze seizoensfluctuaties zien we ook terug bij kleermakers en naaisters. Deceulaer (2001), p. 213.
223 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 19 april 1809.,
224 Met dank aan mw. C.W. Fock en dhr. M. Martens die mij attent maakten op deze brieven.
225 Dudok van Heel (mei 1974), p. 29.
226 SA, 5075, notaris Johannes Beukelaar, inv.nr. 11071, 24 januari 1728.
227 SA, 5075, notaris Simon Wiselius, inv.nr. 9622, f 120, 13 juli 1728.
228 C. Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam*, Hilversum 2013, p. 59.
229 ELEO, 16, inv.nr. 1k, brief 7 september 1727.
230 NHA, 2396, niet geïnventariseerd, doos 825-826, Copijboek van 15 januari 1762 tot 6 augustus 1771, 6 februari 1770.
231 SA, 5075, inv.nr. 10844, 2 april 1769.
232 In 1768 brengt Wijnand Stevens het goudleer aan, door Johannes Remmers geleverd voor de regentenkamer van het Oude Mannen en Vrouwenhuis Sint Pietershof, Hoorn. Koldeweij (1998), I, pp. 121-122, cat.nr. 328b). In 1784 krijgen Johannes Remmers (f129,17), Hendricus Remmers (f 17,15,-) en Wijnand Stevens (f 28,8,-) betaald voor werk aan twee huurhuizen te Amsterdam van Carel de Dieu (RAA, 79.009, inv.nr. 64).
233 M.-A., Privat-Savigny, *Quand les princesses d'Europe brodaient: Broderie au petit point, 1570-1610. Les cahiers du Musée national de la Renaissance 2*, Parijs/Écouen 2003.
234 Zie: A.N. Gosliga, 'Op het voorbeeld der oude Koninginnen: Bordurende Oranjeprinsessen tussen feit en fictie', in: *Desipientia* 28 (2021) 2, pp. 33-38.
235 *The Diary of Samuel Pepys*, www.pepysdiary.com, 5 oktober 1663. Zie voor een uitgebreide bespreking: Edwards (2005), pp. 31-35.
236 *The Diary of Samuel Pepys*, www.pepysdiary.com, 5 oktober 1663.
237 HA, inv.nrs. DE/Na/A35 en A39, DE/Na/F60. Dronia was tussen 1744-1753 werkzaam als rentmeester.
238 Ibid., p. 70.
239 ZA, 70, inv.nr. 127, Meuble a.o 1709, f 2.
240 SA, 5061, inv.nr. 1088, f 207.

241 HCLE, 1764, inv.nr. 191.
242 Koldeweij (1998) p. 234.
243 Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-P-1885-A-8636. Smit liet de prent maken door de Amsterdamse tekenaar en graveur Adolf van der Laan (c. 1680-1742).
244 Met 'Trionfante' kon een stofsoort of een bepaald patroon aangeduid zijn. Waarschijnlijk was de eerste een lakense stof met bloempatronen en goud- of zilverdraad erin verwerkt. Colenbrander (2013), pp. 96-97.
245 In de collecties van het British Museum en het Victoria and Albert Museum te Londen.
246 Collectie Victoria and Albert Museum, Londen, inv.nr. 14435:60.
247 SA, 5075.X, notaris Salomon Dorper, inv.nr. 10713, akte nr. 542, 9 november 1744.
248 SA, 5072, inv.nr. 3618. In Amsterdam was in 1703 een huis in de Pijlsteeg waar 'het paerse ledicant' uithing (SA, 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 77, akte 12 december 1703).
249 Lesger (2013), p. 68; 259. Al bleef de ontwikkeling van winkels achter bij die van Londen: achttiende-eeuwse bezoekers aan de stad vonden de Amsterdamse winkels ouderwets.
250 SA, 5072, inv.nr. 3257.
251 SA, 5072, inv.nr. 6904.
252 Het is onduidelijk wat er met de zinssnede 'by wyze van Lot' bedoeld werd.
253 SA, 5075, notaris Jacob Campen, inv.nr. 14755, akte nr. 253, 16 oktober 1789.
254 SA, 5075, notaris Simon Wiselius, inv.nr. 9622, f 120, 13 juli 1728.
255 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
256 Voor het hout van beide stoelen, 'tout nu' moest men 10 gulden en 10 stuivers rekenen, de vulling kwam op 3 gulden en 10 stuivers, en het passement zoals op de modelstoelen op 10 stuivers en 4 centen. In totaal kostte een stoel dan f 15,20,9, nog zonder de bekledingsstof. Het model met de schapenpoten was dan nog 15 stuivers duurder, waarschijnlijk door het meerwerk dat aan het hout werd uitgevoerd. Beide modellen werden uit Frans notenhout gemaakt.
257 NHA, 2396, niet geïnventariseerd, B Copij boek van de Fabriek, 1 januari 1779 - 31 juli 1783, 2 augustus 1779.
258 SA, 5075, notaris Johannes Beukelaar, inv.nr. 11195, 23 december 1769.
259 SA, 5075, notaris Jacob Campen, inv.nr. 14755, nr. 253, 16 oktober 1789.
260 ELEO, 16, inv.nr. 2d, z.d.
261 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 januari 1732.
262 Waarschijnlijk is dit Elisabeth Montier, die in 1697 trouwt met de koopman Pierre Ribouleau, of één van hun dochters. SA, 5001, inv.nr. 527, f 221, 18 mei 1697.
263 SA, 5075, notaris Philippus Dorfling, inv.nr. 13967, akte nr. 1573, 23 januari 1768.
264 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
265 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 31 maart 1803.
266 NHA, 1617, notaris Gerrit Kok, inv.nr. 1318, nr. 62, 11 maart 1801, Staat en inventaris van David Hesse jr.
267 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
268 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 7 juni 1808.

269 SA, 5075, notaris S. Wiselius, inv.nr. 9644, akte nr. 130, boedelinventaris Margaretha van Winschooten, 1728.

270 SA, 5075, notaris Philippus Dorfling, inv.nr. 13967, akte nr. 1573, 23 januari 1768.

271 Zie hierover: Deceulaer (2001), pp. 80-86.

272 HUA, 3189, inv.nr. 28.

273 NHA, 2396, niet geïnventariseerd, doos 825-826, Copijboek van 15 januari 1762 tot 6 augustus 1771, 6 februari 1770.

274 Waarbij het blijkbaar niet altijd kies was te vermelden voor wie het meubel gemaakt werd. Wanneer Elizabeth in 1611 haar borduurwerker vraagt of het ledikantbehangsel dat zij bij hem gezien heeft inderdaad voor de 'princesse de Condé' is, krijgt zij daarop geen antwoord.

275 Brief, 8 oktober 1731. Bijlage 5, 3.3, nr. 16. 'Monsieur van Lennep' was Dirk van Lennep (1693-1755). Deze verbouwde tussen 1729-1732 het huis Herengracht 476. Onder de niet-betaalde crediteuren van zijn failliete boedel komt Philip Audrouin voor met f 887,18,- (SA, 5075, notaris A. Baars, inv.nr. 8699). Mogelijk kocht Audrouin dit goudleer bij Margaretha van Wintschoten. Bij haar overlijden in 1728 had hij nog een schuld uitstaan van f 500,-. Koldeweij (1998), dl. I, p. 130.

"Hee who should have ye charge or keeping
of any Wardrobe (espectiallie' in a great house)
ought to bee an upholster".

Lionel Cranfield, Master of the Great Wardrobe
van James I van Groot-Brittannië

2. 1696-1730: Pierre Courtonne aan het hof van Willem III

In 1696 stelde Willem III van Oranje (1650-1702), stadhouder van de Republiek en koning van Groot-Brittannië, de Fransman Pierre Courtonne aan als 'Tapicier van sijne Majesteits huysen in de Nederlanden' en 'opzichter van sijn meubelen'.[1] Courtonne was niet de eerste in deze functie aan het stadhouderlijk hof, maar financieel gezien wel één van de succesvolste.

Tot 1702, toen Willem overleed, bleef Courtonne in dienst en deed belangrijke leveranties aan de koning-stadhouder. Van de f 54.323,- aan stoffen, ledikanten en andere meubelen die Courtonne voor de stadhouder kocht en vervaardigde bleef niets bewaard. [Tabel 2.1] Toch kan aan de hand van de inventarissen van de verschillende stadhouderlijke verblijven de rol van Courtonne bij de inrichting daarvan nader verkend worden. (§ 2.3) Door een vergelijking te maken met de interieurs en meubelen van Willems hovelingen, en met de in Engeland bewaard gebleven interieurs en meubelen, ontstaat een beter beeld van de activiteiten van deze *tapissier*.

Als ledikantmaker betroffen Courtonnes voornaamste leveranties de ledikanten. Anders dan in Engeland zijn ledikanten van vóór 1750 in ons land nauwelijks bewaard – hun aantal valt op één hand te tellen. Daaronder bevindt er zich gelukkigerwijs één waaraan mogelijk de naam van Courtonne te verbonden wordt: een ledikant afkomstig van kasteel Rosendael.[2] (§ 2.4)

Tabel 2.1: Betalingen aan Pierre Courtonne door de Nassause Domeinraad, 1696-1703. Bron: NA, 1.08.12, Indexen op ordonnanties van de Domeinraad. Zie ter vergelijking Bijlage 5: 4.3.

Jaar	**Betaald (in guldens/stuivers/penningen)**
1696	4.529,31,6
1697	2.612,31,0
1698	7.501,11,0
1699	14.108,12,0
1700	9.000,00,0
1701	16.413,19,0
1702	-
1703	160,16,0
Totaal	**54.323,120,6**

2.1 Ontwikkelingen in de periode 1680-1730

2.1.1 Ontwikkelingen in het beroep

Pierre Courtonne kwam in 1696 in de Republiek aan op een moment dat het beroep van kamerbehanger verzelfstandigde. In Den Haag bevond hij zich in een redelijk grote groep ledikantmakers en stoffeerders, die zich specialiseerden in gestoffeerde meubelen en wandbekleding. Hij was er zeker niet de enige Fransman. Een andere Hugenoot, de tapijtmaker Philippe Audrouin uit La Rochelle, vestigde zich een aantal jaren eerder in Amsterdam. Buiten Audrouin zijn in deze periode in Amsterdam alleen Hendrik Clockert en David van Nes bekend als 'kamerbekleeders'. In Haarlem kon men waarschijnlijk alleen terecht bij de 'ledikantbekleeder' Daniel de Keijser. Over hun klanten zijn nauwelijks gegevens gevonden, en daarom komt de particuliere klant in dit hoofdstuk ook nauwelijks aan bod.

2.1.2 Opdrachtgevers: koning-stadhouder Willem III en zijn opvolgers

Willem III en Mary waren als stadhouders en koning en koningin van Groot-Brittannië de belangrijkste opdrachtgever in de Republiek in deze periode. [afb. 2.1] Vanaf 1674 breidde Willem het Oranje-bezit uit met nieuwe verblijven, verbouwde de bestaande huizen en liet vrijwel al zijn bezittingen meerdere malen herinrichten. Dat waren in de eerste plaats de verblijven in Den Haag, waar de Oranjes van oudsher een kwartier hadden in het Binnenhof, en het Oude Hof in het Noordeinde dat bewoond werd door zijn grootmoeder Amalia van Solms (1602-1675). Verder bezaten de Oranjes de kastelen van Buren, Breda en het hof te Brussel. Willem erfde daarnaast de door zijn grootvader Frederik Hendrik gebouwde verblijven Huis Honselaarsdijk en het Huis te Nieuwburgh (Rijswijk). Van zijn vader erfde hij het Huis te Dieren. Zelf kocht Willem de domeinen Soestdijk (1674), de Kruidberg (1682) en Het Loo (1686). In 1686 kon hij Huis ten Bosch (bekend als de Oranjezaal) terugkopen van zijn tantes, de dochters van Amalia van Solms.[3]

Dat Willem zich pas vanaf 1674 bezig kon houden met zijn huizen had te maken met de politieke omstandigheden. Opgegroeid als Kind van Staat had hij niet automatisch de status van stadhouder zoals zijn vader Willem II. Die status zou hij pas verwerven in het Rampjaar 1672, toen de Republiek van meerdere kanten bedreigd werd en de roep om een stadhouder als opperbevelhebber van het leger en de vloot niet meer genegeerd kon worden. Met zijn groeiende invloed en financiële middelen groeiden ook de uitgaven aan zijn verblijven en hun interieurs. De eerste jaren was Willem vooral bezig met de aanleg van een nieuw jachthuis te Soestdijk en de vernieuwing van het stadhouderlijk kwartier aan het Binnenhof, ook met het oog op een eventueel huwelijk met zijn nicht

Mary Stuart (1662-1694). Mary was de oudste dochter van Jacobus, hertog van York, de jongere broer van Karel II. In 1677 werd het huwelijk gesloten. Ook het Kasteel van Breda en het Oude Hof ondergingen vernieuwingen. Tussen 1679-1684 werden verschillende verbouwingen uitgevoerd aan het Huis te Dieren. Daarna eiste het nieuw aangekochte Loo alle aandacht op van het stadhouderlijk paar. In 1688 vond de 'Glorious Revolution' plaats. Op uitnodiging van een aantal Engelse edelen stak Willem met een leger het kanaal over, wat uiteindelijk leidde tot de afzetting van Jacobus II als koning, en de kroning van Willem en Mary tot koning en koningin van Groot-Brittannië. Mary verbleef vanaf 1690 permanent in Engeland, terwijl Willem regelmatig terugkeerde naar de Republiek en zijn verblijven bezocht.

Vanaf 1688 verschoof de aandacht voor bouwactiviteiten logischerwijs naar Engeland, waar eerst in allerijl de paleizen van Whitehall en St. James te Londen in gereedheid gebracht werden voor het koninklijk paar. Al snel richtten zij hun aandacht zich echter op het landelijker gelegen Hampton Court Palace, waar zij een nieuwe vleugel lieten bouwen. Aangezien dat wel wat ver van de hoofdstad aflag, verrees vanaf 1689 Kensington Palace in Londen als nieuw koninklijk stadspaleis. Daarnaast vroegen de verblijven in Engeland zowel als in de Republiek om doorlopend onderhoud.

Willem was zich van kinds af aan zeer bewust van zijn status en van de middelen die hij kon inzetten om die status te onderstrepen en verhogen. Zoals de Engelse ambassadeur in de Republiek in 1672 noteerde, vertegenwoordigde de prins: [the] 'Dignity of his State […] By the splendor of his Court, and the magnificence of his Expense […]'.[4] Een groot en luxueus ingericht hof onderstreepte Willems legitimiteit als stadhouder en later als koning van Groot-Brittannië.

Willem had bovendien persoonlijk belangstelling voor de kunsten. Het beeld van Willem als een teruggetrokken en ongeïnteresseerde vorst werd definitief onderuit gehaald door onderzoek verricht na de brand op Hampton Court Palace in 1986, toen de zwaar beschadigde koningsappartementen gerestaureerd werden.[5] Als vijftienjarige kocht Willem al zijn eerste schilderij van Jan Mijtens. Als koning liet hij een schilderijengalerij inrichten op Het Loo en op Hampton Court Palace, waar de schilderijen aan koorden waren opgehangen zodat hij ze naar zijn smaak eenvoudig kon verwisselen. Willem en Mary zagen verder toe op de inrichting van twee aparte galerijen in Hampton Court Palace voor twee beroemde series kunstwerken: de herontdekte Raphael kartons en de *Triomfen van Cesar* door Andrea Mantegna, beide aangekocht door Charles I.

Die persoonlijke bemoeienis strekte zich ook uit tot de textiele aankleding van de interieurs. Zo hadden William en Mary grote belangstelling voor de enorme collectie van 900 tapijten in bezit van de Engelse kroon, voornamelijk bijeen

gebracht door Hendrik VIII. Zij putten hier uit om de paleizen aan te kleden en zonden ook een aantal tapijten naar Holland.[6] Willem correspondeerde in 1698 met zijn ambassadeurs in Parijs en Venetië over de aankoop van textiel en een *lit d'ange* voor zijn verblijven.[7] Hij bezocht regelmatig Hampton Court Palace om de voortgang aan de appartementen te bekijken. Uit de rekeningen ingediend bij de Great Wardrobe, de dienst die verantwoordelijk was voor de inrichting van de koninklijke verblijven, blijkt dat Willem daarbij persoonlijk contact had met de ambachtslieden. Hieronder was ook de 'royal upholder' Richard Bealing, de Engelse evenknie van Courtonne. Bealing reisde regelmatig vanuit Londen, waar zijn winkel was, naar Hampton Court Palace om de werkzaamheden te overzien en 'to wait the King's orders'.[8] Zo bracht Bealing kosten in rekening voor het huren van een koets naar het paleis, 'to go take his Ma[jes].ties orders about the furniture of his Yellow Bed'.[9] Bij een andere gelegenheid ging hij met een knecht en een smid terug naar Hampton Court Palace om de een paar dagen eerder geplaatste troonhemels hoger aan te brengen, 'by the King's orders'.[10] Verschillende malen bracht Bealing behangsels en meubelen die nog in de maak waren naar het paleis. Voor de privégalerij van de koning bijvoorbeeld vervaardigde Bealing wandbespanningen van groen mohair met gouden passementen. Hij bracht twee stukken die al gereed waren naar het paleis, 'to show the King'.[11] In 1696 vermeldde Bealing een post voor '5 days for a man going up to Windsor and putting up the [blue] embroidered bed for the King to see'.[12] In zijn privéslaapkamers lijkt Willem steeds de voorkeur te hebben gegeven aan geel en blauw als hoofdkleuren voor de stoffering. In 1699 ging Bealing met twee knechten naar Kensington palace 'to move the cloth bed for his Majesty to see it and removing it againe'.[13]

Willem gaf dus directe aanwijzingen aan zijn kamerbehanger, terwijl Bealing daarnaast zijn opdrachten ontving van Ralph, Hertog van Montagu (1638-1709) als Keeper van de Great Wardrobe. Montagu stond bekend om zijn goede smaak en kennis van de Franse mode – hij vulde Montagu house in Londen en zijn buiten Boughton in Northamptonshire met rijke interieurs, en haalde daartoe Franse ambachtslieden naar Londen. Het contact tussen de koning en Montagu was enigszins koel te noemen, maar als Keeper kweet hij zich goed van zijn taak. Bentinck merkte in 1696 op over nieuw meubilair voor Kensington Palace, besteld door Montagu: 'the degree is very beautiful', […] 'I believe your Majesty will be very contend'.[14]

Hoewel de rekeningen voor de stadhouderlijke verblijven in de Republiek ontbreken, is het aannemelijk dat Willem eenzelfde contact had met Courtonne, wanneer hij in Holland verbleef. Een enkel briefje in een inventaris van het kasteel van Buren getuigt daarvan. De intendant Des Marets schreef op 22 september 1701 aan de kasteleinse van het kasteel dat Courtonne, 'brenger deses', order had van de koning om een tapijtserie, 'hem welbekend', van Buren

af te halen en naar Breda te brengen, waar de koning weldra zou verblijven. Het ging om de tapijtserie met het schip van Sint Reynuyt uit de grote zaal, zo blijkt uit de ondertekening van Courtonne zelf.[15] Het in gereedheid brengen van de koninklijke vertrekken wanneer de koning uit Engeland overkwam of tussen zijn verblijven reisde, vormde een belangrijk deel van Courtonne's werkzaamheden. Vóór de zeventiende eeuw was dit de taak van respectievelijk de *valet de chambre* en de *fourier*.

Omgekeerd lijkt het erop dat Courtonne van de afwezigheid van zijn broodheer gebruikmaakte om vrijelijk te handelen. Eén van de ordonnanties op zijn rekeningen vermeldt namelijk dat de kamerbehanger 'zelf geen leverantie van stoffen of anderszins in de toekomst meer zal mogen doen zonder speciale schriftelijke orders van Z.M., hetgeen hem ook in den raad is aangezegd, op straffe dat geen ordonantieen van betaling meer aan hem zullen worden gegeven, wanneer hij hiermede in strijd handelt'.[16]

Willem III overleed in 1702 vrij onverwacht in Engeland, nadat hij bij een val van zijn paard zijn sleutelbeen brak. Na de dood van de stadhouder viel de stroom aan grote opdrachten vanuit het stadhouderlijk hof stil, door de perikelen rondom de verdeling van de erfenis. Willem III had zijn achterneef Johan Willem Friso (1686-1711) aangewezen als opvolger en erfgenaam. Johan Willem Friso was een zoon van Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz (1664-1696), stadhouder van Friesland en Groningen, en Henriette Amalia van Anhalt-Dessau (1666-1726). Henriette Amalia trad als regentes op voor haar zoon. De opvolging werd echter betwist door Frederik I, koning van Pruisen. Die kon door zijn overgrootmoeder, Louise Henriette van Nassau, een dochter van Frederik Hendrik, ook aanspraak maken op de titel Prins van Oranje. Johan Willem Friso erfde wel direct Dieren en de Kruidberg – Frederik I had hier geen recht op aangezien ze pas na de dood van Frederik Hendrik waren aangekocht – en hij kreeg de beschikking over Het Loo en Soestdijk. Het Oude Hof, Huis ten Bosch en Honselaarsdijk werden voorlopig, en bij het Traktaat van 1732 definitief, aan de koning van Pruisen toebedeeld.

Daarmee hadden de Nassaus geen groot, representatief verblijf meer in de Den Haag. Zij bezaten wel een kleinere Haagse residentie: het 'Hof aan de Vijverberg'. Dit dubbele woonhuis was in 1657 aangekocht door Johans overgrootvader Willem Frederik. Het was echter ongeschikt voor grote ontvangsten. Willem IV, de zoon van Johan Willem Friso, logeerde waarschijnlijk wel in het huis bij zijn bezoeken aan Den Haag in 1728 en 1729, maar het bal te zijner ere werd in de Oranjezaal gehouden.[17] Toch was deze situatie geen aanleiding om de Vijverberg te verbouwen of zelfs een nieuw paleis te bouwen in Den Haag. De hofhouding van de Friese stadhouders werd geplaagd door schulden – Hendrik Casimir II had grote sommen geld geleend op zoek naar geschikte huwelijkspartners voor zijn dochters, en zowel Henriette

Amalia als Johans echtgenote Maria Louise spendeerden meer dan zij konden betalen.[18] Zij hadden moeite om het onderhoud van alle paleizen te bekostigen. Grote bouwactiviteiten aan de voormalige verblijven van Willem III bleven dan ook uit.

Die waren er wel in het noorden. Hier hadden de Oranjes als stadhouders de beschikking over een Hof te Leeuwarden en een Hof te Groningen, de herenboerderij Oranjewoud bij Heerenveen en slot Oraniënstein te Dietz (Duitsland). Die laatste twee verblijven waren gesticht door Albertine Agnes, de weduwe van Willem Frederik. In 1703 gaf Henriette Amalia opdracht tot herbouw van Oranjewoud. De ontwerpen hiervoor werden waarschijnlijk geleverd door de architect Daniel Marot (1661-1752), die in ieder geval bij het interieur betrokken was, zoals blijkt uit enkele brieven.[19] Bij de meerderjarigheid van Johan Willem Friso in 1709 legde Henriette Amalia het regentschap neer en ging met haar dochters op Oraniënstein wonen. Ook hier gaf zij grote bedragen uit aan de verfraaiing van het interieur.[20] Johan Willem Friso trouwde in 1709 met Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765). Hij liet vanaf dat jaar het Hof te Leeuwarden verbouwen naar ontwerpen van Marot. De bouw werd uitgevoerd door meester timmerman Anthony Coulon (1681-1753) uit Amsterdam. Coulon zal ook betrokken zijn geweest bij de werkzaamheden op Oranjewoud, die Johan na het vertrek van zijn moeder voortzette. Anthony Coulon was de zoon van een Hugenoot, die in Amsterdam zijn timmerbedrijf voortzette. Ook zijn broer Jean (1678-1760) werd architect. In 1707 werd Anthony dankzij Marot aangesteld als opzichter en uitvoerder voor de werkzaamheden aan slot Oranienstein.[21] Twee jaar later volgde de benoeming van Anthony in Leeuwarden. Anthony bleef daar in de functie van architect en inspecteur der gebouwen van Johan Willem Friso en later Willem IV. Jean bleef tot 1712 werkzaam in Dietz en keerde toen terug naar Amsterdam.[22]

Johan Willem Friso maakte de voltooiing van zijn verblijven niet meer mee: hij verdronk in 1711 in het Hollands Diep, op weg naar Den Haag voor een bespreking over de erfkwestie. Maria Louise nam toen het regentschap op zich voor hun zoon, Willem IV Karel Hendrik Friso (1711-1751), die net als Willem III na het overlijden van zijn vader geboren werd.

2.1.3 Opdrachtgevers: hovelingen

Naast de stadhouder zorgde de hofkring voor een niet aflatende stroom opdrachten aan ambachtslieden, waaronder Courtonne. Willems hof werd gevormd door een kring van intimi, vrienden en familieleden die hem in feite zijn leven lang vergezelde en wisselende functies in het leger en aan het hof vervulde. Veelal waren ze door familiebanden aan elkaar verbonden. Onder hen waren vele liefhebbers van de kunsten.

Waar Willem over schilderijen vooral zijn secretaris Constantijn Huygens junior raadpleegde, die gold als kunstkenner, lijkt hij voor de aankleding van zijn verblijven met name het oordeel van Hans Willem Bentinck en Willem Adriaan van Nassau-Odijk gezocht te hebben. Bentinck (1649-1709) was afkomstig uit een Gelderse adellijke familie. Hij werd in 1664 page van Willem en vergezelde hem naar Leiden waar ze samen studeerden. Dit was het begin van een levenslange vriendschap. In 1672 benoemde Willem Bentinck tot kamerheer. In 1674 kocht Bentinck, geholpen door Willem, het buiten Sorghvliet dat hij liet verfraaien. Vanaf 1689 was Bentinck in Engeland opperkamerheer van de koning, beheerder van de *privy purse*, opzichter van de koninklijke parken en opperintendant van de koninklijke huizen en tuinen.[23] Als zodanig speelde hij een grote rol bij de organisatie van de interieuraankleding. Willem Adriaan van Nassau-Odijk (1632-1705) was een achterneef van de stadhouder en een groot liefhebber van de kunsten. Hij verbleef meerdere malen te Parijs, waaronder in 1678-1679 als extraordinaris ambassadeur. Van Odijks uitgaven hielden gelijke tred met die van de stadhouder en diens groeiende status en middelen. Dit zien we bij andere hovelingen ook terug. In 1677 liet Van Odijk Slot Zeist bouwen naar een ontwerp van Jacob Roman (1640-1716), de latere stadhouderlijke architect. Van Odijk was onder andere betrokken bij de voorbereidingen voor Bentinck's ambassade naar Frankrijk in 1698 en bij de nieuwbouwplannen voor Het Loo. Vanaf 1691 werd Bentincks invloed kleiner, toen Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle (1670-1718) zijn rol als favoriet aan het hof innam. Willem hielp ook Keppel door schenkingen met de bouw van een buitenhuis: De Voorst te Zutphen, dat vanaf 1695 gebouwd werd.[24]

De verheffing van Willem tot koning van Groot-Brittannië bracht een aantal van zowel zijn Engelse als Hollandse hovelingen ertoe een koningsappartement in te richten. De aanwezigheid van een dergelijk appartement verhoogde de kans op een koninklijk bezoek, en daarmee het verkrijgen van koninklijke gunsten. Het was niet alleen een eerbetoon aan de koning, maar ook een weerspiegeling van de goede betrekkingen met Willem en daarmee statusverhogend.[25] De 'chambre' (slaapkamer) met het ledikant vormde het hoogtepunt van de serie opvolgende vertrekken. Voor de inrichting hiervan werden de beste kamerbehangers aangetrokken. In de Republiek konden Huis de Voorst, kasteel Middachten, Slot Zeist, kasteel Amerongen en kasteel Zuylestein bogen op 'koningskamers'. Bekende Britse voorbeelden zijn het staatsieappartement van Melville House te Fife in Schotland – waarvan het staatsieledikant zich nu in het Victoria & Albert Museum bevindt – en Montagu's Boughton House in Northamptonshire. Willem zou Schotland nooit aandoen, maar een bezoek aan Boughton tijdens de *Royal Progress* in 1695 deed hem opmerken dat "Nothing makes a Gentleman look like a Gentleman, but living like one".[26]

2.1.4 Mode, stijl en vernieuwingen

Alhoewel Willem III vrijwel zijn gehele leven in een strijd verwikkeld was met de Franse koning Lodewijk XIV, was dat geen reden om de toonaangevende Franse hofmode niet te volgen. Parijs en Versailles bleven de modecentra van Europa – al kwam er ook een aantal vernieuwingen uit Engeland, zoals zal blijken. Al sinds het hof van Frederik Hendrik en Amalia bestonden er artistieke banden tussen Frankrijk en de Republiek.[27] De Oranjes deden van tijd tot tijd aankopen in Parijs, daarbij geholpen door ambassadeurs en kennissen. Het bekendste voorbeeld daarvan op interieurgebied is wel het slaapkamerameublement dat Willem II in 1650 in Parijs liet maken voor de geboorte van Willem III. Het ameublement bleef ongebruikt door de rouw na de dood van Willem II datzelfde jaar, en werd in 1660 aangekocht door de Staten om deel uit te maken van de diplomatieke 'Dutch gift' aan Karel II.[28]

Artistieke banden tussen Parijs en Den Haag waren er ook in het begin van het stadhouderschap van Willem III, onder andere via de Hollandse ambassadekapel te Parijs. In de jaren 1672-1674 waren de kabinetwerker Pierre Gole (ca. 1620-1684) en de zilversmid Adam Loofs (ca. 1645-1710) daar ouderling. Beiden waren afkomstig uit de Republiek maar hadden in Parijs een succesvolle carrière opgebouwd – Gole zelfs als koninklijke kabinetwerker. Van Odijk wist Loofs in 1679 over te halen mee te gaan naar de Republiek, waar hij een een jaar later aangesteld werd als zilverbewaarder van Willem III.[29] In 1685 zorgde de herroeping van het Edict van Nantes voor een nieuwe influx van Franse ambachtslieden in de Republiek. Onder de veelal jonge Hugenoten die Frankrijk ontvluchtten was een jonge ontwerper of *dessinateur*, die de belangrijkste vormgever zou worden onder Willem en Mary: Daniel Marot. [afb. 2.2]

Ledikanten: Marot als ontwerper

Daniel Marot (1661-1752) was een zoon van de Franse architect en graveur Jean Marot (1619-1679). Zijn moeder was een schoonzus van Pierre Gole. Daniel Marot zou later zelf een nicht van Gole trouwen. Hoewel het gebouwde oeuvre van zijn vader bescheiden was, was Jean Marot ook in de Republiek bekend door de uitgave van twee prentseries van moderne Franse gebouwen, de *Petit* en *Grand Marot* genoemd.[30] Daniel was op jonge leeftijd al een begenadigd tekenaar en werkte vanaf 1677 als zelfstandig graveur. Een aantal prenten in de *Grand Marot* zijn van zijn hand, en hij vervaardigde gravures naar het werk van de belangrijkste koninklijke *dessinateurs*, Jean Le Pautre (1618-1682) en Jean I Bérain (1640-1711). Marots latere werk zou steeds beïnvloed blijven door deze kunstenaars, met name Bérain, onder wiens leiding hij zich waarschijnlijk de hofstijl verder eigen maakte. In 1685 kwam Marot naar de Republiek, samen met zijn jongere broer Isaac, eveneens tekenaar, en hun neef de kabinetwerker Corneille Gole, zoon van Pierre. Hoe zijn introductie aan het hof verliep is niet

bekend. Marots eerste werk in Holland was een prent van het verjaardagsbal dat Mary in december 1686 voor Willem hield op Huis ten Bosch, die hij opdroeg aan de prinses. Mogelijk had hij ook al een rol in de aankleding van het bal gespeeld. Marot vond daarop inderdaad werk als *dessinateur* aan het hof.[31] Hij had geen officiële positie, maar kreeg een pensioen betaald als dienaar in het gevolg van Mary. Na haar overlijden bleef hij voor Willem werken.[32]

Marot ontwierp de nieuwe galerijen van Het Loo en de inrichting daarvan, evenals de inrichting van Huis De Voorst. Het merendeel van zijn werk kennen we nu door de meer dan 230 prenten die hij vanaf zijn aankomst in Holland uitgaf, met ontwerpen voor onder meer tuinen, schilderingen, interieurs, meubels, vazen en stofferingen.[33] Kunsthistorici zijn verdeeld over het belang en de invloed van Marot als ontwerper: enerzijds wordt hij bejubeld als de meest invloedrijke ontwerper in Holland en Engeland van zijn tijd,[34] anderzijds zijn er critici die bij gebrek aan bewaard gebleven stukken zijn invloed – met name in Engeland – in twijfel trekken.[35] Een probleem is dat Marot als functionaris met een pensioen waarschijnlijk niet al zijn tekeningen apart betaald kreeg. Bij gebrek aan bewijsmateriaal is het lastig vast te stellen in hoeverre zijn prenten originele ontwerpen weergeven. Bij de prenten waar wél een uitgevoerd werk bij gevonden kan worden, is duidelijk dat Marot zijn ontwerpen ten opzichte daarvan verfraaide.[36]

Voor het behangerswerk is van belang dat Marot ontwerpen maakte voor ledikanten, stoelen en hun bekleding, raam- en wandbekleding, stoffen en borduurwerk. [afb. 2.3-2.8] Juist het ledikant ontwikkelde zich in deze tijd als het pronkmeubel bij uitstek. Er bestonden verschillende typen ledikanten. Het meest gangbare ledikant in de zeventiende eeuw was wat men in Holland een 'Frans bed' noemde: een ledikant met vier hoekstijlen die een meest rechthoekige, beklede hemel droegen, waar de gordijnen van afhingen. [afb. 2.9] De hoeken van de hemel konden verder versierd worden met een decoratief element: een bol of verenpluim, al dan niet met stof en passement bekleed of verguld. Daarnaast bestonden van oudsher paviljoens: vrijstaande bedden met een ronde, aan het plafond bevestigde hemel waar de gordijnen als een tent van afhingen over het bed.[37] Het *lit d'ange* had een rechthoekige hemel die met koorden of kettingen aan het plafond bevestigd was boven een los bed, met aan weerszijden een gordijn. De gordijnroeden gingen schuil achter rechthoekige binnen- en buitenvallen. Het bed stond met het hoofdeinde tegen de muur. Dit hoofdeinde bestond uit een losse stof of een houten hoofdbord.

Het *lit à l'ange* werd in hofkringen gedurende de zeventiende eeuw steeds populairder. In zijn interieurtraktaat uit 1717 schreef de Zweedse architect Nicodemus Tessin de jongere (1654-1724): 'les lits d'Ange font parfaitement bien dedans les Appartemens d'Esté à cause de leur legeretè […]'.[38] Deze bedden zullen inderdaad veel als zomerbed zijn gebruikt. Het was dit laatste

type ledikant dat zich onder Willem III in Engeland tot letterlijk grote hoogte ontwikkelde.

De *Mercure galant* informeerde modebewuste lezers in 1673: 'On ne se sert evered plus que de lits d'Anges, supposed les couches sont remplis de sculpture et de toutes sortes dorées; ces sortes de Lits qu'on ne faisait autrefois que d'une manière, son présentement de cent façons différents; et comme ils sont tous diversemens retroussées, on n'en veveredsque pas un qui ressemble à l'autre, soit pour la manière don't il sont faits et retroussés, soit pour les Trophées qu'on emploie pour les faire'.[39] De *Mercure* wist verder te melden dat dit type bed populair gemaakt werd door de beroemde 'tapissiers Bon à Paris'. Door de enorme vraag moesten klanten hun bed daar nu wel een jaar vooruit bestellen. De gebroeders Bon komen voor zover bekend niet voor onder de 'tapissiers ordinaires du roi'.[40] In ieder geval deden de ledikantmakers hun best om hun klanten van zo rijk en fantasievol mogelijke versies van deze bedden te voorzien, gezien een tweetal voorbeelden op contemporaine etsen. [afb. 2.11-2.12]

Over de gebruikte stoffen en kleuren geven de prenten helaas geen informatie. De *Mercure* vermeldt behangsels van 'diverse soorten taffetas, of geel doek geheel bedekt met borduurwerk, gedecoreerd met wel voor 8 à 900 livres aan linten'.[41] Inderdaad komen gele bedbehangsels met borduurwerk regelmatig voor in inventarissen en advertenties rond 1700. Van een paar van de rijkste Franse *lits d'ange* bestaan gelukkigerwijs wél een uitgebreidere beschrijving en beeld, dankzij de (aan)tekeningen die Tessin in 1687 maakte tijdens een reis naar Parijs.[42] [afb. 2.13-2.16] Tessin was duidelijk onder de indruk van de ledikanten, die hij zag in het in 1672 gebouwde *Trianon de porcelaine*, een lustgebouw in de tuinen van Versailles. Het bestond in feite uit twee rijk aangeklede slaapkamers, de *chambre de Diane* en de *chambre d'Amours*. Hier kon Lodewijk XIV zich terugtrekken uit het officiële hofleven, in het gezelschap van Madame de Maintenon, zijn maîtresse. [afb. 2.18]

Tessins tekeningen laten zien dat de ledikanten driedimensionaal zijn opgevat, met weelderige hemels die het uiterste vroegen van de stoffeerkunst. Eén lijkt zelfs een hemel in de vorm van een paraplu te hebben gehad. [afb. 2.15] Over het ledikant in de zogenoemde *Chambre d'amours*, mogelijk ook te zien op een waaierontwerp dat zich nu in het Victoria en Albert Museum bevindt, schreef Tessin: 'Het lit à l'angle is bewonderenswaardig schoon, gemaakt van goud en zilverborduurwerk in Spaanse steek met verschillende kleuren gemengd, waarin vuur kleuren domineren; het imperiaal [de binnenhemel] is open, wat het mooiste effect ter wereld geeft […]'.[43] De *lits à l'ange* hadden dan ook een zinnelijke connotatie, die tijdgenoten niet ontging. Mogelijk mede daarom bleef in de officiële koninklijke ontvangstruimten het oudere, vierkanteledikant de norm. [afb. 2.18] Het is de vraag of de koning met deze ledikanten de mode bepaalde, dan wel volgde. In ieder geval moet ook Daniel

Marot, die zijn opleiding juist volgde in hofkringen toen het *Trianon* gebouwd werd, de ontwerpen voor de weelderige bedden van het Trianon en Parijs gekend hebben.[44]

Marots originaliteit lag in de combinatie in zijn ontwerpen van de architecturale kroonlijst van de Franse bedden met de frivole draperieën van de modieuze *lits d'ange*. Gegevens over die ontwerppraktijk, en vooral de vertaling naar een meubel, zijn echter zeer schaars. Er is slechts één rekening gevonden waarop de naam Marot voorkomt in relatie tot een ledikant. Dit betrof een ledikant met een gestreept, geborduurd behangsel, geleverd in 1706 door Francis Lapière (1653-1714) voor Boughton House. De van oorsprong Franse *tapissier* Lapière werkte veelvuldig voor het Engelse hof. Hij was ook de maker van het Melville bed, nu in het Victoria & Albert Museum.[45] Lapières rekening vermeldt een betaling aan 'Maro', voor het tekenen van de hoekvazen en de kroonlijst. De vazen waren bekleed met stof. Mogelijk zijn deze werkzaamheden toe te schrijven aan Isaac Marot, die juist in deze jaren in Engeland verbleef.[46]

De tekeningen voor Boughton gingen verloren, evenals het ledikant. Wel is er in een collectie in Italië één tekening van een ledikant die aan Daniel Marot toegeschreven kan worden op basis van de overeenkomsten in stijl en handschrift.[47] [afb. 2.8] Het zal hier eerder om een presentatietekening voor een klant gaan dan een werktekening voor een behanger. Het ledikant toont overeenkomsten met de ledikanten uit Marots prentserie *Second Liure d'Appartemens*. De drie onderdelen van het hoofdeinde – het hoofdbord met vaas in het midden en guirlandes, de gecanneleerde stof daarachter, het paviljoen met afhangende gordijnen daarboven – komen op drie verschillende prenten in deze serie voor.[48] De bovenvallen bestaande uit met strikken en koorden opgehaalde stof, en de vazen met een dubbele rij veren zijn op een vierde ledikant te zien.[49]

Intrigerend zijn Marots aantekeningen met aanwijzingen voor de uitvoering. Een gordijn aan de linkerzijde gemarkeerd 'velours' hangt tussen de campanen van de hemel. Waarschijnlijk moest dit 'cramoisie' ofwel scharlakenrood zijn, net als het velours waarmee de lijst van het middendeel bekleed diende te worden. De stof daarin wordt beschreven als van zilver, en is geplooid in cannelures. Aan de rechterkant van het bed bij het hoofdeinde is een smaller gordijn te zien met het opschrift 'Estof d'or ou argent'. Om het ledikant is een aparte roede met gordijnen: 'ce rideaux cert de surtout pour conserver le lict contre la poussière.' Zo'n apart gordijn is op enkele van Marots prenten te zien en was in alle koninklijke slaapvertrekken in Engeland aanwezig. Het hing met ringen aan een ijzeren rail, ter hoogte van de kroonlijst. Ook de ledikanten in Versailles hadden in de zeventiende eeuw al een 'entour' van meest tafzijde om de kostbare stoffering te beschermen.[50] Toch was het voor de beschouwer van deze prent blijkbaar een nieuwigheid die uitleg behoefde. Het bed was uitzonderlijk hoog en mat 6 x 7,5 x 14 voet, ofwel 1,86 x 2,32 x 4,34 m. Een dergelijke tekening

diende vervolgens omgezet te worden in werktekeningen, modellen en patronen voor de schrijnwerker en de kamerbehanger.

Ledikanten: Engelse invloeden

Frankrijk was echter niet als enige van invloed op de republiek waar het de kunstnijverheid betrof. In de eerste decennia van de achttiende eeuw lijkt er – ondanks het overlijden van Willem III – een voorkeur te zijn voor Engels werk in architectuur en binnenhuis. De Engelse stoelen – in Engeland 'Dutch chairs' genoemd – zijn daarvan wellicht het bekendste voorbeeld, maar in advertenties wordt ook melding gemaakt van Engelse schoorstenen, 'schrijfcomptoirs', schoorsteenmantels en natuurlijk ledikanten. In de inventarissen van de Oranjes opgemaakt na 1702 komen beduidend meer Engelse dan Franse meubelen voor.[51] Zo staan er op het Loo verschillende Engelse stoelen en zijn er op Soestdijk en het Hof te Leeuwarden 'Engelse ledikanten' te vinden.[52]

De kamerbehangers voldeden aan de vraag naar deze zogenoemde 'Engelse ledikanten', of ledikanten 'op zijn Engels behangen'.[53] De populariteit van dit type ledikant blijkt wel uit het feit dat in 1708 het bruidsledikant voor het huwelijk van koning João V van Portugal met Maria Anne van Oostenrijk door de Portugese ambassadeur in Londen werd besteld.[54] De Haagse ledikantmaker Jan Dier noemde in 1697 zijn winkel al ''t Engels ledikant', [Adv. 2-3] en ook in Amsterdam was 'van oudsher' een 'Engelse ledikantmakerij' gevestigd. Deze werd tussen 1710-1733 uitgebaat door de Engelsman Joseph Hewlate jr. (1697-1733). [afb. 2.19-2.20] Na zijn overlijden verscheen een advertentie waarin werd aangekondigd dat er in dezelfde winkel opnieuw een Engelse familie was gekomen om het bedrijf voort te zetten, wat blijkbaar de authenticiteit van het 'Engelse' in deze ledikantmakerij waarborgde. Overigens kon men hier ook terecht voor 'Stoelen, Tafels, Spiegels, Matrassen, Stoelkussens'. [Adv. 13] De aanwezigheid van de uit Engeland afkomstige ledikantmakers Peter Green in Amsterdam en Robbert Peters in Rotterdam is mogelijk ook te verklaren door de populariteit van de Engelse waren.

Wat precies onder een 'Engels' ledikant verstaan werd, is niet geheel duidelijk. Tessin schreef in zijn *Traictè dela decoration interieure* (1717): 'De Engelse ledikanten zijn niet erg van goede smaak; de lijsten van de imperalen [hemels] hebben te veel reliëf; en het borduurwerk is gewoonlijk van een wonderlijke smaak; die niets te maken heeft met de grote ordening; men probeert zozeer om niet de Franse manier te volgen, dat, om die geheel te verlaten, men vaak in het extravagante doorslaat. Wanneer men zich dan toch van sculpturen wil bedienen, convenieren die bekleed met stof beter dan die verguld zijn, wat die werken zeer zwaar en drukkend maakt'.[55] Tessin was wel te spreken over de gordijnen op rail, die hij blijkbaar als eigen aan de Engelse ledikanten beschouwde.

In ieder geval lijkt met een 'Engels bed' een hoog type *lit d'ange* bedoeld te zijn, met (open) snijwerk belegd met stof, en veelal met borduurwerk. In 1709 adverteert de Amsterdamse makelaar Pieter Raket namelijk een 'kurieus cierlyk en kostelyk Engels Ledikant óf Lidancie, 'an 't aldernieuste fatsoen, hoog omtrent 16 Voet [ca. 4,50 m], omhangen en bekleed met fyn Citroen geel Laken, net en konstig geboord […]'.[56]

De groeiende hoogte van de ledikanten is wel 'de belangrijkste ontwikkeling [in ledikanten] uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw' genoemd. Die mode drong ook door in particuliere huizen. Zo werd in 1711 een behangsel geadverteerd, 'tot een ledikant van de hedendaagse hoogte'.[57] Bestaande ledikanten werden wel vermaakt om aan de nieuwe mode te voldoen. Volgens zijn secretaris kon Willem III – die overigens zelf eiste dat zijn troonhemels steeds hoger werden geplaatst – de absurditeit van de mode op waarde schatten: 'Savonts, als de Con. hem ontkleede, bracht 2 a 3 dingen te teeckenen, die wegh mosten, en praete hij vrundel., onder andere mij al lacchende wijsende een nieuw bedt in sijn slaepcamer, daer een … [niet ingevuld, maar vermoedelijk hemel] over was, reyckende schier aen[de] solder, die vrij hoogh was, soo dat men het sonder lachen niet wel konde aensien'.[58]

Dit type ledikant bleef lang populair, want Hendrik Valk uit Amsterdam adverteert in 1733 nog met 'alderhande soorten van nieuw modise Engelse Lit d'Anges en Ledikanten […]'.[59]

Uit bovenstaande blijkt dat we bij Engelse ledikanten moeten denken aan het soort meubelen dat Daniel Marot in prent bracht. Na het overlijden van Willem III in 1702 was Marot nog lang actief in de Republiek. Hij ontving jaarlijks een pension van f 900,- van de Nassaus en declareerde daarboven voor ontwerpen. Vanaf 1703 bundelde Marot zijn ontwerpen in een aparte uitgave. Een eerste druk omvatte ongeveer 120 prenten; bij de tweede in 1712 werd dit aantal uitgebreid naar ruim 230. Algemeen wordt aangenomen dat Marot dit voornamelijk deed om, na de dood van Willem III, zijn werk onder de aandacht van een groter publiek te brengen en zo nieuwe klanten te werven.[60] De series met ledikanten waren niet in deze twee publicaties opgenomen. In twee series van zes prenten – *Nouveaux Livre de Licts* en *Nouveaux Lits* – beeldde Marot slaapvertrekken, ledikanten, hemels, rabatten, hoofdborden en stoelen af.

Begin achttiende eeuw werd het mode om de bekleding van het ledikant geheel in één kleur en stof uit te voeren. Het ledikant bewaard in de Menkemaborg te Uithuisden, waarschijnlijk begin achttiende eeuw gemaakt voor Unico Allard Alberda (1676-1714), is hier een voorbeeld van. [afb. 2.21] De bekleding is vervaardigd van goudgele, Chinese zijdedamast.

Een geheel nieuw ledikant vertegenwoordigde overigens een behoorlijke investering. Afhankelijk van de gebruikte stoffen, passementen en het benodigde beeldhouwwerk kostte een dergelijk meubel 150 tot wel 2000 gulden. Niet iedereen kon zich zo'n grote investering veroorloven. Een oplossing was dan om een bestaand ledikant te vermaken naar de nieuwe mode. Ledikanten werden wel opnieuw bekleed, of uit verschillende ledikanten werd één nieuw meubel samengesteld.[61] In de eerste decennia na 1700 lieten particulieren ledikanten vermaken tot de modieuzere *lits d'ange*. Opvallend genoeg zien we deze ledikanten weinig terug op schilderijen uit die tijd. Op een tekening van Cornelis Troost, 'De ochtend na het Sint Nicolaasfeest', staat in een alkoof een ledikant, waarbij op het schetsmatig getekende hoofdeinde een hoofdbord met rollen en een baldakijn te herkennen valt. Het ledikant doet denken aan de ontwerpen van Marot uit 1712. [afb. 2.22]

Wand- en raambekleding

In het algemeen is in de zeventiende eeuw een toenemende belangstelling voor stoffen wandbespanningen te zien, die concurreren met het tapijt en goudleer. In de verblijven van de stadhouders komen behangsels van vele verschillende stoffen voor: damast, katoen, grein en 'Indiaense' stof' (sits of zijde).[62] [Zie voor stofnamen Bijlage 4]Daarbij werd er in de aankleding van een vertrek steeds meer naar eenheid gestreefd, door dezelfde stof te gebruiken voor alle textiele onderdelen: het ledikantbehangsel, de wandbespanning, de raamgordijnen, de stoelbekleding en de rabatten. Dit vroeg om een grotere hoeveelheid van dezelfde stof en fournituren.

Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd wandbekleding steeds vaker nagelvast aangebracht, in plaats van los aan ringen of haken. Dit bemoeilijkte de gebruikelijke wisseling tussen een lichtere zomer- en een zwaardere winterbekleding, die dan ook steeds meer achterwege werd gelaten. Daarnaast werd het voor de kamerbehanger lastiger de bekleding te verwijderen om deze te reinigen.

Papierbehang speelde nog maar een kleine rol in het interieur. Vroeg papierbehang bestond vanaf de zestiende eeuw uit kleine bedrukte vellen die aan elkaar geplakt werden. Contemporaine schrijvers geven aan dat dit, naast het verven van de muur, de eerst keuze was voor wandaankleding van minder vermogende burgers of plattelandsbewoners. In de steden was het eerder een enkele kast of kamer die beplakt werd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw nam de ontwikkeling van papierbehang een grote vlucht, door verbeteringen in de productie. Het papier werd sterker en aaneengeplakt tot rollen, waarmee nu kamerhoog geplakt kon worden. Waren de eerste papieren nog vooral repeterende patronen of voorstellingen naar prenten, steeds meer volgden producenten nu de mode en namen patronen over van stoffen. Door kwalitatieve verbetering in combinatie met een redelijke prijs verplaatste het

gebruik van papierbehang zich steeds meer naar de hogere klassen en naar meer representatieve ruimtes. Vooral Engeland ontwikkelde zich vanaf eind zeventiende eeuw als belangrijk productiecentrum.[63]

Ook wat ramen betrof was er een belangrijke vernieuwing. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd het schuifraam geïntroduceerd in de Oranjepaleizen. Schuivende ramen bestonden al langer, maar nu kon door een systeem van tegenwichten en katrollen het raam in geopende toestand gehouden worden. Deze inventie (*sash windows*) was rond 1670 ontstaan in de kring van het Engelse Office of Works, de dienst die de Engelse koninklijke paleizen onderhield en ook ontwerpen daartoe leverde.[64] Tegelijkertijd, mogelijk door deze uitvinding, vond ook een nieuwe benadering van de raamaankleding plaats. Hadden ramen tot nu toe meest één gordijn dat openging door het naar één kant te trekken, nu kregen de meeste ramen volgens de *Mercure galant* twee gordijnen, die elk naar een kant werden getrokken: '[…] On a introduit cet Mode, parce que l'on a cru qu'ils incommoderoit moins, & que les fenestres en recevrait plus de ornament'.[65] Deze benadering sloot inderdaad aan bij het algemene streven naar een grotere symmetrie in de architectuur en het interieur. Daarbij kwamen de gordijnen nu tot op de vloer, in plaats van tot de onderkant van het raam. Dit gaf een luxe uitstraling, maar vroeg om meer stof. Richard Bealing leverde voor Willem III regelmatig 'deep window curtains'.[66]

Een andere inventie, die tezelfdertijd in de mode moet zijn gekomen, laat de *Mercure galant* onbenoemd: het ophaalgordijn.[67] Net als bij de schuiframen werd de stof nu door middel van een koord- en katrolsysteem naar boven opgehaald en vastgezet. Dit gaf een elegant effect, als van een festoen. De gordijnen werden kunstig afgewerkt met franjes, strikken, rozetten en kanten. Een kap onttrok de constructie eventueel aan het oog. De kap kon vervaardigd zijn van hout met snijwerk ofwel van opgestijfd linnen, dat vervolgens belegd werd met stof en passement.[68] Marot publiceerde een aantal ontwerpen voor dergelijke gordijnen. [afb. 2.3]

Dit effect van in elegante festoenen opgetrokken stof, werd door Marot ook toegepast bij de stoffen aankleding van wanden en *portières*, ledikanten en zelfs zitmeubelen. [afb. 2.3 en 2.5] In feite ligt in de consequente doorvoering hiervan in alle stofferingen de vernieuwing van Marot.

2.2 Pierre Courtonne : Carrière en levensloop

Wie was nu de man die zich opwerkte tot hoftapissier van Willem III? Pierre Courtonne werd in 1664 te Alençon geboren als oudste zoon van Pierre en Judic Lesage. Zijn vader wordt in akten zowel koopman als *tapissier* genoemd, en Pierre zal in diens winkel het vak hebben geleerd.[69] In 1684 trouwde Pierre jr. met Noémie Boulay. In 1687 blijkt hij Frankrijk ontvlucht te zijn, samen met zijn ouders, schoonmoeder en zijn broers Jacques Alexandre (1669) en Claude (1671). Noémie en een tweejarig zoontje bleven in Frankrijk.[70] Die vlucht voerde niet meteen naar de Republiek, maar naar Londen, waar Hugenoten actief werden opgevangen. Ook zijn vrouw wist Frankrijk te verlaten, want in 1692 liet het paar een zoon dopen te Londen.[71]

Vóór zijn aanstelling aan het stadhouderlijk hof in 1696 zijn voornamelijk biografische gegevens bekend.[72] In het ledenregister van het Londense behangersgilde komt zijn naam namelijk niet voor.[73] In de boeken van de Great Wardrobe evenmin – wat zijn aanwezigheid aan het hof echter niet geheel uitsluit. In 1693 was één van de Pierres ouderling van de Hugenotenkerk in Londen.[74] In 1694 huurde Courtonne een huis 'in the alley', in Westminster.[75] De eerste en enige vermelding van werkzaamheden in Engeland door Courtonne danken we aan Constantijn Huygens jr. Op 30 december 1694 noteerde Huygens in zijn journaal: 'Gisteren was bij een upholster, […] Courton genaemt, met Boision, die hem mij aengewesen had, om een nieuw behangsel om mijn beddetje te maecken. Dese sijn volck quamen mij nu patronen brengen, en namen het beddetje mede'. Op 3 januari 1695 schreef Huygens: 'Kreeg het behangseltje v. een beddetje en betaelde het'.[76] De verder onbekende Boision was net als Courtonne een 'frans refugié', die Huygens in bescherming had. Uit deze korte omschrijving wordt duidelijk dat Courtonne een winkel in Londen had met personeel, waarschijnlijk in Westminster.

Op 18 juni 1696 stelde Willem III Pierre Courtonne aan als 'Tapicier en Opsichter van sijne Maj.ts meubelen op sijne hoven, casteelen en huijsen staende ende gelegen in de Vereenigde Nederlanden', als opvolger van de overleden Dirck de Bruyn.[77] Waarom juist Courtonne in deze positie benoemd werd, is onduidelijk. Mogelijk was het op voorspraak van Huygens, al rept hij daar in zijn journaal niet over.[78] Courtonnes grootmoeder aan vaderszijde heette 'Desmarets' – een andere mogelijk is een familieband met de pas benoemde directeur der gebouwen, Daniel Des Marets (1634-1714). Van Des Marets is bekend dat hij zich wel vaker beijverde voor mede-Hugenoten en familieleden op zoek naar werk.[79] Anderzijds is het mogelijk dat Courtonne in Londen via de kerk kennismaakte met de hofarchitecten Jacob Roman en Daniel Marot, en de hofschilder Robert du Val, die daar juist in de jaren 1694-1696 verbleven.[80]

Courtonne kreeg als eerste betaald voor de reis van Londen naar Den Haag die hij in mei-juni 1696 ondernam, samen met twee knechten.[81] Al gauw volgde de rest van het gezin, want op 25 september van dat jaar wordt een zoon, Charles André, gedoopt in de Waalse kerk van Den Haag.[82] Daarop volgden nog vier kinderen: Elie (1697), Ezaije (1698), Marie (1699) en Jean (1703). Alleen de vier oudste zonen zouden de volwassenheid bereiken.

Een deel van de familie Courtonne bleef in Engeland wonen, in ieder geval zijn ouders en zijn broer Jacques, die in akten lakenfabrikant en wever wordt genoemd en in 1703 genaturaliseerd werd.[83] Wel maakten zij blijkbaar regelmatig de oversteek naar de Republiek. Jacques kreeg in 1704 verlof van de Franse kerk in Threadneedle Street om in de Republiek te trouwen met Marianne Crommelin.[84] Het paar vestigde zich in Londen, waar zij in 1710 een dochter lieten dopen, en in 1712 een zoon.[85] De ouders – Pierre senior en Judic Lesage – woonden in 1707 nog in Londen.[86] Waarschijnlijk was het echter Pierre senior ('de outste') die in 1714 te Den Haag overleed.[87]

In 1698 werd Courtonne lid van het Sint-Nicolaasgilde in Den Haag: 'Pier Courton, ledicantmaker in de Houtstraat'.[88] Dat hij niet meteen in 1696 lid werd hangt waarschijnlijk samen met de regel dat nieuwe leden een jaar poorterschap moesten bezitten. Gewoonlijk kon dit afgekocht worden, maar wellicht hield men zich wat strikter aan de regels als het ging om een buitenlander die ook nog aan het hof aangesteld was. Of Courtonne verder actief was in het gilde, is onbekend – hij is in ieder geval nooit deken of hoofdman geweest. Financieel ging het Courtonne voor de wind, want in 1699 kocht hij voor maar liefst f 12.127,10,0 een huis in de Veenestraat te Den Haag.[89]

Noémie overleed echter op 20 februari 1706. Op 25 november van dat jaar verscheen Pierre met zijn oudste zoon voor de notaris. Zij verklaarden gezamenlijk de staat van de bezittingen opgemaakt te hebben. De effecten, meubelen, onroerende goederen en kredieten bedroegen samen ongeveer f 72.000,-.[90] De vier zonen – Pierre, Jacques, Charles en Elie – hadden ieder recht op f 3.000,- als legitieme portie wanneer zij volwassen werden of trouwden. Pierre voegde daar voor elk nog eens f 4.500,- aan toe, op voorwaarde dat zij een goed leven leidden, en zij hun vader in tijden van nood hielpen door hem rente over dit bedrag te betalen.[91]

Op 28 november 1706 hertrouwde Courtonne, met Marie Brossard de St. Claire uit Leiden.[92] Op 12 december lieten zij hun testament opmaken, waarbij werd vastgelegd dat Marie als weduwe een lijfrente van f 500,- per jaar zou krijgen.[93] Zij kregen nog zeven kinderen.[94] In 1716 werd Courtonne opnieuw weduwnaar en trouwde een derde maal, met Maria Guicherit uit Den Haag, op 27 juni 1717. Zij waren buren: Maria's vader was fabrikant van goudgalon in de Veenestraat.[95] Dit huwelijk bleef kinderloos.

Courtonne wordt van 1717 tot 1732 nog vermeld in het 'livre des corporations des artisans de la Haye' afabrikantcant de lits'. Het is onduidelijk of het gaat om Pierre senior of zijn zoon Pierre, die ook ledikantmaker was maar zijn winkel aan de Nieuwstraat te Den Haag had.[96] In 1727 was Pierre jr. echter in Rotterdam gevestigd.[97] In 1736 werd 'Pierre Courtonne den ouden' nog vermeld in een akte, waarin hij borg stond voor f 1.500,-.[98] Hij woonde toen op het buiten 'Tolsigt' bij Leidschendam.[99] Hij had verder een huis in de Herenstraat in Voorburg, gekocht in 1725 voor f 3.300,-.[100] Het geloof speelde een belangrijke rol in Courtonnes leven. Als ouderling van de Waalse kerk te Voorburg zag hij samen met Jacques Laverny in 1726 toe op de bouw van een nieuw kerkgebouw.[101]

Courtonne overleed in of voor 1740, toen werd het huis te Voorburg verkocht.[102]

2.2.1 De winkel: financiële tegenslag en zakenrelaties

Een rechtszaak die Courtonne in 1708 aanspande, gunt ons een kleine blik op zijn winkel, voorraad en de kooplieden met wie hij contacten onderhield.
Op 3 september 1705 kwamen 'Marcq en Jonas', twee knechten van de Haagse kooplieden Judas en Salomon Pereira, bij Courtonne in gezelschap van de jongste zoon van koopman Simon Chatelain. Zij verzochten goederen en stoffen te mogen kopen, omdat zij een eigen zaak wilden beginnen. Pereira zou borg staan voor betaling. Courtonne vertrouwde de zaak niet meteen, en liet een zoon bij de broers Pereira informeren of dit klopte. Beiden antwoorden dat Courtonne 'met seeckerheijt kan handelen': zij zouden inderdaad borg staan voor betalingen, of de knechten wisselbrieven geven waarmee zij konden betalen. Daarop zochten Marcq en Jonas voor ruim f 2.000,- aan damasten, stoffen en andere 'coopmanschappen' uit in de winkel, die voor hen apart werden gelegd. Zij vroegen Courtonne ook om stukken laken, aangezien Simon Chatelain, bij wie zij eerder waren, die niet op voorraad had. Op 16 november kwamen de knechten terug met twee wisselbrieven, één van f 1.000,- op Judas Pereira, en één van f 1.800,- op Salomon. Weer liet Courtonne zijn zoon informeren bij de heren of deze brieven valide waren. Op het positieve antwoord gaf hij de eerder uitgezochte goederen mee aan de knechten, en nog eens voor f 2.812,- aan nieuwe stoffen.

Marcq en Jonas vestigden zich in Amsterdam. In januari 1706 loste Judas Pereira inderdaad zijn schuld af. Marcq en Jonas lieten bij Courtonne in februari daarop twee bedden maken, voor f 193,11. Zij losten een klein bedrag af (f 33,-). Daarna namen de 'coquins' echter de benen, mét alle goederen.
Zij lieten schulden achter bij Courtonne, Judas Pereira, Chatelain en de Leidse kleermaker François Halewijn. Courtonne had nog f 1.000,- tegoed. Salomon Pereira weigerde echter de schuld van zijn wisselbrief te voldoen, naar zijn zeggen omdat hij die nooit ondertekend had. Na verschillende aanmaningen via de notaris kwam het in 1708 tot een rechtszaak. [103]

Eén van de bewijsstukken in het proces was de lijst van goederen die Courtonne verkocht had. [Bijlage 5: 2.2; Tabel 2.2] Uit deze lijst valt enerzijds op te maken wat Courtonne aan stoffen op voorraad had, en anderzijds wat een beginnende winkelier minstens nodig had. [Voor stofbenamingen: zie Bijlage 4] De lijst begint met lakens. Hiervan verkocht Courtonne 300 ellen van 9/4 voor in totaal f 1.036,-, en nog 75,75 ellen van een iets goedkopere kwaliteit voor f 257,11,-. Wanneer de knechten terugkomen in november wordt nog eens 34,25 el laken gekocht. Naast laken zal het 'serge de boije/bois' gebruikt zijn als voeringsstof, en mogelijk ook het 'interines'. Wat hier mee bedoeld wordt is onduidelijk, de schrijver kortte de stofnaam af. Mogelijk werd 'ratiné' ofwel ratijn bedoeld, een gekeperde gevolde wollen stof waarvan het haar in nopjes gekruld is. Van beide stoffen werden grote hoeveelheden gekocht. Ze waren duurder dan het laken, maar goedkoper dan de bekledingsstoffen. Een goede vergelijking wordt bemoeilijkt doordat sommige stoffen per el en andere per stuk vermeld worden. Van de bekledingsstoffen was het damast het duurste. Marcq en Jonas kochten hiervan maar liefst 35 stukken. Ondanks dat ze van 'verschillende kwaliteit' waren, kostten ze alle f 66 per stuk. Blijkbaar was een gemiddelde prijs afgesproken. Van de andere bekledingsstoffen werd beduidend minder gekocht: 9 stukken armosijn (à f 37,25) 1 stuk changeant (f 22,10,0) en 1 stuk estamine (f 18,40,0). Kleuren of patronen worden helaas niet genoemd, behalve dat het changeant geel was.

De twee bedden die Courtonne maakte waren redelijk luxueus. Ze hadden een bodem met singels en een bekleed hoofeinde met twee bollen op de uiteinden. De gordijnen en het hoofdeinde waren van changeant afgezet met galon. De matrassen waren vervaardigd van tijk gevuld met wol en paardenhaar.

Uit de stukken komen enige namen van kooplieden naar voren met wie Courtonne handelde, zoals Simon Chatelain. In de Veenestraat bevond Courtonne zich verder tussen passementmakers, meubelmakers en natuurlijk andere ledikantmakers. In Londen zal zijn broer Jacques voor contacten hebben kunnen zorgen, terwijl neef Jacob Boulé du Val in Amsterdam zat.[104]

Ten slotte blijkt uit de rechtszaak dat Courtonne een 'winkelknegt' had, die op de zaak paste tijdens zijn afwezigheid.

Tabel 2.2: Stoffen op de rekening van Pierre Courtonne, 1708

Stof	Hoeveelheid	Prijs	Totaalprijs
Laken	410 el	3,3-3,15	1431
Serge de boys	30 stuks	15,7/8	475
Droguet	6 stuks	29,10	177
Interines	179,25 el	14,25	129
Damas	35 stuks	66	2310
Estamine	1 stuks	18,4	18,40
Armosin roulez	9 stuks	37,50	337
Serge de bois	1 stuks	16	16
Changeant jaune	1 stuks	22,10	22

Courtonne had meer financiële tegenslag in deze jaren. In 1705 werd hem een commissie van retorsie (kaapbrief) verleend.[105] Kapitein Jan Breugel, voerende het fregatschip *La Marie*, mocht daarmee uit zijn naam wedervergelding plegen. Een dergelijke maatregel was voor een koopman een mogelijkheid alsnog een vordering te kunnen innen, door de bewoners uit een bepaald gebied te beroven. Aangezien de *La Marie* kort daarop een Franse kaapschip overmeesterde, ging het mogelijk om Franse schuldenaars.[106] Courtonne nam in 1706 een aantal maatregelen, die waarschijnlijk in het licht van bovenstaande tegenvallers gezien moeten worden. Hij verhuurde een kamer in zijn huis aan koopman Reignier Plenus voor de duur van twee jaar, om daar goederen op te mogen slaan.[107] Bovendien stelde hij Daniel la Motte, koopman te Rotterdam, aan als zijn procureur in die stad. Als zodanig dient La Motte betalingen van Courtonnes rekeningen na te streven.[108]

2.3 Opdrachten aan het Stadhouderlijk hof

2.3.1 De hoforganisatie

Courtonne was niet de eerste kamerbehanger aan het Oranjehof: hij was de derde, na Marijn Geoffroy en Dirck de Bruyn. Terwijl er voor andere delen van de inboedel – de schilderijen, het zilver en de kaartcollectie – al sinds Willem I aparte bewaarders waren aangesteld,[109] bestond de functie van *tapissier* nog maar kort. Geoffroy (ca. 1640-1696) was in 1676 de eerste 'Tapisier en bewaerder van S. Hoogh. Meubelen' voor Willem III.[110] Daarvoor werden deze taken verdeeld onder de *fourier* en de verschillende conciërges. De *fourier* was belast met het transporteren van meubelen tussen de verschillende Oranjeverblijven. Het dagelijks beheer van de huizen en paleizen was per locatie in handen van een conciërge en/of kastelein, bijgestaan door een meid. Voor het schoonmaken

van de privé-vertrekken van de stadhouder was een aparte schoonmaakster in dienst.[111] Vooral de conciërge van het Binnenhof lijkt vóór de komst van de aparte meubelbewaarders meer taken te hebben vervuld, mogelijk gezien zijn centrale positie in de hofstad. Zo was Willem Boers in 1660 aanwezig in Engeland om het ledikant uit de 'Dutch gift' op te stellen, en kreeg hij in 1661 opdracht om het rouwbehangsel van de kamer van de prins te Leiden af te halen.[112] De conciërge was bij voorkeur een ambachtsman die zelf reparaties aan de meubelen kon uitvoeren, zoals de eerder genoemde Alexandre le Clair of Wilhelm de Rots, ebbenhoutwerker en conciërge van het Oude Hof onder Amalia.[113]

Geoffroy zelf wordt ook 'tapijtmacker' genoemd, en was mogelijk eerder tapijtwerker dan ledikantmaker. Ondanks zijn Franse naam was hij geboren in Den Haag.[114] Geoffroy ontving f 500,- per jaar voor zijn werkzaamheden als *tapicier*, die in de aanstelling helaas niet verder beschreven worden. Hij was van 1679-1690 eveneens werkzaam als conciërge van Huis Honselaersdijk.[115] In de ordonnanties van de Domeinraad komt hij éénmaal voor, wanneer hij in 1687 opdracht geeft aan Sara en Anne Lokeman voor het maken van een satijnen deken en leverantie van katoenen watten.[116] In de praktijk zal hij vaker dit soort werkzaamheden hebben gecoördineerd. Geoffroy werkte niet exclusief voor de Stadhouder: in 1689 betaalde Henriette Amalia hem voor het maken van twaalf stoelhoezen van blauw fluweel.[117] Geoffroy had waarschijnlijk net als zijn opvolgers een winkel in Den Haag, van waaruit hij werkte.

De werkzaamheden van de *tapissier* vinden we wel beschreven in het contract van Dirck de Bruyn (overleden 1696), die Geoffroy in 1690 opvolgde. [Bijlage 5: 2.3] De Bruyn kwam uit Den Haag en was opgeleid tot kleermaker vóór hij zich in 1679 inschreef als ledikantmaker bij het koopmansgilde. De Bruyn diende, als 'tapissier van Z.M. huizen', tweemaal per jaar, wanneer de meubelen 'op en afgehangen' werden, op aanwijzing van de intendant zich daar naartoe te begeven om de meubelen 'ordentlijck te doen ophangen' en de 'ledicanten en anders te stellen'. Deze beschrijving geeft aan dat onder 'meubelen' ook de stoffen behangsels werden verstaan. De kasteleins waren verplicht hun personeel ter beschikking te stellen om te helpen. Waar nodig diende de behanger reparaties te verrichten. De Bruyn mocht niets anders declareren dan de reis- en daglonen van zijn knechten, en de gebruikte materialen. Zijn rekeningen dienden bovendien bij de verschillende kasteleins te worden geverifieerd. Deze laatste twee bepalingen zullen we nog vaker tegenkomen in contracten met kamerbehangers.

Dat ook De Bruyns werkzaamheden veel ruimer waren dan in zijn aanstelling beschreven, blijkt uit verschillende ordonnanties van de Domeinraad. De behanger kreeg tijdens zijn aanstelling in totaal f 24.808,8,- betaald voor het leveren van tapijten en meubelen.[118] Het grootste deel daarvan

ging echter op aan de betaling van tapijten die in Brussel besteld werden, onder andere voor Het Loo. Hieronder was de uitbreiding van de beroemde Nassause Genealogie. Hoewel De Bruyn naar Brussel reisde om op de bestelling toe te zien en de onderhandelingen met de wever te voeren, was hij niet degene die de koning van artistiek advies over de opdracht voorzag – die rol hadden Bentinck en Huygens jr.[119] In 1691 werd De Bruyn aangesteld als conciërge van het Binnenhof, na het overlijden van Willem Boers.[120] In 1696 overleed hij zelf en kwam zijn positie vacant.[121]

Courtonnes contract is woordelijk vrijwel hetzelfde als dat van De Bruyn.[122] In tegenstelling tot zijn voorgangers werd hij nooit tot conciërge benoemd – De Bruyn werd opgevolgd door Jan Ketel.[123]

Dat brengt ons op de hoforganisatie en de functionarissen met wie de ledikantmakers te maken hadden. De functies van de bewaarders werden vanaf de jaren 1680 alle opgevuld door Hugenoten. Courtonne had persoonlijk contact met de zilversmid Adam Loofs (1645-1710).[124] De *constbewaerder* was vanaf 1686 Robert du Val (1649-1732), de schoonzoon van intendant Des Marets.[125] De uit Den Haag afkomstige Jacob Roman was sinds 1689 als hofarchitect verantwoordelijk voor het onderhoud aan de gebouwen. Roman was zijn carrière begonnen als beeldsnijder, maar trad vanaf de jaren 1670 steeds vaker als architect op. Hij was eerder betrokken bij de (ver)bouw van slot Zeist en huis Sorghvliet en het huis Duinrell voor Cornelis de Jonge van Ellemeet.[126] Voor Willem III voerde Roman ontwerpwerkzaamheden uit aan de huizen Honselaersdijk, Soestdijk en Dieren, en later Het Loo. De ontwerpen voor het interieur lijken echter vanaf 1686 grotendeels aan Marot overgelaten te zijn. Deze functionarissen werden allen aangestuurd door een intendant, bijgestaan door een controleur voor de financiële administratie (De Brun). Vanaf 1690 was dat Daniel des Marets (1635-1714). Des Marets was predikant van de Waalse gemeente te Den Haag (1664-1684) en een bekend botanist. Hij verbleef al langer aan het hof: in 1675 worden aan hem sommen geld toegekend om te besteden aan de verbouwing van Huis Honselaarsdijk en Soestdijk, waarvoor Roman tekeningen leverde.[127] Des Marets genoot de gunst van de stadhouder, te zien aan de in belang en invloed stijgende functies die hij vanaf de jaren 1680 vervulde. In 1685 werd hij benoemd tot controleur van de stadhouderlijke huizen en tuinen, in 1687 ook tot hofbibliothecaris en in 1690 tot 'Intendant van Z.M. buitenhuizen en gebouwen'. Deze functie werd in 1692 gecombineerd met die van controleur-generaal van de hofhouding, waarop Des Marets zich nu 'directeur-generaal van de hofhouding en Z.M. gebouwen' mocht noemen. De veranderende organisatie reflecteert ook de groeiende status van de stadhouder-koning en de daarmee toenemende vraag naar meer controle op zijn vele bouwprojecten.

Deze mensen, verantwoordelijk voor de vormgeving van de interieurs,

waren door familiebanden verder verbonden. Voorts trof dit gezelschap elkaar in de Waalse kerk te Den Haag, waar ook Courtonne lid van was, en bij het Haagse schildersgenootschap *Pictura* – waar hij geen lid van werd.

Vanaf 1702 had de hoforganisatie van de Friese Nassaus een heel ander karakter dan die tijdens de regering van Willem III. Hoewel de organisatie in grote lijnen dezelfde structuur kende als die van het hof van Willem III en andere prinselijke Europese hoven, was het met zo'n tachtig functionarissen een stuk kleiner dan het tweehonderdkoppige hof van de stadhouder-koning. Op het gebied van onderhoud aan huizen en interieurs werd er ingekrompen: er waren nog wel een architect en hofschilder in dienst, maar geen voltijds kamerbehanger of bibliothecaris meer.

Zolang er geen akkoord werd bereikt over de nalatenschap van Willem III, voerde de Nassause Domeinraad het beheer over de goederen en daarmee de huizen. Een aantal functionarissen bleef in eerste instantie aan: De Brun bleef in dienst als controleur, terwijl Courtonne en de Haagse familie Dier werden ingezet bij het opstellen van inventarissen en het transport van meubelen. Wanneer Courtonne ontheven werd van zijn functie als tapissier is niet bekend, maar waarschijnlijk was dat vrij snel: na 1703 komt hij niet meer voor in de ordonnanties als hoftapissier. Hij zou echter nog wel in beeld blijven als leverancier van de Friese Oranjes.

Daniel Des Marets was al vóór 1700 met pensioen gegaan en niet vervangen. Aan het Friese hof had de opperhofmeester het beheer over de verblijven en hun inrichting. Sinds 1701 was Wolf Diederik baron van Verschuer (1676-1737) met deze functie bekleed. Van Verschuer was een militair afkomstig uit Hessen. Volgens een ongedateerde instructie van Johan Willem Friso diende de opperhofmeester toezicht te houden op 'onze kamer, guardarobe en meubelen'.[128] Van Verschuer gaf leiding aan de conciërges en kamerdienaars. De architect, inspecteur der gebouwen en hoveniers waren verantwoording aan hem schuldig. De opperhofmeester kreeg zijn instructies bij het dagelijkse 'coucher' en 'lever' van de stadhouder, en vergezelde de stadhouder dan ook op reis.

Opdrachten aan ambachtslieden werden direct gegeven door de opperhofmeester. Voor het reguliere onderhoud werd er in Friesland gebruikgemaakt van een aantal vaste kamerbehangers, die geen vaste aanstelling hadden. Dat was tussen 1711-1719 de behanger Hendrik Salix, opgevolgd door 'Angelade' in 1719-1720 en 'Pothoven' in 1724, allen te Leeuwarden. Salix kreeg in 1714 eenmaal betaald voor het 'behange van ledikanten', maar gezien het lage bedrag (f 63,-) en de grote betalingen aan Courtonne in datzelfde jaar, zal het eerder gaan om het neerzetten van in Den Haag vervaardigde meubelen, of onderhoud.[129] Mogelijk bracht Salix het geborduurd ledikantbehangsel aan dat Maria Louisa via de koopvrouw Dumest te Lille in Parijs had laten maken.[130] De Friese stadhouders deden overigens maar sporadisch aankopen in het

buitenland. In 1679 liet Henriette Amalia een draagstoel maken te Parijs, 'faites dans Louvre par l'ouvrier du roy', en ze bestelde stoffen en vier stukken tapijt bij Franse kooplieden.[131] Onderhoud en kleine aankopen werden dus lokaal gedaan, terwijl men voor de grotere aankopen naar Den Haag en Amsterdam, en soms Parijs ging.

2.3.2 De leveranties van Courtonne

Net als De Bruyn was Courtonne, buiten de werkzaamheden genoemd in zijn contract, zeer actief voor de stadhouder. In tegenstelling tot zijn voorganger leverde hij voornamelijk stoffen, en meubelen die hij zelf vervaardigde. Van juni tot oktober 1696 was hij actief voor Het Loo en 'Den Haag'. Met 'Den Haag' kon zowel het Stadhouderlijk kwartier op het Binnenhof bedoeld zijn, als het Oude hof in het Noordeinde of het 'Huis aan de Singel', waar Bentinck in 1690 gelogeerd was.[132] Courtonne kreeg f 4.065,19,00 betaald voor 'inkoop en fourneren van stoffen', en het opmaken hiervan.[133]

De volgende betaling aan Courtonne betrof leveranties voor Dieren, het kasteel te Breda, huis Honselaarsdijk en nogmaals Het Loo, van juni 1696 tot juli 1697. Courtonne leverde verschillende meubelen die hij zelf maakte, voor f 2.524,-. In 1697 volgde nog een kleine rekening voor reis- en verteerkosten (f 88,13,-).[134] Begin 1698 volgde een grote aankoop van damasten stoffen voor Het Loo. De verschillende rekeningen beliepen f 4.501,11,0 en werden geattesteerd door Des Marets.[135] Vervolgens deed Courtonne meerdere grote aankopen. Waaruit deze bestonden, werd niet duidelijk voor de commissarissen van de raad en rekenkamer. Zij vonden evenwel goed, 'dat de commissarissen van Z.M. tresorie aan den tapissier Courton zullen mogen betalen de somma van 3.000 gulden in mindering van hetgeen dezen vanwege Z.M. competeert, terwijl wij verder niets naders vernemen omtrent de werkzaamheden zelve'.[136] Op 26 februari 1699 kreeg de ledikantmaker zelfs f 5.074,12,- betaald. Twee posten van 600 en 300 gulden werden echter afgewezen. Bovendien kreeg Courtonne de waarschuwing dat 'deze zelf geen leverantie van stoffen of anderszins in de toekomst meer zal mogen doen zonder speciale schriftelijke orders van Z.M., hetgeen hem ook in den raad is aangezegd, op straffe dat geen ordonantieen van betaling meer aan hem zullen worden gegeven, wanneer hij hiermede in strijd handelt'.[137] Op 9 juli volgde alweer een betaling van f 3.000,- die niet nader gespecificeerd werd,[138] en eind 1699 betaalde de raad hem zelfs f 6.000,- 'van de lijst van schulden, door dezen overgeleverd, omtrent den inhoud van welke wij verder niets vernemen'.[139] Ondanks de waarschuwingen bleef de kamerbehanger dus leveren en betaald krijgen. In 1699 kreeg Courtonne ten slotte een klein bedrag betaald (f 34,-) 'voor hetgeen deze heeft verdiend in de Franse Comedie'.[140] Bedoeld werd de pikeurschool te Den Haag, waar de 'Franse Comedianten van de Koning van Groot-Brittanien' gewoonlijk optraden en de koning een eigen loge had.[141] Wellicht was daar aankleding voor nodig.

De betalingen gedaan in en over het jaar 1700 geven niet veel informatie over de geleverde waren. De eerste betreft f 9.000,-, 'in mindering van hetgeen deze ten lasten van Z.M. te pretenderen [heeft]'.[142] De volgende is f 5.425,- voor leverantie en arbeidsloon in 1700, 'bedragende na gedane reductie het bovenstaande bedrag'.[143] In 1701 krijgt Courtonne f 2.850,- voor materialen en arbeidsloon verricht tussen mei en november, voor 'Z.M. kamers' te Breda, Dieren, Soestdijk en de Cruytbergh.[144] Daar komt dat jaar nog f 4.111,14,- bij voor leveranties voor Honselaarsdijk, het Binnenhof en Het Loo, en nog eens f 4.024,5,- voor niet nader genoemde verblijven.[145]

Hoewel bovenstaande bedragen hoog zijn, moet niet vergeten worden dat het grootste deel daarvan opging aan materiaalkosten. Wat de winstmarge voor Courtonne is geweest, is moeilijk vast te stellen. De maakkosten van een bed bedroegen ongeveer 10% van de totaalprijs. Als we dat percentage aanhouden over het totale bedrag, zou dat betekenen dat Courtonne zo'n f 5.400,- verdiende op de koninklijke opdrachten. Daarboven ontving hij waarschijnlijk nog een percentage van de door hem geleverde stoffen.

Uit bovenstaande betalingen alleen valt nauwelijks af te leiden wat voor stoffen Courtonne leverde of wat voor meubelen hij precies vervaardigde. Een vergelijking met de inventarissen van de Oranjeverblijven biedt meer inzicht. Voor het Stadhouderlijk kwartier op het Binnenhof zijn er twee inventarissen te vinden: één uit 1632 en één uit 1700. De eerste inventaris omvat nog niet de vele aankopen die Frederik Hendrik en Amalia in de jaren 1632-1634 deden voor de inrichting van de in 1632 gereed gekomen nieuwe vleugel. Het is daarmee lastig vast te stellen welke van de nieuwe meubelen, genoemd in de inventaris van 1700, aankopen van Willem III zijn, dan wel van zijn voorgangers.

In het algemeen kunnen we aannemen dat nieuwe meubelen allereerst bestemd waren voor de vertrekken van de koning zelf, of voor de representatieve ontvangstruimten. Voor Breda, Dieren, Soestdijk en de Kruidberg zijn er inventarissen uit 1696, die na het overlijden van Willem in 1702 werden bijgewerkt. De vroegste boedelinventaris van Het Loo dateert van 1713, toen men bezig was de nalatenschap van Willem III te verdelen. Een aantal meubelen was toen al weggehaald. Desondanks geeft de inventaris een beeld van de laatste inrichting onder de stadhouder-koning.[146] Aan de hand hiervan kunnen twee series leveranties nader bekeken worden: de damasten die Courtonne in 1698 leverde voor Het Loo, en zijn werkzaamheden voor de 'koningskamers' in de verschillende verblijven in 1700-1701.

2.3.3 Damast voor Het Loo

Damast was eind zeventiende eeuw de meest kostbare en gezochte stof, samen met Genuees fluweel. De rijkste damasten werden in Italië vervaardigd. De stof werd uitsluitend gebruikt voor de vertrekken van de koning zelf, de

staatsievertrekken en die van zijn hoogste functionarissen. Andere hovelingen hadden de kamers behangen met moiré, grein, of laken. De vraag naar damasten was blijkbaar zo groot, dat de koning moeite had in Engeland dergelijke stoffen te vinden. Op 2 mei 1698 schreef Willem namelijk aan Bentinck, die zich als ambassadeur te Parijs bevond: 'L'on ne peut point trouver icy des beau damas pour les ameublemens; si vous en pouves trouve à Paris, il faudroit faire acheter aussi bien que quelque beau brocarts ou brocatets comme l'on le nomme, et puis je fairois faire icy ou en Hollande les ameublemens, n'estent pas bien déterminé pour quels de mes maisons je le destinerois'.[147] Bentinck antwoordde op 17 mei: 'Je me trouve un peu embarassé pour le damas; il n'y en a pas de beau ni véritablement Italien, et rien que de cramosis, point du tout de deux couleurs, et encore sont ils plus chers qu'en Angleterre ou en Hollande. J'en ay été chercher avec Mr. d'Odijck qui est comme moy de sentiment que V.Mte. feroit mieux d'en faire achetter en Angleterre; […] Je n'ay pas vu non plus de beaux brocatels ou étoffes à fleurs pour meubles, mais dès que j'auray les mains un peu libres et que je seray débarrassé de toutes autres choses, j'en chercheray encore. Comme il se vent plus des meubles qu'il ne s'en fait de nouveaux, les marchants ne sont pas fournis de ces sortes d'étoffes'.[148] Willem, niet tevreden met dit antwoord, schreef daarop (22 mei): 'A l'égard des emplaites vous y faites comme vous jugeres bon; il faut pourtant que je vous dise qu'il n'y (a) point de beau damas icy à présent; je ne sçai si aux goublains l'on fait encore de belle tapiseries; vous en pouries vous en informe'.

Ondanks Bentinck's tegenwerpingen kocht de koning damast ter waarde van f 2581,10,0 én een ledikant in Parijs. Een verdere beschrijving van dit meubel ontbreekt helaas, maar begin november 1698 bracht de leverancier het ledikant naar de Republiek en kreeg f 1.500,- betaald.[149] In december 1698 werd aan Bentinck 'en andere persoonen' nog betaald voor inkoop 'van meubelen als anders ten dienste van sijne Majts: huijsen in de Nederlanden', voor maar liefst f 31.161,18,0.[150] Daaronder was damast ter waarde van f 10.000,- gekocht via de Amsterdamse bankier George Clifford (1657-1727).[151]

Courtonne was dus niet de enige die damast leverde aan de stadhouder, maar had daar wel een groot aandeel in.[152] Al deze damasten waren bestemd voor de nieuwe vleugels op Het Loo. Hieronder bevond zich ongetwijfeld het karmozijnrood damast voor de slaapkamer van de koning.[153] De wanden waren hiermee behangen en hadden festoenen van gouden passementen. Het ledikant was bekleed met hetzelfde damast, en versierd met 'festoenen, franjen en looffwerk met dito passement'. Het zitmeubilair bestond uit twee armstoelen en zes taboeretten van notenhout, met dezelfde stof en breed passement. De glasgordijnen waren mogelijk wit in plaats van rood, en hadden rabatten met gouden franje en festoenen.

Aangezien rood de moeilijkste kleur was om te vervaardigden, was ze

daarmee de kostbaarste. Rode stof werd van oudsher dan ook gelijk gesteld met rijkdom en macht. In Versailles hadden rond 1700 nagenoeg alle statievertrekken rode ameublementen, versierd met goud en zilver passement.[154] Ook Willem volgde deze mode: de nieuwe statievertrekken op Hampton Court Palace werden geheel met rood bekleed meubilair aangekleed. Op Het Loo waren verder rode damasten behangsels te vinden in de kamer bestemd voor de heer Ouwerkerk, in de slaapkamer van de heer Sidney (rood en *feuille morte*, met witte en rode campanen), en een ledikant 'beneden aen de stal'. De 'nieuwe kamer naast de (schilderijen) galerij' was behangen met Italiaans damast, in 'musquesenrode' kleur. Het behangsel had groene banden voorzien van groene zijde campanen. De glasgordijnen en zitmeubelen waren soortgelijk gestoffeerd. Het 'rood en paers damast' in het kabinet bij de oude koninklijke slaapkamer was ook nieuw. Waarschijnlijk moet bij de laatste drie behangsels gedacht worden aan alternerende banden, of aan het damast 'de deux couleurs' dat Bentinck vermeldt. Blijkbaar was dit modieuzer was dan het in Versailles alom tegenwoordige *cramoisie*. Zo staat bij de kamer van Van Odijk te Breda aangetekend dat Courtonne het ledikantbehangsel van rood damast diende te vervangen door een eveneens rood damasten behangsel, maar dan met banden van een andere stof, in groen en geel.[155] Willem volgde dus niet geheel de Franse mode.

In het nieuwe kwartier op Het Loo waren verder damasten behangsels te vinden in de schilderijenkamer (groen) en in het privé-kabinet (Indiaans, op rood). In de kamer van de nieuwe favoriet Keppel stond een blauw damast ledikant, in die van de prins de Vaudemont een van groen damast. Zijn kabinet had 'maer een stuck' blauw damast. Hiermee is het iets duidelijker geworden wat voor soort damast werd aangekocht, maar helaas niet welke specifiek door Courtonne werden geleverd. Ongetwijfeld had hij wel een groot aandeel in de verwerking van de stoffen.

2.3.4 De vertrekken van de koning-stadhouder

De werkzaamheden die Courtonne in 1701 uitvoerde voor 'Z.M. kamers' in andere verblijven dan Het Loo vallen beter te duiden. Op 28 november bracht Courtonne een moiré behangsel aan in de koninklijke slaapkamer op de Kruidberg, met een 'geknopte campan van verscheyde coleur'. In Breda werd de kleine garderobe bij de koninklijke slaapkamer veranderd in een kabinet. Het oude behangsel van 'vier stucken wit geblomd satijn' werd daarop afgehaald en 'ergens anders in Den Haag' herplaatst.[156]

Courtonne ondervond concurrentie uit Engeland bij zijn werkzaamheden. Vooral voor Dieren en Het Loo werden Engelse meubelen overgebracht. Daaronder waren ook ledikanten. Constantijn Huygens jr. noteerde in zijn journaal dat hij in 1693 '5 à 6 damaste ledikante, uyt Engeland gekomen' op Het Loo had gezien, in Mary's nieuwe vertrekken.[157] Terwijl in Engeland de behangers Richard Bealing en Frances Lapière vele opdrachten tot ledikanten

kregen, is er in de Republiek maar bewijs voor één leverantie van een ledikant door Courtonne. Dit meubel, bestemd voor de koninklijke slaapkamer te Dieren, wordt in de inventaris namelijk beschreven als: 'al nieuw, door M. Courtonne gemaekt'.[158] Het ledikant was behangen met blauw (bleumorant) damast met 'campane'. Uit latere beschrijvingen blijkt dat de gordijnen met goudkleurige stof gedoubleerd waren en opengewerkt passement (crépine) hadden in blauw en goud. De sprei was van hetzelfde blauwe damast gemaakt. Het bed bestond uit een matras en een hoofdpeluw van witte satijn, twee witte bombazijnen matrassen en twee Japanse dekens. Het ledikant stond op een Indiaanse mat en had een hoes van blauw armozijn.

Alhoewel niet expliciet vermeld in de inventaris, is het aannemelijk dat Courtonne ook het overige textiel tot deze kamer vervaardigde. De twee glasgordijnen, de wandbespanning en de bekleding van de zitmeubelen en het haardscherm waren namelijk van hetzelfde damast gemaakt als het ledikantbehangsel. De zitmeubelen bestonden uit twee armstoelen, acht taboeretten en een 'Hollandse armstoel met een kussentje', alle van notenhout, met hoezen van taffetas. Waar Courtonne het houtwerk betrok, en wie de stoelen vervaardigde, blijft onbekend. Verder bevonden zich in deze kamer een ingelegde tafel met gouden rand, een spiegel en twee gueridons, op dezelfde wijze, twee zilveren blakers voor de schoorsteen, een schrijftafeltje, een haardstel, drie schilderijen en een horloge. Na het overlijden van Willem III werd deze suite naar Leeuwarden gezonden, met uitzondering van de schilderijen en het horloge. Denkelijk is dit hetzelfde ensemble als dat wat in de inventaris van Henriette Amalia omschreven werd als: 'Een blaeu fluweelen ledikant met gouden tissu gedoubleert met daartoe behorig kaemerbehangsel, portiers en stoelen, van wijlen Sijne Kon. Maj.t van Groot Brittannien ons toe gesonden'–[159] Portières – deurbekleding bestaande uit een kap met gordijn(en) – maakten dus ook deel uit van de behangsels. Henriette Amalia nam het ameublement later mee naar paleis Oraniënstein, waar het ledikant ten tijde van haar overlijden in 1726 in de slaapkamer van haar schoonzoon stond, de vorst van Dillenburg.[160]

2.3.5 Leveranties aan de Nassaus na 1702

Na het overlijden van de stadhouder bleven veel functionarissen, belast met de zorg voor de huizen, gewoon aan. Daaronder was ook Courtonne, die f 200,- betaald kreeg om zich in de rouw te steken.[161] Zolang het onduidelijk was aan wie de huizen en hun inhoud toekwamen, werden er eerst inventarissen van gemaakt en de inhoud verzegeld. De conciërges kregen de opdracht om dit samen met Courtonne uit te voeren. Toen duidelijk werd dat de erfeniskwestie zich lang zou voortslepen, zette de Domeinraad het onderhoud voort, uit vrees dat de meubelen anders schade zouden oplopen.

Dat belette de erfgenamen er niet van beslag te leggen op een aantal

meubelen. Zo verdween de eerder genoemde tapijtserie van Sint Reynuyt (p. 87) naar Pruise'.[162] Courtonne's laatst gedocumenteerde rekening voor de Domeinraad betrof het afnemen en inpakken van meubelen die naar Friesland en Pruisen gebracht moesten worden, in oktober en november 1703 (f 160,16,-).[163] Uit een brief van Marot aan prins Johan Willem Friso, blijkt dat Courtonne nog in 1709 betrokken was bij de paleizen. Marot schrijft dat de controleur De Brun samen met de kamerbehanger naar Den Haag, Het Loo en Breda reisde om daar de door de prins aangewezen meubelen in te pakken voor transport naar Leeuwarden.[164]

Courtonne was in deze jaren ook anderzijds actief voor de Friese stadhouders. In verband met een te verwijderen wandtapijt uit de grote zaal op het Stadhouderlijk hof te Leeuwarden, schreef Marot op 19 juni 1709 aan Johan Willem Friso: 'donc il est bon que Courtonne y prene garde pour profiter dune tenture'. Toen Marot op zijn brieven geen antwoord kreeg van de prins, wendde hij zich tot diens moeder, Henriette Amalia.[165] Inderdaad gaf ook zij opdrachten aan Courtonne, want in 1715 verklaarde zij hem nog f 1.000,- schuldig te zijn.[166] Het is mogelijk dat hieronder leveranties waren voor haar paleis Oraniënstein, dat in de jaren 1707-1709 door Marot verbouwd werd, of voor het huwelijk in 1708 van Sophia Hedwig van Nassau-Dietz met Karel Leopold, hertog van Mecklenburg-Schwerin (1678-1747). Marot ontwierp een ledikant voor Sophia Hedwig, dat hij afbeeldde in de prentserie 'Nouveau Liure de Licts'.[167] [afb. 2.7] Het is waarschijnlijk dat Courtonne dit ledikant leverde. Na het overlijden van Johan Willem Friso in 1711 stond er nog een schuld uit bij Courtonne van f 10.576,17,-, terwijl er geen andere kamerbehangers op de schuldenlijst voorkomen.[168] In de jaren 1709-1712 declareerde Courtonne bovendien maar liefst f 5.788,77,0 bij zijn echtgenote, Maria Louise.[169] Daarvoor leverde hij onder andere twee stukken blauw damast ter waarde van f 260,-. In 1718 kocht Maria Louise goederen bij hem ter waarde van f 400,- en in 1719 nog behangsels en ledikanten voor f 472,19,0. Na 1719 komt Courtonne niet meer voor in de rekeningen van de Nassaus. De familie Dier neemt dan de rol van hoftapissier over, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

2.3.6 De particuliere klantenkring na 1702

Toen Willem III overleed was Courtonne 37 jaar oud. Volgens de koopmansboekjes was hij nog werkzaam tot 1732 – hij had dus nog de helft van zijn loopbaan voor de boeg.[170] Buiten de Friese stadhouders zijn na 1702 tot nu toe maar twee andere klanten van hem bekend: de echtparen De Jonge van Ellemeet en Torck. Ook na 1702 bestond zijn klantenkring dus uit de meest vermogende opdrachtgevers. Het ligt in de lijn der verwachting dat andere klanten gezocht moeten worden onder de opdrachtgevers van Marot en Roman na 1702. Nieuwe gegevens die dit bevestigen, zijn tot nu toe niet gevonden.

In 1705 lieten de schatrijke koopman en regent Cornelis de Jonge van Ellemeet (1646-1721) en zijn vrouw Maria Oyens (1647-1732) een nieuw huis bouwen te Rotterdam door Jacob Roman. In de jaren daarop bestelde Maria vele nieuwe meubelen voor het huis, die ze optekende in bewaard gebleven kasboekjes. Zij liet een bestaand ledikant, duidelijk het rijkste dat zij bezat, vermaken door onder andere Courtonne. Het ledikant had een violet behangsel met gele voering en geborduurde randen, die nu langer moest worden gemaakt. Daartoe werd van de 14 banden het borduurwerk opgehoogd door 'Mary de stecktsers'. De voering werd opnieuw geverfd te Delft en Maria kocht zelf een stuk geel armozijn. Courtonne voerde het vermaakwerk uit. Daartoe leverde hij 34,5 el nieuw Engels violet moor en twee soorten passement: een kleinere soort en een grotere met pluisjes. Dit paste bij de bestaande grote franje met pluisjes, die hergebruikt werd. Courtonne liet nieuw snijwerk uitvoeren, ongetwijfeld voor een hoofdbord en kroonlijst. De 'trangel' [waarschijnlijk 'tringle', d.w.z. de roede] werd ook vermaakt.[171]

Courtonne versneed bij de werkzaamheden per abuis de sprei. Er moest toen een nieuwe gemaakt worden, en de kosten van het daartoe benodigde armozijn werden op zijn rekening ingehouden. Het is echter mogelijk dat Courtonne de sprei expres versneed, om extra stof te verkrijgen benodigd voor het vermaken van de gordijnen. Een zeldzame brief van een behanger Thomas Stretch uit 1680 aan de Countess of Exeter bespreekt de mogelijkheden tot het wijzigen van een vergelijkbaar ledikantbehangsel in detail, en noemt het verhogen van het borduurwerk en het eventueel gebruiken van de sprei om de gordijnen mee te verlengen:

> 'I have taken consideration of the net [?] bed: which I finde cannot possible be alltered according to her Hon.bles desire: for that work of the vallons: whish I find the frenge to be set: on: is no more than what will make the curtains but 4 inches longer: whish if it should be cut of would not be fit to get on ye top of the Curtins by reason that there would be but halfe sum quarter flowers: besides ye inequality of ye meeting of the flowers & collers wich would make it look very ill: **as for ye cuting of ye Counterpont yt cannot be suposed to be fit to lengthen out ye curtins: be cause it is the same quilted tabby that the lineing of ye bed is on**: so yt if her Hone will be pleasd: to have it alltered the embroidery yt is now on ye curtins must be made longer by som addition of ye same work: which must be new & workt into it.'[172]

Ook hier was de oplossing om de gordijnen te verlengen door nieuw borduurwerk toe te voegen.

Overigens kocht Maria tussen 1686-1709 maar liefst twaalf ledikanten en bedbehangsels. Het duurste ledikant kostte f 2400,- en was behangen met groen fluweel en rood/witte kaffa banden, het goedkoopste à f 20,- was behangen met

gedrukt saai.[173] De andere ledikanten hadden behangsels van damast, changeant, gedrukt katoen, ongebleekt linnen, crêpe en kroonsaai. Helaas is niet bekend bij wie ze de ledikanten kocht. Dit toont wel dat er ook in de welgestelde huishoudens een grote variëteit was aan bedbehangsels, in stof, kleur en prijsklasse. Het behangsel dat Courtonne leverde, behoorde tot de top hiervan.

2.4 Casus: Het ledikant van Kasteel Rosendael

De andere bekende particuliere opdrachtgevers van Courtonne zijn Petronella Willemina van Hoorn (1698-1764) en haar eerste man, Jan Trip de jonge (1691-1721). In 1716 betaalden zij hem het enorme bedrag van f 1.722,6,- 'voor onkosten van een ledikant in Den Haag gemaakt'.[174] Dat waren niet de enige onkosten aan het ledikant. Nicolas Fourcade kreeg f 1.530,-,- betaald, en nog eens f 28,- voor 2 el satijn. Fourcade was net als Courtonne Hugenoot en waarschijnlijk een stoffenhandelaar.[175] De Haagse schrijnwerker Marten van den Berg ontving f 314,-.[176] De totale kosten kwamen op f 3.594,6.-, wat uitzonderlijk hoog is voor een ledikant. Mogelijk ging het dan ook om een heel slaapkamerameublement, inclusief stoelen, glasgordijnen en portières. In 1716 verwachtte het echtpaar Trip-Van Hoorn hun eerste kind én kochten zij de buitenplaats Beeckesteijn te Velsen. Mogelijk werd het ledikant dus gekocht als kraambed of voor de inrichting van Beeckesteijn.

Na het overlijden van haar eerste echtgenoot hertrouwde Petronella in 1722 met Lubbert Adolf Torck (1687-1758), heer van Rosendael. Petronella bleef klant bij Courtonne. In 1723 betaalde zij hem voor werk voor zichzelf (f 637,-) en haar tweede echtgenoot (f 657,-).[177] De families Trip en Torck kochten tussen 1716-1730 nog meer ledikanten, zo blijkt uit hun kasboeken, onder andere bij Joseph Hewlate in Amsterdam, en Matthijs Thibout in Den Haag.[178] Tussen 1724-1726 spendeerde het echtpaar Torck vervolgens een grote som aan de verbouwing en herinrichting van kasteel Rosendael.

Op het kasteel bleef een ledikant bewaard dat in het eerste kwart van de achttiende eeuw gedateerd wordt. Het bevindt zich sinds 1950 in het Rijksmuseum (inv.nr. BK-1958-20). [afb. 2.23] Dit ledikant heeft gordijnen en buitenvallen van banen geschoren, gebloemd fluweel afgewisseld met banen bruin fluweel, een hoofdbord, hemel en binnenvallen bekleed met gele zijde en blauw passement, en een kroonlijst bekleed met bruin fluweel en nieuw geel passement. In de inventaris van het kasteel uit 1764, opgemaakt na het overlijden van Petronella, wordt inderdaad een ledikant omschreven als '1 ledikant behange met geschoore gebloemt fluweel, met een hoes van soes daarom heen hangende, met bed, 2 matrassen, peuleuw, en 4 grote en 2 kleine kussens daartoe behoorende, met een oostindische geborduurde deken, een sprey van wit satijn met blauwe en silvere blomme geborduurd,

ook een oostindisch kleedie daar over leggende'.[179] Dit is het enige ledikant in de inventaris met gordijnen van fluweel. De beschrijving komt goed overeen met het meubel in het Rijksmuseum, dat de kussens en beschermhoes mist maar inderdaad een bijbehorende geborduurde sprei van gele Chinese satijn heeft. [afb. 2.26]

Dit is waarschijnlijk niet het ledikant dat Courtonne leverde. Het belangrijkste argument daartoe is dat het fluweel van de gordijnen in patroon en kleur sterk overeenkomt met het fluweel op een ledikant uit ca. 1685 dat zich nu in Kensington Palace bevindt. [afb. 2.27-2.29] Dat zou in 1716 al erg verouderd zijn en niet meer op een nieuw ledikant gebruikt worden. Hoewel dergelijk geschoren fluweel in meerkleurige bloemmotieven tot in de jaren 1710 populair bleef, lijkt het waarschijnlijker dat het 'Rosendaelbed' voor de voorgaande bewoners van kasteel Rosendael gemaakt is: Jan en Janne Margriete van Arnhem, de oom en tante van Lubbert Adolf Torck.

Bovenstaande laat al zien dat de bespreking van historische ledikanten problematisch is. Het Rosendaelbed behoort tot een kleine groep ledikanten uit het begin van de achttiende eeuw die in Nederland bewaard wordt. Hieronder zijn het ledikant uit de Menkamaborg (ca. 1715), het ledikant van Eerde in het Rijksmuseum, de ledikanten op de kastelen Amerongen, Heeswijk, Cannenburgh en Twickel. De twee achttiende-eeuwse ledikanten op Paleis Het Loo zijn latere aankopen uit Engels bezit.[180] Van geen van deze ledikanten is de maker bekend, en documentatie uit de tijd van hun ontstaan ontbreekt. Hoewel deze rijke meubelen lang bewaard werden als erfstuk, en de kostbare stoffen ook decennia later nog gewaardeerd werden, waren ze wel aan onderhoud en wijzigingen onderhevig. Een bijkomende moeilijkheid voor de onderzoeker is dat er eind negentiende eeuw een herwaardering van oudere ledikanten plaatsvond, en het blijkbaar in de mode kwam bij adellijke families om dergelijke meubels weer op te knappen en te plaatsen. Dit gebeurde bij de ledikanten bewaard in kasteel Amerongen en kasteel Heeswijk. Het eerste werd rond 1880 in sterke mate gewijzigd door een behanger, het tweede werd eind negentiende eeuw aangekocht voor het kasteel. In hoeverre de stoffering hiervan origineel is, is lastig na te gaan.

Als voorbeeld is het Rosendaelbed op zichzelf interessant om te bestuderen. Het is, voornamelijk door de stof, het oudste ledikant dat we uit de periode 1680-1730 kennen in Nederland – de tijd waarin Courtonne actief was. Hieronder wordt op een aantal onderdelen nader ingegaan: de stof, het hoofdbord en de hemel.

2.4.1 Het 'Rosendaelbed' nader bekeken

Het huidige ledikant
Het ledikant meet 360 x 195 x 225 cm. Het was bedoeld om met het hoofdeinde tegen de muur geplaatst te worden. De vier stijlen, het hoofdbord en de hemel zijn van grenenhout, de bedbodem is nieuw. Het hoofdbord bestaat uit kunstig snijwerk in voluten en is belegd met crèmekleurige zijde en papier. Het snijwerk is op de randen belegd met passement in de vorm van een donkerblauw band, in vier verschillende breedtes. In het passement van het hoofdbord zit een ruitmotief. De achterwand wordt gevormd door een nieuw behangsel van gele zijde en twee losse vallen aan weerszijden. Hier ontbreken elementen, wat te zien is aan sporen op het hoofdeind: mogelijk had dit nog een pilaster erboven. [afb. 2.23-2.25]

De hemel is net als het hoofdbord belegd met een crème satijn en blauw passement. De hemel kent vier 'verdiepingen' met ieder een geometrisch patroon met krullen. De opzetstukken van de hemel vormen een kroonlijst die licht overkuift. Deze is bekleed met bruin fluweel afgezet met geel passement in twee breedtes. Ook dit passement heeft deels een ruitmotief – deels is heteen modern effen passement. Aan de hemel hangen drie buitenvallen van het gebloemd fluweel. Zij zijn gevoerd met een donkerblauwe stof met ingedrukt patroon. Wanneer men in het bed ligt, kijkt men hier tegenaan. De binnenvallen zijn van crème satijn met blauw passement. Het ledikant heeft twee grotere (297 x 287 cm) en twee kleinere gordijnen (297 x 126 cm). De grotere gordijnen hebben vijf alternerende banden van het gebloemd en het effen bruin fluweel. Voor de banden met gebloemd fluweel is alleen het middendeel van drie banen stof gebruikt, wat een groot stofverlies inhoudt. De kleinere gordijnen bestaan uit drie banen fluweel: een band gebloemd fluweel zonder de buitenranden, een band bruin fluweel en een halve baan gebloemd fluweel.[181] De gordijnen zijn met ringen opgehangen aan roeden die schuil gaan tussen de binnen- en buitenvallen. De buitenvallen zijn van het gebloemd fluweel, de binnenvallen van crèmekleurige zijde met blauw passement. De poten gaan schuil achter drie lambrekijns van het gebloemd fluweel. In het bed liggen een rolkussen en een matras, die nieuw gevoerd zijn. Daarover liggen twee spreien: een van effen gele zijde met afhangende zijden en een van Chinese zijde met borduurwerk.

Niet alle onderdelen van het ledikant hebben de tand des tijds goed weerstaan. In ieder geval ontbreken de zes losse kussens, de deken, een tweede matras, het kleed waar het ledikant op stond en de beschermhoes 'van soes' die in de inventaris genoemd worden. Het fluweel is grotendeels verschoten en versleten: delen van het patroon zijn verdwenen. De bijbehorende Chinese sprei wordt in 1764 als wit van kleur beschreven, maar lijkt nu meer geel. Ook de andere zijden delen zijn crèmekleurig. Bij de restauratie in de jaren 1980 zijn een aantal onderdelen vernieuwd en hersteld. Dat is ten eerste de stof

voor de achterwand en de effen sprei. De gordijnen zijn opnieuw gevoerd en van nieuw, effen crèmekleurig passement voorzien. Waarschijnlijk was dit oorspronkelijke passement met een ruitmotief erin geweven, zoals op de opzetstukken nog te zien is. Het is de vraag of we ons alle crèmekleurige nieuwe delen niet wit moeten voorstellen. Ook de vallen van fluweel zijn van nieuw passement voorzien. Het bruine fluweel van de kroonlijst lijkt donkerder en nieuwer dan dat van de gordijnen en vallen. Op het hoofdbord valt op dat sommige passementen doorlopen over de achterkant, iets wat niet gebruikelijk was. Materialen waren kostbaar en werden gewoonlijk zo spaarzaam mogelijk aangebracht.

De eerste verschijningsvorm: 'Genoa velvet'

Het oudste deel van dit ledikant is het gebloemd fluweel. Het is een geciseleerd fluweel in de kleuren blauw, wijnrood, geel en zalmroze. Het fond is geheel versleten maar was waarschijnlijk van wit satijn. Het zogenoemde 'jardinière' patroon bestaat uit uit elkaar spruitende bloem- en bladmotieven: symmetrische acanthusbladeren eindigend in voluten, met lichtere en gestippelde contouren en kleine geschaakte velden ertussen. Genua was het bekendste productiecentrum van dit type fluweel, alhoewel ook in andere Noord-Italiaanse steden soortgelijke stoffen werden geproduceerd. Het rijkste type van deze stof had nog zilver in de satijnen ondergrond verwerkt – dat lijkt hier niet het geval.[182] Willem III kocht regelmatig 'Genoa velvet' voor zijn paleizen. Zo leverde Isaac Tully and Comp. in 1696 '220 yards rich Genoa velvet' voor Willems staatsieledikant in Windsor.[183]

Geciseleerd fluweel met patronen van kleurrijke bloemenranken op een lichte ondergrond was vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot in ieder geval de jaren 1710 in de mode door heel Europa. Die lange periode maakt ze lastig te dateren. Een vergelijking van de gordijnen van het Rosendaelbed met andere voorbeelden van 'jardinière' fluweel, doet vermoeden dat de stof vóór 1700 gedateerd moet worden.[184] Dat maakt een datering in de tijd van Jan en Janne Margriete van Arnhem waarschijnlijker. Helaas bleven van het echtpaar Van Arnhem geen kasboeken bewaard. Wel is bekend dat zij in november 1692 een reis maakten naar Engeland om Willem III en Mary te bezoeken. Zij keerden daarvan 'overladen van gunstbewijsen en geschenken van die beyde hooghoflijke majesteiten… op Roosendael terug', aldus een contemporain gedicht.[185] Het is waarschijnlijker dat het echtpaar Van Arnhem de stof zelf kocht tijdens hun bezoek aan de hoofdstad. Helaas bleven evenmin paspoorten bewaard voor door hen ingevoerde goederen.

Er is nog een andere aanwijzing voor de datering en herkomst van de stof: de stof is identiek aan die van een ameublement afkomstig uit het huis Burley-on-the-Hill in Engeland.[186] Dit ensemble bestond uit een ledikant, acht armstoelen, vier stoelen, en twee ronde taboeretten. [afb. 2.27-2.29] Burley-on-

the Hill was eigendom van Daniel Finch, tweede Earl of Nottingham (1647-1730) en secretaris van Willem III. Als zodanig zal hij de Van Arnhems zeker ontmoet hebben tijdens hun bezoek. Nottingham verbouwde Burley tussen 1694-1710, nadat hij zijn voormalige huis te Kensington aan het koninklijk paar had verkocht. Het ameublement wordt gedateerd tussen 1689 en 1710: het jaar waarin Nottingham Cleveland house te Londen kocht en het jaar waarin Burley gereedkwam. Overigens werd Cleveland house eerder in 1689 gebruikt om de Hollandse ambassadeurs te ontvangen, en stond daar toen een ledikant vervaardigd door Francis Lapière van 'mazarine blue [d.w.z. donkerblauw] Genoa damask'.[187]

De stoelen van het ameublement uit Burley komen sterk overeen met die op een prent van Daniel Marot – ook de stof op de prent lijkt een jardinière fluweel weer te geven. [afb. 2.3] Documenten over de vervaardiging van de meubelen uit Burley ontbreken – ze worden als eerste genoemd in een inventaris uit 1772.[188] In haar beschrijving van Burley en zijn collectie stelt Pearl Finch dat dit ledikant in 1693 gemaakt zou zijn voor een bezoek van koningin Mary, ter gelegenheid van een doop, zonder een bron te noemen.[189] Het ameublement raakte verspreid: het ledikant, twee armstoelen en de taboeretten werden in 1995 geveild en aangekocht door Paleis Het Loo, terwijl twee andere armstoelen in het Metropolitan Museum in New York terecht kwamen.[190] Deze meubelen hebben nog het oorspronkelijke 'tufted' passement.

Deze verwantschap maakt een Engelse herkomst van de stof en een vervaardiging rond 1692-1700 aannemelijker. Eén hypothese is dat het Rosendaelbed bedoeld was als ledikant voor koningin Mary, bij een tegenbezoek aan de Van Arnhems. Dat is er echter nooit van gekomen – Mary zou de rest van haar leven in Engeland blijven.

1726: Aanpassingen aan de laatste mode

In 1726 kreeg kamerbehanger Matthijs Thibout betaald 'voor het opmaaken van het fluweele ledikant, en een pavillon, matrassen, kousen' (f 700,-) van Lubert Adolf Torck.[191] Die werkzaamheden kunnen alleen betrekking hebben op dit ledikant, aangezien het het enige is behangen met fluweel op het kasteel. Dit werd nu door Thibout van een nieuwe of deels hergebruikte bekleding voorzien. Helaas ontbreekt een rekening van de behanger en is het gissen naar wat er precies werd uitgevoerd.

Eén aanwijzing vormt de andere stof op het ledikant die achttiende-eeuws lijkt te zijn: de blauwe voeringstof van de bovenvallen. [afb. 2.31] Dit is een blauwe wollen stof met een opdruk van meanderende lijnen. Deze stof werd harentijn genoemd, en won juist in de jaren 1720 aan populariteit als bekledingsstof voor bedbehangsels en gordijnen. Het patroon is vrijwel gelijk aan dat van de bekledingsstof op de set stoelen in de staatsieslaapkamer van Erddig Hall in Engeland. Deze stoelen werden ca. 1720-1726 vervaardigd. [afb.

2.32-2.33] Engeland was ook de voornaamste producent van 'harrateen'.[192] Dit kan daarmee goed een van de wijzigingen zijn die Thibout in 1726 aan het ledikant uitvoerde. Bovendien was de 'beste camer' waarin het ledikant stond verder behangen met blauwe stoffen: blauw trijp voor de wanden en blauw zijdedamast voor de glasgordijnen. Waarschijnlijk waren ook de stoelen met blauwe zijde bekleed, want in de inventaris staan ze beschreven als 'de zittingen alle van zijde geborduurd met goud'.[193]

Een andere aanwijzing is de kroon op het hoofdbord van het ledikant. Dit is een baronnenkroon. Torck droeg inderdaad de titel van baron – Jan Trip en Jan van Arnhem niet – wat een vervaardiging of wijziging in zijn tijd verder ondersteunt. Het is daarom denkbaar dat het blauwe passement op het hoofdbord, de hemel en de verschillende vallen toen ook vervangen is. Wat betekent dit voor deze elementen? Zijn deze toen mogelijk ook verder aangepast, of zelfs geheel vervangen?

Het hoofdbord en de hemel werden vervaardigd door een schrijnwerker, waarschijnlijk naar opdracht van de ledikantmaker, die dit immers daarna moest 'beleggen', beplakken met stof en passement. Bij het Rosendaelbed is daarvoor naast zijde ook papier gebruikt: de krullen en hoger gelegen delen van het hoofdbord zijn alle met wit papier beplakt. Dit lijkt niet een latere ingreep te zijn, maar tegelijk met de zijden bespanning van het middendeel aangebracht. Mogelijk werd dit gedaan om kosten te besparen, of omdat stof hier te snel zou breken bij het hard worden van de lijm. Ten slotte kwam de ledikantmaker met zijn knechten naar de klant om het bed in elkaar te zetten en de bekleding aan te brengen. Met twee knechten had hij daarvoor 3 dagen nodig, met één 4 dagen.

De vorm van het hoofdbord, de hemel en de passementen van de effen vallen vertonen enige elementen die verwant zijn aan het werk van Daniel Marot. Zowel de Van Arnhems als Torck maakten gebruik van de diensten van Marot voor kasteel Rosendael.[194] Zo krijgt hij in 1723 en 1724 respectievelijk f 139,- en f 18,- betaald voor tekeningen.[195] Tot nu toe werd aangenomen dat deze betalingen alleen betrekking zouden hebben op ontwerpen voor de tuinen, zoals voor de theekoepel die hij ontwierp. Er zijn in het kasteel echter meer elementen te vinden die aan Marot doen denken, waaronder een tweetal hoekbuffetten. Het is mogelijk dat Marot ook ontwerpen leverde voor meubelen.

Onder de prenten die Marot uitgaf is één met een drietal ontwerpen voor hoofdborden. [afb. 2.4] De ruitverdeling van het middenvlak op het bovenste ontwerp komt overeen met het Rosendaelbed. Ook dit ledikant heeft een middendeel van schrijnwerk bekleed met stof, met daarachter twee verticale vallen. De vorm van het hoofdbord zien we ook enigszins terug in de titelprent van Marots vaasontwerpen voor Het Loo, al lijkt die vorm bij het bed meer verlengd. [afb. 2.37] De decoratie op de effen vallen doet verder denken aan de motieven voor passementen die Marot geeft voor een paar sjabrakken.

[afb. 2.34-2.35] Al met al is het te weinig om een toeschrijving aan Marot te ondersteunen.

De strakkere vormen van de kroonlijst en de omlijsting van de gordijnen met een platte band – in plaats van een passement met lussen, knoopjes en kwastjes, zoals bij het ledikant op Het Loo – wijst eerder op een aanpassing aan de veranderende mode in de eerste helft van de achttiende eeuw. Die zou dan door Thibout uitgevoerd kunnen zijn in 1726.

De opzet en kleurstelling (wit met een andere kleur) van het hoofdbord passen wel weer goed in de mode van rond 1700. Ze doen denken aan het beroemde Melville bed van 1705, zij het een stuk eenvoudiger uitgevoerd. [afb. 2.36] Ook Willem III bezat een ledikant uitgevoerd in wit en rood.[196] In 1696 krijgt Richard Bealing betaald voor het wijzigen van het rood fluwelen ledikant in de Great Bedchamber van de koning in Kensington: 'for making the velvet gold bed after the newest fashion lined with satin and covering the fine carved testor headboard, f 30,'. Hij levert daarbij vier grote vazen voor de hoeken van de hemel en een gequilt gordijn voor achter het hoofdbord.[197] Deze 'newest fashion' hield dus een nieuwe opmaak van het hoofdeinde met een nieuw hoofdbord en nieuwe decoraties op de hoeken in. Mogelijk wordt hiermee het bekleden van het hoofdeinde bedoeld, zoals bij het Rosendaelbed.

1890: Verdere wijzigingen

Ook het Rosendaelbed is eind negentiende eeuw onder handen genomen. Op het hoofdbord valt een inscriptie in potlood te lezen: 'Feith te Velp 1890'. 'Feith' komt niet voor in de kasboeken van R.J.C. baron van Pallandt (1826-1899), de toenmalige eigenaar van Rosendael. Waarschijnlijk was dit een van de behangers, Willem of Arie Feith uit Velp, die voor een ander bedrijf werkte.[198] Bij gebrek aan een rekening moeten de wijzigingen uit het meubel zelf afgeleid worden. In 1989 werd het ledikant door het Rijksmuseum gerestaureerd. Het restauratierapport geeft enige aanwijzingen voor wat er mogelijk in 1890 gedaan is. Op de hemel bleek in het midden rechts op de tweede trap het agrement met draadnagels op de verkeerde plek vastgezet te zijn. Dit werd bij de restauratie hersteld. Het bruine gordijnvelours op de kroonlijsten, afgeplakt met een met beenderlijm opgeplakt crème band leek ook een latere toevoeging. Ook bij de laatste restauratie werd nieuw velours toegevoegd. Wat er in 1890 verder is gewijzigd aan dit ledikant, valt nu niet meer vast te stellen.

De bestudering van dit ledikant toont hoezeer de bekleding van dit complexe meubel een puzzel is met te weinig stukjes om sluitende conclusies te trekken. Dat er in 1726 een bestaand ledikant(behangsel) werd vernieuwd lijkt wel vast te staan, en bewijst hoezeer men de stof waardeerde om de kwaliteit, ook als het motief inmiddels verouderd was. Mogelijk speelde ook een (gewenste)

connotatie met Willem en Mary een rol. Maar in hoeverre dit ledikant overeenkomt met zijn oorspronkelijke toestand, is zeer lastig vast te stellen.

2.5 Beschouwing

De kamerbehanger die centraal staat in dit hoofdstuk was speciaal aangenomen door Willem III om te assisteren bij de aankleding van zijn groeiende aantal verblijven in de Republiek. Courtonne kon dankzij zijn belangrijke klant en locatie (Den Haag) en netwerk (Marot/Roman) een prominente rol innemen als leverancier van ledikanten aan de elite. Hij kon – in geld uitgedrukt – de meest luxueuze van deze statusmeubelen leveren. Opvallend genoeg overtrof de mode uit Engeland daarbij die van het Franse hof te Versailles. De afwezigheid van zijn broodheer wist Courtonne aan te wenden om een klein fortuin te verdienen aan de leverantie van stoffen. De Franse *refugié* die gevlucht was om zijn geloof kon zo in zijn nieuwe vaderland bijdragen aan het stichten van een kerk.

Noten hoofdstuk 2

1 NA, 1.08.11, inv.nr. 566, f 125.
2 J.C. Bierens de Haan, *Rosendael, groen hemeltjen op aerd: Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579*, Zutphen 1994, p. 97; 128.
3 Samengevat uit: Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974-1979).
4 O. Mörke, 'William's III Stadholderly Court in the Dutch Republic', in: E. Mijers en D. Onnekind (red.), *Redefining William III: The Impact of the King-Stadholder in International Context*, Aldershot 2006, pp. 227-240; 104.
5 Gepubliceerd in meerdere artikelen in: *Apollo Magazine*, 150 (1994).
6 S. Thurley, *Hampton Court Palace: A Social and Architectural History*, Yale 2003, p. 196.
7 H. Jacobson, *Luxury and Power: The Material World of the Stuart Diplomat, 1660-1714*, Oxford 2011, p. 96; 165.
8 TNA, LC 9, inv.nr. 281, f 31.
9 TNA, LC 9, inv.nr. 281, f 81v.
10 TNA, LC 11, inv.nr. 5, f 35.
11 TNA, LC 11, inv.nr. 5, f 35.
12 TNA, LC 11, inv.nr. 5, f 161v.
13 TNA, LC 9, inv.nr. 281, f 29: 'For coach hire thither and back being a very wet day , f 1,-.'
14 N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland*, 3 dln., Den Haag 1927/1935; I, p. 28.
15 'Ick ondergeschr., tapitsier van sijn majesteyt, bekenne ingevolge van de bovenstaande ordre op het casteel van Bueren door jufrouw van Eek ontfangen te hebben seven stucken tapijt verbeeldende het schip van S . Reynuyt, gehangen hebbende op de grootste boovensaal. Actum Bueren, den 24°" september 1701. Ende was onderteykent: C . Courtonne', Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 574.
16 NA, 1.08.11, inv.nr. 744, f 16.
17 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 311.
18 M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje: De strijd van de Friese Nassaus voor erkenning van hun rechten, 1702-1747*, Hilversum 2007, pp. 62-66.
19 M.D. Ozinga, *Daniel Marot: Den schepper van den Hollanschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, pp. 118-120.
20 Ozinga (1938), pp. 103-117.
21 R. Meischke, 'Enkele Amsterdamse ontwerpen van c. 1720; mogelijk van Jean Coulon', in: *Bulletin KNOB* 77 (1978), pp. 153-170; 166-167.
22 Meischke (1978), pp. 166-167.
23 S. van Raaij en P. Spies, *In het gevolg van Willem II & Mary: Huizen en tuinen uit hun tijd*, Amsterdam 1988 pp. 12-13.
24 Raaij en Spies (1988), p. 18; 125-129.
25 Samengevat uit: Van Raaij en Spies (1988).
26 Ibid., p. 137.
27 Zie: P. van der Ploeg en C. Vermeeren (red.), *Vorstelijk Verzameld: De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia*, Den Haag/Zwolle 1997.

28 G.-R. Flick, *Missing masterpieces: Lost Works of Art, 1450-1900*, Londen 2003, p. 168; *Ordinarisse middel-weeckse courante*, 7 december 1660. Het ameublement bestond uit een staatsiebed behangen met karmozijnrood fluweel, in goud en zilver geborduurd, een staatsiehemel, bijpassende stoelen en taboeretten, 'worth very many thousands of pounds'. Het bed werd later gebruikt door koningin Catherine. In 1684 werd het omschreven als 'sullied and tarnisched' en verdween daarna waarschijnlijk uit koninklijk bezit. TNA, LC5/67 Warrants 1682-1684, f 11.

29 Ozinga (1938), p. 44; H.H. Pijzel-Dommisse, 'Buires, gueridons en cassoletten: 'Frans' zilver in het interieur van stadhouder Willem III', in: R.J. Baarsen e.a., *Het Nederlands binnenhuis gaat zich te buiten: Internationale invloeden op de Nederlandse wooncultuur* (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 14), Leiden 2007, pp. 91-115; 95.

30 Phillip Doublet vroeg Christiaan Huygens in 1680 om een uitgave van Jean Marots werk voor hem te kopen in Parijs. C. Huygens, *Oeuvres complètes. Tome VIII. Correspondance 1676-1684*, Den Haag 1899, p. 281.

31 Ozinga (1938), p. 17.

32 Bowett (2002), pp. 186-187.

33 Voor een bespreking van de prenten van Daniel Marot, zie: A. Bowett, 'The engravings of Daniel Marot', in: *Furniture History* 43 (2007), pp. 85-100.

34 Ozinga (1938); A. Turpin, 'A Table for Queen Mary's Water Gallery at Hampton Court', in: *Apollo* 443 (1999), pp. 3-14.

35 A. Bowett, *English Furniture from Charles II to Queen Anne*, Woodbridge 2002, p. 187.

36 Bijvoorbeeld bij de 'Engelse schoorsteenmantel' voor Huis De Voorst, zoals afgebeeld in: P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot in 264 Lichtdrucken nachgebildet*, Berlijn 1892, pl. 148. J. Harenberg, *De Voorst*, Alphen a/d Rijn 1981.

37 Thornton (1974), pp. 159-160; Fock e.a. (2001), p. 40; 104-105.

38 N. Tessin the Younger/P. Waddy (red.), *Traictè dela decoration interieure 1717*, Stockholm 2002, p. 255.

39 *Mercure galant* (1673), p. 269.

40 Bonnet (2017).

41 *Mercure galant* (1673), p. 270.

42 P.-X. Hans (red.), *Le salon de Mercure, chambre de parade du roi*, Versailles 2015, pp. 52-54.

43 Ibid., p. 54.

44 Bovendien werkte Pierre Gole mee aan de inrichting van de kamers. G. de Spa, 'Pierre Gole: Bloemenmarqueterie in bloei', in: *Collect* (september 2017) 8, pp. 153-157; 156.

45 A.N. Gosliga, 'Marot, Marot, Marot … as a designer of beds', in; congresbundel Ebenist, nog te verschijnen.

46 G. Jackson-Stops, 'Daniel Marot and the 1st Duke of Montagu', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), pp. 244-262: 255; T. Murdoch, 'Fit for a King. The State Bed from Melville House, Fife', in: *Apollo* 155 (2002) 149, pp. 3-9: 6.

47 R.C. Smith, 'Five furniture drawings in Sienna', in: *Furniture History* III (1967), afb. 5.

48 Jessen (1892), pl. 158, 160 en 159.

49 Ibid., pl. 160.

50 J. Guiffrey, *Inventaire général du mobilier de la Couronne sous Louis XIV (1663-1715)*, vol. 1, Parijs 1885, o.a. p. 204; 271; 321.
51 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148. 59 vermeldingen van meubelen als 'Engels', tegenover 35 als 'Frans'.
52 Ibid., p. 491; 576; 635.
53 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 589.
54 *'s Gravenhaegse courant*, 10 september 1708: 'Het kostelyk Bruyds-Ledikant met desselfs toebehoren en Stoelen door den Portugalsen Ambassadeur alhier [Londen] doen vervaerdigen, zullen wel 14000 pond sterlings kosten.'
55 Tessin/Waddy (1717/2002), p. 248 [f 320].
56 Advertentie, *Opregte Leydse courant*, 16 december 1709.
57 Advertentie, *Oprechte Haerlemsche Courant*, 7 mei 1711.
58 Huygens jr. (1877), p. 353, 3 juni 1694. Het betrof waarschijnlijk de slaapkamer van het nieuwe koningskwartier te Breda, dat in 1693 ingericht was. Het bedoelde ledikant was waarschijnlijk dat wat omschreven wordt als 'Een ledekant op sijn Engels behangen met gemengelt rood damast'. Drossaers en Lunsingh Scheurleur (1974), GS 147, p. 589.
59 Advertentie, *Amsterdamsche courant*, 21 november 1733.
60 Fock (2001), p. 181; Ozinga (1938).
61 Zo heeft het staatsieledikant in Raynham Hall (Engeland) onder de bekleding van gele damast (c. 1713-1730) een eerdere bekleding van rode sits. Het ledikant van Mary van Modena in Hampton Court heeft een bekleding die te dateren is in de tweede helft van de zeventiende eeuw, terwijl het houtwerk dateert van 1720. A. Davies, *State Beds and Canopies: Care & Conservation*, Londen 2003, pp. 14-15.
62 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148. Zie bijv. de inventaris van Noordeinde, vanaf p. 179.
63 Samengevat uit: L. Hoskins (red.), *The Papered Wall: The History, Patterns and Techniques of Wallpaper*, Londen 1994.
64 R. Stenvert en E. Orsel, 'Jacob Roman: een innovatief ontwerper?', in: *Bulletin KNOB* (2018) 2, pp. 58-79 , p. 68; Fock (2001), p. 97.
65 *Mercure galant*, 1673, p. 270.
66 TNA, LC 11/5, f 125; 'for making 9 large deep white damask window curtains, f 13,10,-'.
67 Of het moet 'één van die 50 andere Modes waarover u ons nog niets gezegd heeft' zijn. *Mercure galant* (1673), p. 271.
68 Fock (2001), p. 107.
69 B. Robert, *Une liste de Protestants Alençonnais au lendemain de la Révocation de l'Édit de Nantes. Extrait du Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de l'Orne, année 1937 (Tôme 12)*, z.d. 2008. Gepubliceerd op: http://pinsonnais.free.fr/genea/index.php?id=alencon2. Archives municipales d'Alençon, GG30, Église réformée d'Alençon, registres des baptêmes, mariages et sépultures (1684 - 8 juillet 1685).
70 Ph. Plan, 'Les protestants d'Alençon en 1680', in: *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme en France*, 25 (1876) 6, pp. 259-274; p. 268.

71 Jacques, op 1 januari 1692. WCA, RG4/4550, Hungerford Chapel, Hungerford Market (French Protestant), 1688-1727, f. 36.

72 In 1691 was Courtonne aanwezig bij de doop van de dochter van Jacques Moisson en Rachel Glizier uit Parijs in de kerk van Glasshouse Street en Leicester Fields, W. Minet en S. Minet (red.), *Registers of the churches of the Tabernacle, Glasshouse Street, and Leicester Fields, 1688-1783, Publications of the Huguenot Society of Londen*, vol. 29, Londen 1926, p. 37. Marthe Nohemi Courtonne werd in 1693 gedoopt, in de kerk 'Le Carré' op Soho Square. W. Minet en S. Minet (red.), *Registers of the French Church of Le Carre and Berwick Street, London [1690-1788], Publications of the Huguenot Society of Londen*, vol. 25, Londen 1921 , p. 3. Op 18 november 1694 was 'Pierre Courton' aanwezig bij de doop van Samuel Marc, zoon van Samuel en Marie Ganeron. S. Minet (red.), *Register of the Church of the Artillery, Spitalfields, 1691-1786, Publications of the Huguenot Society of Londen*, Londen 1948, p. 3.

73 J.F. Houston, *Fetherbedds and Flock Bedds: A History of the Worshipful Company of Upholders of the City of London,* z.p. 1999.

74 R. Gwynn, *The Huguenots in Later Stuart Britain, Vol II. Settlement, Churches, and the Role of London*, Lancaster 2018, p. 304.

75 Www.londonlives.org, geraadpleegd op 27 juni 2022. LCA, 4 Shillings in the Pound Tax, 1693-94: Tax on Real and Personal Property (1693-4), ASS' BOX 83/MS 2.

76 Huygens jr. (1877), dl. 2; 30 december 1694 en 3 januari 1695.

77 NA, 01.08.11, inv.nr. 566, f 125.

78 Het overlijden van Dirck de Bruyn noemde Huygens wel. Huygens jr. (1877), dl. 2; 16 augustus 1695.

79 Voor een voorbeeld, zie: N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck. Eerste gedeelte, deel 2*, KS 24, p. 117.

80 Ozinga (1938), pp. 88-89; Turpin (1981), p. 10.

81 T.H. Morren, *Het huis Honselaersdijk: Vermeerderd met het huis Honselaarsdijk opnieuw getekend. Een samenvatting en topografisch overzicht*, Alphen a/d Rijn 1990, p. 60; NA, 01.08.11, inv.nr. 999, betaling 31-7-1696, 743, f 128v, 'Aan Courtonne, F 464,12,6 penningen wegens onkosten en verteeringen in mei-juni 1696 op diens reis met 2 knechten van Londen naar Den Haag, blijkens attestatie van den directeur Des Marets op last van ZM'.

82 HGA, 0377-01, index op dopen Den Haag.

83 Als 'James Courtonne'. *The Manuscripts of the House of Lords: 1702-1704 (H.L. 62)*, vol. 5, Londen 1910, p. 545.

84 W.J.C. Moens en T.C. Colyer-Fergusson (red.), *The Registers of the French Church, Threadneedle Street. Publications of the Huguenot Society of London,* vol. 16, Londen 1906, p. 38. Het huwelijk vindt plaats op 12 november 1704 te Rotterdam. SAR, 143, inv.nr. 112, f 38b.

85 Moens en Colyer-Fergusson (1906), p. 311 en 323.

86 Ibid., p. 284. Gezien hun aanwezigheid als getuigen bij een doop.

87 HGA, 0377-01, index op begraven.

88 HGA, 0376-01, inv.nr. 133, 28 mei 1698.

89 Het achtste huis vanaf de Vlamingestraat. Aan de achterkant zou het huis grenzen aan dat van zoon Pierre, dat in de Nieuwstraat lag. J.G. Frederiks, 'La communauté Wallonne de Voorburg', in: *BCEW*, eerste serie, 5 (1892), pp. 58-75; 63.

90 HGA, 0372-01, notaris Pierre de Rogissart, inv.nr. 1596, akte 25 november 1706.

91 In ieder geval Jacques zal geen uitkering krijgen. In 1715 laten zijn ouders hem opnemen in een gesticht. Frederiks (1892), p. 63: 'Op den requeste van Jacques (sic) Courtonne, borger en inwooner alhier, om zijn meerderjaarigen Zoon Jacques Courtonne, vermits het quaad en ergerlijk leeven van hem, te doen confineeren in 't een of ander beleerhuys binnen deese provintie van Hollant, Appointementen van Burgermeesteren van den Haag; 5 July 1715'.

92 Van der Aa (1876), dl. 3, p. 794. Volgens Van der Aa was zij van Franse adellijke afkomst.

93 HGA, 0372-01, inv.nr. 1596, notaris P. de Rogissart, akte 12 december 1707, f401-403. Dit betrof een rente die zij eerder zelf gekocht had.

94 HGA, 0377-01, Doopboeken Waalse Kerk, Den Haag; 'Geslacht en Wapenkunde', in: *De Navorscher* 21 (1871), pp. 208-210.

95 HGA, 0377-01, Akten van ondertrouw, Den Haag; Frederiks (1892), p. 64.

96 Frederiks (1892), p. 64. Volgens de auteur lagen de twee etablissementen aan de achterzijde in elkaars verlengde.

97 SAR, DTB, doopregisters Rotterdam.

98 ELEO, 0506, notaris A.I. Kleynenbergh, inv.nr. 2025, f 85, 5 mei 1736.

99 Deze buitenplaats ligt aan de huidige Westvlietweg 148 te Leidschendam en heet nu Zeerust. S. Broekhoven e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland*, Zeist/Zwolle 2004, p. 334.

100 HGA, 5440-01, inv.nr. 13, f 115, 4 mei 1725.

101 HGA, 241, inv.nrs. 1493 en 1532. Zoon Elie werd hier gedoopt en kleinzoon Jacques André was er in 1733 één van de eerste predikanten.

102 HGA, 5540-02, inv.nr. 14, f 60, 30 juni 1740.

103 HGA, 0372-01, notaris P. de Rogissart, inv.nr. 1596, akte 27 maart 1706; NA, 3.03.01.01, inv.nrs. 11670-11672.

104 Van Boulé du Val is één leverantie aan de stadhouder bekend. Voor een jaar leverantie van 'wol, paerdehaer als anders ten dienste van S. Maj. Camer' in De Haag in 1702-1703 ontving hij f 2.014,10,0. NA, 1.08.11, inv.nr. 1000, f 274.

105 NA, 1.01.02, inv.nr. 12280, f 196v, 21 november 1705.

106 Sandbergen (1931), p. 86. Mogelijk lukte dat ook, want de *Gazette de Rotterdam* meldde op 7 december 1705 dat de *Marie* een Frans kaapschip naar Portsmouth had gevoerd.

107 HGA, 0371-01, notaris P. de Rogissart, inv.nr. 1596, akte 26 januari 1706.

108 HGA, akte 26 januari 1706.

109 ARB, 180, inv.nrs. 144-145, brief 21 maart 1560; NA, 1.08.11, inv.nrs. 561-566, ambtboeken.

110 NA, inv.nr. 565, f 177v, 31 maart 1676.

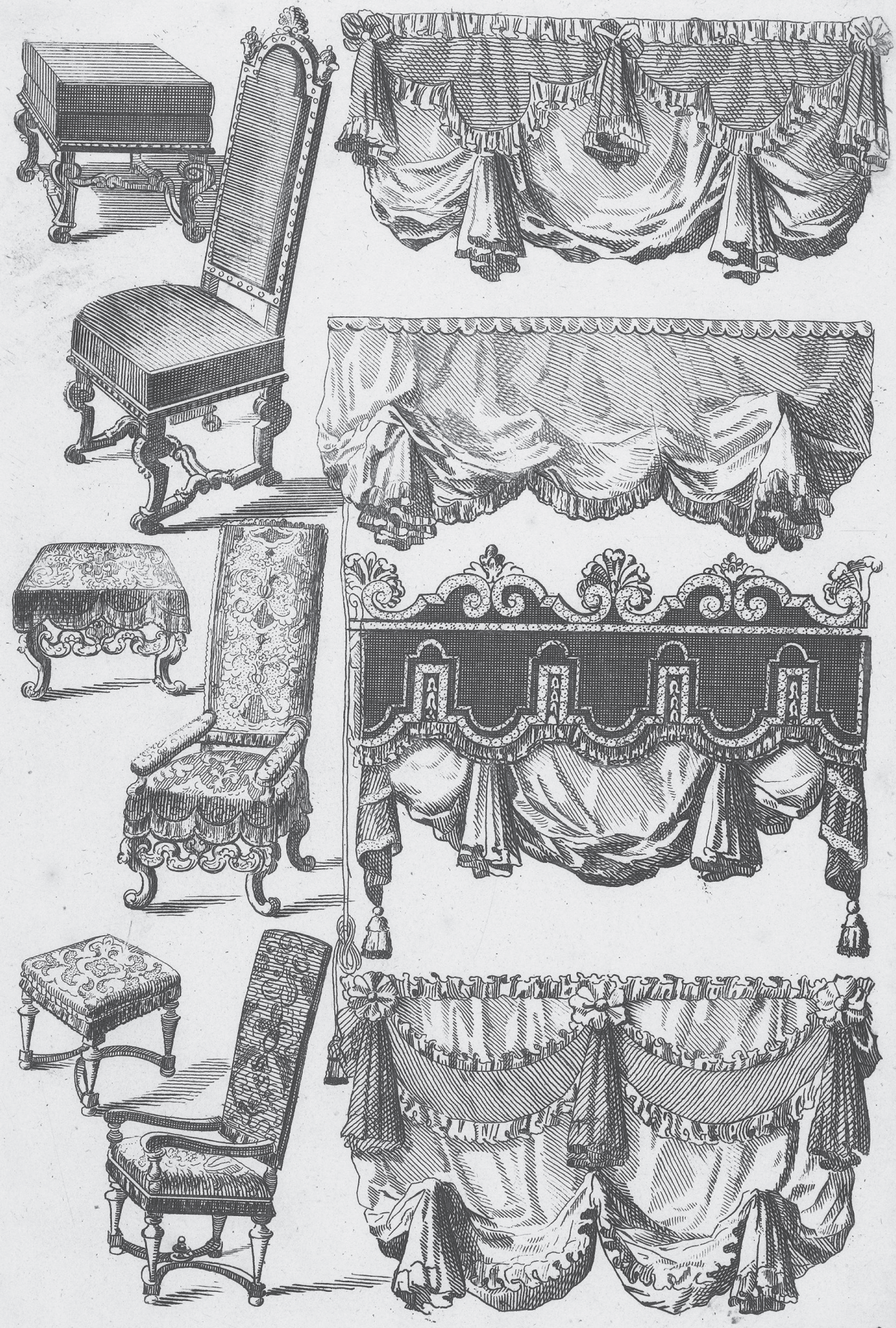
111 NA, inv.nr. 566.

112 P.J.J. van Thiel, *Het Nederlandse geschenk aan Koning Karel II van Engeland, 1660*, cat.tent. Rijksmuseum, Amsterdam 1965, p. 6; KHA, inv.nr. 564, f 198v-199.

113 Voor De Rots, zie: R. Baarsen, 'Wilhelm de Rots and Early Cabinet-Making in The Hague', in: *The Burlington Magazine* 150 (2008) 123, pp. 372-380.
114 HGA, 0377-01, DTB Den Haag, ondertrouw, 5 september 1660: 'jongeman van Den Haag'.
115 NA 1.08.11, inv.nr. 565, f 177v, 31 maart 1676.
116 NA 1.08.11, inv.nr. 999, f 223v, 6 mei 1964.
117 KHA, A 26a, inv.nr. 162.
118 NA 1.08.11, inv.nr. 1000.
119 NA 1.08.11, inv.nr. 998, f 222v, 240v, 272, 291; inv.nr. 999, f 13-14, 118-119, 139, 156, 160, 225-226, 252v; inv.nr. 1000, f 3. Met dank aan Paul Rem voor de verwijzingen. Zie over De Bruyns rol bij de bestelling van de tapijten: C.W. Fock, 'Nieuws over de tapijten, bekend als de Nassause Genealogie', in: *Oud Holland* 84 (1969) 1, pp. 1-28.
120 NA, 1.08.11, inv.nr. 566, f 90v-91v.
121 Huygens jr. (1877), dl. 2, p. 520: 'Hoorde dat de Bruyn, de garde-meubles, van een heete koorts in 3 dagen gestorven was'.
122 NA, 1.08.11, inv.nr. 566.
123 Jan Keydel (ook: Kettle), bijgenaamd Jean van Albransweert, was eerder in dienst van koningin Mary. Japikse (1927-1935), p. 137. Vanaf mei 1696 en nog in 1702 was hij conciërge van het Stadhouderlijk Kwartier op het Binnenhof. NA, 1.08.11, inv.nr. 603, f 122v.
124 Ozinga (1938), p. 44.
125 NA, 01.08,11, inv.nr. 566, f 216v-217v.
126 Vriendelijke mededeling Pieter Vlaardingerbroek.
127 NA, 1.08.11, inv.nr. 998, f 7.
128 KHA, A27, inv.nr. 42.
129 KHA, A28, inv.nr. 386, 1714.
130 KHA, A28, inv.nr. 360. Het behangsel kostte f 495,-.
131 KHA, A26a, inv.nr. 162.
132 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974-1976), GS 147, p. 403.
133 NA, 01.08.11, inv.nr. 743, f 144v.
134 NA, 01.08.11, inv.nr. 743, f 169.
135 NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 260, 13 maart 1698.
136 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 50.
137 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 16.
138 NA, 01.08.11, inv.nr. 743, f 316.
139 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 67.
140 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f16v, 26 februari 1699.
141 R. Rasch, *Muziek in de Republiek: Muziek en maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795. Hoofdstuk 11*, Utrecht/Houten 2018, p. 3.
142 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 160, 14 december 1700.
143 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 177v, 11 maart 1701.
144 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 230v.
145 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 749v en f 196v.

146 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147.
147 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 14; NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 309, 3 november 1698.
148 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 14; NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 309, 3 november 1698.
149 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 14; NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 309, 3 november 1698.
150 NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 314v, 3 december 1698.
151 NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 292v, 4 augustus 1698.
152 Ook voor de gezochte brokaten richtte men zich blijkbaar tot Hollandse leveranciers, gezien de vermelding van verschillende 'Haerlemse brocaten' op Het Loo.
153 Voor deze en de volgende vermeldingen uit de inventaris: Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974). GS 147, pp. 647-694.
154 Bonnet (2001), p. 86.
155 Ibid., p. 582.
156 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 578.
157 Huygens jr (1877) dl. 2, p. 199. Eén daarvan was het 'ledekant van groen damast met kemelshair campane, rood en wit, al nieuw uit Engeland gekomen'. Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 601.
158 Ibid., p. 598.
159 Ibid., p. 257.
160 Ibid., pp. 357-358, inventaris Oraniënstein, 1726. In zowel de slaapkamer van Isabella Charlotte (1692-1757), de vierde dochter van Hendrik Casimir II en Henriette Amalia, als haar echtgenoot Christiaan, vorst van Nassau-Dillenburg (1688-1739) stond een blauw 'engelsch' ledikant. Het ledikant van Courtonne was waarschijnlijk dat beschreven onder nr. 100 als 'ein grosz enlisch bette von blumerant und aurore damast und gleiche crepinen […]'.
161 NA, 1.08.11, inv.nr. 567.
162 NA, 1.08.11, inv.nr. 61.
163 NA, 1.08.12, inv.nr. 745, f 49.
164 Ozinga (1938), pp. 218-219.
165 KHA, A26a, inv.nr. 101, brief 5 September 1701.
166 KHA, A26a, inv.nr. 172, opgesteld 15 september 1715 te Oraniënstein.
167 Jessen (1892), pl. 222.
168 KHA, A28, inv.nr. 352.
169 KHA, A10a, inv.nr. 354, jaarrekening 1712.
170 Frederiks (1892), pp. 64-65.
171 ZA, 70, inv.nr. 127, Meuble a.o 1709, f 2.
172 Met dank aan Amy Lim. BA, EX 51/8/13, brief 25 january 1680.
173 ZA, 70, inv.nr. 125.
174 Bierens de Haan (1994), p. 128.
175 In het register van nieuwe winkels van Den Haag wordt in 1699 een 'Nicolas Colcade' ingeschreven als doende in 'linden'. Mogelijk was dit dezelfde persoon. In 1711 maakt Nicolas Forcade, 'geboren van Darudi de la province de Bearn' gebruik van de mogelijkheid zich te laten naturaliseren. 'Fransche vluchtelingen te 's-Gravenhage', in: *De Wapenheraut*, 7, Octavo serie 11, 's-Gravenhage/Brussel 1903, pp. 263-269; 265.

176 GA, 525, inv.nr. 355, f 15, 9 september 1716.
177 GA, 525, inv.nr. 1563, betaling 24 maart 1723.
178 Bierens de Haan (1994), p. 97.
179 Ibid., p. 128.
180 Zie voor een overzicht: A. Dencher en I. Castelijns, 'Headboards, valances and curtains', in: *Disipientia* 28 (2021) 2, pp. 16-21.
181 Ter vergelijking: de gordijnen van het ledikant in Kensington palace zijn gemaakt van een hele met een halve baan gebloemd fluweel.
182 Victoria & Albert Museum, Londen, beschrijving inv.nr. 339-1891.
183 TNA, LC 9, inv.nr. 280, f 108v.
184 Zie o.a. Victoria & Albert Museum, Londen, inv.nrs. 339-1891 en The National Trust, inv. nrs. NT 129508 en NT 593177.
185 Bierens de Haan (1994), p. 36.
186 Ibid., p. 128.
187 *Survey of London: St. James, Westminster. Pt. 1. South of Piccadilly*, University of London for the London County Council, Londen 1960, p. 493; TNA, LC 9, inv.nr. 280, f 110.
188 A. Bowett, 'The English 'Horsebone' Chair, 1685-1710', in: *The Burlington Magazine* 141 (mei 1999) 1154, pp. 263-270; 268: […] '10 green velvet seats, 10 green velvet backs for chairs' […] 'Four pieces of green velvett hangings, chairs and backs, and all things belonging toy e wraught green velvett bed, except the posts which is still in the deal case' […] in: P. Finch, *History of Burley-on-the-Hill, Rutland*, vol. 1-2, Londen 1901: vol. 2, p. 67.
189 Finch (1901), vol.1, p. 240; vol.2, pp. 35-36.
190 Metropolitan Museum, New York, inv.nrs. 1998.297.1 en 1998.297.2.
191 GA, 525, inv.nr. 1562, 14 maart 1723 en 27 februari 1726.
192 Cummins (1994), pp. 25-28.
193 Bierens de Haan (1994), p. 312.
194 Ibid., p. 109; 115; 145
195 Ibid., p. 151.
196 TNA, LC 11/5.
197 TNA, LC 11/5, f 164v.
198 *Nieuw Arnhemsch adresboek met de gemeenten Velp, Rosendaal, Oosterbeek en Westervoort*, Arnhem 1890, p. 180.

"Voicij les couleurs les plus nouvelles et les patrons
les plus nouveaux et sij vous souhaites en avoir la
vu nous pouvons vous les envoyer […]".

Philippe Audrouin aan Daniel van Eys, brief, 1727

3. 1730 - 1760: Isaac Dier en de Friese stadhouders

3.1 Ontwikkelingen in de periode 1730-1760

3.1.1 Ontwikkelingen in het beroep

In de jaren 1730-1760 blijft het aantal werkzame kamerbehangers per stad grotendeels gelijk. Alleen in Amsterdam is een geringe stijging te zien. Wel groeit het aantal advertenties. In Den Haag is de rol van Courtonne uitgespeeld: Pierre jr. vestigt zich in Rotterdam en het zijn de families Dier, Deel en Colla die zich in de jaren 1730 in de stad vestigen en uiteindelijk de rol van hofleveranciers overnemen. De Engelse behangers (Greene in Rotterdam, Hewlate in Amsterdam en Pinson in Den Haag) zijn nog tot in de jaren 1740 werkzaam, maar worden niet opgevolgd door nieuwe Engelsen.

3.1.2 Opdrachtgevers: de stadhouders

In de jaren 1730 leek het tij te keren voor Willem IV, de zoon van Johan Willem Friso. [afb. 3.1] In 1732 kon een regeling getroffen worden met de koning van Pruisen over een definitieve verdeling van de Oranjeverblijven. Het Loo, Dieren, de Kruidberg, het Huis ter Nieuburgh en het paleis te Brussel kwamen nu definitief aan de prins toe, terwijl de koning van Pruisen het Oude Hof en Honselaarsdijk kreeg.[1] De schikking kwam net op tijd voor het beoogde huwelijk tussen de prins en Anna van Hannover (1709-1759), de dochter van de Engelse koning George I. Als sinds de jaren 1720 waren onderhandelingen gaande over een huwelijk, en de toewijzing van de verblijven deed de waarde van de prins op de huwelijksmarkt zeker goed. In 1734 kon het huwelijk gesloten worden. Dit noodzaakte werkzaamheden aan alle verblijven van Willem IV. Ten eerste verkeerde een aantal verblijven in slechte staat: er was onder Johan Willem Friso en Maria Louise slechts noodzakelijk onderhoud gepleegd, en er ontbrak veel meubilair, dat in 1712 naar Friesland was verhuisd.

Ten tweede was bij de huwelijksonderhandelingen vastgelegd dat Anna, die als prinses van koninklijken bloede een hogere status had dan haar echtgenoot, dienovereenkomstig zou worden bejegend en gehuisvest. De voor haar bestemde appartementen moesten daarom aangepast worden aan de Engelse hofetiquette, die een striktere scheiding tussen publieke en privévertrekken voorschreef dan toen aan het stadhouderlijk hof gebruikelijk was. De appartementen van de prinses dienden bovendien groter en luxueuzer ingericht te zijn dan die van haar echtgenoot, om het verschil in status uit te drukken.[2] Het echtpaar betrok het Hof te Leeuwarden, en bracht de zomers door op Het Loo.

In de jaren 1733-1736 werd Huis ten Bosch vernieuwd en uitgebreid naar ontwerp van Daniel Marot. De uitvoering was in handen van Anthony Coulon. Marot ontwierp een nieuwe voorgevel voor het corps de logis, die hij

3 meter naar voren plaatste. Zo werd boven de ingang ruimte gecreëerd voor een 'Anglicaanse kapel' voor de prinses. Aan weerszijden van het hoofdgebouw kwam een nieuwe vleugel. De bouw werd bemoeilijkt door de stroeve verstandhouding tussen Coulon en vader en zoon Marot, en in 1736 gestaakt vanwege de afwezigheid van het stadhouderlijk paar uit Den Haag.[3]

In 1747, toen Willem IV benoemd werd tot stadhouder van alle gewesten, vestigde hij zich in Den Haag, waar hij Huis ten Bosch bewoonde. Het Stadhouderlijk kwartier werd provisorisch voor hem ingericht. De nieuwe status werd gevierd met verschillende feestelijke intochten en er werden stadhoudersstoelen vervaardigd voor verschillende instituten, om de prins waardig te kunnen ontvangen. Willem IV kon maar kort van zijn nieuwe status genieten – hij overleed al in 1751.

In 1754 kon prinses Anna eindelijk de paleizen die in 1732 aan Pruisen waren toegewezen – Huis ten Bosch, het Oude Hof en Honselaersdijk – terugkopen. Honselaersdijk was echter zo verwaarloosd door leegstand dat de kosten voor een restauratie te hoog bleken voor de Oranjekas. Het gebouw werd daarop gesloopt.[4]

3.1.3 Opdrachtgevers: particulieren

Terwijl de activiteiten van de Nassaus zich dus tot 1747 concentreerden in het noorden, werden in het westen en zuiden van het land de meeste opdrachten nu vergeven door particulieren. Daar zat het geld, door de voortdurende bloei van de handel. In het voorgaande hoofdstuk zijn de particuliere opdrachtgevers nog weinig aan bod gekomen: alleen de echtparen Van Ellemeet en Torck werden genoemd als klanten van Courtonne. Zij behoorden tot een bijzonder categorie opdrachtgevers: die van een kleine, puissant rijke groep die het zich kon veroorloven voortdurend de laatste mode te volgen. Daarmee zorgden zij voor een continue stroom opdrachten aan ambachtslieden, waaronder de kamerbehangers. Een andere groep particulieren deed slechts eenmaal in hun leven een dergelijke grote uitgave, gewoonlijk als zij zich zelfstandig vestigden na een huwelijk, een bijzondere nieuwe functie bekleedden of een erfenis kregen. Daarnaast waren er de verschillende overheden en instellingen, zoals de stadsbesturen en de regenten van een weeshuis. Ook de bestuurders wensten hun taken uit te oefenen in een representatieve ruimte. Elk van deze 'typen' opdrachtgevers is in dit hoofdstuk vertegenwoordigd met een casus.

Particuliere opdrachtgevers verbouwden – net als de Oranjes – in de eerste helft van de achttiende eeuw eerder dan dat ze nieuwbouw pleegden: bestaande gevels werden eerder aangepast aan de heersende mode dan dat een geheel nieuw huis werd neergezet. Daarbij paste een nieuwe aankleding van het interieur.[5] Dit zien we bijvoorbeeld bij de Leidse koopman Daniel van Eys [§ 3.3]: wanneer hij de mogelijkheid krijgt zijn buurpand te kopen, behoudt hij

de bestaande indeling, in plaats van een geheel nieuw pand neer te zetten. Wel wordt de aankleding (de wandbespanning) vernieuwd: nieuwe ruimten krijgen nieuwe stoffen en de bestaande behangsels worden herverdeeld.

Een opvallend aspect van deze patronage is het gebrek aan inbreng door architecten. In tegenstelling tot het Oranjehof schakelden particuliere opdrachtgevers minder vaak een architect in. Hun rol werd ingenomen door bekwame ambachtslieden die als bouwmeester optraden. De Alkmaarder regent Carel de Dieu [§ 3.5] maakte wel gebruik van de diensten van Jean Coulon voor de bouw van zijn nieuwe huis, terwijl Daniel van Eys de verbouwing van zijn huis geheel zelf overzag, met hulp van verschillende ambachtslieden. Beiden schakelden evenwel een kamerbehanger uit Amsterdam in voor de aankleding. De vraag is nu of dit voor de kamerbehangers bij Van Eys ook de ruimte liet om meer op te treden als interieurontwerper.

3.1.4 Mode, stijl en vernieuwingen

De wandbekleding

In de eerste helft van de achttiende eeuw zien we vaker dat een ambachtsman zoals een beeldsnijder, stucwerker of beeldhouwer het ontwerp ter hand nam in plaats van een architect.[6] Maar bij ontwerpen voor wanden werd de bekleding nog steeds niet mee vormgegeven, zoals te zien is op ontwerptekeningen. De klant kon daarna zelf bepalen of hij dit invulde met goudleer, tapijten, stof, of beschilderde behangsels. Papierbehang wordt eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw op grotere schaal toegepast. Ludolf Torck liet in 1730 papierbehang voor twee kamers overkomen uit Engeland. Hij liet een behanger uit Den Haag komen om dit aan te brengen.[7] Pas in de inventarissen opgesteld in 1757 komen enkele papieren behangsels voor in de stadhouderlijke paleizen. Wel verschenen inmiddels ornamentele lijsten rond wandvakken: de bespanning werd dan ook steeds vaker vast aangebracht. Een voorbeeld hiervan is te zien op het ontwerp van Marot voor een wandindeling in Huis Schuylenburg in Den Haag. [afb. 3.2]

Wat de behangsels betreft kon de klant kiezen uit een groeiende aanbod van materialen en patronen. Goudleer bleef populair, door de chique uitstraling en duurzaamheid. De bladen werden nu veelal aan elkaar gelast tot lange banen, of wel een hele wand, zodat het patroon naadloos doorliep. Ook hierbij komen we regelmatig Engelse producten tegen. Daniel van Eys bestelde in 1732 een goudleerkamer in Londen, nadat hij een dergelijke kamer in Amsterdam bij Dirk van Lennep had bewonderd. [zie § 3.3] In 1757 kocht Anna van Hannover twee kamerschermen van Engels goudleer bij de erven Isaak Dier.[8]

Wandtapijten bleven onverminderd populair, er was een levendige handel in zowel nieuwe als tweedehands tapijtkamers. Hun populariteit viel zelfs buitenlanders op, want in *Les délices de la Hollande* (1710) noteerde de auteur:

'La mode des tapisseries à prévalu depuis un certain temps & il n'y a plus guère que les curieux qu'ils appellent Liefhebbers qui mettent leur argent en tableaux'.[9]

De leveranciers van goudleer en vooral tapijten kregen concurrentie van de behangselschilders, en van de fabrikanten van gedrukte en beschilderde doeken. Met hun goedkopere producten imiteerden zij de duurdere behangsels als tapijten en geweven stoffen. Zo verkocht de Amsterdamse behangselfabrikant Jan Smit volgens zijn advertentie 'Nieuwmodese gedrukte Zijldoeke' en 'Nieuw geinventeerde' kamerbehangsels 'verbeeldende goud Lakense stof'. Andere bekende namen zijn die van Margaretha van Winschooten en haar zoon Nicolaas Blankert, die een grote behangselwinkel dreven in de Halstraat te Amsterdam. De inventaris van Van Winschooten, opgemaakt na haar overlijden in 1728, toont een uitgebreid assortiment dat bestond uit stoffen – damasten, moor, camelotten, changeant, harentijnen, linnen – geschilderde en gedrukte behangsels, goudleer en tapijten.[10]

Andere grotere Amsterdamse behangselwinkeliers die vaak in verband met kamerbehangers voorkomen zijn de verschillende leden van de familie Remmers – Jacob, Johannes, Hendrik en Assuerus. Allen verkochten niet alleen behangsels, maar vervaardigden ook verschillende soorten zelf in een eigen werkplaats. Deze winkeliers fungeerden als groothandelaren naar de behangers toe, die bij hen een eigen voorraad inkochten. Ook speelden zij een rol in het verspreiden van modes. Zo verkocht Van Winschooten patronen aan behangers, waaronder 'Deel' in Den Haag. Het is onduidelijk wat voor patronen hier bedoeld werden.

Eenzelfde centrale rol in de vernieuwing van het aanbod aan wandbekleding speelden de grotere stoffenhandelaren, die zelf nieuwe patronen voor stoffen lieten ontwerpen, stoffen uit het buitenland invoerden, en hun producten in een eigen winkel verkochten.[11] In Amsterdam waren dat onder andere Essaije Gillot met een winkel in de Warmoesstraat, Jan van Mekeren en de firma van Jacob en George Roeters. In Den Haag kochten de stadhouders in het begin van de eeuw stoffen bij Martin en Blacquière & Pichot, en later bij Jan Baartman.

Het aanbod aan stoffen die voor het interieur gebruikt werden groeide sterk. Naast het populaire damast, changeant en moiré waren er greinen, trijpen, katoenen, saai en kroonsaai, estamine, barakanen, kaffa en armozijnen. Een nieuwe inventie was het 'velours d'Utrecht', genoemd naar de plaats waar de fabricage rond 1730 tot grote bloei kwam. Velours d'Utrecht was in feite een soort trijp, met een pool van mohair in plaats van schapenwol. Hier werden patronen in geplet door de stof tussen twee walsen door te halen, een gladde en een met het patroon in reliëf. Vooral grote bloemmotieven waren erg geliefd als patroon. Onder de prenten van Marot bevinden zich al een aantal ontwerpen voor dergelijke stoffen. Ook van velours d'Utrecht was een goedkopere versie

voorhanden: het veloutébehang, waarbij het patroon gemaakt werd door wolscheersel op zeildoek te lijmen.[12]

De kamerbehangers speelden een belangrijke rol bij het wegwijs maken van de klant in dit brede aanbod. Zoals uit de casus van Phillipe Audrouin (§3.3) blijkt, dienden de behangers op de hoogte te blijven van de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van stoffen, patronen en kleuren, om hun klanten daar behoorlijk over te kunnen informeren. Daarbij waren zij zowel afhankelijk van de stoffenwinkeliers en behangselmakers, als dat zij met hen concurreerden.

Ledikanten

De belangrijkste ontwikkeling wat de ledikanten betrof, was de vrij plotselinge vereenvoudiging van het silhouet van de hemelbedden. De vallen werden eenvoudiger en platter, de uitbundige passementen maakten plaats voor plat, opgelegd werk. De nadruk verlegde zich van het snijwerk naar de kostbare stoffen. Dit werd vaak 'couleur-op-couleur' uitgevoerd, ofwel in één kleur, zoals Hendrik Oldendorp adverteert. [Adv. 46] Pas richting het midden van de achttiende eeuw verschijnen ledikanten waarbij het houtwerk van de hemel zichtbaar is, en de vorm daarvan uitbundiger vormgegeven. [afb. 3.3] Tot in de jaren 1730 werd met Engelse ledikanten geadverteerd.

Zitmeubelen

Vanaf de jaren 1730 deed de Franse mode haar intrede in de zitmeubelen. De ruggen werden lager en ronder, en geheel bekleed. In een rekening van Jean Guerijn en Noë Colla uit 1742 wordt precies beschreven hoe zij twee canapés en fauteuils van notenhout, 'faites de la façon de ceux de france', stofferen. Zij leverden de zitmeubelen en stof overigens niet zelf. De armstoelen worden in overeenstemming met de wandbekleding gestoffeerd met een blauw damast en blauw zijdepassement, dat gespijkerd werd met kleine bronzen spijkertjes met vergulde koppen, 'fort près les uns des autres'. Bij de twee canapés werden de rug zowel als de zitting gesingeld en bekleed, waarbij de zitting in tweeën werd gedeeld. De zitting, rug en wangen werden aan de voorkant met tapisseriewerk bekleed, de achterkant van de wangen met hetzelfde blauwe damast als van de armstoelen, en de achterkant van de rug met blauw kroonsaai (wel geleverd door Guerijn en Colla). Ook de canapés kregen het blauwe zijdepassement gespijkerd met vergulde spijkertjes. Per canapé werden 1000 spijkertjes verwerkt, per armstoel 250.[13]

3.2 Isaac Dier voor de Friese Nassaus

De familie Dier was gedurende een groot deel van de achttiende eeuw een belangrijke leverancier van de Nassaus, en de carrières van drie generaties familieleden zijn nauw verbonden met de ontwikkelingen aan het stadhouderlijk hof. De vroegst bekende leverantie dateert uit 1701. Jan Dier leverde in opdracht van Willem III een ledikant met behangsel van blauw damast en acht stoelen voor prins Johan Willem Friso om te Utrecht te gebruiken, waar de prins studeerde.[14] In 1767 werkte Matthijs Dier Tange nog als *hoftapissier* voor Willem V aan de aankleding van het nieuwe Stadhouderlijk kwartier in Den Haag. Zijn oom Isaac (1689-1757) was echter het familielid met de langste carrière aan het hof en daarom onderwerp van de eerste casus.

Isaac Dier werd in 1689 geboren in Den Haag, als het zesde kind van Matthijs D'Hier en Geertruij Harnack.[15] Zijn vader maakte in 1672 als sergeant in de compagnie van Ditmar, heer van Wijnbergen, de belegering van Rees mee. Een paar weken eerder was hij in Den Haag getrouwd.[16] In 1673 vestigde het paar zich in Den Haag, waar Matthijs een winkel in linnen en lijwaten dreef.[17] De familie bleef in contact met Van Wijnbergen, inmiddels gouverneur van Bergen op Zoom. Mogelijk was het Van Wijnbergen die hun de Friese stadhouders als klant bezorgde, gezien zijn contacten met Hendrik Casimir II van Nassau.[18] Of Matthijs ook behangsels vervaardigde is niet bekend, maar tegen de tijd dat Isaac aan zijn loopbaan begon, waren in ieder geval twee leden van de familie Dier als ledikantmaker en kamerbehanger werkzaam. Ze heetten allebei Johannes [of Jan], wat enige verwarring schept over wie wat deed. Zo zijn er verschillende obligaties van en aan Jan of Johannes Dier tussen 1705-1710, waarvan niet is vast te stellen om wie van de twee het gaat.[19] Diegene mocht in ieder geval Elisabeth Maria barones van Ghent en Cornelis de Jonge van Ellemeet – de borgsteller van de obligaties – tot zijn klanten rekenen.[20]

In 1697 werd de oudste Jan [Johan] Dier lid van het koopmansgilde als handelaar in 'stoffe en behangselen'.[21] Hij was waarschijnlijk een jongere broer of neef van Matthijs en de leverancier van het bovengenoemde ledikant. Zijn activiteiten beperkten zich niet tot het ledikantmaken, zo blijkt uit zijn advertentie van 30 mei 1697 in de *Oprechts Haerlemsche Courant*. Hierin liet hij weten 'diverse soorten nieuwe Brabantse tapijten, bestaende in diverse Kamer-Behangsels' te koop te hebben.[22] Ten minste vanaf 1708 was Jan Dier gevestigd in twee naast elkaar gelegen panden aan de Spuistraat (zuidzijde), die hij dat jaar kocht voor f 6.720,-.[23] Jan Dier bleef ongetrouwd en overleed in 1720. De twee panden werden toen op f 8.000,- gewaardeerd en gingen over op de familie.[24]

De tweede 'Jan Dier' was waarschijnlijk Johannes Henderikus (geb. 1674), de oudste zoon van Matthijs. In 1706 schreef Johannes zich in bij het Haagse koopmansgilde als koopman in 'catoen en saijen'.[25] Hij ondernam in 1708 een

reis naar Engeland, en machtigde zijn broer Joachim om tijdens zijn afwezigheid zijn zaken waar te nemen.[26] Deze Johannes is waarschijnlijk dan ook de 'ledikantstoffeerder Jan Dier' die in 1712 nog geld schuldig was aan koopman John Reeve uit Norwich. Reeve exporteerde Engelse stoffen – kalaminken, damast, estamine en satinetten – naar Holland.[27] Het is waarschijnlijk dat Johannes na 1720 de zaak in de Spuistraat voortzette.

De Friese Nassaus behoorden tot de klantenkring van beide Johans. Johan Willem Friso was bij zijn overlijden nog f 204,- schuldig aan 'den ledekantmaeker Dier' voor een leverantie uit 1706. Wellicht was dit voor het verwerken van de 'armasijne stoffen' die rond dezelfde tijd geleverd werden.[28] Maria Louise was dezelfde Dier f 791,8,- schuldig in 1713.[29] In de jaren daarop werd er bij andere behangers besteld, namelijk bij de lokale behangers Hendrik Salix (geb. 1673) en Pieter Angelade, en in Den Haag bij Pierre Courtonne, Matthijs Thibout en Jean Dronia.[30] maar in 1721 volgde een grote leverantie door 'den Tapissier Dier' van 'alderhande tapisserijen' aan Maria Louise. Daarvoor werd inclusief arbeidsloon maar liefst f 5.968,14,- betaald.[31] Dat Maria Louise de kwaliteiten van 'den Tapissier Dier' waardeerde, bleek al het feit dat zij op haar kosten een jongeman naar Den Haag stuurde om bij hem 't Tapissiers werk te leren'.[32] [zie § 1.2.1] Daarnaast bleef er bij 'Dier' in Den Haag gekocht worden in de jaren 1720.[33] Het is niet duidelijk wie hier bedoeld wordt: Johannes of wellicht al zijn jongere broer, Isaac.

Na een klein hiaat rond 1730 kreeg de familie Dier vanaf 1733 weer vele opdrachten vanuit het stadhouderlijk hof, te beginnen met de aankleding van de Haagse paleizen voor het aanstaande huwelijk van Willem IV met prinses Anna. Daarop volgden jaarlijks grotere en kleinere opdrachten voor onderhoud aan de verschillende paleizen, evenals opdrachten voor het vervaardigen van een aantal grote ameublementen. Naast Johannes Dier was inmiddels zijn jongere broer Isaac werkzaam in Den Haag. Isaac wordt in 1725 voor het eerst genoemd in de stadhouderlijke administratie, wanneer hij meubelen vanuit het stadhouderlijk hof te Leeuwarden naar Dieren overbrengt.[34] Johannes bleef in ieder geval tot 1737 actief: in dat jaar komt hij voor het laatst voor als deken van het koopmansgilde.[35] Hoe de werkverhouding tussen de twee broers was, en vanaf wanneer Isaac de zaak alleen voortzette, is onduidelijk. In 1730 wordt in ieder geval Isaac, en niet Johan genoemd als bewoner van de panden aan de Spuistraat.[36] Een inschrijving voor Isaac bij het koopmansgilde werd niet gevonden. In 1727 trouwde hij met Sara Elisabeth Thobijassen en vanaf dat jaar liet hij kinderen dopen in Den Haag. [Zie: Bijlage 5: 3.2 Stamboom Dier] In 1736 traden Willem IV en Anna zelfs op als peter en meter van Isaacs dochter Anna Willemina.[37] Na Isaacs overlijden in 1756 zetten zijn erfgenamen de zaak in de Spuistraat voort als 'Erven I. Dier & Comp.'.

Het zou te ver voeren om alle leveranties van Isaac Dier in detail te bespreken – nog afgezien van het feit dat bij de meeste betalingen de details over het geleverde ontbreken. Daarom wordt hieronder – na de introductie van de hoforganisatie – verder ingegaan op een drietal grotere leveranties.

3.2.1 De hoforganisatie tussen 1732-1752

In 1729 nam Van Verschuer ontslag als opperhofmeester, wat problemen veroorzaakte voor Isaac Dier. Secretaris Johan van Leeuwen schreef in 1731: 'De Heer Generael Verschuer heeft altijd de bestellinge gehad, over 't gene de tapissier Dier heeft gemaekt, en niemand anders heeft dien aengaende oijt, met Dier gecorrespondeert en die sond ook alle jare aangemerkte reekeningen en daarop werd betaeling gedaen'.[38] Nu de positie van opperhofmeester tijdelijk vacant was, wist men niet wie de rekening van de kamerbehanger kon controleren: 'Dat nu betaeling op dese reekening niet is gevolgt, komt alleen, dat Haer Hoohgeyt [Maria Louise] deselve al te hoog gesteld heeft gevonden, en de heer Generael weg sijnde, wilde de heer Baumbach [de waarnemend hofmaarschalk] op versoek van Dier, sig ook daemede niet bemoeien'. Men vond de 'regten, en knegts daggelden, kostgelden en de leverantie' te hoog gesteld, 'om welk reden Dier, naederhand ook niet is geemployeert'. De secretaris stelt voor dat de rekeningen 'van andere tapissiers behoort te werden geexamineert of van sodaene, die weeten wat de leverantiegelden en wat daggelden die menschen ordinaris hebben'. Een maatregel die vaker geopperd werd als men de rekening van de kamerbehanger te hoog vond. Hoe de kwestie afliep, is niet bekend. In 1732 komt Isaac Dier niet voor op de hofrekeningen, maar in 1733 verricht hij alweer werkzaamheden aan de Vijverberg voor 1632 ponden.[39]

Na het overlijden van de volgende opperhofmeester Dirc van Lynden in 1735 werd de functie van opperhofmeester opgeheven.[40] Het was nu de opperkamerheer die opdrachten voor het interieur uitzette. Zo kreeg opperkamerheer Douwe Sirtema van Grovestins (1710-1778) in 1737 opdracht van Willem IV om het kasteel van Breda te herstellen en te meubileren voor zijn intocht aldaar dat jaar. Van Grovestins trad op als coördinator naar de betrokken ambachtslieden. De prins en prinses waren zeer tevreden met het resultaat, zo blijkt uit een brief van Willem IV aan zijn moeder na de intocht: 'La Princesse […] est tres contente du chatteau et de la façon dont il est meublé, il est seur [sur] que Grovestins a honneur de sa commission, et qu'il s'en est acquité avec gout et avec decence de sorte que sans me causer une depense considerable tout le monde trouve l'appartement de la Princesse et le mien magnifique'.[41] Wellicht beschreef de prins de uitgaven als niet te hoog omdat vele bestaande tapijten uit het Oranjebezit in Breda werden gebruikt. Dier kreeg nochtans f 17.881,10,9 betaald voor ameublementen en f 3.996,- voor stoffen.[42]

Hieronder bevonden zich ongetwijfeld de nieuwe zijden en damasten behangsels in de appartementen van de prins en prinses. Opvallend is het grote aantal behangsels met borduurwerk hieronder, zoals het groene damasten behangsel met 'seeven geborduerde pylaeren' in de kleedkamer van Anna.[43] Ondanks de eerdere bezwaren verzekerde het succes van deze opdracht Dier van de voortdurende patronage van de stadhouder en zijn vrouw.

Wat architecten betrof, bleven Daniel Marot en Anthony Coulon nog aan tot in de jaren 1730. De stijl van deze heren verouderde echter. Willem IV besloot daarom een jonge architect, Pieter de Swart (1709-ca.1772), naar Parijs te sturen om daar de bouwkunst te bestuderen. De stadhouder had De Swart waarschijnlijk leren kennen als de ontwerper van zijn intocht in Breda in 1737. In Parijs volgde De Swart twee jaar lang onderwijs aan de school van Jacques-François Blondel (1705-1774). In 1747 keerde hij terug in de Republiek. Het lot van zijn broodheer was inmiddels gekeerd, en aan De Swart werd nu vooral de vernieuwing van de Haagse verblijven en Het Loo toevertrouwd.[44]

De verbeterde vooruitzichten van Willem IV uitten zich overigens niet in de aanstelling van meer personeel om de verblijven te onderhouden: het hof verkeerde in geldnood en er werd eerder bezuinigd. In de raadsvergadering van 21 december 1731 besloot de Hofraad dat er geen vaste behanger meer op een traktement aangesteld zou worden.[45] In plaats daarvan stelde men twee behangers als vaste leveranciers aan: één voor het Stadhouderlijk hof en de hofkapel, en één voor de Gravelijkheidsgebouwen. Dat waren de Hove van Holland, Hove van Justitie, de Rekenkamer en de Rol. [Tabel 3.2]

Tabel 3.2: Kamerbehangers van het Stadhouderlijk kwartier en de Grafelijkheidsgebouwen, 1740-1794

Leverancier Stadhouderlijk kwartier en Hofkapel	Leverancier Grafelijkheidsgebouwen
1740-1754 - Isaac Dier	1740-1743 - Tourneur en Guerijn
1754-1771 - Erfgenamen I. Dier en comp.	1743-1758 - Johannes Deel
1771-1794 - Noë Colla	1758-1794 - Abraham Deel

3.2.2 1734: De komst van prinses Anna naar Den Haag

Voor Isaak Dier hield de komst van de prinses Anna in 1734 een aantal grote opdrachten in voor het maken van nieuwe ameublementen voor de Vijverberg en Huis ten Bosch. Helaas is van de Vijverberg alleen een inventaris overgeleverd uit 1712, na het overlijden van Johan Willem Friso.[46] In 1755 werd het huis verkocht aan Manuel de Lopez Suasso. De nieuwe eigenaar liet het pand slopen voor nieuwbouw, zodat ook daar geen sporen meer te vinden zijn.[47] Daarmee is slechts bekend dat Dier 'voor t maken van meubelen in diverse appartementen van Z.H. Hof op de Vijverberg' in totaal 6.433 ponden betaald kreeg.[48]

De werkzaamheden van Dier voor Huis ten Bosch in 1734-1735 zijn beter te traceren. Zijn rekeningen voor leveranties aan de Oranjezaal en het nieuwe corps de logis kunnen vergeleken worden met de inventaris van het paleis uit 1757 werd opgesteld. In 1734 was de bouw zo ver gevorderd, dat er aankopen bij Dier werden gedaan voor de aankleding, voor in totaal f 20.000,-. Dat vond men blijkbaar wel erg veel, want Dier krijgt alleen een getaxeerd bedrag van f 14.000,- vergoed.[49]

Gezien het hoge bedrag en het ontbreken van rekeningen van andere kamerbehangers, mag aangenomen worden dat Isaak Dier alle nieuwe beklede ameublementen leverde voor Huis ten Bosch. De ameublementen van de Oranjezaal kostten f 6.000,-. Dat lijkt een hoog bedrag voor de 24 taboeretten, twee fauteuils, canapé en drie paar rode damasten gordijnen met hun rabatten en banderollen. Maar de zitmeubelen hadden alle vergulde poten en het damast kwam uit Parijs.[50] Dier kreeg namelijk betaald voor 'oncosten op voorschreven en andere damasten gevallen van Paris na herwaarts'.[51] In 1735 kreeg Dier verder 2.354 ponden betaald voor de 'meubel-damasten tot behangsel in de anti-chambre en bedcamer van Hare KH'.[52] Het behangsel in de anti-chambre van de prinses was eveneens van rood damast, net als de drie paar gordijnen met hun 'lijsten, rabatten en banderolle'. Hier stonden in 1757 16 notenbomen taboeretten, bekleed met hetzelfde rode damast. In haar slaapkamer, behangen met dezelfde stof, stond een *lit d'ange* met gesneden onder- en bovenlijsten en een 'dito hoofdgardijn met de wapens van haare hoogheedens'. De gordijnen, bovenste rabatten en de sprei waren alle gevoerd met rood armozijn. Het ledikant werd beschermd tegen stof en licht door een hoes van hetzelfde armozijn, opgehangen aan een ijzeren 'tringel'. De deuren hadden portières van rood damast met lijsten en rabatten. De prinses beschikte hier verder over twee notenbomen fauteuils met losse zitkussen en acht taboeretten, eveneens bekleed met het rode damast. Er waren nog drie vuurschermpjes, waarvan twee met rood en één met geel damast bespannen. Op de vloer lag een tapijt.

Voor de antichambre en slaapkamer van Willem IV vervaardigde Dier een soortgelijk ameublement, maar dan van groen damast.[53] Het ledikant van de stadhouder had echter een 'holle hemel', en de sprei en bovenrabatten waren gevoerd met harentijn in plaats van armozijn. Deze stof werd gebruikt als voering, voor gordijnen, en voor behangsels van ledikanten van hovelingen. Interessant is de vermelding in de inventaris dat het ledikantbehangsel inmiddels is gebruikt voor het maken van een *lit à dôm[e]* voor prinses Carolina.[54]

Hoe de ledikanten voor het stadhouderlijk paar eruit hebben gezien, is onbekend. Een aanwijzing is wellicht te vinden in twee ontwerpen van Marot voor een 'dais' of troon, voor de 'ontvangkamer' in Huis ten Bosch. [afb. 3.4-3.5] Deze ontwerpen horen bij een brief van de thesorier C. Rademacher aan Willem IV, gedateerd 5 november 1735, waarin voorstellen voor de verbouwing worden

gedaan.[55] Uit de brief blijkt dat Marot meer ontwerpen voor het interieur van Huis ten Bosch leverde, en het is goed denkbaar dat ook de nieuwe ledikanten naar zijn ontwerpen werden uitgevoerd. In de inventaris van 1757 komt overigens geen troon voor in Huis ten Bosch, waardoor het onduidelijk is of deze wel is uitgevoerd.[56] Interessant is dat Marot voor de hemel een tweede voorstel doet, waarbij de geplooide drapering vervangen is door rechte rabatten. Mogelijk is dit wat bedoeld werd met de in de slaapkamers vermelde 'lijsten, rabatten en banderollen'. Het loofwerk in het midden van de hemel van het eerste ontwerp is vervangen door een modieuzer schelpmotief. Het tweede ontwerp doet een stuk lichter aan dan Marots eerdere tekeningen voor ledikanthemels. Een prent van de stadhouder op zijn doodsbed in Huis ten Bosch door Simon Fokke, hoewel zeer schetsmatig weergegeven, toont inderdaad een ledikant met een hemel met vergelijkbare lijsten en een schelpmotief in het midden. [afb. 3.3]

Wat Dier verder aan behangerswerk uitvoerde op Huis ten Bosch, blijft gissen. Het behangsel van de 'roode damaste kamer', waar prinses Anna een deel van de door haar gemaakte schilderijen bewaarde, zal zeker door hem vervaardigd zijn.[57]

3.2.3 1747-1755: De herinrichting van het Stadhouderlijk kwartier

In november 1747 werd Willem IV benoemd tot erfstadhouder van de Republiek. Datzelfde jaar verhuisde de prins met zijn gezin en hofhouding naar Den Haag, waar zij Huis ten Bosch betrokken. Bij de intocht van Willem IV in Den Haag speelde Isaak Dier een bescheiden rol: zijn huis was net als dat van andere Oranjegezinde Hagenaren versierd met illuminaties die de voorspoedige toekomst van de stadhouder tot onderwerp hadden. [afb. 3.6]

Het Stadhouderlijk kwartier werd door de Staten van Holland weer ter beschikking van Willem IV gesteld. Toen de stadhouder daar in december 1747 zijn intrek nam, bleken de vertrekken verouderd en in slechte staat. Onder leiding van hofarchitect Pieter de Swart werd het Stadhouderlijk kwartier in 1747-1748 opnieuw ingericht. Eerder onderzoek beschreef het verloop van die werkzaamheden en de inrichting van de nieuwe appartementen onder Willem IV.[58] De behangerswerkzaamheden werden daarbij grotendeels buiten beschouwing gelaten.

In 1747 werden al aankopen tot het meubilair gedaan. Van de stad Delft nam men een aantal behangsels, gordijnen en andere zaken over uit hun huis op het Binnenhof ter waarde van f 1.000,-. Er werden twee stadhoudersstoelen vervaardigd door stoelenmaker Gerard Hutte, evenals één voor de Raadcamer voor respectievelijk f 190 en f 191. Het fluweel voor de stoel in de Rol werd geleverd door Pieter en Jacob van de Kasteele voor f 126,- en Hendrina van Ombre voor f 189. Hendrina van Ombre verzorgde het borduurwerk aan de stoel en het kussen voor f 480,-. [59]

In de loop van 1748 konden de nieuwe vertrekken gemeubileerd

worden. Isaak Dier ontving grote opdrachten voor de aankleding. Voor zijn werkzaamheden uitgevoerd tussen 22 september 1747 tot 7 februari 1748 krijgt Dier f 10.458,- betaald. Daarop volgen nog betalingen van f 3.096,10 en f 1.665,-. In totaal leverde hij voor het bedrag van f 15.219,- aan ameublementen. De door hem ingediende rekeningen zijn helaas niet bewaard. Alleen een inventaris, opgemaakt in 1757, biedt aanknopingspunten voor de 'dieverse saacken' die Dier ten dienste van het Stadhouderlijk kwartier leverde. Daarbij moet opgemerkt worden dat prinses Anna na het overlijden van haar man in 1751 nieuwe opdrachten gaf tot de inrichting. Naar ontwerp en tekeningen van haar intendant De Lage begon men vanaf juni 1752 aan nieuwe verbeteringen van de stadhouderlijke vertrekken. Dat omvatte in de eerste plaats het stucwerk en een aantal nieuwe schouwen, maar ook Dier werd weer ingeschakeld. Een aantal werkzaamheden is in de ordonnanties gespecificeerd en daarmee te onderscheiden van zijn eerdere werk, maar een deel ook niet.

Tijdens de eerste campagne in 1747-1748 zullen zeker de ameublementen voor de slaapkamers van de stadhouderlijke familie door Dier vervaardigd zijn. Zij werden alle in damast uitgevoerd: blauw voor Willem IV en rood voor Anna als prinses van koninklijke bloede. Ook dochter Carolina kreeg rood damast. De damasten werden geleverd door Jacobus Barnaart voor 3614 pond. Dier was ongetwijfeld ook belast met de verwerking van de vele andere stoffen die voor het Stadhouderlijk kwartier geleverd werden. Jacob en Pieter van de Kasteele leverden buiten het groen fluweel nog 201 ¾ ellen karmozijn rood taf (f 498,-), terwijl Hendrik Onversaagt en Isaacq Louis la Campagne in comp. te Amsterdam 63 ellen 'alderbest geblomt trijp' in rekening brachten ter waarde van f 1.307,1 en nogmaals f 175,14.[60] Van Onversaagt is toevallig een staaltje geel trijp bewaard gebleven uit juist dit jaar. [afb. 3.7] Verder werd er karmozijn Engels en Italiaans taf gekocht bij Meijndert Steenhouwer (à f 198,12,-), armozijn, vloertapijten en meer bij Moses Moresco (à f 337,15,-) en groen moor bij Barent en Govert Klinkhamer (à f 382,14,0).

Het taf is niet terug te vinden in de inventaris van 1757, maar het groene fluweel is gebruikt tot een behangsel in het kabinetje naast de slaapkamer van Anna en Carolina, en voor het bekleden van schrijftafels. Het trijp is te vinden in de 'vierde kamer' van het nieuwe kwartier, dat behangen was met 'rood gebloemd trijp'. Hier stonden tien notenbomen stoelen, bekleed met dezelfde stof. Het trijp treffen we verder aan in de kamer van de hofdame Saumaise,[61] die twaalf notenbomen stoelen met trijpen kussens tot haar beschikking had.[62] Stoelenmaker Johannes Kluck uit Den Haag leverde een groot aantal 'notebome als andere stoelen', voor f 1.672,-. In een 'voorkaemer' bevond zich nog een behangsel van blauw trijp, dat bij de leverantie van Onversaagt en La Campagne zal hebben gezeten. Bij Caspar Leens werd een kamer tapijten gekocht voor f 1.325,-.[63]

Eenmaal blijkt uit de betalingen duidelijk dat Isaak Dier als coördinerende persoon naar een andere leverancier optreedt, namelijk bij de bestelling van stoelen bij de Haagse stoelenmaker Arij Tenhout. Tenhout maakte nieuwe stoelen 'ten dienste van sijn Hoogheijd den heere Prince van Orange, door ordres van den tappensier [sic] Dier met kennisse van Baron van der Heiden en Mr. C. Ickler,[64] volgens ordonnantie van 15 augustus 1748', voor f 228,14,-. Tenhout leverde nog acht stoelen voor de officierswacht, voor f 13,16,-, waarbij we eveneens mogen aannemen dat die door Dier opgedragen werden.

Tijdens de tweede inrichtingscampagne voor prinses Anna leverde Dier zelf meer stoffen. In 1754 bekleedde Isaac Dier de bibliotheek en leverde hij 239,5 el 'groen best Italiaans glassée' tot meubels. In 1757 verkocht Dier een groot kamerscherm van 8 deuren Engels goudleer aan de prinses voor 200 pond. Daarbuiten leverde hij in 1754 voor 2.856 pond aan ameublementen en in 1755 nog eens voor 7.659 pond.[65] In 1759 overleed Anna en werden grotere inrichtingswerkzaamheden gestaakt.

3.2.4 1752 en 1759: De begrafenissen van Willem IV en Anna

Niet alleen het leven, ook de dood van de stadhouders diende op gepaste wijze aangekleed te worden. Ook hier vervulde Isaak Dier als vaste kamerbehanger een rol. Willem IV overleed op 22 oktober 1751 te Den Haag; Anna volgde hem in 1759. Beiden werden na het overlijden gebalsemd en opgebaard in het Stadhouderlijk kwartier. Het praalbed stond opgesteld in de 'groote audientie-zaal van het Huis'. Het ontwerp voor de aankleding van de rouwzalen, het praalbed en de rouwkoets was van hofarchitect De Swart.[66] Zijn tekeningen dienden als voorbeeld voor verschillende prenten van de rouwkamer. [afb. 3.8-3.10]

Dier zorgde alleen voor de uitvoering. Hij ontving f 485,- voor het leveren van fluweel en andere stoffen, f 369,- voor 'leverantie en arbeidsloon, en nog f 314,- voor werk aan het kleed en de hemel van de lijkwagen. In totaal kreeg hij f 1.168,- betaald. Voor de behangsels werden verder zwart laken, baaij, fluweel en zilver moiré gebruikt. Dit werd geleverd door de Haagse koopman Johan Baartman en de Amsterdammer Essaije Gillot, voor respectievelijk f 2.836,- en f 916,-. De ornamenten in zilver op het behangsel werden vervaardigd door de 'coopvrouw Alberti' (f 133,-).[67] Het is de vraag waar de vele zilveren 'tranen' van gemaakt waren – zouden het kleine geschilderde papieren zijn?

De functionarissen van Willem IV kregen alle een rol toebedeeld in de lijkstatie. Hoewel op de prentuitgave van de lijkstatie Isaac Dier vermeld staat als Heraut der Wapenen, was deze al te oud om die eer waar te nemen. In de 'Ordre van de Lijkstatie' staat namelijk 'Tange Dier' vermeld. Matthijs Dier Tange nam als zijn opvolger dus zijn plaats in. [afb. 3.11-3.12]

Voor de begrafenis van Anna van Hannover, zeven jaar later, diende het Stadhouderlijk kwartier opnieuw in de rouw gekleed te worden. Het behangsel uit 1751 kon blijkbaar niet worden hergebruikt; naar ontwerp van De Swart werd een nieuwe aankleding vervaardigd. Inmiddels was Isaak Dier zelf overleden. De 'erffgenaamen van wijlen Isaac Dier & Comp' verdienden nu f 1.783,18,- 'voor het behangen van de zaal van Parade en de verdere vertrekken, mitsgaders overgedane leverancien van swart fluweel, zatijn &a volgens rekening'. Hiermee werden verder de toegangen, trappen en zelfs de zolderingen bekleed. De meeste stoffen werden geleverd door koopman Christoffel Crol uit Den Haag, voor F 8.448,10,-. Er werden meer zilveren passementen gebruikt dan in 1751. Deze kwamen bij de firma Molière vandaan, voor f 422,9,-. De balusters werden vervaardigd door J. Scholtus.[68] Ook ditmaal liep 'Tange Dier' mee in de lijkstatie als heraut van Wapenen. [afb. 3.13]

3.2.5 Beschouwing

De kamerbehanger in dit hoofdstuk, had in theorie en andere rol dan Courtonne onder Willem III: Isaac Dier was een 'preferred supplier' op contract en geen functionaris in vaste dienst. Desondanks zorgden dezelfde factoren van opdrachtgever, locatie in Den Haag en kapitaal ervoor dat hij net als zijn voorganger een belangrijke klantenkring aantrok en veel aan het hof verdiende. In tegenstelling tot Courtonne speelde Dier een meer actieve rol in het koopmansgilde, en vertaalde zijn rol dus ook in een positie van maatschappelijk belang.

3.3 Philippe Audrouin voor Daniel van Eys

In de jaren 1710-1720 trad een nieuwe generatie Hugenoten in de voetsporen van hun ouders en namen hun winkels en bedrijven over. Voorbeelden zijn de zoons van Daniel Marot, Pierre Courtonne en Essaije Gillot. Zo ook de broers Philippe en Pierre Audrouin, die de winkel in tapijten en ledikanten van hun vader Pierre overnamen. Over hun activiteiten is een belangrijke informatiebron bewaard gebleven: de correspondentie met de lakenfabrikant en -koopman Daniel van Eys (1688-1739) te Leiden. [Bijlage 5: 3.3] Van diens firma bleef het bedrijfsarchief bewaard, met grootboeken, journalen, brievenboeken en honderden binnengekomen brieven, uit de periode 1722-1739. Betalingen voor de eigen woning en brieven aan de betreffende ambachtslieden werden opgenomen onder de bedrijfsadministratie.

In het archief van Van Eys zijn van Philippe Audrouin maar liefst 21 brieven bewaard, uit de periode 1727-1735. Het is uniek dat er zoveel brieven van een kamerbehanger bewaard zijn. Zij geven een zeldzaam inzicht in de dagelijkse praktijk van de winkel in de jaren 1720-1730, de klanten en zakenrelaties, alsook

het verloop van een bestelling. Helaas is van Van Eys zelf maar een enkele brief aan Audrouin bekend – de uitgaande brievenboeken van de firma bleven pas vanaf juni 1735 bewaard.

Van Eys is een voorbeeld van een klant die zijn interieur bleef moderniseren, en die over een langere periode meerdere opdrachten gaf aan een kamerbehanger. Na een introductie van de hoofdrolspelers wordt aan de hand van een aantal voorbeelden ingegaan op de meest opvallende aspecten.

3.3.1 De broers Audrouin - een loopbaan

De familie Audrouin[69] was afkomstig uit La Rochelle in Frankrijk. Pierre Audrouin (†1712) trouwde daar vóór 1681 met Susanna Montier. Pierre komt meerdere malen voor op twee lijsten uit 1687 van 'nieuw bekeerden', ofwel Hugenoten, die gecontroleerd werden of zij hun kinderen wel op een katholieke school onderbrachten.[70] Zij dienden daartoe een certificaat te vertonen dat de aanwezigheid van hun kind(eren) bewees. Pierre werd maar liefst vier maal verdaagd en kreeg ook een boete, voor hij het gewenste certificaat voor zijn dochter Elisabeth (geb. 1681) op 27 juni 1687 wist te produceren.[71] Daarna moet hij met zijn familie Frankrijk ontvlucht zijn, want op 4 april 1688 werd hun zoon Pierre gedoopt te Amsterdam.[72] De familie woont dan op de Oostelijke Bierkaai.[73] De keuze voor Amsterdam kan ingegeven zijn doordat hier al meer bevriende Hugenoten uit La Rochelle waren neergestreken, zoals de familie Catel en de goudsmid Pierre de Riberolles.[74]

Over Pierre Audrouin senior zijn alleen biografische gegevens bekend. Wie zijn klanten en toeleveranciers waren weten we helaas niet. In de Franse akten wordt hij *tapissier marchand* genoemd, terwijl bij zijn poortersakte van 20 december 1689 zijn beroep als 'tapijtwerker' gegeven wordt.[75] De eerste vermelding maakt duidelijk dat Audrouin meer koopman was dan wever, terwijl tapijtwerk wel een belangrijk deel van zijn handel moet zijn geweest. Bij zijn overlijden in 1712 was de winkel inmiddels gevestigd op het Rokin, tegenover het Haagse veerhuis, dus op een centrale plek in de stad.[76] [afb. 3.14] Zijn twee zoons, Philippe en Pierre, zetten het bedrijf gezamenlijk voort. In 1713 werden zij beiden ingeschreven in het poortersregister als ledikantmaker.[77] Philippe was de oudste van de twee broers: zijn akte van ondertrouw vermeldt dat hij 'van Rochel' kwam.[78] Hij zal daar vóór 1688 geboren zijn. De eerste jaren bleef de winkel gevestigd aan het Rokin, getuige de vermelding van dit adres bij het huwelijk van Pierre met de Haagse Maria Adriana Toll in 1715.[79] In 1724 blijkt de winkel verhuisd te zijn naar de Warmoesstraat, 'aan de loopzijde', zoals vermeld in een advertentie van 8 augustus dat jaar in de *Amsterdamse Courant*. [Adv. 6] De Warmoesstraat was sinds de zeventiende eeuw één van de belangrijkste winkelstraten van Amsterdam, waar vele winkeliers in luxe goederen te vinden waren. De straat werd speciaal daarom ook aangeprezen aan reizigers. Ook later in de achttiende eeuw zijn kamerbehangers zich hier blijven vestigen.[80]

Een verhuizing was niet de reden waarom de 'broeders Audrouin' adverteerden: zij kondigden aan een serie tapijten te verkopen, verbeeldende de 'Historie van Telemacus' […] 'extra konstig gewerkt'. De zes stukken waaruit de serie bestond worden nauwkeurig omschreven: 'een stuk breed 6 en 1 quart el, een dito 6 el, een dito 4 en 3 agtste el, een dito 7 en 1 quart el, een dito 4 en 7 agtste el, een 3 en 3 agtste el, alle hoog 5 en een quart el, zulks t'zamen in 't vierkant uitmakende 168 ellen'. Het betrof hier dus een kant-en-klare kamer. Zoals we later zullen zien handelden de broers Audrouin zowel in nieuwe als tweedehands tapijten. Uit de bewoording van de advertentie blijkt niet met welke situatie we hier te maken hebben. In ieder geval waren de Telemachus-reeksen, ontworpen door Jan van Orley (1666-1735) en Augustin Coppens (1668–1740), enorm succesvol. Tot 1739 werden er maar liefst zeven edities van geproduceerd, die door heel Europa verkocht werden.[81] Een eerste versie bestaande uit 6-7 stukken ontwierpen zij voor het atelier De Vos-Auwercx te Brussel. Juist in 1724 verscheen een nieuwe Telemachus-reeks vervaardigd door het Brusselse atelier Leyniers-Reydams, eveneens naar ontwerpen van Van Orley en Coppens. Van het atelier Leyniers-Reydam is een lijst met kopers bekend: Audrouin of andere kamerbehangers komen hier echter niet op voor.[82] In ieder geval kon men in de winkel in de Warmoesstraat terecht voor de laatste inventies, en dat was een zeer belangrijk argument voor klanten om tot kopen over te gaan – zoals nog zal blijken uit de correspondentie met Daniel van Eys.

Om terug te keren op het leven van Philippe Audrouin, hij trouwt op 5 mei 1724 te Leiden met Elisabeth Elin.[83] De bruid was ook afkomstig uit een Hugenotenfamilie, die handelde in stoffen. Philippe wordt geassisteerd door zijn 'bekende', de lakendrapier Paul Philippe du Clou, die op de Oude Vest te Leiden woont. Rond de tijd van zijn huwelijk – of juist daardoor – kwam Philippe Audrouin in contact met Daniel van Eys. Van Eys zou een trouwe klant blijken, die Audrouin tot halverwege de jaren 1730 van opdrachten en zelfs nieuwe opdrachtgevers voorzag. Van Eys was niet de enige klant uit Leiden: in april 1732 leverde 'Audrouin' 100 1/8 ellen geschilderd zeildoek aan de stad Leiden tot het behangen van een kamer voor het Logement in Den Haag.[84]

3.3.2 De opdrachtgever: Daniel van Eys

Daniel van Eys werd in 1688 te Amsterdam geboren als zoon van de van oorspronkelijk uit Aken afkomstige lakenfabrikant Gillis van Eys en de Franse Magdalena Hamal. Gillis van Eys had in Amsterdam een zeer succesvolle textielfirma opgezet; bij zijn overlijden in 1734 bedroeg zijn vermogen ruim f 700.000,-. In Amsterdam werd hij opgevolgd door zijn oudste zoon Isaac, die al vanaf 1708 in het bedrijf werkzaam was. Daniel werd als tweede zoon in 1709 in Leiden geïnstalleerd in compagnieschap met zijn vader, zijn lakenbedrijf was in feite een uitbreiding van de Amsterdamse vestiging. Allereerst werd hij daartoe

poorter van Leiden, op 9 maart 1709. In juni van dat jaar werd hij ingeschreven als lidmaat van de Waalse kerk en in die gemeente vond hij een bruid: op 11 september 1709 trouwde hij Sara Dozy (1685-1759), dochter van de Leidse fabrikant van greinen Pierre Dozy en Esther Drolenvaux. Van de kinderen van het echtpaar Van Eys-Dozy zou alleen een dochter, Magdalena Hester (1717-1759), de volwassenheid bereiken. Daniel van Eys en zijn vrouw bewoonden het huidige huis Oude Singel 118 te Leiden, dat Daniel in 1729 overnam van zijn vader: 'Myn woonhuys alhier, gelegen en staande op d'Oude Cingel Nordzyde over de Jan Vossenbrugge'. Waarschijnlijk woonde Daniel hier al sinds zijn komst te Leiden in 1709, want bij de ondertrouw gaven zowel bruidegom als bruid aan woonachtig te zijn op de Oude Singel.[85] [afb. 3.15-3.17]

Hoe het huis van het echtpaar Van Eys er in de eerste huwelijksjaren uitzag, en bij wie zij kochten voor de inrichting, weten we niet. De administratie van het bedrijf van Van Eys bleef pas vanaf 1722 bewaard. Het echtpaar liet het huis ten minste tweemaal verbouwen. In de gang en een aantal kamers is nog iets te zien van die inrichting: in het stucwerk dat in 1731 aangebracht werd door Domenico Sala, de trap met smeedijzeren balusters geleverd door de Amsterdamse smid Victor Wipperom, en verschillende schoorsteenmantels. [afb. 3.18-3.23]

In 1725 vond een vermeerdering plaats in het fortuin van Van Eys, dat tot dan toe jaarlijks zo'n f 10.000,- bedroeg.[86] Zijn vrouw erfde dat jaar een aanzienlijk vermogen uit de nalatenschap van haar moeder, namelijk ruim f 63.000,-. Dit had direct gevolgen op zakelijk zowel als persoonlijk vlak. Daniel van Eys maakte zich zakelijk los van zijn vader: de compagnie werd ontbonden en hij stichtte een eigen bedrijf. Daarnaast wendde hij het nieuw verworven vermogen aan voor de verfraaiing van zijn huis. In de jaren 1725-1727 lieten hij en zijn vrouw – die getuige de vermelding in verschillende brieven een actieve rol bij de herinrichting speelde – meerdere vertrekken opnieuw aankleden. Hieraan gaf Van Eys in totaal f 9.000,- uit. In tegenstelling tot bij de volgende casussen namen Van Eys en zijn vrouw geen architect of opzichter in de arm om ontwerpen te leveren of een decoratief programma vorm te geven – nergens althans zijn betalingen aan of brieven van een dergelijke centrale figuur te vinden. De opdrachten aan Audrouin en andere ambachtslieden werden direct door het echtpaar Van Eys of hun zaakgelastigden gegeven. Audrouin heeft bijvoorbeeld regelmatig contact met de boekhouder van Van Eys, Conrad Zellweger.[87]

Van Eys schakelde veelvuldig hulp in van familieleden en zakenrelaties om leveranciers en producten te vinden. Hij richtte zich daarbij, net als later de burgemeesters van Edam (§ 3.4) en Carel de Dieu in Alkmaar (§ 3.5) voornamelijk op Amsterdamse leveranciers. Prominent hieronder was de van oorsprong Franse spiegelverkoper Pierre le Normand (1684-1742).

Le Normand was afkomstig uit Orléans en had in 1706 het poorterschap van Amsterdam verkregen. Men kon bij hem niet alleen spiegels, maar ook een complete houten wandafwerking verkrijgen. Le Normand kon daarvoor ook de ontwerpen leveren. Voor Van Eys vervaardigde hij in 1725 niet alleen een spiegel met lijst tot een zijkamer, maar ook het snijwerk boven de nieuwe porte-brisée, vier consoles en festoenen, en nog 32 hoekstukjes. Door het plaatsen van de porte-brisée met zijn dubbele deuren werden een zijkamer en de achtergelegen kamer veranderd in een kleine suite.[88] Een andere Amsterdamse spiegelkoper bij wie Van Eys meubelen bestelde was de eveneens uit Frankrijk afkomstige Jean Vazheile (†1733), die echter alleen glas en spiegels zonder lijsten lijkt te leveren. Bij Pieter Swart werden Spaanse matten gekocht, terwijl kostbare vloertapijten uit Smirna (f 607,9,-), geleverd via de firma Panaiotis en Begler di Joseph, door de weduwe P. van Veen versteld werden (à f 44,-).[89]

Toen de aankleding van zijn vertrekken net gereed was, deed zich voor Van Eys de mogelijkheid voor om het buurpand kopen. Door middel van een grote verbouwing vanaf 1731 werd dit nu bij zijn huis betrokken. Vooral het achterhuis werd daarbij aangepakt en onder andere van een monumentale trap voorzien. Van Eys besteedde maar liefst bijna f 25.000,- aan de 'timmeragie'. Er waren nieuwe vertrekken in te richten, en ook de vertrekken die Van Eys net had ingericht, kregen deels een andere aankleding.[90] Deels werden bij de tweede inrichting dezelfde leveranciers ingeschakeld als in de jaren daarvoor, zoals Le Normand, Vazheile en Audrouin, en deels koos Van Eys voor leveranciers die hij nog niet eerder inschakelde, alsook vaker voor Leidse ambachtslieden.
De contacten in Amsterdam verliepen nu grotendeels via zijn zaakgemachtigde daar, Jan Zuurlander.[91] Wellicht werd de nieuwe werkwijze ingegeven door een verslechterende gezondheidstoestand van Van Eys, die in 1739 overleed. In augustus 1731 was de verbouwing zo ver gevorderd dat Van Eys de maten van de nieuwe kamers ('que vous souhaitres garnier') aan Audrouin kon sturen met de vraag om behangsels daartoe.[92] Het ging blijkbaar om zes kamers, want Audrouin ontving in juni 1732 arbeidsloon voor het behangen daarvan.[93] Audrouin was niet de enige behanger die in het huis werkte. Adrianus van der Spoor uit Leiden kreeg begin 1732 f 42,- betaald voor het 'afslaan [d.w.z. met krijt aftekenen] van 4 camers' en het 'benaaien en behangen' van twee goudleerkamers. Waarschijnlijk ging het om de bestaande goudleerbehangsels die nu elders werden aangebracht.[94]

3.3.3 Een veranderende relatie

De eerste brief van Audrouin aan Van Eys dateert waarschijnlijk van begin 1727 – de datum is moeilijk leesbaar – en de laatste van 14 januari 1735. De correspondentie moet daarvoor al gestart zijn, en liep waarschijnlijk door tot het overlijden van Van Eys in 1739. Alle brieven zijn in het Frans gesteld, wat voor

zowel Audrouin als Van Eys gezien hun afkomst de moedertaal of in ieder geval de tweede taal moet zijn geweest. Audrouin adresseert zijn klant als 'Monsieur' en sluit iedere brief af met de standaard formulering 'Monsieur votre tres humble et tres observant serviteur'.

De correspondentie geeft een goed beeld van het contact tussen de ledikantmaker en zijn klant: het vele toezenden van modellen en stalen (en de zorg om de tijdige terugkeer daarvan), de zoektocht naar steeds weer nieuwe en passende stoffen en meubelen, de verzekering dat de leverancier zijn best doet alles tijdig en tegen schappelijke prijzen te leveren, de tijdingen over leveranties en tenslotte, bij een levering naar tevredenheid, de vraag om verdere opdrachten en aanbevelingen bij anderen. Uit de brieven komen nieuwe namen naar boven komen van zijn klanten: Van Lennep[95], Van Gangel,[96] Van Geel seigneur de Spaenbroeck[97] en de heer Bon Enfant.[98] Al deze klanten behoorden tot de zeer gegoede bovenlaag.

De verstandhouding tussen de ledikantmaker en zijn opdrachtgever werd door de jaren heen steeds persoonlijker, met name in de jaren 1730. Dat Audrouin met enige regelmaat bij Van Eys in huis verbleef om wandbespanningen aan te brengen, zal hier zeker aan bijgedragen hebben. Ook de vrouw van Audrouin laat regelmatig haar 'respects les plus affecteux' overbrengen aan mevrouw Van Eys, en zij gaat voor het echtpaar op zoek naar een pop, waar Audrouin een hele brief aan wijdt.[99] Overigens spreken andere leveranciers, zoals de schilder Antonie Elligers, in hun brieven aan Van Eys van de 'vriendschap' die hun opdrachtgever hen betoonde, een nette manier om zijn patronage te omschrijven. In de latere brieven veroorloofde Audrouin zich meer vrijheden: hij spreekt over zijn gezinsleven en persoonlijke omstandigheden, en sluit een brief in gericht aan zijn moeder die dan in Leiden is. Dit laatste doet vermoeden dat we hier wellicht te maken hebben met de volgende generatie Audrouin.

3.3.4 Audrouin als leverancier van wandbespanningen

Een groot deel van de correspondentie gaat over de verschillende wandbekledingen, die Audrouin deels levert en voor het grootste deel aanbrengt. De wandbekleding van de zijkamer en een andere 'chambre', waarschijnlijk de naastgelegen kamer, zijn het onderwerp van de eerste brief van Phillippe Audrouin aan Daniel van Eys. Op 23 mei 1725 of 1727 (dit is slecht leesbaar) stuurt Audrouin een kas met goudleer 'pour votre chambre' en 'ornements pour le tour de vostre sij camer', die met damast behangen blijkt.[100] Audrouin zal de zondag daarop naar Leiden reizen om dan maandag te beginnen met het aanbrengen van het goudleer. Hieruit blijkt dat hij zelf behangerswerk uitvoert, gewoonlijk geassisteerd door zijn 'garçon'. De 'ornements' tot de zijkamer kunnen passementen zijn die nog moeten worden aangebracht, of mogelijk houten ornamenten geleverd door Pierre le Normand. Of Audrouin ook de leverancier was van het damast voor de zijkamer is niet te achterhalen. Wel leverde hij in 1727 een linnen behangsel voor ''t kleyne

achterkamertje'.[101] Al deze behangsels betrok Audrouin mogelijk bij Margaretha van Winschooten. 'Les frères Audrouin' komen voor onder de debiteuren van haar behangselwinkel.[102]

Al eerder werd goudleer naar Leiden opgestuurd, want in de eerste brief is sprake van een tweede leverantie. In ieder geval in de eetkamer werden de wanden behangen met verguld kalfsleer.[103] De bestelling van het goudleer verliep via 'de heer Selvegne' (waarschijnlijk wordt de boekhouder Conrad Zellweger bedoeld), en geeft inzicht in hoe de prijs van een blad goudleer tot stand kwam. Gewoonlijk kostte een blad met twee kleuren 28 sols, en ieder kleur meer een sol per blad extra. Het blad voor Van Eys kostte 30 sols, en zal dus in vier kleuren uitgevoerd zijn. Het duurde vier tot vijf weken om goudleer te vervaardigen. In juli 1729 was dit behangsel blijkbaar aan reparatie toe, want Androuin schreef in een brief gedateerd 18 juli dat hij bladen goudleer gevonden heeft 'à la reserve', passend bij het goudleer van Van Eys. De boeketjes waren dan wel niet verguld, zoals op het bestaande goudleer, maar de kleuren waren alleszins gelijk. Deze bladen kon hij binnen 10-12 dagen leveren. Mocht Van Eys toch precies dezelfde bladen wensen als zijn bestaand behangsel, dan konden die nieuw gemaakt worden, maar moest er 4 tot 5 weken op gewacht worden. Gezien de vermelding van 4 bladen goudleer op de rekening van 13 oktober 1729, en de hoge prijs van 30,5 sols, koos Van Eys voor die laatste mogelijkheid.[104]

Audrouin had op het gebied van wandbespanning concurrentie van andere Amsterdamse leveranciers. In februari 1725 informeerde Van Eys ook bij de koopman Jan van Mekeren in Amsterdam naar behangsels. Jan van Mekeren was niet de bekende kastenmaker van die naam, maar wel familie van hem. Deze Van Mekeren was een koopman in stoffen, gevestigd op de Keizersgracht in Amsterdam.[105] Op 23 februari 1725 stuurde hij 'een stael expres tot behangsel geschikt', van een type dat hij al eerder aan een klant in Den Haag had geleverd.[106] Mogelijk had Van Eys dit daar gezien en was dat de aanleiding om Van Mekeren te benaderen. Aan de staal zaten zowel een witte als een gouden campaan, ofwel sierrand, waarover Van Mekeren schrijft: 'nu dat met goud kan wel denken u.e. niet kan dienen, maer wat de zijde campaen aengaet, dat staet sear fraeij boven teegens de solder aen rontom de kaemer voornaementlijk als die campaen met tweedelen couleur gemaekt word te weete witsgoutcleur zoo als dat in den Haeg was. als ue dan maar de hoogte van ieder blat niet neemt, & ordonneert hoeveel blaede moet maeke, zoo kan de geheele kaemer rondom eveneens zijn'. De prijs van dit behangsel kwam op 4 ¾ gulden per el. Mocht Van Eys toch geen campanen 'daeraan gehecht' wensen, dan kwam de prijs op 4 ¼ gulden per el. De randen kostten samen dus een halve gulden, ofwel een kwart gulden per stuk. Van Eys had voor de beoogde kamer 130 ellen nodig. Dat was een hoeveelheid die Van Mekeren niet zomaar op voorraad had, want 'gelijk als ue zegt kan begrijpe omdat altoos op de hoogte van de kaemers diene gemaekt te

worden'. Maar in vier maanden, of eerder indien mogelijk, kon hij de gewenste hoeveelheid wel gereed hebben. Bij gebrek aan de antwoorden van Van Eys, blijft de afloop van deze transactie onbekend.

In 1727 wendt Van Eys zich weer tot Audrouin voor stoffen. Audrouin stuurt stalen van zeven stoffen op, 'tous ce quil ij a de plus nouveau avec les prix'. Er wordt niet expliciet vermeld dat het hier stoffen voor het interieur betreft, het zou ook om stoffen voor kleding kunnen gaan. Maar de vraag om het nieuwste van het nieuwste komt vaker naar voren in de correspondentie over het interieur, ook met andere leveranciers. Zo kiest Van Eys datzelfde jaar ervoor om zijn vertrekken in blauw en 'best hemelsblauw' te laten schilderen. Die laatste kleur kan gelijkgesteld worden aan het zogenoemde Berlijns blauw. Dit was pas sinds 1724 breder verkrijgbaar in Holland, en was dus nieuw.[107]

De stalen van de stoffen kwamen bij stoffenwinkelier Essaije Gillot (1682-1757) vandaan, die net als Audrouin in de Warmoesstraat gevestigd was. Hier betrok de kamerbehanger vaker stoffen, gezien de herhaaldelijke vermelding van zijn naam.[108] Gillot was afkomstig uit Alençon, getuige zijn huwelijksakte van 1697. Zijn vader Guillaume was waarschijnlijk een Hugenoot die zich in de jaren 1680 in Amsterdam vestigde.[109]

Aan Van Eys worden nu de 'plus nouveaux' stoffen gestuurd, die helaas niet verder omschreven worden, behalve dat monsieur Gillot verzekerd heeft dat ze het 'plus exquis dans la boutique' zijn. Bij de zending zit niet het monster waar Van Eys speciaal om had gevraagd, namelijk dat van 'madamme de Vrueil[?]'. Het is niet duidelijk of het hier om een particulier gaat, waar Van Eys mogelijk een stof gezien heeft, of om een fabrikant. De bedoelde stof was in ieder geval populair, want ook de nicht 'Ribouleau' van Audrouin, die blijkbaar eveneens een stoffenwinkel heeft en waar hij is gaan informeren, moest hem en andere klanten teleurstellen: zij had nog geen duimbreedte over van de stof.[110] Interessant is verder dat Audrouin schrijft dat men toch minstens '3/4 de lon[g]' van een stof moet kunnen zien om die te kunnen beoordelen.

De echtgenote van Van Eys speelt overigens een belangrijke rol bij de keuze van de stoffen; die wordt duidelijk aan haar overgelaten. In de volgende brief spreekt Audrouin van het toezenden van een aantal monsters op haar order. Hij diende voor haar stoffen te zoeken die 'fort modeste' waren.[111] De stoffen waarvan sprake is, en die op dat moment modieus zijn ('voicij les couleurs les plus nouvelles et les patrons les plus nouveaux') én die Audrouin 'modest' genoeg acht voor mevrouw Van Eys, waren:

- een stof met een patroon op een fond van olijf, bruin, pistache en purper voor 6 gulden per el;
- een stof met fond in de kleur 'van de hals van een eend' voor 5 gulden per el;
- een stof met een donker kaneelkleurige ondergrond, 'dun tres bon gout et modeste', voor 5 gulden en 10 stuivers per el.

De 'modeste' en modieuze kleuren zaten dus in het bruingroene spectrum. Of hier een stof tussen zat die mevrouw Van Eys beviel, blijft helaas onduidelijk. Een betaling aan Audrouin voor stof werd in deze periode in ieder geval niet gevonden.

Het toezenden van stalen stof moet een reguliere praktijk zijn geweest, maar een die niet zonder risico's was voor de fabrikanten: beoogde klanten konden met de staal naar een andere fabrikant gaan om te vragen deze (en dan met name het patroon) na te laten maken. Zoals Audrouin in zijn volgende brief schrijft, 'les fabriquants ne veulent pas les envoijer'.[112] Audrouin wil dat risico blijkbaar wel nemen en had daartoe ook monsters beschikbaar, maar dan moest Van Eys wel beloven die met twee dagen weer retour te sturen. Dit gebeurde dan zonder medeweten van de stoffenleverancier. Het tijdig terugsturen van modellen, zowel van meubelen als stof, is een terugkerend onderwerp in de brieven.

Met zijn brief van 4 juni 1727 stuurde Audrouin opnieuw stalen mee, nu voor een 'tapisserie' die bestemd was voor 'vostre petitte chambre'. De bestelling hiervan verliep vlotter; op 10 juli schrijft Audrouin dat de tapisserie gereed was.[113] In dezelfde brief is sprake van een serie geschilderde tapijten voor een andere kamer, die Audrouin voor Van Eys bestelde bij de Duitse fabrikant Johan Jacob Ulrich uit Frankfort.[114] De bestelling moet Audrouin heel wat hoofdbrekens hebben bezorgd: toen de tapijten, die in februari 1727 besteld waren, in maart geleverd werden bleken zowel de maten als het gewenste onderwerp niet te kloppen. De fabrikant wilde de tapijten echter niet terugnemen, maar eiste de helft van het aankoopbedrag. Audrouin bemiddelde tussen Ulrich en Van Eys, samen met de boekhouder Zellweger. Zij overlegden met Ulrichs vrouw Catharina, die speciaal voor deze zaak naar Amsterdam kwam, en met Adolf en Hendrik Rasch als zaakgelastigden voor Ulrich. Audrouin stuurde nu na overleg met madame Ulrich perspectiefprenten op naar Van Eys voor nieuwe tapijten. Van Eys diende de randen af te knippen van de voorstellingen waar zijn keuze op viel, dan zou Ulrich die conform de prenten vervaardigen. Voor de bestaande tapijten werd tegelijkertijd een mogelijke koper gevonden in de heer 'Van Noord', die ze echter tegen een fors lagere prijs wilde overnemen. Of de koop ook gesloten werd, blijft onvermeld. De nieuwe reeks was in ieder geval op 20 juli 1727 gereed, maar Van Eys moest nog veel geduld uitoefenen voor die uiteindelijk eind augustus naar Leiden verscheept kon worden. Het wachten op de zending is een veelvuldig terugkerend onderwerp in de brieven van Audrouin, die soms zelfs twee keer op een dag schrijft. De tapijten zouden arriveren bij de heer Rasch in Amsterdam, maar het was Audrouin die verantwoordelijk was voor de verdere verzending naar Leiden.[115]

In 1732 werd één van de nieuwe kamers behangen met een 'tanture de chambre de camelot', bedrukt door de drukker Kleijn uit Amsterdam. Audrouin stuurde

de rekening in juni daarop aan Van Eys, om aan te tonen hoeveel hij voor het drukken van de stof betaald had. 'Kamelotten' waren dichtgeweven stoffen waarin oorspronkelijk kameelharen werden verwerkt, vanwaar de naam. Ze werden ook wel met geitenhaar en wol vervaardigd, en er waren exemplaren met zijde erin verwerkt. Het patroon werd erin gedrukt met hete ijzers.[116] Dit moet een van de behangsels zijn die Van Eys in zijn grootboek opvoert op 20 februari 1732. Hij betaalt Audrouin dan voor '1 piece' van 78 el Aurora 'baracaan', à f 78,- en nog 93 ellen 'dito [aurora] puur turxz' voor f 130,4.[117] 'Baracanen' waren grovere kamelotten uit wol vervaardigd, de laatste blijkbaar van uitsluitend Turks garen – vandaar de aanduiding met 'puur turcx'.[118] Met aurora kon een zachtgele tot zachtroze kleur bedoeld zijn. Iets eerder in december 1731 kocht Van Eys al soortgelijke stoffen tot behangsels bij zijn zwager, de firma Pieter Dozy & zonen. Deze werden omschreven als: no. 22947, 54 el Aurora en no 23027, 68 el Celadon, samen 122 el à f 122,-. De stof kostte dus een gulden per el. Celadon was een groene kleur, die naar blauw neigde. Audrouin liet een deel van deze stoffen vervolgens bedrukken door Kleijn.

3.3.5 Audrouin als leverancier van stoelen

Terwijl er gewacht werd op de Duitse behangsels, was Van Eys bezig met het zoeken naar een set stoelen, ongetwijfeld voor een van de nieuw in te richten vertrekken. In de brief van 1 augustus 1727 is er nog sprake van dat Audrouin 'mon livre', zijn boek, zal meenemen als hij de tapijten komt bevestigen, om ontwerpen voor stoelen te laten zien. Mocht Van Eys dit boek eerder nodig hebben, dan kon het ook toegestuurd worden, mits Audrouin iemand vond die het persoonlijk mee wilde nemen. Met het boek wordt een portfolio bedoeld, in het geval van de kamerbehangers en ledikantmakers gevuld met prenten en (eigen) tekeningen van meubelen en stofferingen, en waarschijnlijk ook stalen van stoffen. Iedere vooraanstaande ambachtsman die met vormgeving te maken had moet een dergelijk boek gehad hebben, om voorbeelden aan klanten te kunnen tonen, al zijn er maar enkele exemplaren van bewaard gebleven. Ook de spiegelverkoper Dirk Kool te Amsterdam, die in oktober 1735 door Jan Zuurlander benaderd werd voor prijzen van nieuwe spiegels, had 'een boek met diversse teekeninge van die soort [spiegels inclusief lijsten] met de voetmaat erbij'.[119] Een dergelijk boek vertegenwoorde het artistieke kapitaal van de ambachtsman. Dat hij daar zuinig mee omsprong, blijkt verder uit de correspondentie met Kool, die alleen bereid is het boek toe te zenden mits 'sulks niet aan timmerlieden, beeldhouwers of andre laat sien daar sy daar geen copye van kunnen neemen, dewyl hy anders daardoor benaedeelt soude worden'.

Naast tekeningen en prenten had de kamerbehanger gewoonlijk ook modellen van meubelen op ware grootte tot zijn beschikking om aan klanten te tonen. Audrouin had twee modelstoelen die hij Van Eys op kon sturen: 'deux modelles de chasses lun avec un schapepoot et lautre tournée pareilles

a celles que jaij eu honneur de vous faire voir'. Blijkbaar was Van Eys tijdens het wachten op zijn tapijten zelf in Amsterdam geweest, waar hij in de winkel al enkele stoelen bekeken had. Voor het hout van beide stoelen, 'tout nu' moest men 10 gulden en 10 stuivers rekenen, de vulling kwam op 3 gulden en 10 stuivers, en het passement zoals op de modelstoelen op 10 stuivers en 4 centen. In totaal kostte een stoel dan f 15,20,9, nog zonder de bekledingsstof. Het model met de schapenpoten was dan nog 15 stuivers duurder, waarschijnlijk door het meerwerk wat aan het hout werd uitgevoerd. Beide modellen waren uit Frans notenhout gemaakt. Audrouin promoot duidelijk het duurdere model. Hij stuurde de stoelen, verpakt in matten, op met zijn volgende bericht van 15 augustus, evenals het zijldoek ('toile collé') dat bestemd was voor 'achter uw kamer', ofwel antichambre.[120] Ook hier moest Van Eys even op wachten – de boot naar Leiden was zo zwaar bepakt dat de commissionair het niet aandurfde de kisten erbij te doen uit angst dat ze schade zouden oplopen. Ze werden nu op zaterdag verzonden. Als Van Eys ze dan zondag kon laten ophalen had hij meer tijd om de stoelen te bekijken. Want ook deze modellen dienden snel weer retour gestuurd te worden, om kopiëren door andere ambachtslieden te voorkomen. Tot een koop lijkt het nu niet te komen. Pas in december 1732 is een betaling voor stoelen, maar dan aan de Haagse Hendrik Monnier (f 142,5,-).[121] De stoelen werden gekocht door mevrouw Van Eys. Ze werden wel bekleed door Audrouin, die op 16 mei 1732 vroeg welke kleur passement Van Eys op zijn stoelen wenste.[122]

3.3.6 Tweedehands meubelen

Een tot nu toe onderbelicht aspect van de werkzaamheden van de kamerbehangers is hun aandeel in de handel in tweedehands luxe goederen. Audrouin blijkt voor zijn klanten regelmatig te handelen in bestaande meubelen, zowel stoelen als tapijten. Van Eys verzocht de kamerbehanger om een aantal stoelen voor hem te verkopen, waarvan sprake is in de brief van 3 februari 1728. De bedoeling was om die op een openbare veiling te verkopen, maar Audrouin dacht al een koper gevonden te hebben, iemand die hem om 'de belles chesses' had gevraagd: 'Pour vos chesses, je croij de pouvoir vous les vendre sans les mettre en vente publique, cest pourquoij je vous prie davoir la bonté de men envoijer une pour la faire voir, et me marquer le plus juste prix et aussij sil ij en avoit par assard quelqune de cassée il faudroit que vous la fissies racomodé'. Audrouin had de beoogde koper alvast aangeraden om rode gordijnen te laten maken, wat aansloot bij de bekleding van deze stoelen met rood laken en wit passement. Audrouin had de stoelen bij Van Eys bekeken en gezien dat er enkele gaatjes in de stof zaten, maar dit kon eenvoudig verholpen worden. Als Van Eys aan Audrouin een stoel ter inspectie op kon sturen en zijn prijs noemde, kon de behanger die aan de beoogde klant tonen. Mochten de stoelen nu niet verkocht worden, dan was er tot mei nog wel tijd om een andere koper te vinden. Bij gebrek aan de antwoorden van Van Eys is ook hier niet meer te achterhalen

of de koop doorging. Dat Audrouin de maand mei als einddatum noemt is waarschijnlijk van belang, omdat dan de vele verhuizingen van de welgestelde stedelingen naar hun buitens plaatsvonden.

Ook bij de tweede inrichtingsronde vanaf 1731 probeerde Van Eys te bezuinigen op de inrichting door te zoeken naar bestaande tapijtkamers. Een 'tweedehands' tapijtserie was een aantrekkelijke optie, gezien hun duurzaamheid en de hoge prijzen van nieuwe tapijten. Tapijtseries kwamen regelmatig op de markt, als gevolg van het overlijden van de eigenaar en de daarop volgende boedelscheiding. In de brieven zien we Audrouin optreden als tussenpersoon voor de verkoop van dergelijke tapijten.

In augustus 1731 stuurde Audrouin Van Eys een opgave voor drie kamers geweven tapijten die beschikbaar waren: '3 tantur de hautelisse don't deux sont touts neufs et lautre qui jest la meilleure marché est a la haije et la personne que elle apartient ma offert une adresse que je pouraij vous envoijer avec une letter dans quoi je pouraij mettre votre adresse pour Leijde et vous pouries la voir et la renvoijer sij lle ne vous plasoit pas en paijant les fraix quij seront peu de chose de la haije a leijde'. De kamer tapijten in Den Haag bestond uit vijf stukken en een bovendeurstuk, en moest f 200,- kosten. Een andere serie, 'pais au fort jolie bordure, bordure haut et bas', zou ook uit vijf delen bestaan maar met afwijkende maten, en kostte 4 gulden per el. In totaal zou dit neerkomen op ongeveer f 550,-. Audrouin probeerde Van Eys ondertussen te interesseren voor nieuwe tapijten. De behanger verwachtte op dit gebied nog 'iets nieuws' te ontvangen voor het einde van de week, dat hij dan aan zijn klant kon toesturen, evenals tekeningen van een nieuwe 'tapisserie trionfante'. Voorstellingen met 'Triomfen' van goden, helden en Bijbelse figuren bleven in de achttiende eeuw populair.[123] De ledikantmaker had dus een regelmatige toelevering van nieuwe ontwerpen, die geleverd moeten zijn door tapijtateliers. Van Eys had belangstelling voor de 'trionfen', want Audrouin meldt in zijn brief van 3 oktober 1731 dat hij daarvan al monsters besteld had voor het komend bezoek van zijn klant aan Amsterdam.[124] Hij vreesde echter dat deze niet tijdig klaar zouden zijn, aangezien de wevers tijdens de kermis vrij waren geweest. Dit doet vermoeden dat de serie door een Amsterdams atelier vervaardigd werd, mogelijk dat van de weduwe Alexander Baert.

Tegelijkertijd gaf Van Eys Audrouin opdracht bij een veiling voor hem te bieden op tapijten, maar helaas zonder resultaat: de beoogde serie werd verkocht voor f 750,- aan een 'monsieur Kooijmans'; ver boven de prijs die Van Eys had opgegeven. Audrouin schrijft: 'sij javois eu de largant et que lon me lait voulu donné a 500 fl je lauraij pris pour mon compte cest une tenture qui jest Presque toute de sois et a couste certainement plus de 3000 florins et est Presque toutes neufves'. [Bijlage 5: 3.3, brief nr. 17] Een ander tapijt waar Van Eys nog naar informeerde, dat van de heer 'Benedzé' (waarschijnlijk Bénézet) bleek al sinds een jaar verkocht te zijn.

In mei 1732 blijkt het dan toch gelukt een 'tapisserie' te vinden naar de smaak en binnen het gewenste budget van Van Eys, want in zijn brief van 16 mei 1732 meldt Audrouin dat de tapijten naar Leiden verscheept zijn.[125] Zelf zal hij spoedig volgen om ze aan te brengen, helaas zonder te vermelden in welk vertrek.

3.3.7 Een modieus *lit d'ange*

In 1732 wenst Van Eys ook een nieuw ledikant te bestellen. Bij de brief van Audrouin van 12 maart van dat jaar moeten ontwerpen van ledikanten hebben gezeten: 'voicij les desseins des lits que je vous avois promis, je vous prie de me les renvoyer le plus tost que vous pouves'.[126] Ook hier zien we dus weer de vraag om een snelle retour zending. Uit de bewoordingen van Audrouin wordt niet duidelijk of hij ook eigen tekeningen opstuurt, of alleen prenten.

Tot een bestelling kwam het echter niet. Van Eys zou, gezien zijn rekening van 12 april 1736, in Leiden een ledikant bestellen bij de Leidse ledikantmaker Paul Marron voor f 213,3,0.[127] [Zie Bijlage 5: 3.3 Rekening Paul Marron] Marron was eveneens een Fransman, getuige de akte van zijn ondertrouw in 1713 was hij geboren in St. Paul Trois Chateaux (Zuid-Frankrijk). In Leiden trouwde hij een eerste maal met Susanna la Vigne, met wie hij vier kinderen kreeg.[128] Marron moet een voorspoedige carrière hebben gehad. Bij het opmaken van zijn testament in 1745 gaf hij op beneden de f 20.000,- gegoed te zijn, terwijl dat bedrag bij zijn volgende testament in 1753 tot beneden de f 50.000,- gegroeid was.[129] In 1745 verdeelde hij zijn boedel onder zijn kinderen, en daaruit blijkt dat hij in het bezit was van maar liefst drie *lit d'anges*, in verschillende kleuren. Aan zijn dochter Elisabeth liet hij na een 'lit d'ange vert avec son lit de plume, traversins, deux cousins, 4 couvertes de laine, une courte pointe, 18 chaises, deux miroirs, trois tables […]'. Twee andere kinderen, Esther en Paul, kregen eenzelfde ensemble meubelen toebedeeld, maar dan met respectievelijk een geel en een blauw ledikant. Paul Marron jr. kreeg daarboven nog een rustbed ('lit de repos') met toebehoren en een spiegel 'avec la corniche dorée'.

Ook voor Van Eys vervaardigde Paul Marron een *lit d'ange*. De hemel had een 'corniche a la mode' en werd met koorden aan het plafond bevestigd. Het houtwerk bedroeg een groot gedeelte van de totaalsom met f 49,- voor het hout zelf en f 9,- voor het laten beeldhouwen van het hoofdeinde. Dit werd door Marron met stof bekleed. Wie de beeldhouwer was, vermeldt Marron helaas niet. De 22 ellen 'toille' (linnendoek) en de 24 aunes 'boucram' (gestijfd linnen) van respectievelijk 4,5 en 4 sols per el werden gebruikt tot de behangsels. De 5 ellen damast die Marron verder opvoert zijn te weinig om er een heel bed mee te behangen, en zullen voor het matras zijn gebruikt, waarvoor hij onder het damast de kosten opnoemt. Ook bij het ledikant van de Menkemaborg is het grote matras met damast omtrokken, terwijl daaronder twee stromatrassen met

tijken hoezen liggen. Deze waren elk de helft van het ledikant groot en lagen dus naast elkaar in de bodem. Het bed van Van Eys was mogelijk op eenzelfde manier gevuld gezien de vermelding van twee 'paliasse', stromatrassen. Of de kleur van het damast – groen en wit – iets kan zeggen over de kleur van het ledikantbehangsel is onzeker. Groen was een veel voorkomende kleur van ledikanten in deze periode.[130]

De kleur van de vier verschillende passementen wordt evenmin vermeld. Het passement vertegenwoordigde de hoogste kostenpost bij het vervaardigen van dit ledikant (25%), gevolgd door het hout (23%) en het maakloon (17%). Opmerkelijk is nog de een na laatste post, 'pour avoir racommodé un pomo [pommeau] dun lys'. Maakt Marron hier een knop voor het nieuwe bed, of voert hij een reparatie uit aan een ander ledikant van Van Eys? Een sprei ontbreekt in ieder geval op de rekening, evenals beddengoed – de verschillende kussens, lakens en dekens – en de decoraties op de hoeken die sommige *lit d'anges* sierden, als de hoogte van de kamer dit toeliet. Het beddengoed had Van Eys al of kocht hij elders, en de kamer waar dit ledikant geplaatst werd was dus niet hoog genoeg om ook nog hoekstukken te kunnen plaatsen. Marron kreeg zijn rekening op 27 mei 1736 betaald.

3.3.8 Vloerkleden

De laatste brieven van Philippe Audrouin uit 1735 betroffen vloerkleden ('tapis'). Op 4 januari schrijft Audrouin dat hij twee vloerkleden gevonden heeft, 'Je vous aurois bien ecrit plus tot mais nayant trouvé ce quit vous faloit avant jaij trouvé 2 tapits quij sont tres beau lun est de 10 a 19/4 lon et d.to 6 au de large qij est celuij pour mons.r van Gangel et lautre qui jest pour vous le trouve justement de la messure que vous nous donnée et quij est extra pour la finesse et belle couleur al est 8 1/8 lon et 5 ¼ large la plus juste prise st de 40 f la piq quij est presque 1 au sij vous souhaites les avoir a Leyden je vous les envoyeraij et sij ils ne vous plaisent pas en payant la port alans et venant selon la coutume vous en seres quite il y en a a 37 f la piq mais je nosseraij panser a vous les procurer'[…].[131] Interessant is de vermelding van de 'piek' als lengtemaat voor tapijten. Deze verschilde per regio, maar komt hier neer op ongeveer een el.

Van Eys wenste dit tapijt inderdaad bij hem thuis te kunnen te bezichtigen, maar dat leidde niet tot de gewenste koop. Op 14 januari meldt Audrouin dat het tapijt weer in goede staat bij hem retour is.[132] Het tapijt was blijkbaar te duur bevonden, want Audrouin verdedigt hier de prijs van 40 florijnen per piek: 'a le guard du prix il nest pas a moins de 40 f la pic le pareil a esté vendu a Amsterd.m 40 f je scaij bien quil y en a a 38 f mais ils sont plus gros est lache et a lusage cela differe du tout au tout a leguard du vostre'. Op dit moment heeft hij geen zicht op een ander tapijt van de gewenste afmetingen, maar zodra hij er een vindt zal hij Van Eys daarvan op de hoogte stellen. De laatst bekende brief betreft een antwoord op deze kwestie van Van Eys, uit augustus 1735. Audrouin heeft

toch een tapijt gevonden dat hij 'tres beau' noemt en waarvan hij denkt dat het geschikt is voor Van Eys, maar uit de maten blijkt dat het een halve tot een kwart el te kort is. 'Ainsi il faudra assendre a un autre occasion', schrijft Van Eys. Maar of die gelegenheid er gekomen is, weten we niet.

3.3.9 Recommenderen

Tot zover de correspondentie wat betreft de opdrachten, en de leveranties die daaruit voortvloeiden. Hoewel de inspanningen van de kamerbehanger niet altijd tot een aankoop leidden, was Van Eys toch tevreden genoeg over het werk van Audrouin om hem bij anderen aan te bevelen, en deze praktijk moet voor kamerbehangers en andere ambachtslieden een belangrijke manier zijn geweest om aan nieuwe klanten te komen. In november 1727 schrijft Audrouin: '[…] je vous remercie de la bonté que vous aves eu de me recommender a monsieur Bon enfant qui ma deja ordonné deux tentures de chambre je me recommende toujours que je seraij tant que je vivraij avec un entierre soumission. Monsieur votre tres humble et tres obeissant serviteur, Phillipe Audrouin'.[133] Andersom verwezen de kamerbehangers (en andere ambachtslieden) potentiële klanten graag naar opdrachtgevers bij wie al werk was uitgevoerd, en waar het effect van een nieuw behangsel dus in vol ornaat kon worden bekeken. Zo verwijst Audrouin, wanneer hij te weten komt dat Van Eys zich in oktober 1731 naar Amsterdam zal begeven, naar een goudleerbehang dat hij net heeft aangebracht: 'Jaij tendu le cuir doré anglois a mons.r van Lenip [Lennep] sij bien que vous la pouves voir a son effet'.[134] Van Eys moet dit inderdaad gedaan hebben, want in februari van het jaar daarop vroeg hij zijn zaakwaarnemer in Londen, Henry Poilblanc, in die stad te informeren naar de beste goudleermaker.[135] Als Audrouin al gehoopt had dat Van Eys via hem ook de opdracht voor het bestellen van het goudleer zou geven, mislukte dit, want uiteindelijk zou er direct bij John Hutton in Londen goudleer gekocht worden. Het betreffende behangsel, met een patroon van 'india birds, flowers & figures', kostte zes shilling per blad en werd in april 1732 geleverd. Audrouin kreeg wel de opdracht om dit op te hangen, in de kleine eetzaal. Andersom vroeg Audrouin aan Van Eys als gunst dat, wanneer de serie tapijten van Ulrich uit Frankfort in 1727 gearriveerd waren, hij deze kon tonen aan 'Van Geel seigneur de Spaenbroek'. Deze wilde een zelfde serie laten maken, maar had tot nu toe nog geen voorbeelden gezien die hem bevielen, 'a cause des figures'. Hieruit kunnen we afleiden dat de tapijten van Van Eys waarschijnlijk niet met figuren waren gestoffeerd.[136]

3.3.10 Beschouwing

De briefwisseling tussen Audrouin en Van Eys biedt een inkijk in de dagelijkse gang van zaken in een bloeiende behangerspraktijk. De kamerbehanger bouwde een persoonlijk relatie op met zijn klant door een langdurig en intensief contact, waarbij soms meerdere keren per dag gecorrespondeerd werd. Hij bood daarbij

verschillende diensten aan om de klant-op-afstand te helpen bij aankopen, waarbij de belangrijkste wel het opsturen van modellen, stalen, zijn portfolio en meubelen ter bezichtiging waren. Audrouin onderneemt wat Edwards (2014) 'a continuous programme of promotion' noemt, om zijn positie als leverancier te waarborgen. Hij moet daarbij enerzijds de wensen van zijn klanten behartigen, maar anderzijds ook zijn relatie met leveranciers bewaken – de stofstalen moeten tijdig geretourneerd worden. De kamerbehanger fungeert als 'agent' voor tapijtfirma's: nieuwe tapijtseries worden door hem gepromoot, eerst met prenten ('desseinen') en vervolgens proefmonsters. Van Eys vertrouwt op Audrouin om hem te informeren en adviseren wat op dat moment modieus is, dan wel passend in zijn interieur. Zijn advies wordt echter niet altijd zomaar overgenomen, zoals bij het tapijt dat teruggestuurd word.

3.4 Marinus Penninck als leverancier van stoelen

Van de ledikantmaker Marinus Penninck zijn maar weinig opdrachten bekend. Toch vormen zijn werk en leven een interessante casus. In 1739 levert Penninck namelijk vijftig 'numodische' stoelen voor het nieuwe raadhuis van Edam. Hij behangt ook de burgemeesterskamer en levert gordijnen en een tafelkleed. Deze werkzaamheden zijn enerzijds een voorbeeld van de opdrachten die instellingen als een stadsbestuur of weeshuis konden vergeven aan kamerbehangers. Anderzijds is het mogelijk hier het verloop van de leverantie van de stoelen te traceren, door de bewaard gebleven rekeningen. Van de meeste uit de achttiende eeuw overgeleverde stoelen weten we niet meer wie de stoelenmaker was, laat staan wie ze bekleedde. Bij deze stoelen, waarvan nog 19 bewaard worden in het stadhuis van Edam en in het Rijksmuseum, is dat bij uitzondering wel bekend. Bovendien zijn dit de tot nu toe vroegst bekende voorbeelden van Nederlandse rococo-stoelen. Samen met de documenten die werden opgemaakt bij het failliet van Penninck een jaar later, biedt hun leverantie een blik op de ledikantmaker als leverancier van stoelen, in de eerste helft van de achttiende eeuw.

3.4.1 Marinus Penninck – een loopbaan

Marinus Penninck werd in 1687 te Zutphen geboren. Penninck vestigt zich te Amsterdam, waar hij op 21 april 1712 trouwt met Johanna Frederica Wildeman (1680-1741), afkomstig uit Doetinchem].[137] Een poortersakte van Penninck is niet bekend. Bij zijn huwelijk woont hij op de Herengracht, in 1716 in de Hoogstraat en in 1722 in de Leidsestraat tussen de Keizersgracht en Herengracht. [afb. 3.24] Op dit adres verblijft hij het langst en is het zeker dat hij er ook een winkel heeft. In 1740 gaat Penninck namelijk failliet, waarbij een inventaris van de boedel in dit huis wordt opgemaakt, evenals een lijst van zijn crediteuren.[138] De reden voor zijn failliet is onbekend, maar naast

een noodlijdende winkel kunnen ook familieomstandigheden een rol hebben gespeeld: in 1738 of 1739 overleed zoon Abraham Penninck (geb. 1714).[139] Deze was in 1734 getrouwd met Anna van Zijl, dochter van glazenmaker Jan Cornelis van Zijl.[140] Getuige zijn poortersakte van het jaar daarop was Abraham ook ledikantmaker, en het was waarschijnlijk de bedoeling dat hij de winkel van de dan zestigjarige Marinus over zou nemen. De andere zoon, Christiaan, trad op 8 mei 1740 in dienst bij de VOC als onderkoopman. Hij overleed in 1755 in Indië.[141] Na zijn failliet woont Marinus Penninck in 1741, als zijn vrouw overlijdt, op de Keizersgracht bij de Utrechtse straat.[142] In de begraafregisters van Amsterdam komt hij niet voor, mogelijk verliet hij na dit jaar de stad.

Buiten zijn werkzaamheden voor het nieuwe raadhuis van Edam zijn er maar een paar dingen over Pennincks werk bekend. In 1722 bekleedt de ledikantmaker stoelen voor het echtpaar Trip-van Hoorn, voor f 93,1,-.[143] Om welke stoelen voor welk huis het gaat, wordt niet vermeld. Gezien het hoge bedrag – in vergelijking met de andere leveranties van stoelen in deze jaren – zal Penninck de stoelen inclusief bekleding hebben geleverd. Het zeer welgestelde echtpaar Trip-van Hoorn bestelde rond deze tijd vele meubelen bij een groot aantal verschillende ambachtslieden. Dat ook Penninck hen tot zijn klanten mocht rekenen, getuigt van een veelbelovende start voor de ledikantmaker. In 1728 komt hij nogmaals voor in het kasboek van Petronella van Hoorn, maar dan voor een veel bescheidener bedrag: 'Marinus Penninghk ledikantmaker sijn rek. 1728, f 14,15'.[144] Ook hier blijft het gissen wat er gedaan werd en waar. In ieder geval krijgt de kamerbehanger Barend Cloppenburgh dezelfde dag ook zijn rekening over het jaar 1728 betaald, voor het nog geringere bedrag van f 1,12,-.[145] In 1732 betalen de regenten van het Burgerweeshuis te Amsterdam Penninck f 5,18,- voor 'bekleden'.[146] [afb. 3.25]

In 1739 volgen dan de leveranties voor Edam. Ondanks deze omvangrijke opdracht ging Penninck vlak daarna failliet. De boedelinventaris van zijn huis die daarbij werd opgemaakt, op 15 juli 1740, hoewel een enigszins karige indruk makend, geeft meer informatie over het bedrijf van de ledikantmaker en over zijn klantenkring. Die karigheid is wellicht deels schijn – mogelijk waren veel goederen al weggehaald of verkocht voordat de inventaris werd opgemaakt. Zo ontbreken kleding en gereedschap op de 'werksolder'. Ook woonde Penninck al niet meer in het huis.

In ieder geval huurde Penninck een heel huis aan de Leidsestraat, tussen de Keizersgracht en de Herengracht. [afb. 3.24] De Leidsestraat was sinds de stadsuitleg in 1680 een winkelstraat geworden. Naast de behangerswinkel van Penninck waren er onder meer een kastenmaker, zilversmid, ijzerwinkel, meerdere linnen- en lakenwinkels, een tabakswinkel en een slager te vinden.[147] Aan de gevel hing een houten 'uytsteekbord'. Verspreid door het huis treffen we sporen aan van zijn werk: in het voorhuis liggen 'eenige planken van een

ledekant', evenals op de achterkamer, de meidenkamer en de werkzolder. De '23 stukjes, oude rolletjes en camerbehangsel', en de '20 rolletjes soo groot als kleyn behangsel' kunnen restanten zijn van opdrachten, of monsters ter keuze van zijn klanten. De verschillende modelstoelen die verspreid door het huis te vinden zijn werden daar in ieder geval voor gebruikt zijn. Dit zijn '2 modelstoelen' in de binnenkamer, '5 modelle van oude stoelen' en '2 modelle van leuning stoelen' op de tweede zolder. Een aparte toonkamer met voorraad is niet duidelijk aan te wijzen, al zal de zaal of de zijkamer daar waarschijnlijk voor gebruikt zijn. De werkplaats bevond zich op zolder. Hier zijn drie werkbanken te vinden – Penninck had dus plaats voor twee knechten. Dat die er in 1739 ook waren blijkt uit een rekening voor Edam: 'Aan Westendorp betaalt voor kostgeld van de behangers van Penninck van het behange van Burgemeesterskamer, f 19,16,-'.[148] Penninck kwam toen dus niet zelf mee om de kamer te behangen.

De boedelinventaris vermeldt verder de namen van een aantal klanten, waarvan nog werk bij de ledikantmaker stond. De baljuw van Amstelland, Jacob van der Dusse (1683-1750), had nog een gemakstoel te goed, evenals een 'juffrouw Hageles'. Aan Nicolaes van Eys kwam toe een matras met twee kussens, aan Daniel Duyts twee lijstjes van chassinetten. Deze regenten en kooplieden vertegenwoordigen meteen de belangwekkendste namen op de lijst. De overige klanten, van wie niet allemaal te achterhalen is wie zij waren, lijken eerder uit de gegoede burgerij en ambachtslieden te komen. Een bovenstuk van een ledikant was nog voor 'juffrouw Hulst', vijf stoelkussens komen toe aan 'de heer Staalman' en vijf blikken blakers aan 'Jan Leser', waarschijnlijk de boekhouder Johannes Leeser die onder de crediteuren voorkomt. Alles op de achter- en voorkamer 'werd nog gezegd aan Jacques Musscher toe te komen', waarschijnlijk dezelfde als de gouddraadtrekker met die naam, eveneens een crediteur.[149] Deze losse, kleine leveranties duiden inderdaad niet op een bloeiende handel.

Hoewel Penninck steeds 'ledikantmaker' wordt genoemd, is het duidelijk dat hij zich niet daar toe beperkte. Hij leverde ook verschillende soorten beklede stoelen – naast stoelen met en zonder leuning worden in de inventaris een kerkstoel en gemakstoelen genoemd – chasinetten en hij bracht wandbekleding aan. Desondanks noemde Penninck zich steeds 'ledikantmaker', wat onderstreept dat die een hogere status had dan alleen 'kamerbehanger'.

De lijst met crediteuren van Penninck, gedateerd 9 augustus 1740, geeft een interessant beeld van de contacten en toeleveranciers van de behanger.[150] Hun namen, adressen en beroepen worden genoemd, maar helaas niet de bedragen die Penninck hun nog schuldig was, of waarvoor. Het is mogelijk dat onder hen geldleners zijn, en zijn knechten die nog loon tegoed hadden. Van de 49 crediteuren zijn een aantal duidelijk toeleverancier voor het behangersbedrijf, terwijl bij anderen zoals de slager en de hoedenmaker alleen voor het

huishouden gekocht zal zijn. Van een derde groep is het onduidelijk of zij voor het bedrijf dan wel voor het huishouden leverden. De smid en de timmerman kunnen werkzaamheden in huis hebben verricht, maar ook voor de ledikanten. Bij de laken- en linnenwinkels kan stof gekocht zijn als ondergrond voor de bekleding van meubelen en wanden, maar de stof kan even zo goed voor lijfgoed zijn gebruikt.

De toeleveranciers voor het behangersbedrijf moeten in ieder geval gezocht worden onder de textielwinkeliers. Penninck kocht linnen bij Pieter de la Court, wiens oudere broer Allard linnenfabrikant was, maar ook bij Dirk Bodde en Albert Mulder. Laken kwam bij Johan Berijder en 'Sanders' in de Leidsestraat vandaan. Wat de bekledingsstoffen betreft werd trijp gekocht bij de firma Apostool & Willink en de trijpwerkers Pieter Trooij en Daniel Katel (Catel), zijde bij Anthony Ruijgrok en sits bij de 'chitsenwinkel' gedreven door Catharina Hagenhoff. De beddenwinkel van Zacharias Lefebre op de Nieuwendijk leverde waarschijnlijk matrassen en beddengoed voor de door Penninck vervaardigde ledikanten. Voor de afwerking kon 'Frans werk' en koordwerk verkregen worden bij Arnoud Wolberts, gouddraad bij de al genoemde Jacques Musscher, en passement bij Abraham van Hoek en Pieter Kok. Penninck had bovendien schulden uitstaan bij de bekende behangselwinkeliers Nicolaas Blankert ('tapijtwinkel') en Hendrik Remmers.

Het houtwerk voor meubelen zal betrokken zijn bij de enige twee meubelmakers die op de lijst voorkomen, de 'kassemaeckers' Jan van Gerbs en Jan Scholten. Jan van Gerbs (1692-1754) was gevestigd in de Kalverstraat bij de Gapersteeg. Hij trouwt op 5 april 1715 in Amsterdam met de Amsterdamse Anna van Mellegen en wordt dan ook poorter.[151] Van Gerbs komt uit 'Hijmen' en is geassisteerd met zijn broer Christiaan, die ook kastenmaker is.[152] Mogelijk dateert een eerste samenwerking met Penninck van deze tijd. Van Jan van Gerbs zijn geen meubelen bekend.[153] Jan Scholten (c. 1703-1768) was afkomstig uit Castrop in het Duitse Westfalen. Hij trouwt op 26 augustus 1735 met de Amsterdamse Anna Elsebeen van Daalen, weduwe van Jan Caspar Goosman.[154] Een jaar later wordt hij poorter.[155] In 1737 vestigt Scholten zich op hetzelfde stuk van de Leidsestraat als Penninck, tussen de Heren- en Keizersgracht, volgens zijn advertentie van 9 mei 1737.[156] Scholten zal hier blijven wonen tot zijn overlijden in 1768.[157] Hij adverteert niet alleen zijn waren, 'alderhande soorten van Kabinetten, Tafels en Spiegelstukken, na de nieuwste mode', maar ook dat hij zich hier samen vestigt met de stoelenmaker Jan Ermans (c. 1702-1761). De winkel is te dan ook te herkennen aan het uithangbord met de 'nieuwmodese Stoel'. Ermans had zelf al eerder een winkel, want de advertentie vermeldt verder dat de stoelenmaker komt van de 'Heeregracht, het tweede huis van de Leliegracht'. Deze samenwerking verklaart mogelijk waarom er onder Pennincks crediteuren geen stoelenmaker voorkomt: Scholten trad dan op als schuldeiser voor zichzelf en Ermans. Gezien de nabijheid van zijn eerste werkplaats bij

de Leidsestraat is het mogelijk dat Ermans en Penninck al eerder met elkaar werkten. Ermans bleef overigens niet lang op de Leidsestraat. In 1740 kondigde hij alweer aan verhuisd te zijn naar de Vijzelstraat.[158] Ermans vervolgde een succesvolle carrière als stoelenmaker en zou in ieder geval in 1752 en 1754 werk voor het Burgerweeshuis verrichtten..[159]

De knechten van Penninck blijven onvermeld, of het moeten de George Joon en 'Claerson' op de crediteurenlijst zijn, van wie het beroep niet vermeld wordt, en ook niet te achterhalen valt.

3.4.2 Stoelen voor het nieuwe stadhuis

Op 30 juli 1738 komt de Edammer 'mr huys timmerman' Jacob Jongh naar Amsterdam om 'stoele te bestede' voor het nieuwe, door hem ontworpen raadhuis van Edam.[160] Deze stoelen worden geleverd door Marinus Penninck, getuige zijn rekening van 27 januari 1739 voor de leverantie van '46 numodese stoelen geleevert à 16 g[ulden] het stuck, f 736,-' en nog '4 dycto arremstoelen geleevert à 20 g[ulden] de stoel, f 80,-'.[161] In het Stadhuis van Edam zijn vandaag de dag inderdaad vier armstoelen uit de achttiende eeuw te vinden, evenals vijftien bijbehorende stoelen waarvan één in 1974 aan het Rijksmuseum geschonken werd (inv.nr. BK-1976-206). [afb. 3.27-3.30] Zonder twijfel zijn dit de stoelen die Penninck leverde.[162] Alvorens deze werkzaamheden te bespreken, is het nuttig iets te weten over de wensen van de opdrachtgevers, en de werkverdeling tussen hen en Jacob Jongh als uitvoerder.

Het nieuwe stadhuis

In de vroedschapsvergadering van 7 september 1736 brengen de burgemeesters van Edam in dat het oude stadhuis 'sodanig slegt & desolaat was geconstitueert […] dat daardoor sware ongelukken zijn te vresen'. Zij krijgen daarop toestemming het gebouw te repareren, maar melden al op 2 november dat de kosten dusdanig hoog zullen zijn, dat het beter zou zijn om 'een nieuw & ordentelijk stadhuis, met soodanige vertrekken & commoditeiten als meest soude convenieren' te bouwen. Ook nu gaat de vroedschap akkoord, en geeft de burgermeesters toestemming om op kosten van de stad en naar hun inzicht een nieuw gebouw te laten maken.[163] Dat gebouw wordt ontworpen door meester timmerman Jacob Jongh uit Edam. Van Jongh zijn geen andere uitgevoerde werken bekend, maar het is onwaarschijnlijk dat de burgemeesters een onervaren timmerman zouden inschakelen. Er is geen contract bekend met Jongh, of een bestek voor het stadhuis bewaard gebleven, waaruit meer zou kunnen blijken over de wensen van de bouwheren. Alleen de aanbesteding van de beschilderde behangsels voor de raadzaal bij de Amsterdamse schilder Willem Rave (1705-1766) wordt (summier) vermeld in de notulen van de burgemeesters, wat aangeeft hoeveel belang zij daar aan hechtten.[164]

Gelukkigerwijs zijn de rekeningen van Jongh en de overige bij de bouw betrokken ambachtslieden wel nagenoeg compleet bewaard gebleven. Samen met de stadsrekeningen uit de jaren 1736-1740 geven zij een nauwkeurig beeld van de totstandkoming van het stadhuis.[165] Dit verrees in 1737 aan de Dam als een rechthoekig gebouw met drie traveeën en twee verdiepingen. Jongh trad op als aannemer en opzichter, hij coördineerde de bouw en benaderde de benodigde ambachtslieden. Zijn rekeningen geven een nauwgezet beeld van de aanbesteding van de verschillende werkzaamheden bij die ambachtslieden. Terwijl de grovere werkzaamheden lokaal werden uitbesteed, ging men vanuit het kleine Edam naar het dichtbij gelegen Amsterdam voor materialen als de stenen en het hout, en voor de aankleding en decoratie. Blijkbaar was in Edam zelf het aanbod te gering of niet naar de smaak van de burgemeesters. Jongh trad daarbij op als contactpersoon voor de ambachtslieden, en reisde daartoe regelmatig af naar Amsterdam.

Zo werd het beeldhouwwerk aan de gevel in Lodewijk XIV-stijl uitgevoerd door de Amsterdamse beeldhouwer Hendrik van der Steur (1692-1751). De gevel werd begin negentiende eeuw gewijzigd en moet daarvoor rijker versierd zijn geweest, zoals te zien is op een tekening uit 1787. [afb. 3.26] Daarop zijn nog de twee houten beelden van Justitia en Prudentia te zien, vervaardigd door de Amsterdamse beeldsnijder Daniel de Beer, die zich op het dak bevonden ter weerszijden van het middelste raam. Boven de deur is nog wel het siersmeedwerk vervaardigd door Leendert Uljé (1691-1763) uit Amsterdam aanwezig. Uljé werkte als gezien ook voor Van Eys in Leiden. In de hal zag de bezoeker het rijke stucwerk van 'placker' Jan Smeeding uit Amsterdam, van wie geen ander werk bekend is. Aan de linkerhand van de hal ligt de meest rijk gedecoreerde en ook best bewaarde ruimte: de raadzaal of schepenkamer. Hier bevinden zich boven een lambrisering de behangselschilderingen van Willem Rave, met voorstellingen van het Salomonsoordeel. Rave vervaardigde eveneens acht damstukken voor de zaal, 'uyt steen couleur met festons in 't grau', en het schoorsteenstuk voorstellende de Gerechtigheid.[166] De eerder genoemde Daniel de Beer leverde gesneden ornamenten aan de schoorsteenmantel en ook de gehele balie, die de ruimte in tweeën deelt en het publiek van de schepenen scheidde. Aan de rechterkant van de hal bevonden zich nog de bodekamer en secretarie. Boven de lambrisering werd hier een niet nader beschreven 'behangsel' aangebracht, gekocht bij Nicolaas Blankert. De twee marmeren schoorsteenmantels in deze kamers kwamen bij de bekende steenhouwer François Absiel (1698-1754) uit Amsterdam vandaan.[167]

Op de eerste verdieping wordt hetzelfde grondplan herhaald: aan een centrale hal met wederom rijk stucwerk door Smeeding liggen links de raadzaal de burgemeesterskamer, en rechts de weeskamer. Beide vertrekken hadden weer een balie en gesneden decoraties aan de schoorsteenmantel vervaardigd door De Beer. In alle kamers was het houtwerk overigens in 'seder cleur'

geschilderd, dat wil zeggen een houtimitatie, afgewerkt met 'best barnstiende lak'.[168] Rave vervaardigde het schoorsteenstuk ('De Vrede gekroond') voor de burgemeesterskamer, terwijl de Amsterdamse schilder Jan Engelbert het schoorsteenstuk voorstellende Joas en Athalia voor de weeskamer vervaardigde.[169] De daar nog aanwezige schoorsteenmantel moet die van 'groen Egyptisch marmer' zijn die Hendrik Knoop voor f 195,- vervaardigde. Knoop komen we regelmatig tegen bij werkzaamheden voor Amsterdamse kooplieden, waaronder Herengracht 476.[170] In de weeskamer sierde nog een 'behangsel' gekocht bij Blankert de wanden. Voor hun eigen kamer hadden de burgermeesters blijkbaar een andere uitstraling in gedachten, want hiervoor werd uiteindelijk 'carmozijn rood gedrukt fluweel' gekocht bij de Amsterdamse koopman Jacob Andries de Fremery.[171]

Bovenstaande opsomming toont de predominantie van Amsterdamse ambachtslieden aan bij de decoratie en aankleding. Het waren ook niet de minste namen bij wie de Edamse burgemeesters kochten: De Beer, Uljé, Van Seventer, Knoop en Van der Steur kunnen in verband worden gebracht met werk aan de Amsterdamse grachtenhuizen in de periode 1720-1740 en behoorden daarmee tot een groep ambachtslieden bij wie de regenten en kooplieden bij voorkeur kochten.[172]

Een uitzondering op het verloop van de opdrachtgeving vormde de aanbesteding van de schilderijen voor de schepenzaal en de burgemeesterskamer aan Willem Rave, die de burgemeesters zelf deden. Een andere uitzondering betrof de leverantie van de marmeren schoorsteenmantels in deze twee vertrekken door de weduwe van de bekende Haagse stucwerker Giovanni Battista Luraghi. De twee schoorsteenmantels werden niet aanbesteed door Jongh maar door een van burgermeesteren zelf. Deze Roelof Boot reisde regelmatig af naar Den Haag als vertegenwoordiger van de stad Edam in de Statenvergaderingen. Hij was daardoor in de gelegenheid daar de laatste mode te volgen en zich te oriënteren op het gebied van leveranciers.[173] De weduwe Luraghi geeft aan de twee mantels 'met lijste en lofwerk volgens de tijkenin' vervaardigd te hebben.[174] Het blijft daarmee ongewis of Jongh het ontwerp leverde, dan wel de weduwe zelf. Ook de andere steenhouwers en beeldsnijders geven op hun rekeningen aan dat zij naar geleverde mallen en modellen werkten, maar het blijft onduidelijk of die ontwerpen het werk waren van Jongh, of van henzelf.[175]

3.4.3 Leverantie van de stoelen

De stoelen werden wel door Jongh aanbesteed. Op 16 juli 1738 gaat hij naar Amsterdam, om die dag terug te keren met 'stoele modelle'. Deze kwamen, gezien de vermelding van hun transportkosten op zijn rekening, bij Martinus Penninck vandaan. Jongh maakte dus in de winkel van Penninck

een eerste keuze uit bestaande modellen, die hij meenam naar Edam, waar de burgemeesters vervolgens hun definitieve keuze konden maken. Dat het hier om meubelen ging en niet om tekeningen, blijkt wel uit de hoogte van de transportkosten en het feit dat in de boedelinventaris van Penninck modelstoelen op één regel genoemd worden met 'oude stoelen'. In ieder geval is van belang dat de burgemeesters een eerste keuze aan hun architect overlieten, maar de definitieve zelf maakten. Jongh keerde op 30 juli als gezien terug 'om stoele te bestede'.

Dankzij de rekening van de behanger zijn de stoelen te dateren als het vroegst bekende voorbeeld van rococo-stoelen in Holland. Deze meubelen zijn met recht 'nieuwmodisch' te noemen, door de toepassing van kenmerken die in Frankrijk begin jaren 1730 waren geïntroduceerd.[176] [afb. 3.27-3.30] De stoelen zijn in hun ontwerp verwant aan het type dat de architecten Nicolas Pineau (1684-1754) en vooral Juste-Aurèle Meissonnier (1695-1750) in de jaren 1730 voor de Franse hofkringen ontwierpen.[177] [afb. 3.31-3.32] In tegenstelling tot de tot dan toe in Holland gangbare 'Engelse' stoelen met hun hoge en smalle rug, hebben deze stoelen een lage, bredere rug naar Frans voorbeeld. De ruggen zijn echter niet bekleed, zoals in Frankrijk gebruikelijk was, maar opengelaten met een bewerkte middenstijl, zoals de 'Engelse' stoelen. De vorm van de asymmetrische decoraties in de rug, waarbij bladeren, rocailles en bloemen op elkaar gestapeld zijn, evenals die van de zitregels, is geheel nieuw.[178]

Zoals gebruikelijk leverde Jongh als klant de stof voor het bekleden van de stoelen. Dit was hetzelfde fluweel dat ook voor de wandbespanning in de burgemeesterskamer gebruikt werd. Op 12 juli 1738 werd daarvan een monster opgestuurd naar Edam. Pas op 10 januari 1739, een half jaar na de bestelling van de stoelen, waren de benodigde 58 ¾ ellen stof gereed. [Bijlage 5: 3.4 Rekening De Fremery] Penninck kon de stoelen daarna vlot leveren, op 24 januari daarop. De stoelen waren toen blijkbaar gereed en het bekleden kostte ongeveer twee weken.

De stoelen hebben geen originele bekleding meer. Zij zijn in 1986 en 2011 gerestaureerd en opnieuw bekleed door de firma Has uit Edam. Die constateerde daarbij dat de koek nog opgebouwd kan zijn zoals oorspronkelijk: op de singels werd een dicht geweven jute aangetroffen en de koek was gevuld met veren en crijn, dat was doorgenaaid. In 1986 werd de set opnieuw bekleed met rode stof van een rol die aangetroffen werd op de zolder van het stadhuis: in 2011 werd een moderne bekledingsstof aangebracht.[179] Oorspronkelijk zullen de stoelen een verhoogd, enigszins bolle zitting hebben gehad, zoals te zien is bij vergelijkbare stoelen afgebeeld op schilderijen uit de jaren 1730. De stoffeerregel was of onzichtbaar weggewerkt, dan wel met een band bekleed. [afb. 3.33-3.34] Van de leuningstoelen heeft één het wapen van Edam op de kapregel – deze stoel was ongetwijfeld bedoeld voor de voorzittende van de vier burgemeesters.[180] Het is opvallend dat Penninck de stoelen leverde, en niet een stoelenmaker. Voor

de klant was dit waarschijnlijk voordeliger: die had met minder leveranciers van doen en hoefde minder transportkosten te betalen. Aangezien Penninck als leverancier optreedt, blijft de naam van die stoelenmaker onvermeld. Er zijn echter meerdere argumenten die pleiten voor een toeschrijving aan de eerder genoemde Jan Ermans als vervaardiger.[181] Als gezien was die juist in het jaar dat deze set vervaardigd werd aan de kastenmaker Scholte gelieerd, die als crediteur van Penninck voorkomt, en gevestigd in dezelfde straat. Ermans noemt zich in hun advertentie bovendien 'Mr. Engelse en Spaense Stoelemaker', bij wie men 'allerhande van Spaense, Engelse en Franse stoelen bekomen kan, alles na de nieuwste en modernste wijs'. Hij was dus naar eigen zeggen in staat deze set stoelen, die een mengeling van het Engelse en het 'nieuwmodische' Franse model vertonen, uit te voeren.

De middenstijlen met hun gesneden motieven behoren echter tot het werk van een schrijnwerker of beeldsnijder, en niet van de stoelenmaker. Mogelijk was er hier een rol weggelegd voor de beeldsnijder Asmus Frauen (1707-1779). Het snijwerk vertoont namelijk opvallende overeenkomsten met de balustraden van de trap in het hierna te bespreken Huis De Dieu, waarvan zeker is dat Frauen die vervaardigde. [afb. 3.44] Frauen was bovendien een bekende van Ermans. Het is niet ondenkbaar dat Frauen in deze eerste periode voor Ermans werkte. Interessant is verder, dat bekend is dat Frauen ook in Engeland heeft verbleven.[182] Ook daar kwamen in het begin van de jaren 1730 stoelen met een lagere rug, maar dan nog steeds open, in de mode. Hoewel anders in uitvoering, kan dit toch een inspiratiebron zijn geweest voor de stoelen van Edam.

Met het failliet van Penninck kwam een eind aan de samenwerking. Dit kan zelfs de reden zijn geweest voor Ermans om te verhuizen, wellicht op zoek naar een andere kamerbehanger/stoffeerder.

De Burgemeesterskamer

Penninck verrichte behang- en andere werkzaamheden voor de kamer van de burgemeesters, waarvan de rekening helaas niet bewaard is gebleven. 'De behangers van penninck' brachten het fluweel aan op de wanden, dat was gekocht bij De Fremery. De lambriseringen, balie en schoorsteenmantel van de burgemeesterskamer waren door de schilder Dirk Groen in 'ceder couleur' uitgevoerd, terwijl de deur en het plafond 'in groenen' geschilderd waren.[183] De kamer heeft tegenwoordig een geheel andere kleurstelling, terwijl de wandbekleding en de balie verdwenen zijn. Alleen de lambrisering en de schoorsteenmantel geven nog een idee van de oorspronkelijke aankleding. [afb. 3.35]

De 162 ellen stof benodigd voor de wanden werden op 20 mei 1739 door De Fremery in rekening gebracht, en vanaf 4 juli aangebracht, gezien het kostgeld voor de behangers dat Jongh op die datum opvoert.[184] De heer Westendorp

kreeg daarvoor f 19,16,- betaald, een hoger bedrag dan voor het kostgeld van 'Van Santen en sijn volk' (f 11,50,-) die de behangselschilderingen in de schepenzaal aanbrachten, of voor 'Gerret Vermeulen en sijn knegt' (f 10,10,) die de behangsels in de weeskamer, secretarie en bodenkamer aanbrachten. Als we de verschillende wandbekledingen in prijzen vergelijken (zonder de transportkosten en het behangen mee te rekenen), dan was het fluweel de kostbaarste wandbekleding à f 534,60,-, terwijl de behangselschilderingen van Rave f 500,- kostten. Die prijs was dan nog inclusief het schoorsteenstuk voor de burgermeesterkamer. Het behangsel voor de weeskamer, secretarie en bodenkamer kwam samen op f 330,-. Ook in het loon van de drie behangers zien we deze 'rangorde' terug: Penninck kreeg f 68,3,- betaald, van Santen f 27,- voor één ruimte en Vermeulen f 40,4,- voor drie vertrekken, ofwel f 13,8,- per vertrek. Penninck kreeg daarnaast nog f 20,16,12 betaald voor twee gordijnen en een 'kleet over de ijsere kist'.[185] Het is onduidelijk waar de gordijnen gehangen hebben, aangezien de burgermeesterkamer negen ramen telt, en de weeskamer drie.[186] Als de laatste 45 ellen ¾ breed (ca. 16 m^2) die De Fremery opvoert inderdaad voor de gordijnen gebruikt zijn, waren ze misschien bedoeld om voor de schoorsteenmantels van de burger- en weesmeester te worden gehangen, zoals dat te zien is op een prent van Huis te Nieuburch. [afb. 3.36]

3.4.5 Beschouwing

De kamerbehanger onderhandelt in deze casus als gezien niet direct met de klant, maar via de architect. Die kon daardoor invloed uitoefenen op de uiteindelijke keuze van stof en stoelen. De kamerbehanger vormt hier vooral de uitvoerder. De 'nieuwmodische' stoelen, vervaardigd door Ermans en Frauen, stonden als modelexemplaar bij Penninck en werden ook via hem verkocht. De stoelenmaker verkocht zijn producten dus niet alleen in zijn eigen winkel, maar ook via de ledikantmaker. Gezien de nabijheid van de twee winkels kan de één mogelijk als dependance van de ander hebben gefungeerd. Wellicht was de reputatie en klantenkring van Penninck een verder argument voor samenwerking. Dit roept de vraag op hoeveel meer van dergelijke samenwerkingsverbanden aan te wijzen zijn.

Dergelijke samenwerkingsverbanden tussen behangselproducenten en behangers zijn ook terug te zien bij de vervaardiging van de verschillende wandbekledingen voor het stadhuis. Het is opmerkelijk dat de drie verschillende soorten behangsel – schilderijen, goudleer en stof – ook door drie verschillende kamerbehangers werd aangebracht. Het geschilderde behangsel van de schepenzaal werd niet opgehangen door de schilder zelf, maar door de eveneens uit Amsterdam afkomstige kamerbehanger Alexander van Santen. Nicolaas Blankert leverde de behangsels tot de weeskamer, secretarie en bodekamer. Deze werden aangebracht door Gerrit Vermeulen,

die gevestigd was in de Warmoesstraat.[187] Zowel Van Santen als Vermeulen had ervaring met het aanbrengen van beide soorten behangsels en had dus in principe beide kunnen aanbrengen.

3.5 Casus: Hendrik Valk voor Carel de Dieu

Het bestedingspatroon van de Nassaus en Van Eys, waarbij een opdrachtgever over een langere periode verschillende grote aankopen deed voor zijn interieur en dit regelmatig aanpaste aan de heersende mode, was maar aan een kleine groep voorbehouden. Een andere groep opdrachtgevers deed eenmaal in hun leven een grote uitgave voor het interieur – voor een nieuw ledikant, of de aankleding van de zaal – en liet het daarbij. Verder uitgaven gingen vooral naar onderhoud van dit interieur.

Een voorbeeld van zo'n eenmalige grote opdracht vormen de werkzaamheden die de Amsterdamse kamerbehanger Hendrik Valk († 1765) in 1744 verrichtte voor Carel de Dieu. In afwachting van een benoeming in het Alkmaarse stadsbestuur liet De Dieu tussen 1742-1744 een nieuw woonhuis bouwen en inrichten te Alkmaar. Dit huis, het huidige Langestraat 114, herbergt op vooral de begane grond nog vele elementen uit de bouwtijd, zodat we ons deels een voorstelling kunnen maken van hoe De Dieu en zijn vrouw hier woonden. Vooral de kamer rechts voor is bijzonder gaaf overgeleverd, met een serie behangselschilderingen en een plafondschildering omringd door stucwerk, een rijk versierde schoorsteenmantel en een porte-brisée gedecoreerd met snijwerk. In het familiearchief De Dieu is bovendien een map met bestekken en rekeningen te vinden die de bouw van het huis in detail documenteren.[188] Hieronder bevindt zich een uitgebreide rekening van Hendrik Valk, die een nagenoeg compleet beeld geeft van zijn werkzaamheden. Over Hendrik Valk zijn bovendien aardig wat biografische gegevens bijeen te brengen. Dit maakt zijn werk voor De Dieu tot een goede derde casus.

3.5.1 Hendrik Valk – een loopbaan

Hendrik Valk was in 1744 al lange tijd actief als kamerbehanger. [afb. 3.37] Rond 1727 moet hij zijn winkel in Amsterdam begonnen zijn. In dat jaar zijn hij en zijn vrouw Anna Margarita Covers aanwezig als getuigen bij de doop van Joannes Henricus van der Bergh in Amsterdam, die naar de ledikantmaker wordt vernoemd.[189] In de poorterboeken van Amsterdam is er rond deze tijd maar één Hendrik Valk te vinden, van Amsterdam, die zich inschrijft als 'glazenmaker'.[190] Het is niet met zekerheid te zeggen of dit dezelfde is als de latere kamerbehanger, aangezien er op dat moment meerdere personen met die naam zijn in Amsterdam. Een huwelijksakte van Hendrik Valk met een Covers werd

niet gevonden, maar vanaf 1730 laten Valk en zijn vrouw zeven kinderen dopen in Amsterdam, waarvan alleen Gerard, Geertruij, Willem en Hendrik volwassen worden. In 1733 vestigde Valk zich op de Schapenmarkt, getuige zijn advertentie van 21 november van dat jaar in de *Amsterdamse courant*: 'Hendr. Valk woont op de Schapemarkt het 2 huys van de Munt t'Amst., maekt en verkoopt alderhande soorten van nieuw modise Engelse Lit d'Anges en Ledikanten, Pavilioens en Veldbedden, Behangsels voor Bedsteden, Stoel, Kussens en Matrassen, bekleed ook Stoelen en Speeltafels, behangt kamers met alderhande soorten van goed, alles tot een civiele prys'. [afb. 3.38-3.39] Uit de opsomming van diverse ledikanten blijkt wel dat zijn hoofdwerkzaamheid die van ledikantmaker was. Dat de Engelse 'lit d'anges' als eerste genoemd worden, bewijst nogmaals hun populariteit in de eerste helft van de achttiende eeuw. Wat de verdere werkzaamheden betreft laat de advertentie zich lezen als een samenvoeging van die van Harmanus Folte en Robbert Peters.

Volgens de personele quotisatie van 1742 was Hendrik Valk, 'behangselmaker', nog steeds gevestigd op de Schapenmarkt, waarvoor hij f 440,- huur betaalde. Hij had één dienstbode en zijn jaarinkomen werd gerekend op f 1.000,-, een behoorlijk bedrag voor die tijd.[191] Van de vier 'behangselmakers' die in het kohier voorkomen was Valk de hoogst aangeslagene; het jaarinkomen van de andere drie werd onder de f 600,- gewaardeerd.[192]

In 1748 werd Hendriks oudste zoon Willem (geb. 1730) leerling bij meester stoelenmaker Coenraad Menking in de Vijzelstraat. Het is daarmee aannemelijk dat de verder onbekende Menking één van de stoelenmakers was waarvoor Valk stoelen bekleedde. Op 24 juli 1748 werd een leercontract opgesteld, terwijl de jongen al vanaf mei dat jaar in de leer was.[193] Hij diende dagelijks van half zes tot twaalf uur, en 's middags van half twee tot zeven uur aanwezig te zijn. Daarvoor verdiende hij het eerste jaar zes, in het tweede jaar acht en in het derde jaar tien stuivers. Mocht het contract door een van de partijen opgezegd worden, dan diende daarvoor een boete van f 50,- betaald te worden. Over de inhoud van de te leren zaken werden geen afspraken vastgelegd. Of deze Willem inderdaad stoelenmaker is geworden is niet na te gaan. Bij het overlijden van zijn vader in 1765 was hij niet meer in leven.

Begin jaren 1760 moet Valk zich teruggetrokken hebben uit de winkel, ten gunste van een andere zoon, Hendrik junior, die in 1759 trouwt met Maria Wegman van Amsterdam.[194] Anna Covers was in 1758 overleden.[195] In 1761 koopt Valk senior een huis op de Fluwele Burgwal voor f 6.200,-. Hij gaat daar wonen met zijn dochter Geertruij en haar man, Jean Donné, die daar een wijntapperij uitoefent. Donné huurt het huis van zijn schoonvader terwijl die bij hem kost en inwoning krijgt. Op 7 juli 1763 koopt Valk een huis aan de Schapenmarkt, het tweede huis vanaf de Doelensteeg, dat hij verhuurt.[196] Tegelijkertijd koopt Hendrik junior 'het vierde huis vanaf de Doelensluis', dat

wil zeggen het huis waarin de winkel gevestigd is, voor f 7.250,-.[197] De koop van drie huizen in korte tijd laat wel zien dat de familie Valk een succesvol bedrijf had opgebouwd. Dat beeld wordt bevestigd door het testament dat Hendrik senior in 1765 opstelt; hij geeft op onder de f 50.000,- gegoed te zijn. De kinderen blijken elk al een erfdeel ontvangen te hebben: Hendrik junior kreeg f 2.000,-, Gerrit f 1.200,- en Geertruij f 1.000,-. Geertruij mag het huis aan de Fluwele Burgwal overnemen voor de koopsom. Na het overlijden van Hendrik Valk op 15 september 1765 wordt op 7 november een inventaris van zijn boedel opgemaakt.[198] Naast de twee huizen blijkt het grootste deel van Valks bezit in obligaties te zitten. Onder de obliganten vinden we naast zijn kinderen de behangselmaker Hendrik Remmers en zijn vrouw (voor f 1.000,-). Overigens staat Remmers ook voor f 2.000,- op de lijst van crediteuren – blijkbaar had men over en weer obligaties uitstaan. Of de andere crediteuren ook iets van doen hadden met de behangerswinkel, is niet te achterhalen.[199]

Buiten de leveranties aan De Dieu is over de klantenkring van Hendrik Valk weinig bekend. In 1743 voert hij enige werkzaamheden uit voor Lubbert Adolph Torck: 'reparatie, verven en opmaaken van ons groene ledikant in 1743, f 27-17-0'.[200] In 1748 krijgt Valk f 143,17,12 betaald van Torck, voor niet nader genoemde werkzaamheden uitgevoerd in 1747.[201] Deze summiere gegevens wijzen echter op een klantenkring onder de elite van Amsterdam. De volgende generaties Valk zouden minder succesvol in zaken blijken: 'Hendrik Valk', waarschijnlijk de zoon, komt nog voor als crediteur in de failliete boedel van de firma Christiaan en Hendrik van Son in 1762, voor een geleverd kamerbehangsel waarvoor hij nog f 6,13,8 krijgt.[202] Daarna wordt de winkel voortgezet door zijn broer Gerrit en diens vrouw Maria de la Court, die in 1771 echter f 3.000,- lenen.[203] In 1789 overleed Maria en vererfde de winkel op haar zoon Hendrik. Deze Hendrik ging in 1794 uiteindelijk failliet.[204]

3.5.2 Carel de Dieu (1700-1789) als opdrachtgever

Ook Carel de Dieu behoorde tot de gegoede bovenlaag van Alkmaar. Carel werd in 1708 geboren als tweede zoon van de Amsterdamse arts Ludovicus de Dieu en Adriana Six. In 1731 trouwde hij met Anna Bregitta de la Croix (1711-1771), dochter van makelaar Jeronimo de la Croix. [afb. 3.40-3.41] Het huwelijk bleef kinderloos. Net als zijn drie broers vervolgde Carel de Dieu een bestuurlijke carrière. Al op jonge leeftijd werd hij secretaris van de Beemster, een functie die hij veertien jaar bekleedde (1727-1741). In 1740-1741 moet hij de mogelijkheid gezien hebben zijn carrière voort te zetten in Alkmaar, en zich daartoe ook daar hebben willen vestigen. Op 23 september 1741 werd Carel poorter van de stad Alkmaar. De poortersakte is ondertekend door burgemeester Christoffel Six (1697-1743), een neef van zijn moeder.[205] In 1743 werd De Dieu benoemd tot dijkgraaf en baljuw van de Heerhugowaard, een functie waarin hij Christoffel Six opvolgde.[206] Dat zal geen toeval zijn, maar een voorbeeld van het toebedelen

van functies aan verwanten en bekenden waarin de achttiende eeuw zich kenmerkte.[207] Als secretaris woonde De Dieu in Purmerend, maar kort voor zijn verhuizing naar Alkmaar was hij gevestigd te Amsterdam, op de Prinsengracht.[208] Op 28 februari 1742 worden De Dieu en zijn vrouw ingeschreven als lidmaten van de Grote kerk te Alkmaar, en geven een adres op de Oude Vest op. Dit betrekken zij pas een maand of twee later.[209] In oktober 1744 konden De Dieu en zijn vrouw volgens zijn aantekening het nieuwe huis betrekken.[210] Vanaf 1745 was De Dieu lid van de vroedschap van Alkmaar en zou daarna maar liefst twintig maal burgemeester van de stad zijn. Anna Bregitta overleed in 1771. Pas in 1787 trad De Dieu op hoge leeftijd af als vroedschapslid, twee jaar later kwam hij te overlijden.[211]

Uit het bewaard gebleven interieur en de rekeningen en brieven blijkt duidelijk dat De Dieu en zijn vrouw zich op een voorname wijze wilden vestigen in Alkmaar, passend bij Carels nieuwe status als vroedschap en dijkgraaf. Zij lieten een nieuw huis bouwen naar de laatste mode, waaruit hun status en smaak naar voren kwam. Daartoe hadden zij begin jaren 1740 de middelen, door erfenissen die Anna Bregitta toekwamen.[212] De Dieu noteerde in zijn staatboek over de bouw: 'Huijs aan de Noordzijde van de Langestraat gekocht bij willig decreet van schepenen op den 22 may 1742 voor de somma van totaal f 2.750,-. Het selve huijs uijt de grond op nieuw getimmert en aan diverse personen soo voor arbijdt loon, als leverantie van materialen betaalt … f 47.250,- . [totaal] f 50.000,-'.[213] Het huis bevond zich op een zeer centraal punt in de stad, in het huizenblok pal tussen de Grote Sint Laurentiuskerk (waar het echtpaar De Dieu een grafstede kocht en latere begraven werd) en het stadhuis (het huidige Langestraat 97). De Langestraat was en is de centrale straat van Alkmaar, en vele andere burgemeesters en raadsleden woonden hier, waaronder Christoffel Six. Hoe het oude huis eruit zag, is onbekend, maar het voldeed in ieder geval niet aan de bedoelingen van De Dieu. Deze had vanaf het begin het plan om het af te breken en er een nieuw, modern huis voor in de plaats te bouwen. In februari 1742, nog voor de koop officieel gesloten was, leverde de Amsterdamse meester timmerman Jean Coulon (1678-1760) al een ontwerp voor de 'grondtekeninge en façade', evenals 'alle de bestecken van [geschreeven] het timmeren metselen en daar van alle uijtrekeninge de coste van gemaakt', voor f 201,6,-.[214] Het werk werd aanbesteed en uiteindelijk uitgevoerd door de Alkmaarse makelaar Daniel Kleeff (1686-1757), voor f 14.500,-.[215]

Bouw en ambachtslieden

Hoewel Hendrik Valk pas begin 1744 in beeld komt, als het huis kan worden ingericht, is het interessant om de bij de bouw betrokken ambachtslieden nader te bestuderen. Zo kan zijn aandeel en dat van zijn opdrachtgever beter geduid worden. Allereerst zijn daar de architect en de aannemer, Jean Coulon

en Daniel Kleeff. Coulon was als gezegd een beschermeling van Marot. Na de voltooiing van zijn werk voor de Friese Nassaus in 1712 had hij zich weer in Amsterdam gevestigd. In 1742 had Coulon er dus al een lange loopbaan op zitten.[216] Desondanks kunnen maar acht huizen met enige zekerheid aan hem toegeschreven worden. Zo laat Jan II Six (1668-1750) in 1739 de gevel van zijn woonhuis aan de Herengracht 495 te Amsterdam vernieuwen door Coulon.[217] Jan II Six was een verre neef van de moeder van Carel de Dieu. Mogelijk was het Six die Coulon als architect bij De Dieu aanbeval. De gevels van Herengracht 539 en Langestraat 114 vertonen in ieder geval opvallende gelijkenissen. Dat de verwantschap tussen de twee huizen geen toeval is, blijkt uit een document in het familiearchief van De Dieu. In het aannemingscontract met de steenhouwer François Absiel, die het beeldhouwwerk aan de gevel vervaardigde, wordt namelijk vermeld dat Absiel het werk zal uitvoeren 'volgens den eijs van 't werk en soo het van Monsr. Coulon sal ordoneeren. En het geheele werk met zijn sirade allis te bewerken en gevrijnt als de geevel de heer burgemeester Six is gemaakt en genoege de heer besteede'.[218] Hieruit mag geconcludeerd worden dat het beeldhouwwerk aan de gevel van Herengracht 495 te Amsterdam ook uitgevoerd is door Absiel, en ontworpen door Coulon.

De gevel van het nieuwe huis doet vrij sober aan: alleen de middelste van de drie traveeën is gedecoreerd met rijk beeldhouwwerk rond de deur en de twee vensters. Boven het venster op de tweede verdieping prijken de familiewapens van De Dieu en zijn vrouw. De gevel wordt omsloten door geblokte lisenen. Deze elementen keren steeds terug in het werk van Coulon, dat zich niet door een grote stijlontwikkeling onderscheidt.[219] Het beeldhouwwerk werd geleverd door François Absiel, die we in Edam al tegen kwamen. Achter de voorgevel ging echter een rijk interieur schuil. Het nieuwe huis had een begane grond, een verdieping en een zolder. Het echtpaar De Dieu bewoonde de begane grond, waar zij aan de rechter kant van de gang een zitkamer en zaal en suite hadden, en aan de linker kant voor de eetkamer en achter een keuken, gescheiden door de monumentale trap die doorloopt over de twee verdiepingen. Op de eerste verdieping lagen de slaapkamers. [afb.3.42-3.43]

In hoeverre Jean Coulon zich ook met ontwerpen voor interieurs bezighield, is niet bekend. Een drietal ontwerpen voor schoorsteenmantels van rond 1725 zijn mogelijk aan hem toe te schrijven.[220] In zijn rekening voor De Dieu is echter geen vermelding te vinden van werk aan het interieur. Het is daarmee waarschijnlijk dat zijn rol bij de voordeur ophield.[221] Een veel grotere rol bij de totstandkoming van het interieur moet toebedacht worden aan de Alkmaarse makelaar Daniel Kleeff en de individuele ambachtslieden. Kleeff trad op als opzichter ter plekke en hield zijn opdrachtgevers in eerste instantie per brief vanuit Alkmaar op de hoogte. Kleeff lijkt een soortgelijke rol te hebben gespeeld bij de coördinatie van de ambachtslieden, als Jacob Jongh in Edam. Hij zendt

tekeningen en rekeningen aan zijn opdrachtgever en geeft aanwijzingen van De Dieu door aan de ambachtslieden. Al vóór zijn aanbesteding is Kleeff voor het echtpaar in Alkmaar aan het informeren naar de maten van twee met goudleer behangen kamers bij 'vrou Bijl' (Cornelia Maria Quaat, weduwe Willem Bijl). Het laat zich lezen alsof De Dieu interesse heeft deze over te nemen, mochten de maten overeenkomen. Mogelijk werd De Dieu op de behangsels gewezen door Johannes Remmers, bij wie hij later zelf meerdere kamers goudleer koopt, of door een andere behangselfabrikant. De weduwe was echter 'ongenoght' Kleeff te ontvangen, 'omdat de binne kaamer zo groot gemaakt was volgens de maat en tekening'. Toch dacht hij de koop wel te kunnen sluiten, want hij had een stuk van het behangsel kunnen bekijken, 'en daar scheenen sij lieden niet veel behaage in te hebben'.[222]

Op de zo te zien volledig bewaard gebleven rekeningen van Kleeff komen echter geen reiskosten naar Amsterdam voor, die hij gedaan zou hebben om daar contacten te leggen of toezicht te houden op vorderingen. In plaats daarvan correspondeert hij per brief met Absiel en de beeldsnijder Asmus Frauen.[223] Het is waarschijnlijker dat De Dieu zelf in contact kwam met de ambachtslieden daar, al dan niet op voorspraak van Coulon, of familieleden als Jan II Six. Dat zal zeker het geval zijn geweest bij de schilder Jan Engelbert, die de geschilderde kamerbehangsels en het plafond voor de rechter voorkamer vervaardigde.[224] Juist in diezelfde tijd voerde Engelbert restauratiewerk uit aan schilderingen op het stadhuis van Amsterdam, waar Six als burgemeester werkte. In 1742 schilderde Engelbert bovendien '7 stukken in 't graauw' voor het nieuwe Logement van Amsterdam te Den Haag, waarvan Six in de bouwcommissie zat.[225]

Of Six mogelijk nog andere ambachtslieden bij De Dieu 'recommandeerde' die hij zelf had ingeschakeld, en of Hendrik Valk daar ook toe behoorde, valt niet te achterhalen. In ieder geval deed De Dieu voor de belangrijkste decoratieve elementen een beroep op Amsterdamse ambachtslieden, terwijl de rekeningen van Kleeff tonen dat de ruwbouw juist door lokale werklieden werd uitgevoerd.

De bezoeker kwam binnen in de hal, rijk versierd met stucwerk van Hermanus van Gorkum (1697-1774) die ook de plafonds in de twee zalen van stucwerk voorzag.[226] [afb. 3.44] Het stucwerk is een stuk rijker uitgevoerd dan dat in het stadhuis van Edam: de symmetrische lijsten zijn gevuld met deels asymmetrisch uitgevoerde motieven, waarin de rococo elementen doordringen tussen de Lodewijk XIV-vormen.[227] Boven de deurportalen houden putti fraai omlijste medaillons vast, terwijl in de cartouches onder de trap fantasievazen met rocailles te zien zijn. Meer nog dan in het stucwerk komt de nieuwe mode tot uiting in de trapbalusters, het werk van beeldsnijder Asmus Frauen. De balusters verschillen alle van vorm en zijn in feite een asymmetrische opeenstapeling van rococo-vormen waaronder opengewerkte krullen, waaierende schelp- en bladmotieven. [afb. 3.45]

De voorkamer was de pronkzaal van het huis. Hier trad de bezoeker binnen in een groene wereld, door de behangselschilderingen van Engelbert. [afb. 3.47] Deze tonen een landschap met vele watertjes en doorkijkjes naar klassieke gebouwen. De behangsels vormen een rondgaand landschap, ook de deur naar de gang maakt – wanneer gesloten – deel uit van de wand. In de spiegel van de schoorsteenmantel worden twee figuren op de achterwand weerspiegeld. Het zijn De Dieu en zijn vrouw, weergegeven als een herderlijk paar in het landschap. [afb. 3.47] Aan de andere zijde van de deur staan twee kinderen in eigentijdse kledij, een van hen is het neefje dat het kinderloze echtpaar zou opvolgen. De 'Engelse' schoorsteen is een samenwerking van Asmus Frauen en Guillelmus Straetmans († 1776) uit Alkmaar. Frauen vervaardigde de grotere 'siraten' – de gebeeldhouwde halffiguren en 'kardoesen' – terwijl Straetmans kleiner snijwerk uitvoerde. [afb. 3.48] De ornamenten steken nu sterk af tegen de witte schoorsteenmantel, die oorspronkelijk in een roodbruine houtimitatie geschilderd moet zijn geweest, evenals het verdere houtwerk in de kamer.[228] Wat de kleurstelling betreft lijkt deze kamer daarmee sterk op de kamer met landschapsschilderingen in het poppenhuis van Sara Rothé uit Amsterdam, nu in het Frans Hals Museum.[229] Straetmans was ook de maker van de porte-brisée naar de achtergelegen zaal en het snijwerk aan verschillende spiegellijsten. De plafondschildering, weer van Engelbert, die De Dieu zelf omschrijft als 'het concert' en op f 400,- waardeert in zijn boedelopgave van 1788, is een allegorische voorstelling op de muziek.[230] Pallas Athene zit midden op een wolk, omringd door de muzen en Apollo die muziek maken; in de verte vliegt Pegasus weg. Tapijthandelaar Jacob Senior Coronel leverde een tapijt dat gezien de maten wel in de voorkamer als vloertapijt gebruikt zal zijn, en de wandblakers werden gekocht bij Dick Langeraat, beiden te Amsterdam.[231]

De inrichting van de andere kamers is helaas niet bewaard gebleven, en moet uit de rekeningen gereconstrueerd worden. De Dieu en zijn vrouw kochten voor de overige representatieve kamers behangsels bij Johannes Remmers. In mei 1744 levert Remmers vijf nieuwe behangsels en een aantal banen ter reparatie van een bestaand behangsel. De nieuwe behangsels bestaan uit 24 ¼ el 'goutleer aan banen', voor 37 stuivers de el; 173 1/8 el behangsels met groene bloemen op een 'parrelkleurden' [parelmoer] grond geschilderd en 166 7/8 el met groene bloemen op een gele grond, beide voor 18 stuivers de el en beide 'tot een bove kamer' bestemd, waarmee de twee slaapkamers op de verdieping bedoeld zullen zijn. 'Tot de beneede kamer' levert Remmers vervolgens 151 7/8 el met 'een mooie parrelkleurde grond en fraaie groenne blomme als stoffe patroon', à 20 stuivers de el. Net als de andere drie behangsels zal dit gezien de lagere prijs geschilderd doek zijn geweest. Tenslotte volgt nog 157 ½ el 'goudleer aan baanen met een mazzelje[232] grond en blaauwe en paarze blommen'. Dit was met 44 stuivers de el het meest kostbare behangsel.[233] Gezien de iets geringere

grote en de hogere kosten zal dit dan ook bestemd zijn voor de zaal rechts achter, terwijl het behang 'tot de beneede kamer' de eetzaal sierde. De Dieu had daarmee dus alleen beschilderde behangsels en goudleer op zijn wanden. Hij had geen stoffen wandbekleding, maar wel een behang dat een stofpatroon imiteerde. Remmers leverde een jaar later nog wasdoek met een blauwe en parelmoeren grond en nog een aantal banen (goudleer)behangsel. Waar deze behangsels een plek kregen blijft onduidelijk, bij gebrek aan verdere rekeningen of een inventaris. Het zou nog kunnen gaan om behangsels bestemd voor de hofstede Poortugal. De totale kosten van de behangsels bedroegen f 874,16,-.

3.5.3 De werkzaamheden van Hendrik Valk: ledikanten

Binnen deze groep ambachtslieden paste blijkbaar de opdracht aan Hendrik Valk. Valk begint zijn werkzaamheden op 28 februari 1744, twee jaar na de start van de bouw. Hij reist op die dag naar Alkmaar, 'tot U Edele dienst', waar hij een nacht blijft slapen. Hij rekent tevens kosten voor vracht; hij neemt die dag dus al goederen mee. Aangezien de volgende post de leverantie betreft van 'een stuck en 24 ellen groene bedde cajant', is een mogelijkheid dat Valk naar Alkmaar ging voor overleg met zijn klant en het tonen van modellen en stoffen.

Het grootste deel van de posten op Valks rekening betreft de vervaardiging van twee ledikanten. Hij vermaakte een groen ledikant en leverde nieuw een blauw ledikant. Het vermaken van een bestaand ledikant was niet ongebruikelijk, als gezien. De Dieu liet zijn ledikant door Valk veranderen in een modieus *lit d'ange*, gezien de vermelding van de '2 lidansie kettinge' op de rekening. Hiertoe werd het 'ledicants houtwerk' breder en hoger gemaakt. Valk leverde daartoe drie nieuwe lijsten en vallen voor de hemel, en hij maakte het bestaande behangsel (de gordijnen) passend. De lijsten en het hoofdeinde werden door hem 'belijdt', bekleed, met het eerder genoemde 'groene bedde cajant'. Cajant of changeant was een zijden stof waarbij de schering en inslagdraad van verschillende kleur waren, waardoor een iriserend effect ontstaat. De binnenzijde van de hemel had veelal een andere stof. Valk voert twee verschillende stoffen op die daarvoor in aanmerking komen: '7 ¾ el groene gebloemde cajant' (à 11 stuivers) en '2 stucke plat armozijn' (à f 22,15,-). Armozijn of tafzijde werd voornamelijk als voeringstof gebruikt, en de grotere hoeveelheid doet vermoeden dat dat hier het geval is geweest.[234] De gordijnen werden met ringen opgehangen aan ijzeren roeden, die verborgen ging achter de vallen. De smid Jan Smit brengt kosten in rekening voor het verlengen van drie ledikantsroeden (voor 12 stuivers), ongetwijfeld de bestaande van dit bed die dus hergebruikt werden.[235] Datzelfde gold voor het bestaande matras, dat opnieuw uitgepluist werd.

Het vermaken van dit groene ledikant kostte ongeveer f 160,-. Opvallend genoeg was dit bedrag hoger dan de maakkosten voor het nieuwe blauwe ledikant.

Bekleed met 'blaauw glonde stijfflinne' maakte Valk dit ledikant voor f 123.10.8, inclusief de 'ringe haken cramme, houtwerk'. Hij gaf De Dieu bovendien korting, want achter het houtwerk staat 'bij gedaan'. Het nieuwe matras in dit bed kostte f 28,12,-. In tegenstelling tot het groene *lit d'ange* had dit ledikant maar één ledikantskwast (met haak). Dit doet vermoeden dat het met de lange zijde tegen de muur stond, zodat er maar aan één zijde een gordijn opgehaald hoefde te worden.

Waar de ledikanten in huis stonden is niet meer te achterhalen. De plattegrond van de etage noch de kleur van de behangsels 'tot de bovekamers' bieden een aanknopingspunt.

Stoelen en gordijnen

Nog kostbaarder dan de ledikanten was de leverantie door Valk van 24 stoelen met 'overtrekzels' van ruw damast, à f 11,15,-. Hun aankoop vormt de hoogste post op de rekening (f 282,-). De stoelen waren goedkoper dan die voor het stadhuis in Edam (à f 16,-) en zullen daarom wat eenvoudiger van uitvoering zijn geweest. Opvallend genoeg worden geen armstoelen vermeld. Gezien hun aantal werden ze waarschijnlijk over meerdere kamers verdeeld.

Valk maakte verder drie glasgordijnen met 'vallen, lijsten, sitbanke, kussens met de vallen en 't ralgardijntje'. Dit moet wel voor de ramen van de drie woonvertrekken (eetkamer, voorkamer en zaal) op de benedenverdieping zijn. Hier hadden de zogenoemde 'Engelse' ramen met schuifvensters inderdaad ieder een eenvoudige zitbank die deel uitmaakte van de lambrisering. Deze zijn helaas verdwenen.[236] [afb. 3.49] De weduwe Jean van der Vinne te Haarlem leverde '2 p[ièce]s. groen meubeldamast tot gordijnen' van ¾ el breed, één van 40 en één van 36 el à 52 stuivers, en een stuk 'bleumorant gecamelot moor' à 44 stuivers.[237] Het meubeldamast was waarschijnlijk bestemd voor de gordijnen in de kamers rechts van de gang. Aangezien het plafond van de voorkamer enigszins verlaagd was door de plafondschildering,[238] was daar minder stof nodig wat wellicht het verschil in lengte verklaart. Het stuk moor kan dan voor de gordijnen van de eetkamer gebruikt zijn. De gordijnen waren met essen gordijnringen aan ijzeren roedes bevestigd, die verborgen werden achter een val. Een aanwijzing voor hoe deze vallen eruit hebben gezien biedt mogelijk het snijwerk bovenaan de schoorsteenmantel in de voorkamer, in de vorm van lambrekijnen met franjes. In de eerder genoemde landschapskamer van het poppenhuis van Sara Rothé is de textiele aankleding gelukkigerwijs wel bewaard gebleven, en ook hier zijn groene gordijnen te vinden onder vallen met een geschulpte rand, afgezet met passement. Ook op een schilderij van Cornelis Troost zijn soortgelijke gordijnen afgebeeld. [afb. 3.50-3.52] Bij beide voorbeelden gaat het om dubbele gordijnen voor één raam, en dat zal ook in Alkmaar het geval zijn geweest. Het comfort van de bewoners werd verder verhoogd door op de zitbanken een kussen gevuld met veren te plaatsen. De 11,5 el 'imperiael' was met 32 stuivers per el ongetwijfeld de bekledingsstof.[239]

Een aantal posten op Valks rekening zijn lastig te interpreteren, doordat ze door elkaar zijn genoemd. Het gaat om de verschillende soorten passement, de '2 gardijne kwasten' met hun franje, de koorden en de verschillende soorten roeden met katrollen. Het is duidelijk dat ze gebruikt werden ter decoratie van de ledikanten, gordijnen, stoelen en zitbanken, maar wat werd voor welk meubel gebruikt? De 34 el groene 'tres' (passement) zal ongetwijfeld bij het daarboven beschreven groene *lit d'ange* horen, evenals de nagenoemde '22 el dito [groene] 'glonde' (galon?) '3 st., 40 el dito à 2 st. en 22 el à 1 st. Ook Marron gebruikt voor het ledikant voor Van Eys [§ 3.3.1] vier soorten passement, maar dan in veel grotere hoeveelheden (164, 80, 36 en 180 ellen). Daarna wordt de interpretatie lastiger: worden de op één regel genoemde passementen ook op één en hetzelfde meubel of gordijn gebruikt, of toch door elkaar? Zijn de twee 'gardijne kwasten' bedoeld voor het *lit d'ange*, of voor de twee gordijnen van de kamers en suite? Het spiegelkoord werd zeker gebruikt om er spiegels mee op te hangen, terwijl het blauwe en groene koord voor de gordijnen van de twee ledikanten en de drie glasgordijnen zal zijn gebruikt. Maar welke roeden en katrollen nu precies voor de ledikanten, de glasgordijnen of het rolgordijntje waren bestemd, blijft een puzzel. Hopelijk komen in de toekomst meer rekeningen van kamerbehangers uit deze periode naar boven die vergelijking en verder interpretatie mogelijk maken.

Een soortgelijk probleem doet zich voor bij de bekledingsstoffen die Valk opvoert, en die als onderbekleding voor zowel de verschillende vallen en de hemels van de ledikanten gebruikt kunnen zijn, als voor de 24 stoelen en hoezen, het rolgordijn en het nieuwe matras in het blauwe bed. Dit zijn: 123 ½ el katoen (à 9 ½ stuiver), 35 ¾ el Frans linnen (à 10 stuivers de el), 11 el stijff linnen (à 4 stuivers) en de 4 ½ el groene trielje (stijf gekalanderd linnen, à 10 stuivers).[240]Gezien de grote hoeveelheid kan het katoen of linnen als onderbekleding voor de stoelen zijn gebruikt, terwijl de bescheiden hoeveelheden stijf linnen als ondergrond dienst deden voor de verschillende vallen.

Ten slotte leverde Valk nog een aantal andere zaken voor het interieur. De twee groene tafelkleden (à f 7,-) zullen door hem vervaardigd zijn, maar de 'glazen arm' – waarschijnlijk een armblaker – en de Spaanse matten (voor f 23,-) waren producten die hij van anderen betrok.

Overige leveranties

Niet alle posten op de rekening betroffen overigens het huis in Alkmaar, want op 23 mei 1744 noteert Valk '3 daage door een knegt gewerkt op U edeles Hoffsteeden, f 3,6,0'. Dit moet de hofstede Poortugal in de Beemster zijn, die Anna Bregitta erfde van haar vader en die in 1740 op naam van De Dieu kwam te staan.[241] Jeronimo de la Croix had het huis op de hofstede en de 'plantagie', de beplanting, laten verbeteren voor f 12.000,- een bedrag dat bijna net zo hoog was als de f 13.000,- waarvoor hij het buiten in 1732 had gekocht.[242] De Dieu zou de

hofstede verder verfraaien. In 1741 kreeg hij toestemming van het polderbestuur van de Beemster om een 'steenen speelhuis' te bouwen op het naastgelegen perceel (DK 94, eveneens geërfd van Jeronimo de la Croix), en om een stuk van de kavelsloot tussen de twee percelen toe te dammen.[243] Hoe huis en speelhuis eruit hebben gezien is onbekend, de enige bekende afbeelding van de hofstede is een schets op een kaart van de Beemster uit 1644. [afb. 3.53-3.54] In 1778 verkocht De Dieu de hofstede.[244]

Het is niet geheel duidelijk of er onder de posten volgend onder 23 mei 1744 ook andere zijn die voor de hofstede zijn bestemd, of dat al het werk alleen het huis in Alkmaar betrof. Betrof het werk door de knecht wellicht de jaarlijkse inrichting van de buitenplaats, die veelal in mei in gebruik werd genomen? Dan zou de laatste post op de rekening, de drie dagen werk door Valk zelf met zijn knecht op 14 november het terugverhuizen kunnen betreffen. Waarschijnlijker is echter dat het nog om laatste werkzaamheden voor het huis in Alkmaar ging, dat in oktober door het echtpaar betrokken werd. In ieder geval wordt er iets gespijkerd, gezien het verbruik van de pakjes spijkers met koperen en vertinde koppen. Mogelijk werd het tapijt of de Spaanse matten op hun plek gelegd.

Andere kamerbehangers

Aan de inrichting van Langestraat 114 moeten nog andere kamerbehangers dan Valk gewerkt hebben, al zijn van hen zijn geen rekeningen bewaard gebleven. Valk voert in totaal namelijk bijna 19 dagen werk op door hemzelf, en nog eens 59 ½ dagen werk door zijn knecht Harm en een andere knecht. Kleeff geeft echter in zijn rekeningen 123 dagen biergeld op, betaald aan behangers.[245] Soms is daarbij sprake van '2 behangers', één keer van 'kamer behangers'.

De behangselschilderingen voor de voorkamer en de plafondschildering werden bevestigd door Roelof Kroes uit Amsterdam, die ook de geplamuurde doeken voor de schilderingen leverde.[246] De andere kamerbehangsels moeten door iemand anders dan Valk bevestigd zijn, alhoewel uit zijn advertentie blijkt dat dit wel tot zijn werkzaamheden behoorde. Te denken valt aan Wynant Stevens, die ook voor het Logement van Amsterdam te Den Haag werkzaamheden verzorgde en die vaker samen met de firma Remmers op betalingen wordt aangetroffen.[247] Het is ook mogelijk dat Kleeff lokale behangers inschakelde.

3.5.4 Na 1744

Van Carel de Dieu bleven kasboeken bewaard van 1772 tot aan zijn overlijden in 1789, waarin we zijn uitgavenpatroon kunnen volgen.[248] Dit laat zien dat hij wat betreft uitgaven voor het interieur het patroon van de meeste achttiende-eeuwse regenten volgde. Na een eerste grote uitgave, de aankleding van het nieuwe huis, worden er maar sporadisch nieuwe aankopen gedaan en vooral reparaties uitgevoerd.[249] Hendrik Valk werd daarbij niet meer ingeschakeld.
De grotere uitgaven betroffen vooral de vloerbekleding: de 'moscovische'

matten werden om de paar jaar vervangen. Voor zijn andere huizen deed De Dieu nog wel grotere uitgaven. In 1773 liet hij een 'coepel' verfraaien, waarmee het speelhuis bij zijn buiten Poortugal bedoeld zal zijn. De koepel werd opnieuw behangen door Cornelis Keijzer uit Alkmaar (f 12,15). Bij ene G. Coedijk werden 7 stoelen gekocht voor f 16,4,- en stucwerker Mollo kreeg betaald voor stucadoorswerk à f 44,-.[250] In 1784 liet De Dieu twee huizen die hij aan de Singel in Amsterdam bezat voor de verhuur 'vertimmeren'. Daarbij deed hij betalingen aan de Amsterdamse behangers Johannes Remmers (f 129,17,-), Hendricus Remmers (f 17,15,-) en Wijnand Stevens (f 28,8,-) voor niet nader genoemde werkzaamheden.[251] Waarschijnlijk leverde Remmers behangsel dat aangebracht werd door Stevens, zoals zij dat in 1768 ook deden voor de regentenkamer van het Oude Mannen en Vrouwenhuis Sint Pietershof te Hoorn.[252]

3.5.5 Beschouwing

In tegenstelling tot Audrouin wist Valk niet De Dieu voor langere tijd aan zich te binden als klant. Hij werd specifiek ingehuurd voor het verzorgen van een aantal meubelen die op elkaar afgestemd dienden te worden: de ledikanten, stoelen en gordijnen in de representatieve zalen. Dit waren juist de werkzaamheden waar hij al in 1733 mee adverteerde. Hij kon het bestaande ledikant voor zijn klant wijzigen in een modieuzer *lit d'ange*. Voor de aankoop van de wandafwerking (goudleer) werd hij echter niet gezocht – mogelijk was dit niet zijn specialisatie. Wel werden bij hem goederen gekocht die hij niet zelf vervaardigde, zoals de 'glazen arm'. Ook hier zien we dus dat verschillende behangers voor verschillende werkzaamheden worden ingezet.

Noten hoofdstuk 3

1 *Traité de partage et d'accommodement sur la succession de la maison d'Orange, conclu entre sa majesté le roi de Prusse, et [...] le prince d'Orange et de Nassau [...],* [z.p.] 1732.
2 F.H. Schmidt, *Pieter de Swart: Architect van de achttiende eeuw*, Zeist 1999, p. 15.
3 Ozinga 91938), pp. 178-185.
4 Schmidt (1999), p. 148.
5 Fock (2001), p. 181.
6 Ibid., pp. 181-182.
7 GA, 525, inv.nr. 1563, 24 juli, 31 augustus en 1 september 1730.
8 NA, 1.08.11, inv.nr. 823, f 214; 223v.
9 Fock (2001), p. 191.
10 SA, 5075, notaris S. Wiselius, inv.nr. 9644, nr. 130, boedelinventaris Margaretha van Winschooten, 1728.
11 Zie: Colenbrander (2013).
12 Ibid., p. 193.
13 NA, 35626, inv.nr. 198, rekening 15 maart 1742.
14 NA, 01.08.11, boek 1001, f 232-232v, voor f 870,-,-. Samuel Colpens leverde een kamerbehangsel van tapijten voor dezelfde kamer, voor f 946,5,-. De familie van Nassau was in 1717 nog bezig met het afbetalen van de leverantie, gezien de vermelding in het kasboek van Maria Louise: 'Aan Jan Dier tot volle betalinge van sijn competentie de jr. 1701, f 395,11,8'. KHA, A10a, inv.nr. 355, kasboek 1717.
15 Baarsen (1993), p. 223. HGA, 0377-01, index doopakten Den Haag. NB: Harnack ook wel gespeld als Harnax, Harnae, of Harnach. HGA, 0372-01, inv.nr. 496, p. 644, 20 mei 1677; inv. nr. 406, f 523, 16 maart 1689. Later ook collecteur van de impost op wijnen, mede en azijn.
16 HGA, 0377-01, Registers van ondertrouw, Den Haag, 5 mei 1672.
17 HGA, 0377-01, doop zoon Arnoldus Dier in 1673, DTB Den Haag 273/5; WBA, 0050, notaris Charles van der Mast, inv.nr. 0232, akte nr. 25, 9 juli 1695. Een inschrijving bij het Koopmansgilde werd niet gevonden.
18 KHA, A24, inv.nr. 153.
19 HGA, 0372-01, inv.nr. 924, f 455 en f 638ev; inv.nr. 926, f 793; inv.nr. 1069, f 245, 265, 666; inv.nr. 1070, f 196.
20 HGA, 0372-01, inv.nr. 1069, f 242; inv.nr. 1070, f 196.
21 HGA, 0376-01, inv.nr. 133, 11 juni 1697.
22 Advertentie, *Oprechte Haerlemsche Courant*, 30 mei en 1 juni 1697.
23 HGA, Transportakten Den Haag vóór 1811, index, 17 mei 1708, nr.1348, 3298, 'uyt comende met een ingang in de Haaghpoort'.
24 HGA, 0377-01, Begraven Den Haag; HGA, 0320-01, inv.nr. 76, nr. 66.
25 HGA, 0376-01, inv.nr. 133.
26 HGA, 0372-01, inv.nr. 1070, nr. 196, 13 augustus 1708.
27 Ormrod (2003), p. 118; 139.
28 Dat Dier expliciet als 'ledekantmaeker' beschreven wordt doet vermoeden dat hij werkzaamheden aan ledikanten uitvoerde. Inderdaad zijn er in de inventaris van het Hof te

Leeuwarden uit 1711 een aantal ledikanten te vinden, waarvan de behangsels met armozijn gevoerd waren.

29 KHA, A10a-354, jaarrekening 1713.
30 KHA, A28, inv.nrs. 354-355, jaarrekeningen 1712-1721.
31 KHA, A28, inv.nr. 355, jaarrekening 1721.
32 KHA, A28, inv.nr. 356, jaarrekening 1724.
33 KHA, A10a, inv.nr. 386, kasboeken Maria Louise.
34 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 619.
35 HGA, 0376-01, inv.nr. 125. In tegenstelling tot Pierre Courtonne is de familie Dier zeer actief in het koopmansgilde. Jan Dier ('in lijnwaten') is deken in 1709 en 1713. Johannes is deken in 1716, en daarna tussen 1724 en 1737 bijna onafgebroken.
36 HGA, Transporten Den Haag, 1360, 21 juli 1730.
37 HGA, 0377-01, Dopen Den Haag, 245, f 97, 29 mei 1736.
38 NA, 1.08.11, inv.nr. 16568, brief 4 december 1731.
39 NA, 1.08.11, inv.nr. 803, f216: 'voor t maken van meubelen in diverse appartementen van ZH Hof op de Vijverberg, alsmede over leverantie van div. mat. alles binnen de jaren 1733-4, 1632P 14s'.
40 Bruggeman (2007), p. 40.
41 Schmidt (1999), p. 14.
42 NA, 1.08.11, inv.nr. 806, f 193; f 749, f904.
43 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 551.
44 Zie over Pieter de Swart: Schmidt (1999).
45 NA, 3.01.27.01, inv.nr. 69.
46 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, pp. 312-324.
47 Ibid., p. 311.
48 NA, 1.08.11, inv.nr. 803, f 216; 804 f 212-212v. Mogelijk legde Dier de matten geleverd door Johannis Kuypers (à 105 ponden) in 1734 en door Frans Swart in 1735 (91,5 ellen vloermatten voor 73 ponden).
49 NA, 1.08.11, inv.nr. 804, f 201. Zie voor een bespreking van de nieuwbouw en andere betrokken ambachtslieden: Ozinga (1938), pp. 178-187.
50 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 690.
51 NA, 1.08.11, inv.nr. 803, f 203. De kosten bedroegen 109 ponden.
52 NA, 1.08.11, inv.nr. 804, f 201v.
53 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 690; 692.
54 Ibid., p. 691.
55 Ozinga (1938), p. 185.
56 In andere paleizen komen wel troonhemels voor in 1757. Een andere mogelijkheid is daarmee dat de troon wel vervaardigd werd, maar later is verplaatst.
57 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1973), GS 148, p. 694.
58 Rosa de Carvalho-Roos (2003), pp. 121-133.
59 KHA, A31, inv.nr. 114, Memorie van 't geen door den rentmeester Generaal Van Noord Holland &c ten behoeven van Zijn Hoogheijd en Zulx Extraord.s is uijtgegeven in de jaren 1747, 1748 en 1749.

60 NA, 3.01.28, inv.nr. 5048, f 177.
61 Echtgenote van Charles baron de Saumaise, opperkamerheer van Willem V.
62 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 660.
63 NA, 3.01.28, inv.nr. 5048, f 177.
64 Als leden van de Raad van de Grafelijkheidswerken.
65 NA, 1.08.12, index op de ordonnanties van de Domeinraad.
66 Schmidt (1999), p. 143; Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 138.
67 NA, 1.08.11, inv.nr. 901.
68 NA, 1.08.11, inv.nr. 901.
69 Ook gespeld als Adrouin, en misspeld als Androvin.
70 J.-B.-E. Jourdan, *Éphémérides historiques de La Rochelle*, vol. II, La Rochelle 1871, p. 165; 257. Hiertoe waren de Hugenoten in La Rochelle verplicht bij ordonnantie van 25 juni 1686, die vernieuwd werd op 22 april 1687. Archives municipales de La Rochelle, HHARCHANC22.
71 G. Perron, 'Les enfants des nouveaux convertis dans les écoles catholiques à La Rochelle en 1687', 2 artikelen, augustus 2014, https://lebloguedeguyperron.wordpress.com, geraadpleegd op 16 september 2018.
72 SA, 5001, inv.nr. 132, f 198.
73 SA, 5001, inv.nr. 517, f 191, huwelijk zuster Louisa Audrouin op 27 juli 1688.
74 SA, 5033, inv.nr. 9, Pierre de Riberolles, poorter 9 april 1686, uit 'Rochel'.
75 SA, 5033, inv.nr. 7, f 345.
76 SA, 5001, inv.nr. 1131, f 77.
77 SA, 5033, inv.nr. 16, 1713.
78 ELEO, 1004, inv.nr. 194, 16 mei 1725.
79 SA, 551, f 81, 20 december 1714, akte verleend 6 januari 1715.
80 R.E. van der Leeuw-Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14e tot het midden van de 16e eeuw. Werkschrift nr.7. Historisch seminarium van de Universiteit Amsterdam*, Amsterdam 1974; C. Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000*, Hilversum 2013.
81 G. Delmarcel, *Het Vlaamse wandtapijt van de 15de tot de 18de eeuw*, Tielt 1999, pp. 316-317.
82 K. Brosens, *A Contextual Study of Brussels Tapestry, 1670-1770*, Brussels 2004, p. 166-170; K. Brosens, 'Revisiting Brussels Tapestry, 1700–1740: New Data on Tapissiers Albert Auwercx and Judocus de Vos', in: *Textile History* 42 (november 2012) 2, pp. 183-199.
83 ELEO, 1004, inv.nr. 34, blad KK-41.
84 E. Pelinck, 'Het logement van Leiden te 's-Gravenhage', in: *Jaarboekje Oud Leiden* (1965), pp. 37-48.
85 J.M. Veluwenkamp, 'De Leidse lakenondernemer Daniël van Eys, 1688-1739', in: *Jaarboekje Oud-Leiden* (1992), pp. 109-124; p. 110.
86 Veluwenkamp (1992), p. 113.
87 Prof dr. C.W. Fock publiceerde in haar afscheidsrede in 2007 een eerste overzicht en beschouwing van deze werkzaamheden en de vele daarbij betrokken ambachtslieden. Ik ben haar hier dank verschuldigd voor het verstrekken van vele gegevens waarop het onderstaande onderzoek is gebaseerd Fock (2007), pp. 11-16.

88 Fock (2007), pp. 11-12.
89 ELEO, 16, inv.nr. 1t, betalingen 25 juni 1729, 11 november 1729.
90 Fock (2007), p. 11.
91 Ibid., p. 13.
92 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 22 augustus 1731.
93 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 21 juni 1732.
94 ELEO, 16, inv.nr. 1t, grootboek, 16 februari 1732. Waarschijnlijk dezelfde als de Adrianus van der Spoor uit Delft die op 30 oktober 1721 te Leiden in ondertrouw gaat met Beatrix Eelbregt van Leiden. ELEO, 1004, inv.nr. 112.
95 Dirk van Lennep (1693-1754).
96 Het is onduidelijk wie van de familie Van Gangel hier bedoeld werd. Mogelijk notaris Laurens van Gangel.
97 Waarschijnlijk Daniel van Gheel (1687-1739), vanaf 1733 heer van Spanbroek.
98 Mogelijk de Franse koopman Daniel Bonefant, die in 1710 trouwt te Amsterdam. SA, 5001, inv.nr. 545, f 265.
99 ELEO, inv.nr. 1t, 2 februari 1730.
100 ELEO, inv.nr. 1r.
101 Fock (2011), p. 12.
102 SA, 5075, notaris Simon Wiselius, inv.nr. 9622, f 94, 95, 13 juli 1728. 'Les frères Audrouin' moeten nog f 311,9,12 betalen, en Philippe Audrouin alleen nog f 483,8,-.
103 Fock (2011), p. 12.
104 ELEO, 16, inv.nr. 10, rekening 13 october 1729.
105 SA, 5001, inv.nr. 705, f 360.
106 ELEO, 16, inv.nr. 1r.
107 Fock (2007), p. 12.
108 Trouwt 1697 te Haarlem met Magdelaine des Ormeaux van Haarlem. Opgevolgd door zoon Essaije jr.
109 SA, 5001, inv.nr. 527, f 46.
110 Waarschijnlijk is dit Elisabeth Montier, die in 1697 trouwt met de koopman Pierre Ribouleau, of één van hun dochters. SA, 5001, inv.nr. 527, f 221.
111 Pieter Marin geeft in zijn *Compleet Fransch en Nederduitsch woordenboek* (Amsterdam 1710, p. 723) het voorbeeld van een 'couleur modeste', als 'een zedige kouleur'.
112 ELEO, 16, inv.nr. 2d, z.d. Ook Jan Zuurlander, die in 1732 stalen meubeldamasten zoekt voor van Eys, heeft moeite om grote monsters daarvan te laten opsturen: 'de staalties hebbe niet grooter konnen vallen doordien de verkoopers daar van geene wille geeve'. ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 januari 1732.
113 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 4 juni 1727; ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 juli 1727.
114 Eerder besproken door Fock (2007), pp. 12-13.
115 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 10 juli 1727.
116 N. Chomel, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* […], Leiden/ Amsterdam 1778-1793, dl. III, p. 1419.
117 ELEO, 16, inv.nr. 10.

118 A. Bouillon, *Dictionnaire portatif de Commerce*, dl. I, Luik 1717, p. 35: 'BOURACAN ou BARRACAN Étoffe non croifée qui est une especе de camelot d'un grain beaucoup plus gros que l'ordinaire'.
119 Fock (2007), p. 13.
120 ELEO, 16, inv.nr. 1s, brief 15 augustus 1727.
121 ELEO, 16, inv.nr. 10, grootboek, 31 december 1732.
122 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 16 mei 1732.
123 Welke tapijtserie hiermee bedoeld wordt, is niet duidelijk. Er waren verschillende series getiteld 'triomfen' op de markt. Zo produceerden Urbanus en Daniel Leyniers te Brussel de serie 'Triomf der Goden', naar ontwerpen van Jan van Orley en Augustinus Coppens. De Delfste regent Philip Dedel kocht deze serie, die in 1735 geleverd werd. W.J.J. Mertens, *Meubeltapisserieën in de Nederlanden en Frankrijk vanaf de late middeleeuwen tot 1900. Aspecten van productie, iconografie, distributie en gebruik*, proefschrift Universiteit Leiden, 2008, p. 372.
124 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 3 oktober 1731.
125 ELEO, 16, inv.nr. 1t, brief 18 mei 1732.
126 ELEO, 16, inv.nr. 1t, 12 maart 1732.
127 ELEO, 16, inv.nr. 5, rekening 12 april 1736.
128 ELEO, 1004, inv.nr. 30, blad 152.
129 ELEO, 506, notaris Josué l'Ange Josuész, inv.nr. 2180, nr. 41; ELEO, 506, notaris Jacob van der Does, inv.nr. 2251, nr. 48.
130 De Haan (2005), p. 345.
131 ELEO, 16, inv.nr. 1u, brief 4 januari 1735.
132 ELEO, 16, inv.nr. 1u , brief 14 januari 1735.
133 ELEO, 16, inv.nr. 1k, brief 1 november 1727.
134 ELEO, 16, inv.nr. 1s, brief 3 oktober 1731. Monsieur Van Lennep was mogelijk de zijdelakenfabrikeur David Leeuw van Lennep (1696-1750).
135 Fock (2007), p. 14.
136 ELEO, 16, inv.nr. 1s, brief 10 juli 1727.
137 SA, 5001, inv.nr. 548, f 140, 21 april 1712.
138 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
139 SA, 5001, inv.nr. 1075, f 127v.
140 SA, 5001, inv.nr. 728, f 187.
141 NA, 1.04.02, inv.nr. 6113, f 2.
142 SA, 5001, inv.nr. 1238, ff 46v-47.
143 GA, 525, inv.nr. 352.
144 GA, 525, inv.nr. 352.
145 GA, 525, inv.nr. 352.
146 SA, 367.A, inv.nr. 224, 10 januari 1732.
147 'Lijste & woonplaatsen der crediteuren van Marinus Pennink [..]', SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847.
148 WA, 0649, inv.nr. 184a, map163, rekening 4 juli 1739.

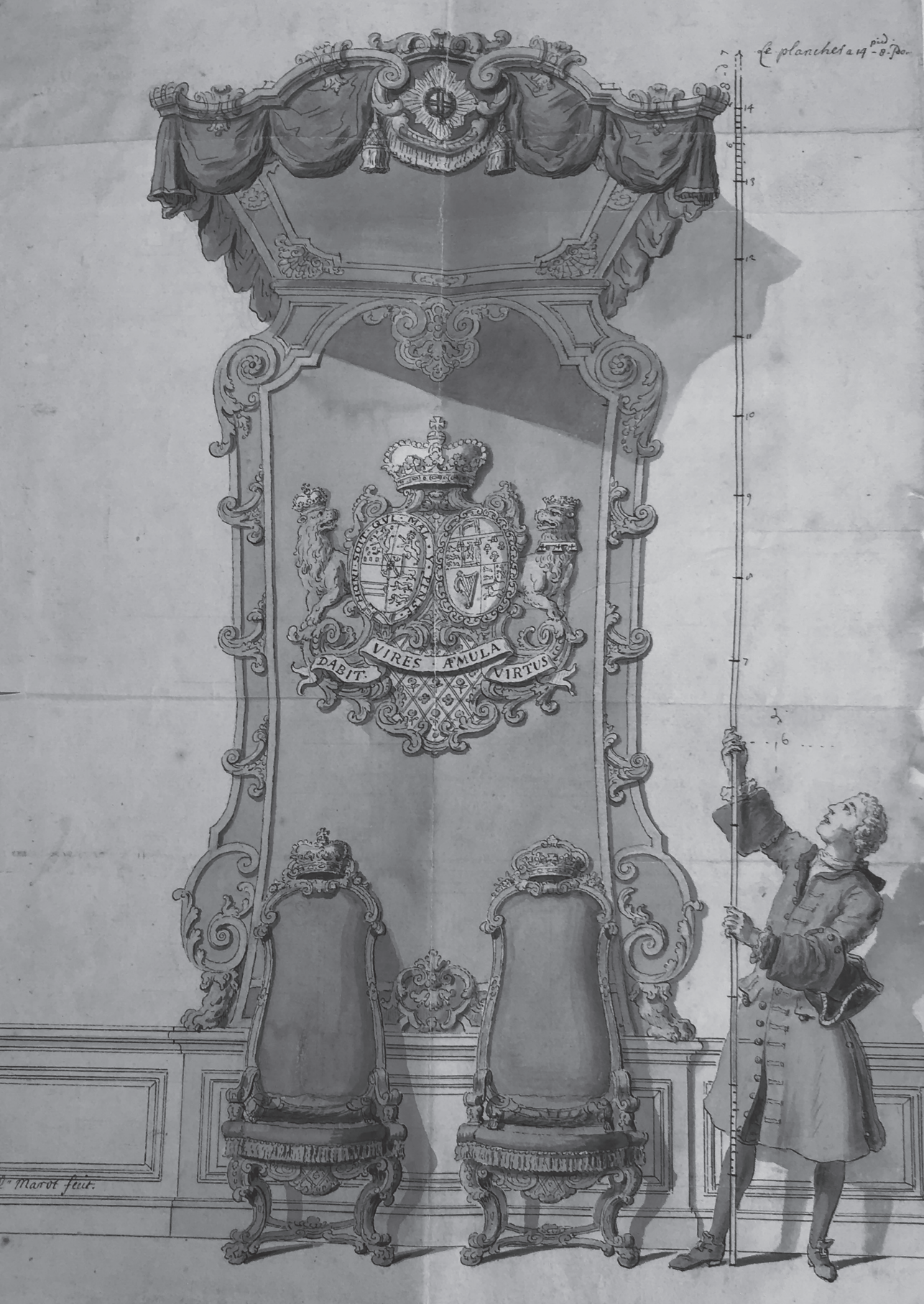
149 SA, 5001, inv.nr. 692, f 372, akte 8 oktober 1694. Waarschijnlijk ook dezelfde persoon als de 'Jacques Musscher' die als crediteur voorkomt op de lijst van schuldeisers van Penninck.
150 SA, 5072, inv.nr. 438, nr. 847. 'Verclaere ik ondergeschreven deese voorenstaende lijste en woonplaetse mijner crediteuren te zijn deugdelijk en oprecht'.
151 SA, 5001, inv.nr. 551, f 188; SA, 5033, inv.nr. 13, f 474, 31 december 1715.
152 SA, 5033, inv.nr. 13, f 68. Christiaan van Gerbs wordt opgevolgd door zijn zoon Johannes.
153 R.J. Baarsen, *De Amsterdamse meubelloterijen en de geschiedenis van de meubelmakerij in de tweede helft van achttiende eeuw*, Zwolle 1992, p. 53. Van zoon Anthony (1718-1780), die Jan van Gerbs opvolge, weten we alleen dat hij in 1758 samen met Hendrik van Leeuwen twee mahoniehouten voeten 'voor marmere bladen' levert aan de stad Amsterdam, die bestemd waren voor het Logement in Den Haag. Anthony werd op 3 augustus 1740 als kastenmaker ingeschreven als poorter van Amsterdam. SA, 5033, inv.nr. 19, f 23.
154 SA, 5001, inv.nr. 721, f 252. Na het overlijden van zijn vrouw in 1758 trouwt hij dat jaar met Jacomeintie de Bie, weduwe van Johannis Broené. SA, 5001, inv.nr. 736, f303.
155 SA, 5033, inv.nr. 18, f 799, 15 mei 1736.
156 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 9 mei 1737.
157 SA, 5001, inv.nr. 1135, f 35v.
158 Advertentie, *Amsterdamse courant*, 28 april 1740.
159 Baarsen (2001), p. 264.
160 WA, 0649, inv.nr. 199, rekening Jacob Jongh 1738.
161 WA, 0649, inv.nr. 199, rekening Jacob Jongh 1738. Het 'senden van de moedellen en onkosten' kostte nog f 2,12,-.
162 R.J. Baarsen e.a. (red.), *Rococo in Nederland*, Zwolle/Amsterdam 2001, p. 263, cat.nr. 164. J.F. van Agt vermeldt in *De monumenten van geschiedenis en kunst van Waterland en omgeving* (Den Haag 1953, p. 27) echter twintig stoelen en zes armstoelen.
163 WA, 0649, inv.nr. 66 bb.
164 WA, 0649, inv.nr. 66 g, februari 1738.
165 Zie ook: H. de Bruijn, 'Het stadhuis van Edam', in: *Oud-Edam* 17 (augustus 1993) 2, pp. 1-7 en 16; H. de Bruijn, 'Bouwvalligheid oude stadhuis maakte in 1736 nieuwbouw nodig', in: *Oud-Edam* 25 (2001) 1, pp. 7-10.
166 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Willem Rave. De damstukken zijn later vervangen.
167 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163.
168 WA, 0649, inv.nr.184 a, rekening Dirk Broer.
169 Het verhaal van Joas was in 1733 op muziek gezet door Händel, en werd in 1735 voor het eerst in het openbaar opgevoerd. Zie: R.I. Letellier, *The Bible in Music*, Cambridge 2017, p. 149-151.
170 F. Schmidt, *Passion and Control: Dutch Architectural Culture of the Eighteenth Century*, Ashgate 2017, p. 30.
171 Jacob Andries de Fremeri (1705-<1752), zoon van Jacobus de Fremeri en Catharina Sweers, die Keizersgracht 326 woonde. SA, 5075, notaris Gerrit Bouman, inv.nr. 12583, akte 17 mei 1752.

172 Zie verder: P.M. Fischer, *Ignatius en Jan van Logteren: beeldhouwers en stuckunstenaars in het Amsterdam van de 18de eeuw*, Alphen aan den Rijn 2005.
173 De Bruijn (2001), p. 8.
174 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 1737-1738.
175 Dat een meester timmerman daartoe goed in staat was blijkt uit het voorbeeld van de Amsterdamse meester timmerman Gerrit Blaauw, die in 1756 getuigt dat de steenhouwer François Absiel twee schoorsteenmantels heeft geleverd 'volgens de tekeningen daar van door hem getuige gemaakt'. SA, 5075, , notaris Cornelis van Homrigh, inv.nr. 12337akte nr. 135, 5 april 1756.
176 R.J. Baarsen, 'The First Amsterdam Rococo Chairs', in: *Cleveland Studies in the History of Art* 8 (2003), pp. 120-129.
177 P. Thornton, *Form and decoration: innovation in the decorative arts 1470-1870*, Londen 1998, pp. 139-141.
178 Daarbij zijn bij de helft van de set stoelen, zowel die met als zonder armleuning, de decoratie van de rug en zitregel gespiegeld uitgevoerd aan de andere helft. Paarsgewijs neergezete kon er toch weer symmetrie worden bereikt.
179 Vriendelijke mededeling mw. Has, Edam.
180 De Bruijn (2001), p. 10.
181 Zie hiervoor: Baarsen (2001) en Baarsen (2003), pp. 262-266, cat.nr. 164.
182 Baarsen (2003), pp. 225-226.
183 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
184 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
185 WA, 0649, inv.nr.184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
186 Het is eveneens onduidelijk waar de negen chasinetten, geleverd door de Amsterdamse beeldsnijder Thomas van Seventer en helblauw geschilderd door Dirk Broer, een plaats kregen. Zij zullen eerder bestemd zijn geweest voor de schepenzaal, waar zij de behangselschilderingen mogelijk tegen zonlicht beschermden. WA, 0649, inv.nr. 184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739. Volgens De Bruijn (2001, p. 10) worden met de 'sasinnetten' echter haardschermen bedoeld, wat onwaarschijnlijk lijkt.
187 WA, 0649, inv.nr. 184 a, map 163, rekening Jacob Jongh 1739.
188 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
189 SA, 5001, inv.nr. 303, f 190.
190 SA, 5033, inv.nr. 16, p. 249.
191 W.F.H. Oldewelt, *Kohier van de personeele quotisatie over het jaar 1742*, dl. I, Amsterdam 1945.
192 De andere drie behangselmakers waren de weduwe Lunden, 'Van Reyn', en 'De Ruijter'. Oldewelt (1945).
193 SA, 5075, notaris P. Zweerts, inv.nr. 10038, 24 juli 1748.
194 SA, 5001, inv.nr. 736, f 429. Bij zijn huwelijk geeft Hendrik junior op 26 jaar oud te zijn, hij moet dus in ca. 1733 geboren zijn. In 1734 wordt er inderdaad een zoon van Hendrik Valk en Anna Covers gedoopt te Amsterdam, maar dan genoemd Jacobus (SA, 5001, inv.nr. 320, f 40). Aangezien de getuige hierbij Hendrik Guelle is, zal het hier toch om Hendrik junior gaan.

195 SA, 5001, inv.nr. 1072, f 22v, begraven 3 mei 1758.
196 SA, Transportakten, 7 juli 1763; SA, 5075.X, notaris G. Bouman, inv.nr. 12615, 13 september 1765.
197 SA, Transportakten, 7 juli 1763.
198 SA, 5075.X, notaris Gerrit Bouman, inv.nr. 12616, 7 november 1765.
199 SA, 5075.X, notaris Gerrit Bouman, inv.nr. 12616, 7 november 1765.
Dit waren: Hendrik Gally, Dirk Rijswijk, Gerrit Nieuwenhuys, Jan Pryn, Ludolph Cloppenburgh, Ary Haring, Theodorus van der Perk en Jacob Franz Molinari.
200 GA, 525, inv.nr. 1565, 4 april 1744. Het is onbekend waar dit ledikant stond.
201 GA, 525, inv.nr. 1565, 25 maart 1748.
202 C.P. van Eeghen, 'Het faillissement der firma Coenraad & Hendrick van Son in 1762', in: *Economisch en sociaal Jaarboek* 22 (1942), pp. 82-187; 167.
203 SA, 5075, notaris P. de Wilde, inv.nr. 14322, 4 maart 1771.
204 SA, 5072, inv.nr. 5338, boedel Valk en Hermeling.
205 RAA, 79.009, inv.nr. 60.
206 RAA, 79.009, inv.nr. 62; M.D. Ozinga, 'Flandia Nutrix: Een Alkmaarse patriciërswoning gezien tegen de decoratieve aspecten van de Hollandse bouwkunst uit de eerste helft der achttiende eeuw', in: *Miscellanea Josef Duverger*, Gent 1968, pp. 666-695; 670.
207 Als secretaris van de Beemster werd De Dieu zelf bijvoorbeeld weer opgevolgd door zijn jongere broer Johannes.
208 RAA, 79.009, inv.nr. 541, brief makelaar Daniel Kleeff, 9 maart 1742, 'over het Mennoniete weeshuis'.
209 RAA, 79.009, inv.nr. 541, brief makelaar Daniel Kleeff, 9 maart 1742. Kleef schrijft: 'Mevrou, het schoonmaken van het huis dat gaat zijn gang'; Ozinga (1968), p. 670.
210 RAA, 79.009, inv.nr. 64, staatboek Carel de Dieu, nr. 75: 'in october 1744 hebben wij het huis met én woon betrokken'.
211 Ozinga (1968), p. 670
212 RAA, 79.009, inv.nr. 64, staatboek Carel de Dieu, nr. 75: 'aangekogt en vertimmert uit de boedel van mijn vrouw'.
213 RAA, 79.009, inv.nr. 64.
214 RAA, 79.009, inv.nr. 541, rekening 16 maart 1754.
215 RAA, 79.009, inv.nr. 541. Zijn totale kosten zouden nog oplopen tot f 23.200,-.
216 Meischke (1978), pp. 154-161. Dit zijn in ieder geval de huizen Herengracht 348 en 350 te Amsterdam (1722-1725), waarvan bekend is dat hij deze kocht in 1722 en nieuw weer opbouwde. Mogelijk kan ook het ontwerp van de Amsterdamse huizen Herengracht 433 (c. 1717, voor koopman Jean D'Orville) en Herengracht 539 (c. 1718, voor Gerrit Corver), en de gevel van de buitenplaats Spaarenhout te Heemstede aan hem toegeschreven worden (c. 1725-1731, voor David Mattheus de Neufville). Het ontwerp voor die laatste buitenplaats werd in 1750 weer gebruikt voor het huis Vreedenhof te Nieuwersluis, gebouwd voor Pieter Trip (1724-1786). Trip bewoonde in Amsterdam het voormalige huis van Corver, Herengracht 539, wat een toeschrijving aan Coulon lijkt te ondersteunen.

217 Ibid., pp. 162-163.
218 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
219 Meischke (1978), p. 168-169.
220 KOG, voormalige collectie ir. J. Leupen. Afgebeeld in: Meischke (1978), p. 168. Opvallend genoeg toont een van de drie ontwerpen decoratieve elementen die een grote gelijkenis vertonen met die op de schoorsteenmantels in de burgemeesterskamer en raadzaal van het eerder besproken stadhuis te Edam uit 1737.
221 In tegenstelling tot wat Meischke (1978) stelt.
222 RAA, 79.009, inv.nr. 541, brief 9 maart 1742.
223 Vriendelijke mededeling Ige Verslype en Richard Harmanni. Zij deden onderzoek naar de beschilderde kamer van Huis De Dieu binnen het onderzoeksproject *'From Isolation to Coherence. An Integrated Technical, Visual and Historical Study of 17th and 18th Century Dutch Painting Ensembles (2012-2017)'.* Een publicatie van hun onderzoek is in voorbereiding.
224 De toewijzing van de kamerbehangsels aan Engelbert kon door Richard Harmanni en Ige Verslype gedaan worden op basis van een rekening aan hem en vergelijking met zijn andere bekende werken. R. Harmanni en I. Verslype, 'De geheimen van een spectaculaire kamer onthuld', in: *Monumenten* 37 (september 2016) 6, pp. 26-29; 28.
225 J. Dröge, 'Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het Logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage', in: *Jaarboek Monumentenzorg* (1993), pp. 59-82; 78.
226 Van Gorkum was afkomstig uit het huidige Rheinberg in Duitsland. Hij trouwt in 1727 te Amsterdam met Christina Swietering, en in 1728 nogmaals met Marretje Jacobs. Het enige ander bekende werk van zijn hand zis het stucwerk voor de hal van Huis Bartoletti, Amsterdam in 1756. Zijn zoon Johannes vestigt zich in de tweede helft van de achttiende eeuw in Den Haag. Zie: G.W.M. Jager en C.W. Fock, *Italiaans stucwerk in Den Haag en Leiden 1700-1800*, Leiden 1984 en W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw: Een onderzoek naar materiaalgebruik, de vormgeving en verspreiding van stucwerk uit de 17e en 18e eeuw in het Nederlandse woonhuis*, proefschrift Technische Universiteit Delft, 1993.
227 Freling (1993), p. 127.
228 Harmanni en Verslype (september 2016), p. 28.
229 Vriendelijke mededeling Ige Verslype.
230 RAA, 79.009, inv.nr. 78. H.D.E. Bos, 'Huize de Dieu. De natuur als decoratie', in: G. de Reus, H. de Raad en N. de Jong, *Alkmaars groene verleden*, Alkmaar 2012, pp. 69-89.
231 Het tapijt was 13 1/2 piek (= ongeveer een el) lang en 8 ¼ piek breed, ofwel 9,30 bij 5,70 m, wat overeenkomst met de maten van de voorkamer. De joodse tapijthandelaar Jacob Senior Coronel was gevestigd in 't Opregte Tapijthuis', op de Joden Groenmarkt. Hij adverteerde in de jaren 1740-1750 meerdere malen in de Amsterdamsche Courant, waarbij hij zijn waren aanprees als 'opregte Smirnasche vloer-tapijten, van allerly lengte en breedte na proportie, tafel-tapijtjes, extra dubbelde carpetten, fris goed, nu uyt zee gekomen en gelost, aslmede curieuse Spaense en Turkse vloermatten, van de allernieuwste patroonen die ooit in deze landen zijn geweest; ook curieuze tapijtjes voor sloepen en cajuyten'. Advertentie, *Amsterdamsche courant*, 21 mei 1743.

232 Met 'mazzelje' wordt mogelijk zwart bedoeld: massel of masschel wordt in een Vlaams woordenboek gegeven als 'het zwart van de ketel/schouw/rook'. A.L. Schuerman, *Algemeen Vlaamsch idioticon* [..] 1865-1870, p. 365.
233 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
234 Colenbrander (2013), Bijlage 7.
235 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
236 RAA, 79.009, inv.nr. 541; bestek, nr. 11. In het testament van Carel de Dieu worden nog apart vermeld 'alle de Tapijten, Matten, Gordijnen voor de Glazen, met de Kussens in de zitbanken voor de glazen liggende, tot zodanige prijzen [over te nemen], als bij der Heer Testauteurs Boeken gemeld staat'.
237 Bleumorant kwam sinds het begin van de zeventiende eeuw voor als kleurbenaming, helaas met *tegengestelde* betekenissen: helblauw, hemelsblauw, of donkerblauw vallen daaronder. Gekamelot moor of moiré is een geweven stof met een gegolfd effect, verkregen doordat de dubbelgevouwen en bevochtigde stof door een pers wordt gehaald.
238 Vriendelijke mededeling Ige Verslype.
239 In contemporaine bronnen heb ik geen beschrijving van imperiaal als stofnaam kunnen vinden, alleen als verwijzing naar de hemel van het ledikant.
240 P. Weiland, *Nederduitsch taalkundig Woordenboek*, vol. 5, Amsterdam 1810, p. 187.
241 RAA, archief 79.009, inv.nr. 64, Staatboek bezittingen Carel de Dieu, no 62: 'De Hofsteede Poortugal in de Beemster aan de ringdijk bij Schemerhorn, op de kaart getekend met Nr. 95 DK groot 19 roeden 559 roeden bij Jeronymus de la Croix de jonge in publique vylinge gekocht f 13.000,-; aan de huysinge vertimmert en aan de plantagie verbetert f 12.000,-; f 25.000,-.'
242 RAA, 79.009, inv.nr. 64, Staatboek bezittingen Carel de Dieu, nr. 62.
243 WA, 205, inv.nr. 53.
244 RAA, 79.009, inv.nr. 551.
245 RAA, 79.009, inv.nr. 541, rekening Kleef, nr. 3: 1744
29 augustus - de ververs 3 dagen, 2 behangers 4 da:, f 0, 14,0
5 september - de verfvers en de behangers 19 da:, f 1,18,0
12 september - de verfvers en kamerbehangers 23 da:, f 2,6,0
19 september - de verfers en behangers 22 da: bier, f 2,9,0
26 september - de verfers en behangers 29 da: bier, f 1,18,0
11 october, de verfvers behangers en kassemakers 26 da:, f 2,12,0
17 october - de 3 verfers 2 behangers 29 da: bier, f 1,18,0.
246 RAA, 79.009, inv.nr. 541.
247 Dröge (1993), p. 89.
248 RAA, 79.009, inv.nrs. 74-75.
249 Baarsen (2001), p. 173.
250 RAA, 79.009, inv.nr. 75. Met 'Mollo' wordt waarschijnlijk de van oorsprong Italiaanse Anthony Mollo bedoeld, zie Freling (1996), p. 343.
251 RAA, 79.009, inv.nr. 64.
252 Koldeweij (1998), bijlage IV, pp. 121-122, cat.nr. 328b; Baarsen (2001), p.196.

le planches a 14 pieds 8 pouces
HONI SOIT QVI MAL Y PENSE
VIRES ÆMULA VIRTUS
DABIT
Marot fecit.

"By degrees, [he] has crept over his head and set up as a Connoisseur in every article that belongs to a House […]".

R. Campbell, The London Tradesman [...], Londen 1747, p. 170

4. 1760-1800: De firma's Colla en Deel aan het stadhouderlijk hof

4.1 Ontwikkelingen in de periode 1760-1800

4.1.1 Ontwikkelingen in het beroep

In deze periode is in Amsterdam, Den Haag en Haarlem eerst een stijging te zien in het aantal kamerbehangers, en vervolgens een daling in de jaren 1790. In Den Haag groeit hun aantal sterk in de jaren 1770, terwijl in Amsterdam en Haarlem de sterkste groei juist in de jaren 1780 te zien is. Waarschijnlijk mogen we hierin een weerspiegeling zien van de invloed van het stadhouderlijk hof, dat in de jaren 1770 grote opdrachten uitzette maar in de jaren 1780 leed onder de opkomst van de Patriotten. Daarna zouden een afnemende economie en toenemende politieke onrust zorgen voor een daling. In Amsterdam – de enige stad waarvoor deze gegevens bekend zijn – zijn er in de jaren 1780-1790 veel kamerbehangers die failliet gaan, wel een derde van alle behangers. In Haarlem hing de stijging mogelijk samen met de genoemde bouwactiviteit. [Zie verder § 1.1.5]

In Engeland was de belangrijkste ontwikkeling in de meubelmakerij in de tweede helft van de achttiende eeuw dat een aantal meubelfirma's allround worden. In Frankrijk zien we dat in veel mindere mate, alleen de firma van de meubelmakersfamilie Jacob in Parijs kende al vóór de Revolutie tientallen medewerkers, waaronder stoffeerders. Zij leverden geheel beklede meubelen in grote aantallen, zowel aan het Franse hof als aan particulieren. Maar het is vooral in Engeland waar de combinatie van *furniture makers* en *upholsterers' workshops* groeit, met als bekendste voorbeelden die van Chippendale en Hepplewhite. In de Republiek lijkt deze ontwikkeling op zeer bescheiden schaal te zijn nagevolgd. In Den Haag breidde in ieder geval meubelmaker en hofleverancier Matthijs Horrix (1735-1809) zijn bedrijf uit.[1] Horrix had in 1764 de meesterproef van het Sint-Jozefsgilde afgelegd als kabinetwerker. In 1771 legde hij de Spaanse stoelenmakersproef af en werd meester in het Sint-Pietersstoelengilde, zodat hij nu ook stoelen mocht vervaardigen en verkopen. Datzelfde jaar schreef zijn medewerker Willem Corbaz zich achtereenvolgens in als lid van het koopmansgilde en als behanger bij het Sint-Pietersstoelengilde – de stoelen konden nu in huis gestoffeerd worden. In een advertentie van 28 februari 1772 wordt de omvang van Horrix' nieuwe werkzaamheden duidelijk: 'MATTHYS HORRIX, Mr. Kabinetwerker en Stoelenmaker […] Maekt en Verkoopt Boudeuses, Ottomanes, Duchesses, Bergeres, Convalescentes, Confessionales, Fauteuils en alle soorten van Stoelen (uytgenomen gevlogten met Riet of Matten) volkomen gestoffeerd, als meede Ledikanten à la Francaise,

à l'Italienne, a la Polonaise, à la Turque et à la Chinoise; verders alle zoorten van Commodes, Secretaires, Encoignures en ander Meubilen, volgens de nieuwste smaak te Parys'.[2] In 1774 werd Corbaz nog lid van het leerlooiersgilde. Onder de buitenlandse knechten die voor Horrix werkten, vinden we vanaf 1773 de behangersknecht Jean de la Fontaine uit Brussel. Horrix kon dus vanaf begin jaren 1770 beklede ameublementen leveren in de nieuwste smaak en vormde daarmee een belangrijke concurrent voor de kamerbehangers in Den Haag. Het belangrijkste bewijs daarvan is dat het Horrix was die opdracht kreeg tot inrichting van de nieuwe Audiëntiezaal – de 'Chinese zaal' – op Huis ten Bosch, inclusief de te plaatsen wandbespanningen van Aziatische zijde met hun gordijnen en verschillende zitmeubelen met hun bekleding en hoezen.[3]

Andersom zijn er veel minder aanwijzingen te vinden dat behangers mogelijk in eigen werkplaats houten meubelen gingen produceren. In de vorige hoofdstukken kwamen we al de Engelse schrijnwerker en ledikantmaker Robbert Peters tegen die er in Rotterdam een uitgebreide winkel op nahield, en in de werkplaats van kasten- en ledikantmaker Michael Dorik te Amsterdam werden de ledikantbehangsels vervaardigd door de vrouwelijke familieleden. De Haagse behanger Johannes Kam jr. (ca. 1774-1819) betaalde in 1773 admissie voor de fineerzager Caspar Berger, die een jaar later alweer uit de stad vertrok.[4] Ongetwijfeld zullen er meer van dit soort kleinschalige voorbeelden te vinden zijn geweest. Dat er niet méér meubelmakers en behangers waren die hun werkplaatsen probeerden te vergroten tot ware meubelfabrieken zoals Horrix, kwam waarschijnlijk door enerzijds een dalende vraag in deze periode en anderzijds de nog altijd starre gilderegels. Niet iedereen kon het zich veroorloven van meerdere gilden lid te worden.

De gilden werden vanaf 1795 echter grotendeels opgeheven, met als argument de vrijheid voor alle burgers en het bevorderen van de vrijhandel. Bij de Staatsregeling van 1798 werden ze officieel vervallen verklaard. De dekens en hoofdmannen dienden vervangen te worden door provisionele commissarissen, benoemd door het stadsbestuur. In de praktijk waren dit vaak de oude bestuurders, die vanwege hun kennis van zaken herbenoemd werden.

Een andere opvallende ontwikkeling in deze periode is de vestiging van een aantal 'Fransche behangers' in de Republiek die zich als zodanig aanprezen aan het publiek. Hoewel gering in aantal was de invloed van in ieder geval een aantal van hen groot. Deze ontwikkeling wordt verder besproken in § 4.5.

4.1.2 Opdrachtgevers: de stadhouders

In tegenstelling tot de voorgaande periode zou er in dit tijdvak door de Oranjes wel gebouwd worden, voornamelijk in Den Haag. Grote projecten moesten

echter wachten tot de meerderjarigheid van Willem V en prinses Carolina. Na het overlijden van Willem IV was Pieter de Swart in 1753 ontslagen. De Lage werd op zijn eigen verzoek ontslagen van het opzicht over de stadhouderlijke verblijven. In zijn plaats werden Lodewijk Coulon en David van Stolk aangesteld.[5] Voor grote opdrachten was nu geen plaats. Na het overlijden van prinses Anna in 1759 waren de minderjarige prins Willem (later V) en prinses Carolina onder regentschap gesteld van hun grootmoeder, Maria Louise, en van de hertog van Brunswijk, Lodewijk Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel-Bevern (1718-1788). Vooral de hertog oefende tot zijn gedwongen vertrek in 1785 een grote invloed uit op Willem V. In 1760 trouwde Carolina met de Duitse vorst Karel Christiaan van Nassau-Weilburg (1735-1788). Het paar vestigde zich in 1766 in Den Haag, waar zij een door Pieter de Swart ontworpen stadspaleis aan het Korte Voorhout betrokken, de huidige Koninklijke Schouwburg.
1766 was ook het jaar dat Willem V meerderjarig werd; hij werd geïnstalleerd als stadhouder. Een jaar later trouwde hij te Potsdam met prinses Wilhelmina van Pruisen (1751-1820). De jonge bruid was een nicht van zowel de hertog van Brunswijk als van Frederik de Grote, aan wiens hof zij grotendeels was opgevoed. Het huwelijk gaf aanleiding tot nieuwe werkzaamheden in de verschillende paleizen. Er dienden appartementen ingericht te worden voor de bruid.

In dit tijdvak waren er meerdere periodes waarin de verblijven van de stadhouder in onbruik waren – gedurende de minderjarigheid van de prins, en tijdens zijn tijdelijke vertrek uit Den Haag in 1787 bijvoorbeeld. De kwetsbare stoffen en het papierbehang hadden te lijden onder vocht als gevolg van de leegstand. Bovendien werden de verblijven al snel als verouderd beschouwd en dienden ze steeds weer aangepast te worden aan de nieuwe mode, om de stadhouders waardig te zijn. De verderop besproken herinrichtingen van het Stadhouderlijk kwartier op het Binnenhof zijn daarvoor exemplarisch. [§ 4.3] Tegelijkertijd kampte het hof van Willem V met grote geldproblemen en werd er meerdere malen getracht te bezuinigen op de hofhouding. De antipathie tegen de stadhouder nam steeds verder toe, en in 1787 zag Willem V zich genoodzaakt Den Haag te verlaten. Hij vestigde zijn hof een jaar lang in Nijmegen, waar hij kon beschikken over een appartement in het Valkhof. Na tussenkomst van zijn neef, Frederik Willem II van Pruisen, kon de stadhouder in 1788 met zijn gezin terugkeren naar Den Haag. Daar werden de bouwactiviteiten voortgezet, om in 1790 en 1791 de huwelijken van de oudste twee kinderen van Willem V en Wilhelmina te vieren. In 1795 ontvluchtte Willem V de Republiek voorgoed, zijn verblijven grotendeels ingericht achterlatend. Die werden daarop inbeslaggenomen door het nieuwe gezag, waarop nieuwe inventarissen werden gemaakt. Maar een klein deel van de meubelen van de stadhouders bleef bewaard, met name op Huis ten Bosch. Voor het overgrote deel moeten

we genoegen nemen met de beschrijvingen, rekeningen en een enkel meubel weergegeven op portretten van de stadhouderlijke familie.

4.1.3 Opdrachtgevers: particulieren

Particuliere opdrachtgevers zijn ook in de tweede helft van de achttiende eeuw beter vertegenwoordigd. Onder een kleine groep particulieren vindt een grote bouwactiviteit plaats. In Haarlem beschikken we gelukkigerwijs over een 'reeks' van huizen die nieuw gebouwd of gemoderniseerd werden aan het einde van de achttiende eeuw, en waarvan een groot deel nog bewaard is gebleven. In de laatste jaren kwamen ondermeer het Hodsonhuis (Spaarne 17), het Kopshuis (Nieuwe gracht 47) en de buitenplaats Welgelegen (1789-1792) tot stand. De opdrachtgevers waren onderling aan elkaar verwant door familiebanden. De Amsterdamse stadsbouwmeester Abraham van der Hart (1747-1820) had hier een belangrijk aandeel in.

4.1.4 Mode en technieken – ontwikkelingen

Ledikanten

Horrix adverteerde niet voor niets met meubelen naar 'de nieuwste smaak te Parys': ook in deze periode was de Franse (hof)mode dominant. Horrix noemt in zijn advertentie ledikanten in de stijlen die zijn klanten kenden van de verschillende prentseries 'Cahiers de lits', zoals gepubliceerd door Franse ontwerpers 'Liard', Juste Nathan Boucher (1736-1782) en Jean-Charles Delafosse (1734-1789) en de in de jaren 1780-1790 werkzame Richard de Lalonde. [afb. 4.4-4.6] Zonder twijfel had Horrix deze prenten in huis. Oudschepen Bartholomeus van der Velde liet in 1772 een 'turks paviljoentje' bekleed met sits na.[6] In de prentseries van Boucher komen ook ledikanten 'à l'Angloise' voor, die weinig meer van doen hebben met de 'Engelse bedden' zoals die aan het begin van de eeuw gemaakt werden. Vanaf waarschijnlijk de jaren 1750 kwamen ledikanten in de mode met meer uitbundige hemels met snijwerk. De ledikanten zoals weergegeven op de prenten hebben een hemel die aan de muur bevestigd werd en eenvoudige, afhangende gordijnen. Bij het ledikant 'à la Polonaise' waren er op de vier hoeken van het bed gebogen ijzeren posten geplaatst die de hemel omhoog hielden. In de collectie van het Rijksmuseum bevinden zich drie hemelbedden in de nieuwe smaak. [afb. 4.1-4.3] Bij het bed 'à la française' zien we onder het meubel festoenen van stof aangebracht, iets wat in de jaren 1770-1780 ook in de mode was bij zitmeubelen (en soms zelfs tafels). [afb. 4.23]

Stoffen

Het harentijn verdween in deze periode naar de achtergrond als bekledingsstof, terwijl damast, zijde, moor en lampas onverminderd populair bleven. Sits werd nog volop gebruikt, maar in de laatste jaren van de eeuw toch ouderwets

bevonden. Hetzelfde gold voor bedrukt trijp, dat nog tot eind jaren 1770 op meubelen aangebracht werd met vergulde siernagels. De kleuren van de stoffen werden lichter en de motieven verfijnder. De 'bizarre' en rococo motieven maken eerst plaats voor meer naturalistische voorstellingen en vervolgens voor de klassieke vormen van het neo-classicisme. In Lyon werden voor het Franse hof stoffen gecreëerd door ontwerpers als Phillipe de Lasalle (1723-1804) en de zijdefabrikant Claude Pernon (1753-1808). Zij ontwierpen vele panelen met arabesken die bestonden uit natuurlijke of klassieke motieven, omrand door bloemenslingers, en bijpassende randen die de plek innamen van passementen. De toepassing van deze randen is wel de belangrijkste ontwikkeling in de textiele aankleding van deze tijd genoemd. Zo kon men alleen met de stof een stoel bekleden of een wandvak vullen. Het textiel in de Kopskamer (§ 4.7) is hier een voorbeeld van.

Wandbekleding – papierbehang

Papierbehang lijkt redelijk laat zijn intrede te hebben gedaan in het representatieve interieur in de Republiek. Ondanks de handelscontacten met Engeland lijkt de Republiek deze ontwikkeling maar mondjesmaat over te hebben genomen. In het vorige hoofdstuk werden de enkele bekende voorbeelden al genoemd. Mrs. Calderwood kon zich bij haar bezoek aan Rotterdam in 1756 nog verbazen over het gebrek aan papier op de wanden: 'they have not come into the taste of paper in their houses, the guilt leather or silk, or tapestry is the only thing used'.[7]

In de Republiek waren het waarschijnlijk de Haagse behangers die als eerste papierbehang verkochten en aanbrachten. Of wellicht introduceerde prinses Anna de nieuwe wandpapieren aan het hof na haar huwelijk in 1734. De papieren behangsels op Het Loo en het Stadhouderlijk hof zijn vooral te vinden in de kamers van de hofdames, de slaapkamer van de jonge prins Willem V, en de kleedkamer van zijn vader, waar er een van 'Engelsch papier' was aangebracht.[8]

Dat was aan het eind van de achttiende eeuw zeker anders. Papier was inmiddels gemeengoed en had zich van de gangen en kabinetten naar de voorkamers verplaatst. Een bezoeker van het Oude Hof verwonderde zich er in 1790 wel over dat zelfs een kamer in het appartement van prins Frederik met papier was behangen. Prinses Wilhelmina vond het 'papier des Indes fond verd' juist 'très joli'.[9] In de Republiek waren nu meerdere behangselproducenten te vinden, die papierbehang maakten dat in kwaliteit en ontwerp kon concurreren met buitenlandse producten. In Amsterdam waren dat onder andere Pierre Bourier, Georges Berger en de dames Desseny de Fonteny en comp. (sinds 1776). [afb. 4.7] Waar deze fabrikanten eerst werkten met een enkele winkel in de stad die hun stalen op voorraad had, zouden ze aan het eind van de eeuw de stalen via vele behangers vertonen. Vanaf 1777 exploiteerde de Vaderlandse

Maatschappij van Rederij en Koophandel ter Liefde van het Gemeenebest te Hoorn een behangselmakerij. Hier produceerde men schilderingen op papier en op doek. De behangselmaatschappij werkte met een eigen, rondreizende vertegenwoordiger. Dat de kamerbehangers daarvan concurrentie ondervonden, blijkt uit de casus rond het Catshuis te Leeuwarden, in het volgende hoofdstuk. (§ 5.4)

Zoals Mrs. Calderwood aangaf bleven naast de nieuwe stoffen en het papierbehang de tapijten en goudleer gewoon in gebruik. In 1785 adverteerde behanger Eyckenbroeck nog met 'nieuwmodische goudtleere'. [Adv. 114] Daarbij lijkt er ook enig antiquarisch besef op te komen – tapijten werden nu ook aangeschaft om hun oudheidswaarde. De behangers sprongen daar op in. In 1784 beval een zekere Hertog, 'Duitsch kamerbehanger', zich aan bij een ieder 'die eenige Kamers met oude Tapyten Behangen' had, om die als nieuw te maken, 'zonder eenig nat of valsche Couleuren aan dezelve te brengen'. [Adv. 107]

4.2 De firma's Deel en Colla - twee loopbanen

Vanaf de jaren 1740 kreeg de familie Dier concurrentie van twee andere Haagse behangersfamilies, die uiteindelijk de rol van hofleveranciers zouden overnemen. Dit waren de firma's van Noë en Johannes Colla en Abraham en Johannes Deel.

4.2.1 Noë Colla en zoon

Noë Colla werd in 1708 geboren te Maastricht als zoon van Noë en Anne Marq.[10] Op 24 mei 1733 trouwde hij de Haagse Catharina van Wouw in de Scheveningse kerk. Het echtpaar kreeg vijf kinderen: Johannes (1736), Jean Pierre (1738), Judith (1740), Catharina (1743) en Noë (1749). Pas op 24 januari 1738 verwierf Noë het poorterschap van Den Haag. Op 28 mei van dat jaar schreef hij zich in bij het Sint-Nicolaasgilde als ledikantmaker, voor f 10,12,-. Zijn winkel bevond zich in de Wagenstraat.[11] Er is weinig bekend over zijn vroege activiteiten. Zijn vroegst bekende werk voerde hij uit met zijn eveneens uit Maastricht afkomstige zwager Jean Guerijn, met wie hij tussen 1742-1744 in compagnie was. Dit betrof reparaties aan verschillende behangsels in het Leidse Logement te Den Haag.[12] Guerijn had al sinds 1725 een winkel in de Venestraat en het is mogelijk dat Colla daar werkte voor hij zijn eigen winkel opende. Guerijn overleed echter in 1744, waarop Colla zijn werkzaamheden alleen voortzette.

In 1750 hertrouwde Noë te Delft met Maria Anna Renaut.[13] In 1755 voerde hij werk uit voor Cornelis Aernout van Brakel (1733-1782) te Haarlem voor maar liefst f 842,-, voor niet nader omschreven werkzaamheden.[14] In 1758 volgde een kleinere betaling door Van Brakel voor f 40,16,-.[15] In 1761 kwam Fredrik Fijn uit Weilburg voor Colla werken als knecht. Fijn kwam in het

gezelschap van de prins van Weilburg mee naar Den Haag en keerde na zijn leertijd terug naar zijn geboortestad. Dit wijst erop dat de firma toen aan het hof goed bekend stond, maar hofopdrachten rond deze tijd zijn niet gevonden.

Noë's oudste zoon Johannes (geb. 1736) werkte mee in het bedrijf en vanaf 1762 veranderde de naam van de firma in 'Noë Colla en zoon'. Dat jaar werden zij de vaste behangers van het Logement van Den Briel in Den Haag, een rol die ze tot in ieder geval 1787 behielden. De meeste betalingen betroffen zeer kleine bedragen voor waarschijnlijk eenvoudige reparaties, zoals in 1769, toen de firma f 43,- betaald kreeg voor werkzaamheden aan het Logement.[16] Een opvallende leverantie was in 1762 'een fluweele zak ter berging van de papieren ter vergadering van haar Ed.[ele] gr.[ootmogenheden]', voor f 56,6,8.[17] Hun positie leverde Colla en zoon ook werk in Den Briel op. In 1773 behingen zij de 'koninginne kamer' in de Stads Doelen aldaar voor f 155,-. Deze kamer was op 1 april 1772 gebruikt als feestzaal bij het tweede eeuwfeest van bevrijding van de stad door de watergeuzen, en blijkbaar vond de magistraat de kamer toen te ouderwets geworden. Ze wenste de kamer te moderniseren met een nieuwe schoorsteen, lambrisering en plafond. Boven de lambrisering kwam het behangsel van Colla. Het is onbekend hoe dit eruitzag, maar burgemeester De Graeff van Brielle kwam het behangsel uitzoeken in Den Haag.[18] In 1782 schakelde de magistraat Colla nogmaals in voor een belangrijke opdracht. Zij wilden twaalf nieuwe kussens laten maken met het stadswapen erop. Daartoe zonden zij Colla een kussenblad als voorbeeld. Colla informeerde in binnen- én buitenland naar mogelijkheden, want hij kreeg betaald voor het verzenden van dit blad 'na een der fabricquen buijten s' lands'. Waarschijnlijk moet daarbij gedacht worden aan een tapijtweverij in Brussel, gezien de latere leverantie door Colla van tapijten uit die stad. [zie § 4.3] Uiteindelijk werd gekozen voor kussens met geborduurde stadswapens, vervaardigd door de weduwe Schul te Den Haag voor f 35,- per stuk. Zij leverde ook het benodigde onderlaken, maar de kussens moesten in Den Briel nog in elkaar worden gezet.[19]

1762 was verder een belangrijk jaar voor Colla en zoon, omdat zij daarin de stadhoudersstoel en de stoel voor de Drost van Drenthe leverden aan de Staten van Drenthe. Zij kregen f 355,- betaald voor de stadhoudersstoel, die Willem V kon gebruiken wanneer hij de vergadering van de Staten van Drenthe bijwoonde. [afb. 4.8] De stoel van de Drost kostte f 107,-. Hoe die stoel eruitzag, is onbekend, behalve dat het ook een armstoel betrof. Alleen de stadhoudersstoel bleef bewaard, in de collectie van het Drents Museum te Assen (inv.nr. H 1890-9). In 1969 werd de stoel gerestaureerd. Daarbij werd de stoel opnieuw gestoffeerd, het borduurwerk met stadswapen op de rug geplaatst en het voetenbankje gerepliceerd.[20] Het borduurwerk werd gekopieerd naar de stadhoudersstoel die in 1767 gemaakt werd voor de Admiraliteit van

Groningen, nu in het Rijksmuseum. [afb. 4.9] Hoe de oorspronkelijke bekleding eruitzag, is onbekend. De stoel voor Groningen werd overigens gekocht van de Haagse borduurwerker Jan de Meijer (1707-1788) en zoon. Zij hadden daar ervaring mee: in 1766 vervaardigden zij het geborduurde rugstuk voor een stadhoudersstoel voor de Nassause Domeinraad. Dit bestond uit 'het wapen van Zijn Hoogheid in de midden en een boort rondom met gout geborduurt en een kussen met de wapenen van Holland, Zeeland en Wesvriesland in de midde en een boort rontom, een dito kussen, etc.' en kostte 512 pond.[21] Het wapen op de Groningse stoel werd echter gemaakt door een andere Haagse borduurwerker, Dirk Schel (1706-1777), en kostte f 200,10,-.[22] Gezien de Haagse herkomst is het aannemelijk dat De Meijer of Schel ook voor de Drentse stoel het borduurwerk vervaardigden, dat slechts f 100,- kostte. De Drentse stoel komt qua vorm meer overeen met de stadhoudersstoelen geleverd voor Amsterdam in 1768, al is die laatste verguld. [afb. 4.10] Ook de stoelenmaker zal uit Den Haag afkomstig zijn, maar die is bij geen van de stoelen bekend.

In 1767 komen we Colla en zoon voor het eerst voor als leverancier aan het hof. Zij leveren drie wandtapijten voor de antichambre van prinses Wilhelmina in het Stadhouderlijk hof te Den Haag, voorstellende 'de boereije van Teniers', voor maar liefst f 3.960,-. De tapijten kwamen uit Brussel, volgens een reiziger die in 1785 het paleis bezocht.[23] Het is niet bekend om welke weverij het ging, en gezien de grote populariteit van reeksen naar werken van de familie Teniers is het ook ondoenlijk na te gaan welke voorstellingen betrof.[24]

In 1771 volgde Colla de firma Dier op als 'behanger van des Graaffelijk-heydswerken tot de Departementen van het stadthouderlijk quartier, stallen en gevolgen en de Capelle ten Hove', wat vaste inkomsten aan jaarlijks onderhoud opleverde.[25] In 1772 verzorgden zij de stofferingen voor de verbouwde hofkapel, bestaande uit 'meerdere tapisserijen aan 't gestoelte van Zijne Doorl. Hoogheid', beklede banken en tribunes, glas- en deurgordijnen.[26] Dat jaar werd Noë echter ziek.[27] Hij overleed in 1776. Johannes zette het bedrijf daarna alleen voort. Johannes was in 1763 getrouwd met Cornelia Philippina Prangan.[28] Het paar kreeg in ieder geval drie kinderen: Johannes Noach (geboren 1767), Johanna Cornelia (1770) en Willem Cornelis (1774).[29]

Voor een behangersbedrijf dat een behoorlijke omvang en een belangrijke klantenkring moet hebben gehad, is er eigenlijk maar weinig uitgevoerd werk bekend. In 1772 behing Colla de regentenkamer van het Hofje van Van Aerden te Leerdam met goudleer. Colla bracht daarvoor ook het tengelwerk aan, en leverde nog een 'Chineesch papieren schilderij' voor de schoorsteen.[30] Verdere klanten zijn gevonden in de Haagse notariële archieven, voor zover ontsloten op naam. Onder hen waren Anna Petronella van Schuylenburg (1693-1766) en Anna Catherina Mijlhuyse.[31] Allen behoorden tot de lage adel of gegoede burgerij. Uit de notariële akten komen ook een paar toeleveranciers van Colla

naar voren. IJzerwaren werden gekocht bij de Haagse ijzerhandelaar Hermanus van Valkenburg.[32] Er is een verband met de schilder Johannes Jacobus Advance, voor wie Colla en zijn vrouw in 1775 borg stonden.[33]

In 1789-1791 volgden weer grote hofopdrachten, nu voor het vernieuwde Stadhouderlijk kwartier in Den Haag. Johannes Colla kreeg in 1789 in totaal maar liefst f 11.894,- betaald voor werk aan de bel-étage.[34]

In 1795 voerde Johannes nog reparaties uit aan het Huis der Administratie te Den Haag voor f 176,-.[35] Datzelfde jaar werd hij benoemd tot provisionele commissaris in de nieuwe regering van Den Haag.[36] Hij overleed na 1799 en werd opgevolgd door zijn zoon Johannes Noach.

4.2.2 De familie Deel

De familie Deel was vanaf de jaren 1760 de grootste concurrent van Colla en zoon, voor het verkrijgen van hofopdrachten. De eerste bekende behanger uit deze familie was een Johannes, in 1688 in Den Haag geboren als zoon van Engelbertus Deel en Agatha van Standingen.[37] Hij trouwde Maria van den Putte in 1711.[38] Op 4 september 1711 werd Johannes lid van het koopmansgilde, met de vermelding 'stoffe en ledikantmaker in de Venestraat'.[39] In 1718 kocht hij een huis in de Venestraat.[40] Johannes werd in 1731 gekozen tot deken van het koopmansgilde, een rol die hij bijna onafgebroken vervulde tot 1747. In 1735-1739 deed hij grote leveranties voor het verbouwde stadhuis in Den Haag. Hij behing het burgemeestersvertrek met 31 banen zijdekaffa, met karmozijnrode bloemen op een goudgele grond voor f 2.050,-. De 24 stoelen van het vertrek werden in een bijpassende gele zijdekaffa bekleed voor f 384,-. De stoffen kwamen uit Amsterdam. Deel reisde maar liefst driemaal naar de stad hiervoor, ongetwijfeld om voldoende bijpassende stoffen te vinden. De schepenkamer behing hij voor f 405,- met geel ('jonquille') trijp dat hij liet bedrukken met bloemen.[41] In 1743 volgde Johannes Deel de firma Tourneur en Guerijn op als vaste leverancier van de Grafelijkheidsgebouwen. Johannes was zeer succesvol: in het testament dat hij vlak voor zijn overlijden in 1766 liet opmaken werd zijn vermogen als onder de f 50.000,- gegeven.[42]

Zijn oudste zoon Abraham Deel (1718-1797) schreef op 18 mei 1745 zijn ledikantmakerswinkel in de Hofstraat in bij het Haagse koopmansgilde.[43] Een maand voordat hij zelfstandig werd was Abraham getrouwd met Anna Françoise Aquitons uit Den Haag. Zij kregen 11 kinderen, van wie de oudste zoon Johannes (1746-1808) de winkel voort zou zetten. [Bijlage 5: 4.2 Stamboom familie Deel]

Ook van Abraham Deel is een eerste opdracht bekend uit het kasboek van Cornelis Aernout van Brakel.[44] Deel zou eerder dan Colla voor het stadhouderlijk hof werken: in 1758 volgde hij zijn vader op als vaste leverancier

van de Grafelijkheidsgebouwen. In 1759 voerde hij behangerswerk uit aan het Naturaliënkabinet voor f 931,15,-. Het kabinet werd dat jaar ondergebracht in het Stadhouderlijk kwartier op het Binnenhof.[45] In 1766 werkte Abraham aan de inrichting van het Prinsenlogement in de Abdij van Middelburg, samen met Isaac Dier en de plaatselijke kamerbehangers A. Boudewijnse en G. du Moulin, voor de intocht van Willem V aldaar.[46] Deels aandeel het jaar daarop aan de herinrichting van het Stadhouderlijk kwartier was bescheiden, maar in de jaren die volgden tot het vertrek van de stadhouders zouden zijn leveranties bijna f 45.770,- belopen. [Zie Bijlage 5: 4.2]

In 1771 trad zoon Johannes Deel toe tot het koopmansgilde van Den Haag, waarvan zijn vader deken was sinds 1746.[47] Johannes trouwde in 1772 met Johanna Margaretha L' Abbé.

Ook particulieren wisten de firma Deel te vinden. Evenals bij Colla biedt het notarieel archief van Den Haag een inkijk in de verdere klantenkring. Uit namen als die van Halewijn en baron Torck van Rosendael komt hetzelfde beeld naar voren als bij Colla: de firma bediende de gegoede burgerij tot de hoge adel. Wat Deel precies leverde wordt niet duidelijk uit deze vermeldingen, op een enkele uitzondering na: voor 'Van Lobenthal' maakte Deel matrassen voor f 32,10,-.[48] Hopelijk levert de voortgaande digitalisatie van archieven in de toekomst meer gegevens op, die het beeld van hun werkzaamheden completeren. In januari 1797 overleed Abraham Deel. Johannes zette de werkzaamheden nog voort tot zijn eigen overlijden in 1814.

4.3 Casus: Deel en Colla voor het Stadhouderlijk hof

4.3.1 De hoforganisatie onder Willem V

In 1749 had Willem IV een Hofcommissie in het leven geroepen, in een poging meer grip te krijgen op de kosten voor de hofhouding en daarmee zijn schulden.[49] De Hofcommissie, bestaande uit vier of vijf hoffunctionarissen, bestuurde voortaan de hofhouding.[50] Zij zorgde voor de administratie, betaalde de lonen, stelde instructies en reglementen op voor het personeel, evenals voor alle ceremoniën.

De kosten voor de behangerswerkzaamheden waren steeds een punt van aandacht. Zo ondertekende Johannes Deel een verklaring dat hij de stadhouder niet méér zou berekenen dan hij aan particulieren deed, namelijk 24 stuivers per knecht per dag. Dat tarief zou hij ook rekenen als de knechten naar de 'buitenhuizen' gingen, dat wil zeggen de huizen buiten Den Haag, met uitzondering van de kosten voor reis- en kostgeld. Huis ten Bosch mocht niet als buitenhuis worden beschouwd – daarvoor mocht Deel dus geen extra kosten in rekening brengen. Wanneer Deel de loge in de Haagse Comedie in orde bracht

voor een bezoek van de stadhouder – wat onder andere inhield dat hij de kleden neerlegde en weer wegnam – mocht hij daar 6 stuivers per keer voor rekenen.[51] De akte is ongedateerd maar stamt mogelijk uit 1743, toen Deel aangesteld werd als vaste behanger van de Graaffelijkheidswerken.

In het archief van de Hofcommissie bevindt zich verder een ongedateerde 'Instructie voor de tapissier Dier'.[52] De akte begint met de aanhef 'Wij Louis', wat erop duidt dat deze opgesteld moet zijn tussen 1759-1766, toen Lodewijk, hertog van Brunswijk, besturend voogd van Willem V was. De akte betrof dus Matthijs Dier Tange en niet zijn oom Isaac, die in 1756 was overleden. De akte vermeldt geen vaste aanstelling of beloning, en er zijn ook geen periodieke betalingen aan Dier Tange gevonden die wijzen op een aanstelling aan het hof. De akte had dus betrekking op zijn werkzaamheden als vaste behanger van het Stadhouderlijk kwartier en de Hofkapel. Vandaar dat Dier Tange in de lijkstatie van prinses Anna in 1759 niet meeliep als hoftapissier, maar in de symbolische functie van heraut der wapenen, zoals zijn oom daarvoor in de lijkstatie van Willem IV.

De 'Instructie' was erop gericht de activiteiten van de behanger te controleren. Dier Tange werd opgedragen 'zich in het waarnemen van zijn dienst te reguleren'. De bedoelde dienst betrof het 'behoorlijk toezicht' over de meubelen in alle huizen en gebouwen, en voorts 'alles wat tot derselver reparatie, onderhoud en verbeeteringe betrekkelijk is'. In de eerste plaats dienden zijn leveranties dezelfde prijs en kwaliteit te hebben als in andere winkels gewoon was, en conform de afspraken met de desbetreffende kastelein te zijn. Nieuwe meubelen mocht Dier Tange alleen maken na order van de kamerheer of de Hofcommissie, en reparaties mocht hij alleen verrichten met voorkennis van de kasteleins. Blijkbaar had hij wat dat betreft – net als Courtonne eerder – enige vrijheden genomen. Dier Tange diende zijn rekening voortaan te splitsen naar gebouw en dag, zonder verzamelposten op te nemen, en verder naar nieuw werk en reparaties. Zijn rekeningen kon hij indienen bij de kasteleins, die ze moesten goedkeuren en indienen bij de Hofcommissie. Anderzijds kreeg Dier Tange ook enige controle toebedeeld: hij diende de rekeningen van goederen geleverd door andere leveranciers te examineren en goed te keuren.

Wanneer hem door de Hofcommissie opgedragen werd op de buitenhuizen te werken, mocht hij daarvoor geen hoger dagloon rekenen dan gebruikelijk was. Helaas wordt dat gebruikelijke tarief hier niet vermeld. Ieder voorjaar moest Dier Tange samen met de kasteleins een ronde doen door de huizen, om te kijken waar reparaties nodig waren. Een lijst hiervan met opgave van de kosten diende eerst aan de Hofcommissie voorgelegd te worden en door hen te worden goedgekeurd voordat hij de werkzaamheden mocht uitvoeren. Ten slotte diende de behanger zich te gedragen 'als het enen trouw en eerlijk Tapissier beaamd [sic]', en vooral geen giften van andere meubelleveranciers aan te nemen, of die

zelf aan de bedienden te geven. Hierop legde hij een eed af in handen van de Hofcommissie.

Matthijs Dier Tange speelde een rol bij de aankleding van het huwelijk van prinses Carolina in 1760. Voor het huwelijksfeest op 5 maart 1760 werd het Oude Hof in orde gebracht. Op order van Dier Tange decoreerde de firma van Jan Hendrik Troost van Groenendoelen uit Amsterdam een zaal met schilderingen. Dit weten we, omdat de drie knechten die de schilderingen uitvoerden een jaar later een getuigenis bij de notaris lieten vastleggen, op verzoek van hun opdrachtgever. Tijdens het schilderen van de zaal hadden zij – Jacob Cats (1741-1799), Rutger Camerling (1737-1776) en Hendrik Mooij (1737-1801) – namelijk regelmatig koffie en thee gekregen van de dienstmeiden, waarvoor blijkbaar nu betaald diende te worden. De knechten meenden echter dat ze de dranken uit beleefdheid hadden gekregen, zoals dat naar hun zeggen vaker gebeurde bij 'andere fatsoenlijke luijden'. Bovendien wisten ze zeker dat hun baas geen opdracht gegeven had om de dranken aan hen te schenken tegen betaling. Verdere documenten over deze kwestie ontbreken, die wel in de minne geschikt zal zijn.[53]

Helaas ontbreken ook rekeningen, waaruit blijkt wat de drie schilders precies vervaardigden. Wel is er een 'Omstandige Beschrijving' van het huwelijk, uitgegeven door Stephanus de Groot te Den Haag, waarin de feestzalen nader omschreven worden.[54] De grote zaal, waar het diner gehouden werd, was 'op het fraeyst Geïllumineert en met Zinnebeelden versiert'. De bruiloftszaal was aldus de schrijver 'Koninglijk geordonneert'. Tussen de penanten hadden 'de beroemste Meesters' festoenen van allerlei soorten bloemen geschilderd, 'en tusschen dezelve hongen zeer fraeye op de wyze als Lusters geschilderde Zinnebeelden, welke met honderden Ligten gegarneerd waren'. In het midden van de builoftszaal stond een tafel 'in de vorm van een dubbel kruis', met daarop het dessert van suikerwerk. Dit was in de vorm van meerdere tempels, oude adellijke kastelen, gebouwen en bloemperken, met de wapens van het bruidspaar erin. De ondergrond was 'op een zo cierlijke en konstige wijze bestrooit, dat het voor de allerfraeyste met de naeld geborduurde Tapijten niet behoefde te wijken'. Vier andere tafels in de zaal boden plek aan 110 gasten. In de twee zijvleugels stonden lange tafels met tempels, waarschijnlijk ook van suikerwerk, die betrekking hadden op het huwelijk. Voor de glazen waren 'differente zoorten' geschilderde chassinetten geplaatst. Mogelijk hadden de schilders ook daar een aandeel in. De gevel van het paleis was verder verlicht en had 'fraeye Decoratien', die betrekking hadden op het huwelijk. Mogelijk had Dier Tange verder een rol in de aankleding van de tafels en de ramen.

In 1771 vertrok Matthijs Dier Tange uit Den Haag – hij verruilde de hofstad voor Salem in Amerika. Vanaf 1775 vervolgde hij zijn loopbaan in de koloniën

Essequebo en Demerary in Nieuw-Guinea. Noë Colla en zoon werden daarop op 25 februari 1771 aangesteld tot 'behangers van des Graaffelijkheydswerken tot de Departementen van het stadthouderlijk quartier, stallen en gevolgen en de Capelle'.[55] Abraham Deel was in 1758 zijn vader opgevolgd als vaste leverancier van de Grafelijkheidsgebouwen. Noch met Colla, noch met Deel zijn contracten bekend, en ook hier was dus sprake van een verband als 'preferred supplier', eerder dan een vast dienstverband met bijbehorende beloning.

Samen met de Domeinraad boog de Hofcommissie zich in de jaren 1780 over de vraag hoe er verder op de personeelskosten bezuinigd kon worden. Ondanks de prijsafspraken met de kamerbehangers kwam de Hofcommissie in 1782 tot de conclusie dat 'er een aanmerkelijk voordeel en grote nuttigheid voor zijn Hoogheids dienst, zouden ontstaan ingeval er een bekwaam persoon onder de naam van *valet de chambre tapissier* op een vast jaarlijks tractement wierd aangesteld' […], 'voor al het daags behangerswerk zowel binnen als buiten Den Haag'.[56] Op 10 april werd een voorstel daartoe gedaan in de vergadering. Kamerheer Van der Heiden,[57] die lid was van de Hofcommissie, besprak het voorstel met Willem V, die het goedkeurde. De Hofcommissie had ook al een kandidaat in gedachten: Fredrik Scharff (ca. 1741-1809). Er zijn geen sporen van zijn werk gevonden vóór 1782, jaarrekeningen uit de periode 1766-1782 ontbreken helaas. Waarschijnlijk was deze Fredrik een relatie van de leverancier 'A. Scharff', die in 1782 damasten leverde en behangerswerk uitvoerde.[58] Volgens de Hofcommissie was er in ieder geval 'een ondervinding van eenige jaren dat den Behanger Scharff daartoe de vereischte qualiteiten bezit'. Ook hiermee stemde Willem V in. Scharff werd per 1 september 1782 aangesteld als 'tapissier suivant la cour' op een jaarloon van f 400,-, waaronder f 50,- voor zijn 'wijn en ontbijt'. Zijn reiskosten mocht hij apart declareren, evenals f 1,- per dag wanneer hij buiten Den Haag werkte. Er werd een instructie opgesteld voor de nieuwe hoftapissier, waarvan meerdere kladversies bewaard bleven.[59] Scharff mocht zelf geen meubelen leveren, maar diende alleen op order van de Intendant-generaal meubelen in andere winkels te kopen en te verwerken. De Intendant-generaal was zijn opdrachtgever, en zonder diens toestemming mocht hij geen 'wercken of arbeid' ondernemen. Interessant is dat hier in eerste instantie 'kamerheer' stond in plaats van Intendant-generaal, wat werd doorgestreept. In een eerdere versie van de instructies stond nog dat ook de kasteleins Scharff opdrachten konden geven. Beiden werden geschrapt ten gunste van de intendant-generaal. Ondanks deze afspraken lijkt het erop dat in de praktijk ook de controleurs van de Domeinraad en de Rekenkamer een rol speelden in de opdrachtgeving. Scharff moest net als Dier gespecificeerde rekeningen opstellen, zonder verzamelposten, zodat gecontroleerd kon worden waar, wanneer en met hoeveel knechten hij gewerkt had. Daarnaast diende hij samen met de conciërges de rekeningen van andere meubelleveranciers op

juistheid te controleren. Tussen 1782-1790 diende Scharff vele rekeningen in, die samen neerkwamen op f 12.651,-.[60] [Bijlage 5: 4.2]

4.3.2 De herinrichting van het Stadhouderlijk kwartier vanaf 1767

De inrichting van de Oranjepaleizen werd gemoderniseerd in de aanloop naar het huwelijk van Willem V in 1767, zodat de bruid in ieder paleis over een eigen appartement kon beschikken. In het Stadhouderlijk kwartier werden daartoe de voormalige vertrekken van het Naturaliënkabinet en de bibliotheek op de tweede etage gebruikt. De verzamelingen waren in 1766 al overgebracht naar een speciaal daartoe aangekocht pand aan het Buitenhof en de vertrekken werden heringericht door de Erven Dier & comp. Zij kregen f 2.710,- betaald voor arbeidsloon en leverantie van meubelen. Ongetwijfeld verwerkten zij daarvoor de stoffen geleverd door Dirk van der Meulen uit Amsterdam, die maar liefst f 10.092,- kreeg voor 'geleverde syde Stoffen tot het meubileeren der vertrekken op 't stadhouderlijk hoff welke tot hier toe bibliotheecq en rariteytkabinet syn geoccupeert geweest'. Ook de kastelein deed inkopen voor de inrichting, maar diende hiervan helaas alleen een verzamelstaat in.[61]

In januari 1767 werd opdracht gegeven de vrijgekomen vertrekken ten spoedigste te veranderen in een appartement voor de prinses, wat nieuwe uitgaven noodzaakte. Voor deze en de andere wijzigingen werd een memorie opgesteld door de controleur van de Grafelijkheidswerken, generaal Jacob Pierlink. Net als De Lage voor hem was militair Pierlink een ingenieur, die vooral belast was met onderhoud aan de gebouwen. Hij vervaardigde evenwel de tekeningen voor de interieurwijzigingen. Pierlink raamde de benodigde aanpassingen op f 22.170,-, een bedrag dat door de behangerskosten en de stoffen samen alleen al overschreden zou worden.[62] De uitgaven aan de architectuur kwamen steeds op rekening van de Rekenkamer van de Grafelijkheidswerken, terwijl uitgaven voor meubelen uit de privékas van Willem V bekostigd werden.

Dit zou de laatste grote vernieuwing zijn waarin de Erven Dier & comp. een aandeel hadden. Zij kregen in 1767 f 12.300,- betaald voor leveranties en arbeidslonen aan kamerbehangsels en meubelen voor het nieuwe appartement. Stoffen daartoe werden ditmaal geleverd door Essaie Gillot, voor bijna eenzelfde bedrag als een jaar eerder: f 11.442,-. Hieronder waren weer meubeldamasten en taf, maar ook zijde, moir en goudleer.[63] Het is zeer lastig na te gaan waar deze behangsels geplaatst werden of voor welke meubelen ze gebruikt werden. Van het Stadhouderlijk kwartier bestaat een inventaris uit 1763 en vervolgens een uit 1796, opgemaakt nadat de stadhouderlijke familie gevlucht was.[64] Een vergelijking tussen beide wordt bemoeilijkt doordat er in de tussenliggende periode meerdere wijzigingen aan het interieur plaatsvonden. Zo liet Wilhelmina in 1775 de bespanningen in haar audiëntiekamer alweer vervangen door geborduurde behangsels, mogelijk van eigen hand.[65] In de inventaris van

1796 worden de wandbespanningen niet allemaal beschreven. Bovendien nam de stadhouder ook goederen mee op zijn vlucht naar Engeland. Voor een aantal vertrekken valt informatie te halen uit de *Guide ou nouvelle description de La Haye et de ses environs*, uitgegeven in 1785, die een korte beschrijving van de appartementen geeft.

De erven Dier kregen nu concurrentie van de andere grote behangers in Den Haag: Deel en Colla. Via Colla werden als hierboven beschreven wandtapijten besteld voor de antichambre van de prinses. Een veel kleinere leverantie door hem van geschilderd papierbehang à f 114,- in oktober 1767 was wellicht bedoeld als tijdelijk behangsel, zo vlak voor de komst van het paar naar Den Haag. Abraham Deel had een veel kleiner aandeel in de werkzaamheden: hij leverde een Chinees behangsel en papierbehangsels, het is onbekend voor welke vertrekken. Verder werd bij Horrix voor f 1.525,- aan meubelen gekocht, waaronder tafels en commodes. Andere meubelleveranties werden gedaan door de kabinetwerkers Theodoor Borneman (1735-1798), Johan Hendrik Nöhr (ca. 1711-1790) en Anthony Sardijn (1723-1809). Uit Parijs kwamen enkele klokken, door bemiddeling van de ambassadeur van de Republiek, Mattheus Lestevenon van Berkenrode (1715-1797).[66]

De beeldhouwers Cornelis Engenraam en Anthonij Lannoij vervaardigden het snijwerk tot een *lit d'ange*, wat ongetwijfeld door Dier behangen zal zijn. Mogelijk is dit ledikant te zien op een tekening, nu bewaard bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (inv.nr. VE-1419). [afb. 4.12-4.13] In 1773 verzocht prinses Wilhelmina namelijk de Raad om middelen tot een aanpassing van haar slaapkamer, door een alkoof te plaatsen, waarbij een tekening overlegd werd. De Raad ging akkoord. De betreffende tekening toont een plan voor een alkoof in de stijl van de jaren 1770. Het ledikant daarin is versimpeld weergegeven, maar geeft enig idee van de stijl: een ronde hemel met afhangende gordijnen over een bed met hoofd- en voeteneind. In de *Guide* (1785) wordt het ledikant van de prinses echter beschreven als een 'lit en pavilion à la turque'. [afb. 4.3 en 4.6] Dit type ledikant werd juist overdwars tegen de muur geplaatst (in tegenstelling tot het ledikant op de tekening) en had een rugstuk en zijstukken op gelijke hoogte, omsloten door lijstwerk. In de inventaris van 1796 werd het ledikant hier omschreven als een 'groot extra fraai coepel ledikant behangen met rood en wit lampas'.[67]

Wat de prinses van haar nieuwe vertrekken vond, is uit haar eigen woorden niet bekend. In ieder geval vielen de meubelen van Horrix in de smaak, want Wilhelmina zou in de volgende jaren regelmatig aankopen bij hem doen.[68] Over de rest was zij wellicht minder tevreden, gezien de vele wijzigingen die zij naderhand liet aanbrengen. Wat behangerswerk betreft, zouden de prinses zich vanaf nu voornamelijk wendden tot Deel en zoon, en de Fransman

Jacques Rogier. De aanpassingen werden nog niet voldoende geacht door het prinselijk paar. In 1768-1769 werd op verzoek van Willem V een nieuwe eetzaal gecreëerd in de kamer die vrij was gekomen door het vertrek van het kantoor 'van 's lands gemeene middelen'. Pierlink vroeg de Raad om toestemming tot 'het approprieeren van voors. kamer provisioneel met een eenvoudige lambris, een chambranle voor de schoorsteen met een ruwe kast op deselve, waarover het papier geplakt konde worden, etc.'[69] Bij alle aanpassingen zien we hetzelfde patroon: de stadhouder en zijn vrouw dienden een verzoek in bij de Raad, die na goedkeuring de controleur opdracht gaf tot uitvoering. De controleurs stelden een begroting op en voerden de regie over de uitvoering.

Wilhelmina als opdrachtgeefster

Terwijl Willem V niet blijk gaf van veel interesse voor de kunstnijverheid, trad zijn echtgenote meer naar voren als opdrachtgeefster en stond bekend om haar goede smaak. De eerste jaren na haar huwelijk deed Wilhelmina nog geen grote aankopen bij behangers. In 1775 gaf zij voor het eerst een opdracht aan een behanger om een nieuw behangsel te maken van klaproosrood en wit 'satinade'. De bestemming is onbekend. De stof werd betrokken bij de 'fabrikant Muller' te Amsterdam. Abraham Deel kreeg dat jaar driemaal betaald: f 394,17,-, f 247,- en f 145,13,-. Dit was ongetwijfeld voor het vervaardigen van het behangsel, de bijbehorende gordijnen en draperieën, zitmeubelen en het leggen van het Smirnaas tapijt, geleverd door de firma Laufman en Lenferink te Amsterdam voor f 512,15.[70] In 1775 kocht Wilhelmina verder een fauteuil en 26 'kamerstoelen' bij de Haagse kamerbehanger Jacques Rogier voor f 105,-.[71] Het volgende jaar schafte Wilhelmina een ameublement aan bij Deel voor Het Loo, voor f 1.479,7,-. De stoffen daartoe werden nu geleverd door Dirk van der Meulen te Amsterdam voor f 1.109,-. Bij Rogier kocht ze dat jaar nog 12 stoelen 'met toebehoren' voor f 364,17,-.[72] Wilhemina bleef trouw aan Rogier en Deel, en gaf hun jaarlijks kleinere opdrachten. Echt grote opdrachten blijven uit – waarschijnlijk omdat die via de Hofcommissie liepen. Alleen in 1787 kreeg Deel nog f 634,14,- betaald, terwijl Van der Meulen stukken lustrine leverde voor f 504,-, waarschijnlijk voor hetzelfde, onbekende project.[73]

Naast de prinses gaven overigens de gouvernantes van de prinselijke kinderen opdrachten aan kamerbehangers voor met name nieuwe ledikant-behangsels voor de kinderen en voor henzelf.

4.3.3 1789-1790 De vernieuwing van het Stadhouderlijk kwartier

Al vanaf de jaren 1770 waren er plannen voor een nieuwe vleugel ter verbetering van het Stadhouderlijk kwartier op het Binnenhof. Hiermee zou onder meer het gebrek aan representatieve ruimte in het paleis opgelost kunnen worden. Architect Friedrich Ludwig Gunckel (1748-1835), voormalig assistent van Pieter de Swart, kreeg in 1776 opdracht om ontwerpen daartoe te maken.

Op 25 februari 1777 werden zijn plannen goedgekeurd en kon de bouw aanvangen. Die zou veel vertragingen kennen.[74] Pas in maart 1782 stelden Gunckel en C.J. van de Graaff – die als controleur generaal de eindverantwoording aflegde – een memorie op de voor inrichting van de representatieve zalen op de bel-étage.[75] Die betrof vooral de wanden en werd erg summier beschreven. Voor de stoffeerders was er weinig werk: alleen de eerste zijkamer diende met 'fraaije tapijten' behangen te worden en twee kleinere kabinetten met 'rijke stof'. Voor de verschillende eetzalen had men geschilderde behangsels in gedachte, terwijl de vestibule, de grote eetzaal en de danszaal houten betimmeringen kregen naast marmer en stucwerk. [afb. 4.11]

Pas vanaf 1789 werd er daadwerkelijk een begin gemaakt met de inrichting van de zalen. Toen het huwelijk van prinses Louise in 1790 aangekondigd werd, was er sprake van enige paniek, omdat ondanks de grote uitgaven de bel-étage nog maar provisorisch was aangekleed. Een nu verdwenen memorie van maart 1790 door architect Gunckel noemde nieuwe werkzaamheden voor maar liefst f 53.000,- om de vleugel geheel gereed te maken.[76] Colla en zoon zouden de belangrijkste leverancier zijn voor de meubilering, en declareerden in de periode 1789-1792 in totaal f 16.788,7,- voor leveranties en werkzaamheden verricht voor de 'Eerste of Bel etage'. Abraham Deel leverde voor f 2.657,6,0 aan nieuwe ameublementen, en Scharff nog voor f 2.547,-. Mogelijk was dat laatste bedrag toch vooral voor onderhoud aan het oude kwartier. Daarnaast was nog enige concurrentie van de Haagse stoelenmaker Albert Eeltjes (1751-1836), die voor 491 pond fauteuils en canapés leverde, 'met derzelver toebehoren', dus bekleed.[77]

Het is zeer lastig te achterhalen waaruit het aandeel van Colla en de andere behangers nu precies bestond. Het gebrek aan onderliggende rekeningen in het archief van de Hofcommissie laat zich hier sterk voelen. Op basis van de summiere aantekeningen bij de ordonnanties op de betalingen valt een aantal dingen te zeggen. Gezien het feit dat architect Gunckel een aantal betalingen goedkeurt, mag aangenomen worden dat hij een rol speelde in de keuze van de aankleding. In hoeverre de stadhouder zijn oordeel velde, is niet te achterhalen.

Tot het behangerswerk behoorde in ieder geval de aankleding van de kabinetten, waarvoor men als gezegd 'rijke stof' in gedachten had. In maart 1790 kreeg Van der Meulen f 3.695,- betaald voor stoffen: karmozijnrode lampas, lustring en rolarmozijnen 'tot behangzels, gordijnen en stoelen tot ameubileering van de drie anti-chambres'.[78] Daaronder waren twee canapés en twaalf armstoelen met snijwerk in de tweede antichambre, geleverd voor 242 pond door beeldhouwer W. de Wit uit Den Haag.[79] De derde antichambre werd uiteindelijk niet met de rode stoffen bekleed, maar met een 'Chineesch behangsel'.[80] Volgens een nu verloren gegane memorie was de stof, waarmee ook de acht armstoelen en ramen bekleed waren, van geborduurd satijn met groene (celadon) banden.[81] Een bezoeker van het huwelijksfeest schreef: 'De drie

voorzalen waren prachtig behangen met schoone vloertapijten belegd en met honderden waskaarsen op kristallen kroonen en armen verlicht'.[82] De muziekzaal en de 'geschilderde galerij' hadden gordijnen van geel damast met blauwe ornamenten en gele zijde glasgordijnen eronder, terwijl de kleine eetzaal groen damasten gordijnen had. De damasten werden geleverd door de Amsterdamse firma Meyer en Roeters, voor f 7.877,-.[83] De stoffen voor de belangrijkste ruimten werden dus niet door Colla geleverd. Mogelijk vielen onder zijn leverantie de vele meubelen, zoals de tientalen witgeschilderde rieten stoelen, en de aankleding van de tweede etage met de slaapvertrekken.

In de kleinere vertrekken lagen vloerkleden, de meeste 'Brabants'. Deze tapijten werden mogelijk geleverd door de firma Piat Lefebvre en zoon uit Doornik, die in 1789 het ruime bedrag van f 4.131,15,- ontving voor tapijten 'in de appartementen in het Stadhouderlijk kwartier'.[84] Zij vormden een concurrent voor Colla, want zij kregen in 1790 betaald 'voor het decoreren van het groot cabinet, op het vernieuwde Stadhouderlijk kwartier, f 6.750,-'.[85] Daarvoor beschilderden en versierden zij het pleisterwerk en de bossering, en leverden tapijtwerk voor de wandvakken.[86] Deze aankleding is nog aanwezig. [87]
Het vertrek wordt tegenwoordig gebruikt als ministerzaal.

Louise trouwde op 14 oktober 1790 in Den Haag met Karel Georg August, erfprins van Brunswijk-Wolffenbüttel (1766-1806). De nieuwe vleugel van het Stadhouderlijk kwartier was net op tijd klaar. Wilhelmina was na de eerste feestelijkheden in de nieuwe vleugel overigens tevreden over de aankleding: 'tout le monde trouve que cela s'arrange au mieux dans la nouvelle gallerie'.[88]

4.3.4 1791: Het Oude Hof nieuw ingericht

In 1791 trouwde prins Frederik met Wilhelmina van Pruisen (1774-1837). Het paar betrok daarna een appartement in het Oude Hof. Wilhelmina schreef in een brief aan prinses Louise over de nieuwe inrichting: 'En montant par l'escalier derrière la maison on arrive d'abord a une anti-chambre que les jeunes époux auront en commun: elle est ornée d'anciens tableaux qui seront renouvellés; à droite on arrive à l'appartement de la Princesse. On entre d'abord dans une seconde anti-chambre, tapissée de beau papier d'arabesques'. Dit papier was een geschenk van prinses Louise; Wilhelmina vond het 'réellement charmant'. 'De là on arrive à la chambre de présence meublé de damas de trois couleurs; on vient ensuite à la chambre à coucher qui est très grande'. Het ameublement van het naastgelegen kabinet moest nog uitgezocht worden. De prins had een appartement tot zijn beschikking bestaande uit twee opeenvolgende kamers, waarvan de eerste behangen was met het eerder genoemde groene 'papier des Indes'. De tweede kamer had een effen papierbehang. Hier kon Frederik zijn schilderijen en prenten ophangen. Verder had de prins nog een groot kabinet,

klein kabinet en garderobe tot zijn beschikking. We kunnen hieruit concluderen dat het papierbehang zijn plek had veroverd als modieuze wandbekleding. De prinses was tevreden over de inrichting, waarvan zij eerder gesteld had dat het budget te klein was om er een aangenaam en modieus vertrek van te maken. 'We zullen zien wie er gelijk krijgt', schreef zij, daarmee aangevend dat de Raad de plannen wel aan haar voorlegde maar dat zij ook een zekere autonomie had bij de uitvoering daarvan.[89]

4.3.5 Beschouwing

De werkzaamheden aan het Stadhouderlijk kwartier en het Oude Hof vormden maar een deel van het vele behangerswerk dat in de tweede helft van de achttiende eeuw voor de Oranjes werd uitgevoerd. Ook op de andere verblijven – vooral Huis ten Bosch, Het Loo, Leeuwarden en Breda – werden continu werkzaamheden uitgevoerd. Het zou echter te ver voeren die allemaal in detail te bespreken. In ieder geval is duidelijk geworden dat de Oranjes bij voorkeur met dezelfde kamerbehangers werkten, waardoor een paar families een monopolie op de opdrachten konden krijgen. Die regisserende rol die zij daarbij hadden naar andere leveranciers toe, zal in de praktijk vermoedelijk groter zijn geweest dan de paar aanwijzingen die hier besproken werden. Ook al werd geprobeerd door middel van Instructies afspraken te maken over prijzen, toch kostte de continue herinrichting van de paleizen – door afwezigheid, achterstallig onderhoud, feestelijkheden en de wens om steeds een passend interieur tot de beschikking te hebben – nog afgezien van het gebruikelijke onderhoud duizenden ponden per jaar. Daarbij blijken Willem V en Wilhelmina niet geheel zeggenschap te hebben over de inrichting van het Stadhouderlijk kwartier: alle wijzigingen werden voorgelegd aan en goedgekeurd door de Raad. Alleen wat zij uit de privékas bekostigden konden zij geheel zelf bepalen.

4.4 Casus: Wandbespanning voor nieuwe regentenkamer Fundatie van Renswoude, Delft

Terwijl in Den Haag geen snipper trijp overbleef van de vele leveranties aan het hof, zijn er op andere plekken wel trijpbehangsels bewaard gebleven. In het huis gebouwd voor koopman en burgemeester Dirk Semeyns van Loosen (1696-1757) te Enkhuizen, bevinden zich nog twee kamers bespannen met donkerrood velours uit 1742. In de collectie van het Amsterdam Museum is een kamer bewaard in Louis XV-stijl met trijpbehang uit het midden van de achttiende eeuw (inv.nr. KA 2895). En in de collectie van het Centraal Museum Utrecht bevindt zich het oorspronkelijke trijpbehangsel uit het huis Janskerkhof 16 te Utrecht, dat gebruikt werd voor een reconstructie van het behang in dit pand. In het geval van de regentenkamer van het Fundatiehuis te Delft

(het huidige Oude Delft 49) heeft zowel het trijpbehang als de bijbehorende rekening de tand des tijds doorstaan. Dat is ook de reden waarom gekozen werd deze kamer als casus hier te behandelen.

In 1754 overleed Maria Van Duyst van Voorschoten (geb. 1662), vrijvrouwe van Renswoude. [afb. 4.15] Zij liet haar fortuin na aan de drie door haar gestichte weeshuizen in Utrecht, Den Haag en Delft, met de uitdrukkelijke wens om daarmee veelbelovende weesjongens een technische opleiding te geven. Daartoe werden er in deze drie steden door de respectievelijke regenten nieuwe fundatiehuizen gesticht, waar de jongens konden worden gehuisvest en onderwezen. De regenten gingen na gezamenlijk overleg voortvarend te werk. De drie besturen kozen elk voor een andere architect en een verschillend ontwerp. In Delft kochten de regenten een huis en pakhuis op de Oude Delft, dicht bij het weeshuis.[90] Deze panden werden in 1756 afgebroken om plaats te maken voor het nieuwe Fundatiehuis. Het ontwerp werd opgedragen aan de stucwerker Joseph Bollina (voor 1685-1760). De van oorsprong Italiaanse Bollina werkte sinds 1732 in Delft. Zijn bestekken voor de 'timmeragie', vensters, deurkozijnen en het metselwerk werden in de vergadering van 17 februari 1756 goedgekeurd door de regenten.[91] Een aantal van zijn tekeningen bleef bewaard. [afb. 4.16-4.17] Bollina zou verder de uitvoering van de bouw overzien.

Hij kocht de benodigde materialen in en vervaardigde stucwerk voor de gang en de representatieve kamers. De eerste steen kon al op 10 juli 1756 gelegd worden, maar pas drie jaar later was het huis zo ver gereed dat het ingericht kon worden. In november 1759 betrokken de binnenvader en -moeder en de uitverkoren jongens het nieuwe Fundatiehuis, al gingen de werkzaamheden daarna nog even door.

Voor de regenten en overmoeders was elk een vergaderkamer bedacht. De regentenkamer of 'salet', zoals die indertijd genoemd werd, kreeg een brede marmeren schoorsteenmantel met stucwerk erboven. In een weelderige lijst met rocaillemotieven maakte Bollina een voorstelling van Minerva die drie putti aanschouwt, met verwijzingen naar kunst en wetenschap. Het plafond bestaat geheel uit stucwerk met rocaille lijsten. De voorstelling in het midden toont een zittende vrouw met ooievaars en putti. De regenten kozen er in hun vergaderzaal dus voor om de functie van de kamer uit te drukken in het stucwerk. Dat liet de ruimte vrij om de wanden een meer modieuze invulling te geven. De kamer kreeg rondom een lambrisering in houtkleur. Deze elementen zijn te zien op de doorsnede van de kamer getekend door Bollina, grotendeels zoals ze zijn uitgevoerd. De wandinvulling liet hij open, zoals gebruikelijk. Voor de wandbekleding kozen de regenten voor een karmozijnrode trijp met grote bloempatronen. Helaas hebben de regenten hun overwegingen omtrent de inrichting van hun kamer niet opgetekend in de notulen.

De kamer van de overmoeders kreeg een overeenkomstige indeling met een marmeren schoorsteenmantel met stucwerk erboven, een lambrisering en een stucwerk plafond. De kamer van de overmoeders werd behangen met113 ellen geschilderd kamerbehangsel à 24 stuivers de el. Wie de schilder was, of hoe dit behangsel eruitzag, is onbekend. Dit behangsel is verdwenen.

De bespanning in de regentenkamer en die voor de kamer van de overmoeders in het Fundatiehuis werd geleverd door kamerbehanger Leendert Zwaanshals. Zwaanshals werd in 1717 te Delft geboren als zoon van Cornelis en Maria Overgauw.[92] Hij trouwde op 19 augustus 1742 met Adriana Jacoba Stembor (1719-1780). Adriana had voor haar huwelijk een eigen winkel: zij was lid van het koopmansgilde van 1740 tot 1742. Het is niet bekend waarin ze handelde. Adriana woonde op de Koornmarkt, en Leendert vanaf hun huwelijk ook. Hij schreef zich in 1743 voor het eerst in bij het koopmansgilde. In 1747 verhuisde het echtpaar naar de Oude Delft. De archieven van het koopmansgilde zijn incompleet, maar in ieder geval in de jaren 1751-1753, 1757-1758, 1762 en 1768 was Zwaanshals hoofdman van het gilde.[93] Over zijn werkzaamheden als kamerbehanger is slechts bekend wat hij voor de regenten van de Fundatie uitvoerde. Vanaf begin jaren 1760 tot aan zijn overlijden in 1786 werkte Zwaanshals als makelaar te Delft, en voerde hij mogelijk geen behangerswerk meer uit.[94]

Zwaanshals verschijnt al in 1756 op de rekeningen van het Delftse weeshuis, wanneer hij voor f 846,9,0 aan beddengoed en dekens levert.[95] Voor de regentenkamer leverde Zwaanshals in 1759 117,5 ellen 'allerbest fijn carmosijn turcx Fluweel' van 68 stuivers de el (totaal f 399,10,-). Hij liet daarvan 28 banen stof bedrukken, evenals 18 losse stoelbladen, voor 2 stuivers per stuk.[96] De stoelen werden niet door Zwaanshals geleverd, maar door de Delftse stoelenmaker Willem Cornaal voor in totaal f 30,-. Daarnaast leverde Philip Thibout nog 12 stoelen voor f 16,-.[97] De stoelen zijn niet bewaard, maar in de voorkamer van het huis bevindt zich inderdaad een rood bedrukt behangsel. Bij de restauratie van het pand in 2002-2004 door de huidige eigenaar, Vereniging Hendrick de Keyser, werd dit behang van de muur gehaald en daarbij bleek dat er maar één serie spijkergaten aanwezig was, die precies aansloot bij de gaten in de stof. In de notulen van de Fundatie wordt geen melding gemaakt van een vernieuwing van het behang hier.[98] We mogen dus aannemen dat dit het behangsel van Zwaanshals is.

De kosten voor het bedrukken (f 4,60) waren zeer gering in verhouding tot de prijs van de stof. Zwaanshals speelde ongetwijfeld een adviserende rol in de keuze voor het patroon. Dit vertoont een middenbaan met grote bloemen en vruchten waaronder ananassen, met aan weerszijden een bloemenrank van eveneens grote bloemen en vruchten tegen ellipsen. [afb. 4.18-4.19] Dergelijke patronen met grote bloemen en slingerranden waren vanaf de jaren

1740 populair.[99] De bespanning vult het wandvak geheel, van lambrisering tot plafond, en is over deuren en kasten heen gespannen, zonder gebruik van passement. De stof werd gedoubleerd met linnen en met klauwspijkertjes en touw opgespannen. De nadruk lag op de rijke uitstraling van de stof en de kunst voor de behanger was om de stof zo te plaatsen dat het een ononderbroken geheel leek.

Opvallend genoeg wordt in het Rijksmuseum een rood velours behangsel bewaard met exact hetzelfde patroon (inv.nr. BK-16458). [afb. 4.20] Deze wandbespanning is afkomstig uit Huis Het Relaer te Heino (Overijssel).[100] Dit huis werd in 1911 herbouwd in neorenaissancestijl. Eén mogelijkheid is dat dit behang daarvoor nieuw werd aangeschaft. Een aantal trijpfabrieken, waaronder de Hengelosche trijpweverij NV, gebruikte vanaf eind negentiende eeuw originele trijpwalsen om oude patronen opnieuw te drukken.[101] Dit patroon zit echter niet als wals in de verzameling van de Hengelosche trijpweverij, nu bewaard in techniekmuseum Oyfo te Hengelo.[102] In de catalogi van de fabriek met patronen uit 1907 en 1914 is het evenmin te vinden.[103] Alleen toekomstig technisch onderzoek naar de kleurstoffen zal kunnen uitwijzen of het hier om een twintigste-eeuws behangsel gaat of om een hergebruikt ouder behangsel.

Zwaanshals vervaardigde nog andere meubelen voor het nieuwe Fundatiehuis. Voor de regentenkamer maakte hij bijpassende rode belkoorden. In 1759 leverde hij twee groene ledikanten met bedden voor de binnenvader en -moeder voor f 225,2,14. In 1761 volgde ten slotte nog een 'japonse deken', voor f 15,-, waarschijnlijk bestemd voor de binnenvader.[104] Daarna komt Zwaanshals niet meer op de rekeningen voor.

4.5 Louis le Houx en de komst van 'Fransche behangers' naar Holland

In de tweede helft van de achttiende eeuw was er in de Republiek een kleine groep behangers werkzaam die zich aan het publiek presenteerden als 'Fransch behanger': Jean Baptiste Joseph Desmons, François Letellier, Pierre le Dantu, Jean-Matthijs Chaisneux, zijn schoonzoon en opvolger François Emanuel Heupgen, de neven Pierre Guillaume Gosselin en Louis le Houx, Jacques Rogier en Joseph Cuel. Dit gezelschap wist in ieder geval in Amsterdam een prominente plek te verwerven.

Reinier Baarsen sprak in zijn artikel over de Franse behangers de hoop uit dat in de toekomst meer documenten naar boven zouden komen met betrekking tot de behangers.[105] Dankzij de voortgaande digitalisering van archieven kan er inderdaad meer over hen gezegd worden – al levert de nieuwe informatie ook weer nieuwe vragen op.

De eerste 'Fransch behanger' die zich als zodanig presenteerde was Jean-Baptiste Joseph Desmons. Desmons werd in 1738 geboren te Seclin onder Lille als zoon van Louis François en Marie Marguerite Mallat.[106] In 1769 presenteerde hij zich aan het publiek met een advertentie, zijn eerste en enige. [Adv. 55] De activiteiten die hij aanbood – 'om alle soorten van Meubelen te maken, als Bedstoelen, Leuningstoelen, en alles wat tot het meubileren van een Huis behoort' – waren op zich niet nieuw voor Amsterdam. Er zijn tot nu toe geen klanten van hem gevonden, en het is maar de vraag hoe lang Desmons zijn behangersactiviteiten voortzette. In 1772 trouwde hij te Amsterdam met Marie Jeanne la Roux uit Luik.[107] Bij de opmaak van hun testament in 1774 was Desmons inmiddels gevestigd in de Herenstraat, maar nu als Franse kramer. Hij gaf op nog geen f 2.000,- te bezitten.[108] In 1781 ging Desmons failliet en werd een inventaris van zijn boedel opgemaakt. In de 'Franse winkel' kon men voornamelijk kledingaccessoires kopen, zoals kant, linten en hoeden. Er waren nog maar een paar behangerswaren te vinden: een ledikant, ledikantbehangsels, en wat oud behangselpapier. De crediteurenlijst toont dat Desmons vooral in het buitenland en bij andere Franse firma's in Amsterdam inkocht.[109]

De volgende behanger die zich presenteerde als 'Fransch' is een tot nu toe onbekende naam: François Letellier (1730-na 1779). Waarschijnlijk deed hij dit in een poging nieuwe klanten aan te trekken, want Letellier verruilde in 1779 zijn winkel in de Kalverstraat tegen een woning 'op het Water over de Papenbrug boven de Zeilenmaker'. [Adv. 83] Letellier was afkomstig uit Dieppe en sinds in ieder geval 1761 aanwezig in Amsterdam.[110] In 1763 trouwde hij de Amsterdamse Helena Cabareux.[111] Hij woonde toen nog in de Leidsestraat, maar in een advertentie uit 1774 noemde Letellier zich 'bedde- en behangzelwinkelier in de Kalverstraat'. [Adv. 72] Over zijn werkzaamheden is niets meer bekend dan dat hij wissels had uitstaan met J.S. Morelon te Brussel en Jan Pieter Koch te Amsterdam.[112] Na 1779 wordt niets meer van hem vernomen.

Pierre le Dantu werd in 1753 te Parijs geboren als Jean René Pierre, zoon van Nicolas le Dantu en Geneviève Richard, koopvrouw in lijnwaad. Na het vroegtijdig overlijden van zijn vader werd Pierre vanaf 1761 opgevoed door de wijnhandelaar Gabriel Matheu. Over zijn opleiding zijn verder geen gegevens bekend, maar in de akte van voogdij komen een paar interessante namen voor die mogelijk van invloed zijn geweest op zijn latere carrière: Jean Gabriel Pillou, voormalig *marchand mercier*, en Nicolas Louis Frère, intendant van de Marquise de Péligrae.[113] Mogelijk vestigde hij zich eind jaren 1770 in Amsterdam, want een 'tantu in de regeliersdwarsstraat' komt in 1779 voor als crediteur in de failliete boedel van een behangerswinkel.[114] Later was Le Dantu gevestigd op de Herengracht, en vanaf 1784 in de Kalverstraat. Hier verhuurde hij twee gemeubileerde kamers [Adv. 95, Adv. 104] In 1784 trouwde Le Dantu in

Amsterdam met Jeanne Chapuis van Lausanne.[115] In twee advertenties uit 1785 en 1788 beschreef hij zijn werkzaamheden als 'Dezelve houd Magazyn, maakt, koopt, verkoopt en verhuurd alderhande Meubilen, Ledikanten, Beddens, Matrassen, Tapyten, Stoffen, en alles wat tot Ameublementen behoort, na de nieuwste smaak en tot een civiele prys'. [Adv. 126] Daartoe behoorden ook 'allerlei soorten van Uitlandsche Tapyten'. [Adv. 109] In 1785 adverteerde hij een 'superbe Ameublement tot een Zaal', dat bestond uit 12 stoelen, 6 armstoelen, een canapé en een haardscherm. De meubelen waren goud met wit geschilderd, 'met fraai Beeldwerk en vergulde Spykers, in de nieuwste Smaak', en bekleed met rood en wit zijdedamast. Er hoorden vier glasgordijnen bij van dezelfde stof. [Adv. 109] Mogelijk verkocht hij dit voor een particulier. Het is de vraag of Le Dantu het ameublement kwijtraakte, want een jaar later adverteerde hij met een loterij van 'precieuse meubelen'. [Adv. 117] Ook in 1786 kreeg Le Dantu een partij gegoten kachels vanuit Frankrijk, die hij aanprees als 'zeer geschikt om in Vertrekken of Apartemente geplaatst te worden'. [Adv. 121-122] Na 1800 vinden we 'P. Le Dantu & Comp.' achter het Stadhuis, waar zijn huis dienst doet als veilinghuis. Van Le Dantu zijn geen klanten bekend.

In Den Haag noemde alleen Jacques Rogier zich 'Fransch behanger'. Rogier was afkomstig uit Carpentras, waar hij rond 1750 geboren moet zijn. Hij trouwde in 1775 te Den Haag, en werd toen 'tapissier' genoemd en *valet de chambre* [kamerdienaar] van het 'Franse hotel' in Den Haag.[116] Dit was de ambtswoning van de ambassadeur van Frankrijk aan de Prinsessegracht. Eén mogelijkheid is dat Rogier in het gezelschap van een Franse ambassadeur meekwam naar Den Haag. Bij de doop van twee van zijn kinderen traden in ieder geval de kinderen van de toenmalige ambassadeur, de hertog van Vauguyon, als peetouders op, evenals de kinderen van de Spaanse ambassadeur Herreira.[117] Rogier vestigde zich na zijn huwelijk in de Hofstraat, maar had ook een pand aan het Plein, naast het Logement van Amsterdam. Hier verhuurde hij volgens zijn advertentie uit 1776 kamers. [Adv. 76] In 1775 werd Rogier lid van het Sint-Jozefsgilde, en in 1777 van het Sint-Crispijnsgilde. Vanaf 1775 is hij ook te vinden als leverancier van het stadhouderlijk hof: in dat jaar leverde hij verschillende zitmeubelen voor Het Loo en een fauteuil voor prinses Wilhelmina. Nu is prinses Wilhelmina op een aantal portretten afgebeeld zittend op een grote fauteuil. Wellicht moeten we aan een dergelijk exemplaar denken, gezien de hoge kosten van f 203,-. [afb. 4.21-4.22] In de jaren 1779-1782 leverde Rogier verschillende meubelen voor prinses Louise, waaronder een ledikant. In 1782 keerde het fortuin van Rogier waarschijnlijk: in dat jaar brandde het Franse hotel af. Twee jaar later verhing Rogier zich in het nieuwe Franse hotel.[118] Een oorzaak werd niet gegeven, maar datzelfde jaar vertrok de ambassadeur uit Den Haag. In 1786 verkocht Rogiers weduwe de winkel, waardoor we een beeld krijgen van de goederen waarin hij handelde: 'nieuwe

gesneede Stoelen, Foutuys, Canapées en Vuurscherme, nieuwe Tapyten, Papiere, Yseren en andere Ledikanten, Mahony, en andere Tafels, Porcelein en Schilderye'. [Adv. 116] Ook Rogier verkocht dus complete ameublementen. Opvallend is de vermelding van porselein en schilderijen.

Net als Letellier was de uit Brussel afkomstige Jean Matthijs Chaisneux (ca. 1734-1792) al langer in Amsterdam aanwezig voor we voor het eerst van zijn werkzaamheden horen. Zijn loopbaan verliep een stuk succesvoller. Chaisneux trouwde in 1762 met de eveneens uit Brussel afkomstige Marie Alexis Cromogen.[119] Zij woonde al langer in Amsterdam en ontbond kort voor het huwelijk het handelsgenootschap dat zij in 1757 gesloten had met de broers Louis en François le Conte. Waarin zij handelden, is onduidelijk.[120] Bij hun huwelijk woonde het echtpaar op de Prinsengracht en waren zij nog beneden de f 2.000,- gegoed, maar in 1766 stelde Chaisneux een zaakwaarnemer aan, wat aangeeft dat de handel groeide. Hij mocht Willem Barnaart te Haarlem tot zijn klanten rekenen.[121] In 1776 kocht Chaisneux voor f 9.300,- een huis met erf en twee gevels, genaamd de Vergulde Kerkkroon, op de Prinsengracht. In 1791 verzekerde hij dit huis voor f 16.000,-.[122] De inboedel moet toen dus zo'n f 6.700,- waard zijn geweest. Daarnaast bezat Chaisneux nog een tuin met opstallen gelegen op het bolwerk Sloten, die hij verhuurde en die in 1791 voor f 6.500,- verkocht werd.[123] Datzelfde jaar overleed Chaisneux en werd zijn boedel geveild. Op 18 en 19 oktober vond de verkoping plaats van zijn magazijn: 'een groote partij superbe en precieuse goederen; bestaande in magnefieke Coupel- en Veld-ledikanten met zijde en andere Behangsels, dito Canapées en Fauteuils, stoelen, beklede bergères en rust-bedden, capitale Mahonie houte schuif- en geschilderde Veld-tafels, fraaije ingelegde secretaires en Comodes met Marmeren bladen, gladhouten en geschilderde Toiletten, Speel-tafels, vergulde Penant-tafels met marmeren bladen, Pendules en Tafel-Horlogien, Spiegels, vergulde Kroonen en Branches, Smirnse en schotse tapijten, Zijde en andere Glas-gordijnen, catoene en wolle Dekens, Kasten met glazen en andere deuren, Garderobes met vele andere goederen meer'. [Adv. 135]

De zaak van Chaisneux werd voortgezet door zijn schoonzoon, François Emanuel Heupgen (1766-na 1808), die zich ook als 'Fransche behanger' presenteerde. Hij was afkomstig uit 'Gesquecat' bij Mons en woonde voor zijn huwelijk bij meester hoedenmaker Jean Valette. Kort na het overlijden van Chaisneux trouwde Heupgen met zijn dochter Louise. Hij verplaatste de winkel naar de Warmoesstraat. Zijn advertentie uit 1792 spreekt van 'Canapées, Ottomane, Bergères, Poolsche rust-bedden, à la Duetresse, Stoelen en leuning-stoelen'. [Adv. 134]. In de jaren daarop zou hij een paar maal verhuizen naar andere panden in de Warmoesstraat. Net als de andere 'Fransche behangers' vermelden zijn advertenties expliciet dat hij magazijn hield. Mogelijk hield dit

in dat hij een groter aantal meubelen kant-en-klaar op voorraad had dan zijn Hollandse collega's.

In het jaar dat Heupgen zijn winkel opende in de Warmoesstraat was een andere Franse behanger daar juist gestopt: Pierre Guillaume Gosselin. Gosselin was afkomstig uit Dieppe, waar hij in 1743 geboren werd als zoon van tapissier Louis Guillaume (1714-1797) en Marthe le Houx.[124] In 1770 is hij in Amsterdam te vinden, waar hij trouwde met Marie Françoise Fallet uit Rouen.[125] Later dat jaar stelde hij een zaakgelastigde aan.[126] Woonde hij bij zijn huwelijk nog in de Stilsteeg, in 1774 was hij verhuisd naar de Sint Luciënsteeg en vanaf 1776 had hij zijn winkel in de Warmoesstraat. [Adv. 74] Bij zijn eerste testament in 1771 gaf Gosselin op beneden de f 2.000,- gegoed te zijn, in 1788 was zijn vermogen gegroeid tot de categorie onder de f 8.000,-.[127] Als executeurs benoemde hij nu naast zijn neef Louis le Houx de kooplieden Charles Changuion en Jean Baptiste Desseny de Fonteny, en Arnold Johannes van Brienen.[128] In 1777 leverde Gosselin een *lit à la polonaise* bekleed met rood barcan voor f 340,- aan het echtpaar Hendrik en Filisitina Willink, samen met een beddetafeltje met zijde gordijn (à f 6,10,-).[129] In 1775 leverde Gosselin meubelen voor f 336,- aan Jacques Verlé en comp. te Amsterdam.[130]

In de jaren 1785-1788 adverteerde Gosselin regelmatig. De belangrijkste informatiebron over zijn waren zijn dan ook de advertenties. Gosselin importeerde porseleinen kachels uit Rouen, ongetwijfeld met hulp van zijn vader, die zich daar inmiddels gevestigd had.[131] Tot het overlijden van Gosselin senior in 1797 bleven zij met elkaar handelen. In 1785 kocht de stad Amsterdam een kachel bij Gosselin.[132] Naast kachels adverteerde hij regelmatig kant-en-klare ameublementen bekleed met damast. De vraag is of hij ook deze importeerde. Zijn advertenties tonen verder een breed assortiment: 'Schutten en Vuur-Schutten van alle grootens, Spreijen en Voeten-Dekens van Catoen en geborduurd en geschikt op zyn Engelsch; fyne Wolle en Zyde Dekens; differente Soorten van Ledikanten, Meubels, Spiegels, Girandoles verguld, Schilderyen en Prenten, Modellen van diverse Meubels, Leuning-Stoelen, Comodes, &c. Dagelyks in zyn Magazyn te zien'. [Adv. 113] Zijn laatste advertentie was als enige in het Frans. [Adv. 125]. In 1792 is Gosselin verhuisd naar een woning in de Oudemanhuispoort. Datzelfde jaar vestigde hij zich te Breda, waar hij voornamelijk in laken handelde. In 1796 was er weer een 'kamerbehanger Gosselin' op het Rokin te Amsterdam gevestigd, maar het is niet duidelijk of dit Pierre Guillaume was, die het volgende jaar overleed.[133]

Het is duidelijk dat Gosselin in zijn bedrijf geholpen werd door familieleden; verschillende neven kwamen daarvoor over naar Amsterdam. Eén van hen was Louis Rémi le Houx (1757-1825), die uiteindelijk zelf een succesvolle behangerszaak opende in Haarlem. In 1785 werd hij lid van het Haarlemse

Comansgilde (koopmansgilde) als 'behanger'.[134] Dat jaar vestigde hij zich waarschijnlijk in de stad, en in 1786 trouwde hij daar met Agneta van Oosterom.[135] In 1786 werd hij ook lid van het Sint Lucasgilde. Dat laatste ging trouwens niet soepel: Le Houx weigerde in eerste instantie lid te worden. De kwestie kwam zelfs voor de burgemeesters waarop hij in 1786 alsnog lid werd.[136] Uit deze eerste jaren dateert een aantal advertenties van Le Houx, die ons verder informeren over zijn werkzaamheden.[137] De winkel bevond zich eerst op de Groote Kroft of Groenmarkt, en vanaf 1787 in de Groote Houtstraat, 'over de Paardesteeg'. Zijn eerste advertentie uit 1786 vermeldde dat 'LOUIS LE HOUX, Koopman en Fransche Behanger, op de groote Krogt of Groenmarkt te Haarlem, adverteerd, dat hy heeft ontvangen een Assortiment van fraaije Meubelen naar de nieuwste smaak, en Modellen voor groote Ameublementen, neemt aan alle Meubelen die vereischt worden in Vertrekken, zo voor de Stad als Buiten-Plaatsen, men vind by hem alle soorten van gemaakte Meubelen, tot civiele pryzen'. [Adv. 118] Inderdaad werd hij voor een belangrijke buitenplaats ingeschakeld, namelijk Welgelegen van de Amsterdamse bankier Henry Hope. Deze opdracht wordt verder besproken in § 4.6. Le Houx verkocht waarschijnlijk meubelpapier van de Amsterdamse behangselmaker Pierre Jacques Bourier, aangezien de vrouw van Le Houx aanwezig was bij doop van het jongste kind van Bourier.[138] In 1792 nam Le Houx de zaak van Gosselin in Amsterdam over, terwijl hij ook zijn eigen winkel in Haarlem voortzette. In 1811 bood hij de Amsterdamse winkel met inventaris te koop aan; daaronder bevonden zich nog 'twee groote Rouaansche kachels, met colonnes'. In 1814 overleed Le Houx.[139]

De laatste Fransman die zich als 'Fransch behanger' in de Republiek vestigde was Joseph Cuel in 1792. Zijn werkzaamheden vormen het onderwerp van het volgende hoofdstuk en worden hier niet verder besproken.

4.5.1 Frans tegenover Hollands

Het is verwonderlijk dat de eerste sporen van 'Fransche behanger' pas vanaf de jaren 1770 duidelijk worden, terwijl de mode in de Republiek zich al veel eerder op Frankrijk richtte. In de Republiek waren al langer Franse *tapissiers* gevestigd. Het is opvallend dat de besproken groep nu ook in notariële akten als 'Fransch behanger' wordt aangeduid – blijkbaar was de term volledig ingeburgerd, op dezelfde manier als 'Franse kramers' al sinds de zeventiende eeuw voorkwamen. Maar wat onderscheidde hen nu van andere behangers?

Meer nog dan andere behangers lijken de Fransche behangers in goederen te hebben gehandeld die zij niet zelf vervaardigden: girandoles, tafels, schilderijen en kachels. In tegenstelling tot de Hollandse behangers adverteren zij nadrukkelijk met een magazijn, waarin deze meubelen op voorraad waren tegen veelal vaste prijzen.

De grote aantrekkingskracht van deze groep lag waarschijnlijk in de directe toegang tot Franse producten en daarmee de laatste mode. Dat gegeven benadrukken de behangers zelf althans in hun advertenties. Gosselin bood naast de uit Rouen ingevoerde kachels, naar eigen zeggen 'superbe nieuwe Behangzels voor Cabinetten en Zaalen, die nooit te Amsterdam te zien zyn geweest'. [Adv. 124] Le Dantu adverteerde 'allerlei soorten van Uitlandsche Tapyten' en een partij ijzeren kachels die rechtstreeks uit Frankrijk kwam. Ook uit andere documenten wordt duidelijk dat deze groep vele handelscontacten onderhield met Frankrijk. Heupgen en Cuel voerden zitmeubelen in, die zelfs nog in Amsterdam in elkaar gezet moesten worden. (zie § 1.1.2) Cuel verkocht Franse spiegels, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, en meubelen van de Brusselse meubelmaker Chapuis. De zaakvertegenwoordiger van Gosselin, Adrianus Fievez dit de Malines (1750-1819), zette vanaf 1782 een eigen zaak in Utrecht op als meester kamerbehanger en 'maître de papier peints'. Fievez kocht papierbehang in bij de firma's Deyrieu frères te Lyon[140] en Zuber & Cie te Rixheim.[141] Op zijn rekening voor kasteel Hardenbroek uit 1792 komen een Frans spiegelglas voor en tapisserie voor taboeretten, besteld in Parijs.[142] In vergelijking met de Hollandse behangers adverteerden de Fransche behangers vaker met het verhuren van kamers in hun huizen.

Onderling had deze groep waarschijnlijk meer contact met elkaar dan nu zichtbaar is. Zo wordt in de advertentie waarin Le Dantu zijn verkoop aankondigt, ook Fievez dit de Malines genoemd. [Adv. 117] Dat wil niet zeggen dat de Franse behangers niet met Hollandse ambachtslieden werkten. In ieder geval Cuel werkte samen met de Amsterdamse meubelmaker Carel Breytspraak jr. (1769-1810).

Waarom deze mensen zich juist in de Republiek vestigden, wordt in sommige gevallen iets duidelijker. Terwijl de één – Gosselin, Cuel, Le Dantu, Rogier – meteen een goed uitgeruste winkel opende, daartoe waarschijnlijk geholpen door familie, begonnen anderen – Letellier, Le Houx, Chaisneux, Fievez – eerder als behanger in andermans winkel, voor zij een eigen zaak begonnen. Niet alle Fransche behangers wisten hun status om te zetten in financieel succes, zoals gezien bij Desmons en Letellier.

4.6 Casus: Paviljoen Welgelegen, Haarlem

Hoewel een aantal Franse behangers dus een belangrijke klantenkring moet hebben gehad, is er weinig bekend over hun uitgevoerde werk. De enige die nog met een bestaand interieur in verband kan worden gebracht, is Louis le Houx.

In 1788 verwierf Le Houx een belangrijke klant: Henry Hope (1735-1811). De van oorsprong Engelse Hope was een telg uit de bekende bankiersfamilie, die zich in Amsterdam had gevestigd en zijn fortuin vergaard had met staatsleningen aan verschillende Europese vorsten. Tussen 1785-1789 liet Hope te Haarlem een buitenplaats bouwen, Welgelegen genaamd, voornamelijk om zijn kunstverzamelingen te huisvesten en gasten van de bank stijlvol te kunnen ontvangen. Aan de inrichting werd nog doorgewerkt tot in 1792. Het gebouw was een bezienswaardigheid in de stad en werd veelvuldig in prent gebracht. Geheel in de geest van de Verlichting was Welgelegen ook te bezoeken; men kon een biljet verkrijgen bij de bank van Hope in Amsterdam. Bezoekers werden toegelaten tot de muzieksalon, de drie schilderijengalerijen en de bibliotheek op de eerste verdieping.[143] [afb. 4.24-4.27]

De buitenplaats verving een eerder huis. In 1769 kocht Henry Hope de hofstede Welgelegen te Haarlem voor f 14.000,-, inclusief enig meubilair voor f 500,-. Daaronder waren twee grote spiegels, vier ledikanten 'met groen behangen', 18 stoelen met lage ruggen en een rustbank.[144] Hope gebruikte Welgelegen als zomerverblijf, terwijl hij in de volgende jaren steeds meer grond opkocht rondom de hofstede. Pas in oktober 1785 diende hij een aanvraag in bij het stadsbestuur van Haarlem tot de bouw van een nieuwe buitenplaats, stellende dat hij zich 'meer en meer' wilde vestigen in Haarlem, 'en ten dien einde zig gaarne van een gemakkelijk gebouw wilde voorzien'.[145] De aanvraag ging vergezeld van een tekening van de nieuwe voorgevel van ruim 200 voet aan de kant van het Haarlemse Hout. Deze vleugel herbergde de genoemde schilderijenzalen. Aan de kant van de Dreef kwam hier hoeks een tweede vleugel op, zodat een L-vorm ontstond. In de Dreefvleugel bevonden zich de privé-vertrekken, verspreid over de begane grond en de bel-étage.

De tekening is niet gesigneerd en over de architect van Welgelegen is dan ook veel gespeculeerd.[146] Meerdere personen lijken een rol gespeeld te hebben bij de totstandkoming van het ontwerp: de consul van Sardinië, Michel baron de Triquetti (1748-1821), een buurman en vriend van Hope, en de architecten Jean-Baptiste Dubois (1762-1851), Leendert Viervant (1752-1801) en Abraham van der Hart. Van der Hart lijkt in dit opzicht de interessantste: aan hem zijn betalingen bekend over de periode 1785-1790 voor in totaal ca. f 9.831,-.[147] Dit komt overeen met de bouwperiode en inrichting van Welgelegen. Hieruit mag geconcludeerd worden dat in ieder geval de bouw onder zijn leiding werd uitgevoerd.

Hope kon overigens maar kort van zijn nieuwe buiten genieten. In 1792 vluchtte hij als Oranjegezinde naar Engeland nadat het Franse leger Breda innam en de dreiging van een Franse invasie werkelijkheid was geworden. Het volgende jaar keerde hij terug, om in 1794 definitief naar Engeland te vluchten. De familie Hope verkocht Welgelegen in 1808 'presque tout meublé' aan Lodewijk Bonaparte, koning van Holland.[148]

4.6.1 De bijdrage van Le Houx

Juist uit de bouwtijd van Welgelegen zijn vijf betalingen aan Louis le Houx te vinden in de journalen van Hope & Co.[149] Zoals eerder gezien bij de firma van Van Eys te Leiden (§ 3.3), liet Henry Hope grotere betalingen door de bank uitvoeren. Op 31 oktober 1788 werd er namens hem f 844,17,- betaald aan Adam Rubing, zijn secretaris, om Le Houx mee te betalen.[150] In mei-juni 1790 werden nog vier rekeningen van Le Houx betaald van respectievelijk f 1.446,17,-, f 300, f 1.400 en f 1.500.[151] Het totaal kwam daarmee op f 4.044,-. Het kan niet anders of deze betalingen hielden verband met de nieuwe buitenplaats te Haarlem.

Wat voerde Le Houx nu uit? Ging het om de leverantie van nieuwe meubelen, het herstofferen van oude (die Henry Hope overnam van zijn neef Adrian Hope),[152] of het behangen van kamers? Aanvullende papieren bronnen over de bouw en inrichting van Welgelegen zijn schaars: de rekeningen van Le Houx en andere ambachtslieden bleven niet bewaard, evenmin als enige correspondentie van de eigenaar.

Een aanwijzing is te vinden in twee andere betalingen van Hope & Co aan stoffenhandelaar Dirk van der Meulen en Soonen te Amsterdam. Deze betalingen vonden namelijk plaats vóór die aan Le Houx. De eerste betrof een bedrag van f 780,- voor niet nader genoemde goederen, betaald op 15 april 1788, naar factuur van 12 maart.[153] De tweede betaling was op 30 april 1790, 'voor sijden stoffen' ter waarde van maar liefst f 4.742,-, volgens de kwitantie en rekening van februari van dat jaar.[154] Gezien de data en het feit dat Le Houx de enige kamerbehanger is die in de kasboeken voorkomt, lijkt het aannemelijk dat hij degene was die de stoffen verwerkte.

Verdere aanwijzingen voor wat er door Le Houx uitgevoerd werd komen van de volgende eigenaar – koning Lodewijk Bonaparte – en uit het bouwhistorisch onderzoek, verricht voor de restauratie van Welgelegen tussen 2007-2009. In januari 1809 bezocht Daniel Guicherit, de door de koning aangestelde intendant, Welgelegen. Hij vergeleek daarbij de inventaris opgesteld door de conciërge met wat hij aantrof. Deze inventaris is de enige die een beeld geeft van hoe Henry Hope Welgelegen had ingericht.[155] Helaas noteerde de conciërge alleen de roerende goederen – over de wandbekleding zegt de inventaris nauwelijks iets. In een brief van 8 januari 1809 schrijft Guicherit aan de Intendant-generaal Twent dat de inrichting zich in een slechte staat bevond.

Jarenlange leegstand en vocht hadden de wandbespanningen van papier en stof aangetast, en de meubelen waren 'in het algemeen erg oud en gebruikt'. Er waren volgens hem slechts drie Smirna-tapijten die ermee door konden. Het beddengoed was nog wel goed.[156] Interessant is dat Guicherit in een kast stoffen (*Indiennes* en zijde) aantrof, bedoeld om de meubelen mee te herstellen, evenals franje van zijde en katoen en koperen ringen.[157]

De tweedeling in de betalingen – 1788 en 1790 – hield hoogstwaarschijnlijk verband met de inrichting van de twee verschillende vleugels. In mei 1789 constateerde een bezoeker dat de schilderijenzalen nog leeg waren, terwijl hij in de Dreefvleugel de verschillende vertrekken kon benoemen.[158] De Dreefvleugel was dus eerder klaar. De schilderijenzalen in de Houtvleugel waren in ieder geval in mei 1790 ingericht, volgens het reisverslag van natuurwetenschapper George Forster (1754-1794).[159] In de Dreefvleugel bevonden zich de woonvertrekken. Alle ruimten kregen een betimmering, een stucplafond en linnen valgordijnen. In sommige ruimten was binnen de betimmering plek voor een bespanning of papierbehang. Bij het bouwhistorisch onderzoek voor de restauratie van Welgelegen in 2007 kwamen drie papierbehangsels tevoorschijn, die uit de bouwtijd dateren en daarmee mogelijk door Le Houx geleverd zijn. [afb. 4.28-4.30]

Uit de inventaris van 1809 blijkt dat voor de bespanningen hier niet alleen zijde gebruikt werd. Hope had blijkbaar een grote voorkeur voor sits of *Indienne*, die we terugvinden op veel meubelen in de slaap- en gastenvertrekken. Het zijde was terug te vinden in drie slaapkamers op de begane grond. De grootste daarvan had een *lit en tombeau* in een alkoof, waarvan de gordijnen eveneens van zijde waren. [afb. 4.31] De slaapkamer daartegenover had een ledikant met kolommen, met een zijden behangsel. Een derde kamer had een eenvoudiger bed met singels, dat met zijde behangen was. In de Houtvleugel was het gebruik van zijde voorbehouden aan de schilderijenzalen en de muziekzaal. Ten slotte waren er op deze verdieping nog acht armstoelen bekleed met zijde en hoezen van geruit linnen, verdeeld over twee kamers achter de bibliotheek.

Gezien de grote hoeveelheden zijde gebruikt voor de bel-étage en het feit dat de meubelen hiervoor nieuw vervaardigd werden, is het zeer waarschijnlijk dat dit het werk van Le Houx was.

De bezoeker betrad de bel-étage via de muzieksalon, die zich op de zuidwesthoek bevond. [afb. 4.27; 4.32-4.33] Met zijn ovale vorm is de muzieksalon een opvallend vertrek. De salon heeft vier nissen en twee ramen tussen blauwe panelen gevuld met wit stucwerk, die een toog van stucwerk dragen. In de kroonlijst slingeren bladermotieven van stuc zich rond panelen geschilderd door Jacques Kuyper (1761-1808) uit Amsterdam. In 1809 waren de nissen behangen met effen blauwe zijde en gordijnen van gebrocheerde

zijde.[160] Voor de ramen hingen valgordijnen van grauw linnen met overgordijnen van gebrocheerde zijde. Op de prent van Hermanus Schouten uit 1792 van Welgelegen, getekend 'naar het leven' volgens de kunstenaar, zien we hier echter dubbele rode gordijnen. [afb. 4.25] Er stonden vier canapés en acht stoelen bekleed met zijde. Er waren nog zes taboeretten bekleed met fluweel.

De canapés en fauteuils bleven bewaard, hun hoezen van gestreept tijk niet. De bijpassende stoelen die vandaag de dag in het vertrek staan, zijn in de twintigste eeuw bijgemaakt. De taboeretten die nu in de salon staan, zijn in een afwijkende Louis XVI-stijl uitgevoerd en horen mogelijk niet hier thuis. In iedere nis stond één van de halfronde canapés met snijwerk dat aansloot bij de decoratie van de wanden. Uit kleuronderzoek is gebleken dat het snijwerk crèmewit was geschilderd op een blauw fond, aansluitend bij de muurpanelen. De canapés waren bekleed met zijde, behalve de achterkant van de ruggen, die bekleed was met een wollen stof met blauwcrème ruitmotief.[161] Opvallend is dat het snijwerk op de zijkant bij één van de vier canapés geheel doorloopt, en bij de andere drie niet. [afb. 4.34-4.35] Wellicht werd dit ene meubel als model gebruikt. Het is waarschijnlijk dat Forster ondermeer de muziekzaal bedoelde toen hij schreef: 'Die Zimmer sind zum Teil sehr reich, aber ohne Geschmack moblirt, mit Zierrath uberladen, und die Stuhle mit altmodigem Damast uberzogen, der fatal aussieht'.[162]

Op de salon volgden de drie schilderijenzalen. Hier stonden in 1809 in de twee kleinere zijzalen elk twee canapés en twaalf stoelen en in de middenzaal twaalf armstoelen en vier taboeretten, alle met zijde. De oorspronkelijke bekleding van deze zitmeubelen was een groene zijde. De stoelen hadden elk een tijken beschermhoes.[163] In Welgelegen worden twee sets zitmeubelen bewaard, die in de schilderijenzalen lijken te horen. Eén ameublement (P107 en P109 - zijzalen) bestaat nu uit 4 canapés, 8 armstoelen en 16 stoelen, het andere (P 108 - middenzaal) uit 4 taboeretten, 4 armstoelen en 8 stoelen. [afb. 4.36-4.37] Hoewel deze aantallen niet geheel overeen komen met de aantallen genoemd in de inventaris van 1809, passen de ameublementen bij de vertrekken in vorm en decoratie. De ruggen sluiten in de hoogte precies aan op de lambrisering. De canapés, fauteuils en stoelen van P107 en P109 hebben daarbij snijwerk op alle regels in de vorm van krullende acanthusbladeren, dat aansluit bij de decoratie op de schoorsteenmantels in de zijzalen. Daarnaast hebben de canapés op de hoeken dubbele poten, net als op de wangen van de mantels hier. [afb. 4.38] De overeenkomst in decoratie van het ameublement P 108 met die in de middenzaal is minder evident.[164]

De vraag is nog waar de meubelen betrokken werden: in Frankrijk of Holland? Uit de betalingen blijkt niet dat ze bij Le Houx gekocht werden, maar er zijn evenmin betalingen aan meubelmakers aangetroffen. In de literatuur is de consensus dat alle zitmeubelen van Welgelegen Hollands werk zijn.[165]

De banken van de muzieksalon vertonen zeker een aantal kenmerken – de vorm, de getorste poten, de rozetten op de huizen – die doen denken aan het werk van Franse meubelmakers als George Jacob (1739-1814) en Jean-Baptiste-Claude Sené (1747-1803), en decoraties die al voorkomen op de prenten van Jean-François de Neufforge (1714-1791). [afb. 4.39] De uitvoering is echter minder verfijnd dan bij Franse meubelen uit deze tijd. Een ander argument is dat de verschillende ameublementen op maat zijn gemaakt voor de betreffende zalen. De canapés van de muziekzaal passen precies in de nissen, en het snijwerk in de vorm van arabesken op de kap- en zitregels sluit bovendien aan bij de decoratie in de zaal. De schoorsteenmantels in de schilderijenzalen werden in Holland gemaakt: Hope had het gele marmer (*Giallo di sienna*) sinds 1784 in bezit.[166] Het lijkt meer voor de hand liggend dat de decoraties in Holland onder leiding van Van der Hart op elkaar afgestemd werden. Van der Hart zou deze werkwijze later hanteren bij Huis Barnaart. (Zie § 5.3) Zowel op de stoelen uit de schilderijenzalen als de taboeretten in de muzieksalon zijn merktekens te zien bij de huizen: gebeitelde Romeinse cijfers. De zitmeubelen uit de salon hebben dit niet. Een dergelijke markering kon aangebracht zijn nadat de romp was vervaardigd, zodat deze uit elkaar gehaald kon worden voor bewerking door de beeldsnijder. De markering kan ook zijn aangebracht om de stoelen in onderdelen te kunnen transporteren en later pas te monteren. Verder aanwijzingen voor een maker werden niet gevonden.

Waarschijnlijk heeft Le Houx meer werk voor Hope uitgevoerd op Welgelegen. Hope betaalde in 1788 en 1791 verschillende malen voor de invoer van goederen uit Rouen, waar Le Houx vandaan kwam. Het ging om (venster)glas, spiegelglazen, marmeren tafelbladen en 'kramerij'.[167] Het is niet ondenkbaar dat de kamerbehanger hier een coördinerende rol in speelde.

4.6.2 Beschouwing

De kamerbehanger van Welgelegen was naar alle waarschijnlijkheid Louis le Houx, die zich een aantal jaren eerder in Haarlem vestigde als 'Fransche behanger'. Hij voorzag hoogstwaarschijnlijk de muzieksalon en de ameublementen van de schilderijenzalen van stofferingen. Of hij ook de zitmeubelen leverde, is niet duidelijk. Het is goed mogelijk dat Le Houx via zijn zakenrelaties in Frankrijk Hope van zaken voorzag die niet gewoonlijk tot de stiel van de behanger behoorden, zoals vensterglas en marmeren bladen. Dit bevestigt het beeld dat het vooral de veelzijdigheid en het netwerk was waarmee de 'Fransche behangers' zich onderscheidden van hun Hollandse collega's.

4.7 Casus: De salons van Huis Kops te Haarlem

In het Rijksmuseum bevindt zich een laat achttiende-eeuws vertrek dat uit Haarlem afkomstig is: een volledige salon met betimmeringen en stofferingen die een bijzonder fraai voorbeeld vormen van de overgangsstijl van neo-classicisme naar empire, de zogenoemde 'Kopskamer'. [afb. 4.42-4.43] De salon werd tussen 1793-1797 ingericht voor de koopman, regent en kunstverzamelaar Willem Philip Kops (1755-1805). [afb. 4.40] Het maakte deel uit van de verbouwing die Kops vanaf 1790 liet uitvoeren door Abraham van der Hart aan zijn huis aan de Nieuwe Gracht te Haarlem. Alleen het stucplafond ging verloren. Het belang voor dit onderzoek ligt erin dat de stoffering van deze salon in zijn geheel bewaard bleef: de zitmeubelen met hun stoffering, haardschermen, wandbespanningen, gordijnen met draperieën en een vloerkleed. In het Centraal Museum te Utrecht worden verder een set van acht stoelen (inv.nrs. 6762/001-008) en twee stel gordijnen met kappen (inv.nr. 6763) bewaard die ook uit dit huis komen.

De familie Kops behoorde tot de kring van welgestelde doopsgezinde handelaren in Haarlem die onderling nauwe contacten onderhielden door handel en huwelijk. Willem Philip Kops was in eerste instantie koopman: hij zette de fabriek in lijnwaden en andere stoffen voort die hij in 1776 erfde van zijn vader. De stoffen werden verhandeld door heel Europa. In 1781 trouwde hij Cornelia de Wolff (1763-1820). Kops had een grote belangstelling voor de kunsten. Hij was zowel lid als directeur van de Haarlemse Teekenacademie en bracht een belangrijke schilderijcollectie bijeen. Zijn 'kunst-kabinet' met tekeningenverzameling maakt nu deel uit van het Teylers Museum te Haarlem. Net als de andere doopsgezinden was Kops daarnaast actief in zowel het verenigingsleven als stadsbestuur. In 1790 erfde Kops het huis aan de Nieuwe Gracht (huidig nr. 74) na het overlijden van zijn moeder. Daarop vatte hij waarschijnlijk het plan op het huis te verbouwen en moderniseren. Hij schakelde daarvoor architect Van der Hart in, die een paar jaar eerder al de buitenplaats Wildhoef te Bennebroek voor hem verbouwde. [168]

Van der Hart ontwierp een nieuwe indeling voor het huis, waarbij op de begane grond de representatieve zalen kwamen. De bewaard gebleven kamer is de voormalige 'tweede Antichambre'. Vanuit de vestibule kon men rechts een eerste zijkamer in, die toegang gaf tot de tweede. Via een tussenruimte of de centrale gang kwam men in de achterliggende zalen, een eetkamer en een grote salon. [afb. 4.41] De tweede antichambre trad men binnen door dubbele deuren. De deuren zowel als de wanden hebben lijsten met snijwerk met klassieke motieven, die witgeschilderd zijn op een grijsblauwe ondergrond. Naast de deur en de schoorsteenmantel op de korte zijde rechts zijn wandvakken met een vergulde omlijsting gevuld met zijden bespanningen met

bijpassende randen van gebrocheerde zijde. De andere lange zijde heeft twee ramen met zijden gordijnen onder kappen, eveneens met dezelfde gebrocheerde randen, en spiegels boven penanttafels. In de kamer stonden een canapé, twee haardschermen, vier armstoelen en twaalf stoelen, bekleed met dezelfde zijde als van de wanden en gordijnen. Van de andere vertrekken in het huis aan de Nieuwe gracht bleef vrijwel niets bewaard.

Bij gebrek aan rekeningen of andere documentatie – alleen het bestek van Van der Hart en enkele plattegronden zijn bewaard – is niet bekend wie dit ameublement leverde. De meubelen zijn voor zover bekend niet gemerkt. De enige aanwijzing voor een maker is wellicht het merk van drie kruisjes op de hoezen, dat mogelijk naar het stadswapen van Amsterdam verwijst en daarmee naar een Amsterdamse herkomst. De hoezen zijn echter niet origineel. [afb. 4.44] De bestudering van dit ensemble wordt verder bemoeilijkt doordat de kamer en de stofferingen meermaals gewijzigd zijn. Tot 1906 bleven de meubelen in het huis aan de Nieuwe Gracht, daarna werden ze verkocht via veilinghuis Fredrik Muller te Amsterdam. Daarbij verscheen een veilingcatalogus, waarin gelukkigerwijs een aantal foto's is opgenomen van de kamer op zijn oorspronkelijke plek.[169] De kamer werd verkocht aan Jean van den Broek d'Obrenan (1860-1912), die ze in zijn huis Bezuidenhout 62 in Den Haag plaatste. Daarbij werden de betimmering en de stoffering van de wanden en gordijnen gewijzigd. In 1945 kon het Rijksmuseum de kamer kopen van zijn erfgenaam. Sinds 1962 staat de kamer opgesteld in het museum.[170]

4.7.1 De stofferingen van de salon

De stof waarmee de wandvakken en de meubelen zijn bekleed is een blauwe zijde met een patroon van griffioenen, putti en bloemen in een mand. [afb. 4.45] In de bijpassende rand van gebrocheerde zijde zijn vergelijkbare motieven verwerkt tegen een blauwe achtergrond. Aan de onderkant van de wandvakken heeft de border een breed patroon van laurierbladeren en aan de bovenkant een smaller met kettingmotief. Bijzonder is dat de rand zowel in een horizontale als verticale versie bestaat, en beide nog gespiegeld. De rand is dus specifiek bedacht voor het omkaderen van meubelen. Op de hoeken bevinden zich nog aparte motieven van rozetten in een kader die er apart op zijn genaaid. Desondanks waren er voor de behanger moeilijkheden om een dergelijk bestaand patroon aan te passen aan een kamer, wat hier te zien is. Zo zijn bij de wandpanelen de verticale randen verschoven ten opzichte van elkaar, en zijn de rozetten in de hoeken over de patronen van de horizontale band geplaatst.

De meubelen van de Kopskamer – een canapé, vier armstoelen, acht stoelen en twee haardschermen – zijn van wit en blauwgrijs beschilderd beukenhout. De conische poten van de zitmeubelen eindigen in een knop met bladeren. De zitregels en dorpels van het rugraam zijn gedecoreerd met een gestoken

vlechtband met rozetten. De rugstijlen zijn gecanneleerde Toscaanse colonetten. De fauteuils hebben op een huis met geribde decoratie en vaasvormige stutten met gedraaide cannelures onder de armleggers met kussentje. De armleggers sluiten met acanthusbladeren aan op de ruggen. De wangen van de canapé zijn bekleed. [afb. 4.46-4.47; 4.48]

De zitmeubelen en haardschermen zijn bekleed met dezelfde blauwe zijde en randen. De breedte van de randen bepaalde de hoogte van de zitting en rug bij de zitmeubelen, die *à carreau* [vierkant] gestoffeerd werden. De randen hadden zelfs ingeweven afwerkingen, zodat een passement in feite overbodig was. Dit werd wel toegevoegd. Bij de manchetten op de canapés en fauteuils en bij de ruggen van de stoelen is echter een rand met een wit in plaats van blauw fond gebruikt, met een afwijkend bloemmotief.

Ook de gordijnen zijn vervaardigd van dezelfde zijde als de wandvakken. Zij zijn aan één zijkant en de onderkant afgezet met dezelfde gebrocheerde rand als van de wandvakken, plus een klosfranje. Hun vallen, bestaande uit een geplooid middendeel met zijvallen, zijn van dezelfde gefigureerde zijde als op de zitmeubelen, weer omkaderd met de gebrocheerde zijden rand en de klosfranje. Opvallend genoeg is deze rand soms met wit dan met een blauw fond. Dit is niet symmetrisch aangebracht en roept de vraag op of we hier te maken hebben met een keuze van de tapissier of met een latere wijziging. Uit foto's blijkt namelijk dat de vallen ingekort zijn.[171] [afb. 4.52-4.53]

4.7.2 De eerste antichambre

De meubelen uit het Centraal Museum stonden waarschijnlijk in de eerste antichambre, die toegang gaf tot de Kopskamer. Het is duidelijk dat de ameublementen bij elkaar horen door de overeenkomsten in uitvoering en passement, evenals de herkomst. Door de eenvoudiger uitvoering – de Utrechtse stoelen hebben alleen beklede zittingen, met deels effen zijde – en de drie bijbehorende gordijnen komt de eerste antichambre in aanmerking. De gordijnen zijn gemerkt met '16-5/6-1797'.[172] Waarschijnlijk werden beide ameublementen pas in 1797 geleverd.

De acht stoelen in het Centraal Museum hebben een opengewerkte rug met gecanneleerde Toscaanse zuiltjes en opengewerkte zitregels. [afb. 4.55] Hoewel ongebruikelijk, zijn daar meer voorbeelden van bekend. In de collectie van het Rijksmuseum bevindt zich een armstoel (BK-NM-11186) met een vergelijkbare rug en open zitregels met vaasjes. [afb. 4.56] Het motief komt verder voor bij een set stoelen van de Parijse meubelmaker Jean-Baptiste-Claude Sené (1784-1803).[173] [afb. 4.57] De stoelen zijn bekleed met een effen blauwe zijde. De randen zijn gemaakt van gebrocheerde zijde, met witte patronen van gestileerde bloemen, vlinders en vogels op een blauw fond. De passementen van de stoelen zijn zeer vergelijkbaar met die van de zitmeubelen in de Kopskamer. De stoffen zijn erg versleten, maar de zittingen hebben hun oorspronkelijk rechte vorm

behouden. Door de vorm en werkwijze is het denkbaar dat ze door dezelfde kamerbehanger zijn bekleed als het ameublement van de Kopskamer.

De bijbehorende gordijnen, zonder kappen, zijn van dezelfde blauwe zijde. In tegenstelling tot de gordijnen van de Kopskamer zijn ze geheel omzoomd met de gebrocheerde zijde en met klosfranje. [afb. 4.54; 4.58-4.59]

4.7.3 De bijdrage van de behanger

Door het gebruik van deze samenhangende stoffen werd een grote eenheid gecreëerd in de salon en de antichambre. Gezien de overeenkomsten in de uitvoering en de passementen, was dit het werk van één behanger, die dus een grote opdracht kreeg en wellicht nog méér ruimten in het huis aankleedde. Dit lijkt op de werkwijze zoals toegepast door Cuel in Huis Barnaart en Huis Cats.

Het is aannemelijk dat de stof voor de salon speciaal voor dit vertrek besteld werd, evenals het tapijt. De coördinatie daarvan zal door de behanger op zich genomen zijn.[174] Zoals gezien in § 4.5 waren er verschillende Franse behangers actief in Amsterdam rond deze tijd – naast Cuel waren dit Heupgen, Gosselin, Le Houx en Le Dantu – en er zullen er wellicht nog meer geweest zijn. Het is zeker dat de zijde afkomstig is uit een van de manufacturen te Lyon. In het paleis van Fontainebleau bevindt zich namelijk een set meubelen bekleed met exact dezelfde stof, die in de rekening beschreven wordt als 'étoffe de Lyon fond bleu avec fleurs blanches et coloriées brochées'.[175] Deze set werd in 1804 aan Napoleon geleverd door de Parijse *tapissier* Denis-François Décors (1770-1829) voor de salon van de keizer.[176] [afb. 4.60] Décors gebruikte voor de zitmeubelen echter twee andere, bijpassende randen met bloemslingers. De wanden van de salon te Fontainebleau waren behangen met een stof met vergelijkbare motieven, die rond 1788 voor het Franse hof ontworpen werd (Mobilier national, inv.nr. GMT-196-000).

Al deze stoffen passen in een groep zijdestoffen met vergelijkbare gebrocheerde motieven op blauwe ondergrond, die tussen 1781-1792 aan het Franse hof geleverd werden. Ze hebben alle een zelfkant met rood-witte streepjes, en zijn daarom mogelijk door dezelfde weverij vervaardigd. De zelfkant van de stof met de griffioenen is echter geel. Hoe de zelfkant van de hoofdstof van de Kopskamer eruit ziet, is niet bekend. Overigens werden de stoffen niet rechtstreeks in Lyon gekocht, maar via stoffenhandelaren in Parijs verhandeld. Van deze groep stoffen is bekend dat de handelaren Desfarges en Michel ze verkochten aan het Franse hof.[177] De randen met een wit fond vertonen stilistische overeenkomsten met andere randen geleverd door Desfarges.[178] Eén mogelijkheid is daarom dat de stoffen voor de Kopskamer via een Parijse handelaar werd gekocht, of via Décors.[179] Het was blijkbaar een populair patroon: andere voorbeelden van de stof zijn te vinden In het Victoria & Albert Museum te Londen en in de voormalige collectie van de firma Hamot (actief 1762-2005).[180] [afb. 4.61] Mogelijk behoren deze stoffen tot de

koninklijke meubelen die in beslag werden genomen door de revolutionairen, en tussen 1792-1794 per veiling werden verkocht.[181]

4.7.4 De raamaankleding

De vorm van de raamaankleding werd bepaald door de architectuur: Van der Hart ontwierp een koof waar de gordijnen in moesten passen. Een vergelijkbare vorm is te zien op zijn ontwerp voor de salon van Huis Elsenburg te Maarsen. [afb. 4.51] Deze tekening is ongedateerd, maar wordt op basis van de stijl rond 1800 geplaatst.[182] Ook op de tekening zijn de gordijnen maar aan een kant van passement voorzien. Van der Hart gaf hier een andere manier aan om de gordijnen te draperen met koord en kwasten. Dit lijkt enigszins op de opmaak van de gordijnen uit Utrecht. [afb. 4.54] Het effect van de draperieën bij de gordijnen in de Kopskamer wordt nu benadeeld doordat de stof daarvan meerdere malen werd ingekort. De verhouding tussen het middendeel en de zijvallen klopt niet meer.

4.7.5 De meubelen

Gezien de overeenkomst in techniek is het aannemelijk dat de meubelen uit het atelier van eenzelfde meubelmaker komen. Baarsen (1995) suggereert dat dit eerder een Hollandse maker geweest zal zijn, die mogelijk naar door een behanger ingevoerde Franse modellen werkte.[183] De zitmeubelen vertonen inderdaad vele kenmerken die ook voorkomen bij stoelen uit het eind van de achttiende eeuw vervaardigd door Parijse meubelmakers als George Jacob en Jean-Baptiste Bernard Demay (1759-1849). Zo paste Jacob de huizen met ribbels toe en zien we bij Demay de specifieke conische poot en armstutten van de stoelen van de salon terug. [afb. 4.48; 4.50] Daarbij werd het beukenhout meer in Frankrijk gebruikt dan in Holland. Anderzijds lijken de verhoudingen minder verfijnd te zijn dan bij de Franse meubelen en ook het ontbreken van een makersmerk wijst eerder op een Hollandse herkomst.

4.7.6 Tapijt van de Kopskamer

Tot die opdracht behoorde waarschijnlijk ook het tapijt van de Kopskamer. [afb. 4.62] Het kleurrijke tapijt met bloem- en klassieke motieven werd speciaal voor deze ruimte vervaardigd, waar het door de halfronde vorm op aansluit. Waarschijnlijk werd dit tapijt te Aubusson gemaakt. Aubusson was net als 'Lyon' een verzamelnaam voor de tapijtweverijen daar, waar meerdere fabrikanten actief waren. De tapijtweverij was eind achttiende eeuw in het slop geraakt door de Revolutie – nieuwe opdrachten waren zeer welkom. Het tapijt van de Kopskamer vertoont veel overeenkomsten met een tapijt in de collectie van het Mobilier National te Parijs (inv.nr. GMT-7070-000). [afb. 4.63] Ook hiervan wordt de herkomst als Aubusson gegeven. Helaas is van dit kleed niet méér bekend dan dat het in de jaren 1880 in de Tuilerieën werd geplaatst.[184]

Niet alleen kamerbehangers boden tapijten uit Frankrijk te koop aan. De Amsterdamse makelaar Casper Heintzen – een bekende van Jean Chaisneux[185] – adverteerde in 1770 dat bij hem 'allerlei Franse vloer-tapyten en behangsels naar op te geevene Desseinen en Couleuren kunnen besteld worden tot civiel[e] Pryzen'. [Adv. 57] Een vergelijking van het tapijt uit de Kopskamer met het tapijt te Parijs toont inderdaad hoe klanten uit 'verschillende Desseinen' een kleed konden samenstellen. De tapijten komen in opzet grotendeels overeen: een rechthoekig middendeel met aan weerszijden een halfronde waaiervorm, omgeven door afwisselend effen en gefigureerde randen. Het tapijt van Kops sluit met een halfronde korte kant echter aan op de kamer. Het patroon van het middendeel verschilt: bij Kops is dit een groot medaillon gevormd door bloemen op een donkere achtergrond, wat nog doet denken aan de Louis XVI-stijl. De rand om het middendeel is bij Kops doorlopend en gevuld met bloemen, het Franse kleed heeft een veel strakker vormgegeven rand met compartimenten gevuld met palmetten en rozetten. De ondergrond bij Kops is blauw; bij het Parijse tapijt is die mosgroen. Het kleed van Kops is een mengsel van modernere (palmetten, de 'etrurische rand' van zwarte motieven op oranje) met wat oudere (de bloemen) motieven. Deze tapijten konden sneller geproduceerd worden, doordat ze in feite bestonden uit losse strips die aan elkaar genaaid werden.

4.8 Beschouwing

De kamerbehanger die vorm gaf aan de Kopskamer was op de hoogte van de laatste mode en kon de stoffen verwerken tot een modieus ameublement, waarbij hij rekening diende te houden met de beperkingen die de ruimte en de stoffen hem oplegden. Deze behanger kreeg een grote opdracht waarbij meerdere ruimten *en suite* ingericht dienden te worden, zoals we in het volgende hoofdstuk meer zullen zien. Dit, in tegenstelling tot de particuliere opdrachten eerder in de achttiende eeuw, waarbij het gebruikelijk was dat meerdere kamerbehangers aan een huis werkten, al naar gelang hun specialisatie of relatie tot andere leveranciers. De behanger hier werd dus meer een allround interieurinrichter. Er is helaas te weinig informatie voorhanden om ook de levering van het houtwerk van de meubelen aan hem toe te schrijven, zodat zijn rol daarin niet te duiden valt.

Noten hoofdstuk 4

1 Zie over Horrix: R.J. Baarsen, 'In de commode van Parijs tot Den Haag. Matthijs Horrix (1735-1809), een meubelmaker in Den Haag in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: *Oud Holland* 107 (1993), pp. 161-255.
2 Baarsen (1993), p. 69.
3 Zie hierover: ibid., pp. 114-122.
4 HGA, 0350-01, inv.nr. 1123, f 55.
5 Zie: Schmidt (1999), pp. 144-147.
6 HGA, 0371-01, inv.nr. 3942, f 453, 15 april 1772.
7 Fock e.a. (2001), p. 271.
8 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS148, pp. 658, 663 en 672.
9 J.W.A. Naber, *Correspondentie van de Stadhouderlijke familie, 1777-1795*, Den Haag 1931, dl. I, p. 153.
10 HCLI, Alfabetische index, dopen, Frans-Hervormde gemeente Maastricht, nr. 195, gedoopt 11 augustus 1708.
11 HGA, 0376-01, inv.nr. 135.
12 Koldeweij (1998), p. 133.
13 SAD, 14, inv.nr. 28, f 127, 9 mei 1750.
14 GA, 439, inv.nr. 455, 16 januari 1755.
15 GA, 439, inv.nr. 455, 30 april 1758.
16 C. van Tuijn, *Resoluties van de Magistraat van Brielle 1769-1770*, vergadering 3 februari 1770. Het logement van Brielle was gevestigd in een pand in de Lange Houtstraat, samen met het logement van de stad Gouda.
17 Zie C. van der Tuijn, *Resoluties van de Magistraat van Brielle 1762-1765. Inventarisnummer 532*, z.p./z.d., via Hogenda.nl.
18 C. van der Tuijn, *Resoluties van de Magistraat van Brielle 1772-1773. Inventarisnummer 535*, z.p./z.d., via Hogenda.nl. Vergadering 18 april 1772.
19 C. van Tuijn, *Resoluties van de Magistraat van Brielle 1781-1783. Inventarisnummer 538*, z.p./z.d., vergaderingen 4 januari 1782 en 16 februari 1782. Mogelijk is de 'weduwe Schul' de weduwe van de verderop genoemde Dirck Schel.
20 P. Schonewel e.a., *Patriotten in Drenthe, 1780-1787: Oude grieven, nieuwe idealen*, Assen 1987, p. 23, cat.nr. 4.
21 NA, 3.01.27.01, inv.nr. 608.
22 Baarsen (2001), pp. 302-304: A.T. Schuitema-Meijer, 'De stadhoudersstoel van de hoge justitiekamer te Groningen', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 14 (1966) 3, pp. 112-116.
23 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 156.
24 Zie voor een bespreking van de verschillende wandtapijten naar Teniers: Delmarcel (1999).
25 C.E. Zonnevylle-Heyning, 'Enkele kanttekeningen bij de inrichting van de nieuwe vleugel van het Stadhouderlijk kwartier', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), pp. 410-422, p. 416.
26 NA, 3.01.27.01, inv.nr. 609, ordonnanties 23 juli 1772 en 23 april 1773.

27 Zonnevylle-Heyning (1980), p. 422, n. 14.
28 HGA, DTB Den Haag, Hoogduitsche kerk, 29 maart 1763.
29 HGA, DTB Den Haag, dopen.
30 Baarsen (2001), p. 80; B.J. de Groot, *Twee eeuwen hofje van Van Aerden*, Leerdam 1994, p. 18; Koldeweij (1998), p. 133. Goudleer en schilderij zijn niet meer aanwezig.
31 Van Schuylenburg, wed. Henri van Heemskerck, HGA, microfilm 4194, f 163, akte 19 juli 1765; Mijlhuise weduwe Cornelis Baars, HGA, microfilm 3935, f 378, akte 22 mei 1766.
32 HGA, 0372-01, inv.nr. 3829, akte 22 februari 1774, f 425.
33 HGA, 0372-01, inv.nr. 4073, akte 11 augustus 1775, f 325.
34 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 168.
35 NA, 1.08.11, inv.nr. 854, f 91v.
36 'De regeering van den Haghe, 1795-1851', in: *Jaarboek geschiedkundige vereniging Die Haghe*, (1908), pp. 215-258; 248.
37 HGA, DTB Den Haag, dopen.
38 HGA, DTB Den Haag, registers ondertrouw.
39 HGA, 0371-01, inv.nr. 133.
40 G. Eschaurier, 'Van Thije – Van Velsen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 25 (1907) 12, pp. 282-284; 284.
41 Zie voor de verbouwing van het stadhuis te Den Haag en de werkzaamheden van Deel: Wildeman, M.G., 'Het Stadhuis te 's-Gravenhage. (Tijdvak 1733-1739.)', in : A.J. Servaas van Rooijen (red.), *Haagsch Jaarboekje voor 1896*, 8 (Den Haag 1896), pp. 127-153.
42 HGA, 0372-01, notaris S.A. van der Werf, inv.nr. 4255, nr. 67, 22 september 1766.
43 HGA, 0376-01, inv.nr. 133.
44 GA, 439, inv.nr. 455.
45 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 148.
46 K. Heyning, E. Koldeweij en B. Sens, *Anders bekeken.:De geschiedenis van het Zeeuwse binnenhuis*, Zwolle 2003, p. 38
47 HGA, 0371, inv.nr. 125. Abraham Deel was deken in de jaren 1746-1748 en 1751-1771. Johannes Deel was deken in de jaren 1733, 1734, 1736-1738, 1741-1747.
48 HGA, 0372-01, inv.nr. 4426, f 206.
49 Drossaers/Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 522.
50 B. Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie: Twee een Thesaurie en de thesauriers van het Huis van Oranje, 1775-1975*, Hilversum 2010, p. 18.
51 KHA, A31a, inv.nr. 18.
52 KHA, A31a, inv.nr. 18.
53 SA, 5075, inv.nr. 1359, nr. 527, 26 januari 1761; L. van der Werf, 'Behangselschilders Jacob Cats, Rutger Camerling en Hendrik Mooij in het Oude Hof', op www.amsterdamseakten.nl,geraadpleegd op 22 oktober 2020.
54 *Omstandige Beschryving van de plegtigheden* […], in: *'s-Gravenhaegse Extraordinaire Courant*. Ao. 1760, nr. 29.
55 C.E. Zonnevylle-Heyning, 'De verbouwing van de Hofkapel in 1770', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, 3 (1984), pp. 543-553; resp. Schmidt (1999), p.167; 416.

56 KHA, A31a, inv.nr. 18.
57 Sigismund Pieter Alexander, rijksgraaf van Heiden van Reinestein (1740-1806).
58 KHA, A31a, inv.nr. 33.
59 KHA, A31a, inv.nr. 18.
60 KHA, A31a, inv.nrs. 33-42.
61 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 149.
62 Bureau voor Bouwhistorisch onderzoek, *Grafelijkheidsrekeningen* […], november 2018, p. 34.
63 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 131.
64 Zie Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1976), GS 149.
65 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 158; 163.
66 Baarsen (1993), p. 172; Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 161.
67 NA, 1.08.11, inv.nr. 4686.
68 Baarsen (1993).
69 Bureau voor Bouwhistorisch onderzoek, *Grafelijkheidsrekeningen* […], november 2018, p. 35.
70 KHA, A32, inv.nr. 481.
71 KHA, A32, inv.nr. 482, nr. 123
72 KHA, A32, inv.nr. 482, nr. 320.
73 KHA, inv.nr. 494.
74 Rosa de Carvalho-Roos (2003), pp. 167-168.
75 NA, 0103N, inv.nr. 19-2, H299.
76 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 168. De memorie is ook bij dit onderzoek niet gevonden, maar was nog bekend bij Ising (1898), die er uit citeert.
77 NA, 3.01.27.01, inv.nr. 612, f 50v.
78 NA, 3.01.27.01, inv.nr. 612, f.99.
79 NA, 3.01.27.01, inv.nr. 612, f 25v.
80 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 161.
81 Ibid., p. 182.
82 [J. van Straalen], 'Beschrijving van het huwelijk van Frederika Louise Wilhelmina, prinses van Oranje, dochter van prins Willem V, met den erfprins van Brunswijk-Lunenburg', in: A.J. Servaas van Rooijen (red.), *Haagsch jaarboekje voor 1895*, 7 (1895), pp. 29-45: 33.
83 Zonnevylle-Heyning (1980), p. 420.
84 KHA, A31a, inv.nr. 41, tweede deel.
85 NA, 3.01.28, inv.nr. 5078, f 152.
86 Rosa de Carvalho-Roos (2003), p. 180.
87 Ibid., pp. 180-182. Rosa de Carvalho-Roos neemt aan dat deze ruimte dezelfde is als de derde antichambre, wat problematisch is: deze had immers een aankleding met Chinees behangsel, die ook in de inventaris van 1796 beschreven wordt. Een aankleding met tapisserie wordt geheel niet vermeld, maar dat is niet uitzonderlijk; ook de geschilderde behangsels van Schouman worden niet apart beschreven. De meest waarschijnlijke verklaring is dat het toch om twee verschillende ruimten ging.

88 Naber (1931), I, p. 126.
89 Ibid., pp. 152-153.
90 De eerste regenten van de Fundatie te Delft waren: B. Bogaart, A. Mouchon, J. Teding van Berkhout, Mr. A. van der Goes Cz. en mr. J.C. van Alderwerelt.
91 SAD, 263, inv.nr. 1, f 15-15v, 18v.
92 SAD, 14, inv.nr. 13, f 149, 17 augustus 1717.
93 SAD, 229, inv.nrs. 341-362.
94 Advertenties, o.a. *Oprechte Haerlemsche courant*, 12 juli 1766 en 7 april 1767. Waarschijnlijk volgde hij zijn schoonvader op als makelaar.
95 SAD, 263, inv.nr. 82.
96 Johannes Deel betaalde voor het bedrukken van trijp in 1735 f 0,50 per baan/blad.
97 SD, 263, inv.nr. 85.
98 SD, 263, inv.nrs. 1-10.
99 A. Hulshoff en C.H. de Jonge, 'Velours d'Utrecht', In: *Historia: maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis*, 9 (1943), pp. 3-11.
100 Vriendelijke mededeling Sara van Dijk, Rijksmuseum.
101 Hulshoff en De Jonge (1943).
102 Vriendelijke mededeling Emilie Krikhaar, Oyfo.
103 Hengelosche Trijpweverijen, *Dutch designs for Utrecht Velvets*, Hengelo 1907; *Hengelosche trijpweverij, Hengelo, Holland*, Rotterdam 1914; N.V. Hengelosche trijpweverij, *Hengelo Velours dessins*, Hengelo 1966.
104 SD, 263, inv.nr. 64.
105 Baarsen (1985).
106 Www.filae.org: CHGW Genealo 59-62-B, 5 januari 1738.
107 SA, 5001, inv.nr. 746, f 476, 17 juli 1772.
108 SA, 5075, inv.nr. 15595, akte 319, 14 september 1774.
109 SA, 5072, inv.nr. 3288.
110 SA, 5075, notaris Th.D. de Marolles, inv.nr. 11404, akte 104, 20 juni 1761.
111 SA, 5001, inv.nr. 607, f 37, 14 januari 1763.
112 SA, 5075, notaris Anthony Mijlius, inv.nr. 15603, 30 september 1778 en notaris Cornelis van Homrigh, inv.nr. 12432, 30 oktober 1776.
113 AN, Y4824B, Parijs, Voogdijregisters, 16 t/m 31 januari 1761, 17 januari 1761.
114 SA, 5072, inv.nr. 3118, 1 november 1779, behangerswinkel Maria Rengenes, wed. Cornelis Matthije.
115 SA, 5001, inv.nr. 754, f 375, 19 augustus 1783.
116 HGA, 0377-01, index Akten van ondertrouw Den Haag, 15 oktober 1775.
117 Doop Louis Jules Cesar Marie Rogier op 23 september 1776, HGA, 0377-01, inv.nr. 357; Doop Antoinetta Pauline Rogier op 18 september 1782, HGA, 0377-01, inv.nr. 349.
118 HGA, 0351-01, inv.nr. 7, 9 december 1784: 'De secretaris Van der Goes heeft aan Haar Edele Achtbare gerapporteerd, dat hij ingevolgde de last aan hem gegeven, hadde gesprooken met den Heer Berenger waarneemende de zaak aan het Hof van Vrankrijk om van zijn Edele te verneemen, of hij eenige illucidatie zoude kunnen en willen geeven, omtrent de persoon van

Rogier, meester behanger alhier in Den Haage, welke volgens geruchten zich zelve in het Fransche hotel zoude hebben verhangen, en daar uit zoude zijn begraaven.
Dat de heer Berenger daar op aan hem Secretaris hadde geantwoord: Dat de Hofmeester die de directie over de bedienden van het Hotel heeft, aan hem hadde koomen kennis geeven dat de Valet de Chambre tapissier Rogier in het hotel aan een coup de sang was overleeden, en dat hij daarop aan de Capelaan van 't hotel hadde ordre gegeeven, om het doode lighaam op de min kostbaarste wijze, ter aarde te doen bestellen'.

119 SA, 5001, inv.nr. 739, f 134.

120 SA, 5075, notaris Th.D. de Marolles, inv.nr. 11368B, akte nr. 163, 31 augustus 1757; inv.nr. 11404, akte nr. 134, 30 juni 1761.

121 NHA, 2396, niet geïnventariseerd, doos 825-826, Copijboek van 15 januari 1762 tot 6 augustus 1771, 6 februari 1770.

122 SA, 5062, inv.nr. 150, 19 maart 1776; SA, 5075, notaris C. van Homrigh, inv.nr. 108855, akte nr. 86, 1 februari 1791.

123 Advertentie, *Amsterdamsche courant*, 8 oktober 1792; SA, 5062, inv.nr. 166, 25 januari 1792.

124 Naissance et baptêmes (relevés), France (1546-1896), via Filae.com. Doop 11 mei 1743.

125 SA, 5001, inv.nr. 745, f 224, 9 maart 1770.

126 SA, 5075, notaris Th.D. de Marolles, inv.nr. 11490, akte nr. 49, 11 december 1770.

127 SA, 5075, notaris N. Wilthuijzen, inv.nr. 15233, akte nr. 132, 19 maart 1771:
SA, 5075, notaris N. Wilthuijzen, inv.nr. 15443, akte nr. 801, 12 september 1788.

128 SA, 5075, inv.nr. 15443, nr. 801, 12 september 1788.

129 P. Vlaardingerbroek, 'De achttiende-eeuwse verbouwing van Singel 119', in: *Amstelodamum* 102 (2015), 2, pp. 77-80; p. 79.

130 SA, 5075, inv.nr. 16230, notaris Willem Hendrik Cramer, akte nr. 29, 18 april 1776.

131 ASM, 4 E 2302, Déces, Commune de Rouen, An V, 3e trimestere, nr. 2117, overlijden 22 juli 1797 te Rouen.

132 Baarsen (1985), p. 50.

133 SA, 5075, notaris D.W. van der Brugghen, inv.nr. 18361, nr. 84, 22 augustus 1796.

134 NHA, 1105, inv.nr. 97, f 274.

135 NHA, DTB, Ondertrouw Haarlem, fiche nr. 1237.

136 NHA, 1105, inv.nrs. 213 en 215.

137 Advertentie, *Amsterdamsche Courant*, 25 februari 1786; Advertenties, *Oprechte Haerlemsche Courant*, 19 april 1785, 3 mei 1787 en 23 december 1790.

138 SA, 5001, inv.nr. 136, f 13v, 15 november 1799.

139 Advertentie, *Opregte Haarlemsche Courant*, 31 mei 1814.

140 HUA, 34-4, inv.nr. 2080, nr. 59, 20 mei 1808. Fievez protesteerde tegen het feit dat het behang, ingevoerd via de Amsterdamse handelaar Johannes Croese, niet franco tot Parijs was vervoerd.

141 B. Jacqué en E. Koldeweij, 'Sales of Scenic Wallpapers from Jean Zuber & Co in the Netherlands (1815-1824)', in: *Het Nederlandse Binnenhuis gaat zich te buiten* (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 14), Leiden 2007, pp. 216-227; 224.

142 A. Dencher, 'A noble business: Susanna d'Aumale and the French upholsterer Adrien Fievez dit de Malines at Kasteel Hardenbroek', in: *Virtus* 28 (2021), pp. 111-130.

143 F.W.A. Beelaerts van Blokland e.a., *Paviljoen Welgelegen 1789-1989: Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland*, Haarlem 1989.
144 NHA, 173, inv.nr. 2.
145 J. Nederlof, 'Bouwgeschiedenis en architectuur', in: Beelaerts van Blokland e.a. (1989), pp. 40-52; p. 41.
146 Zie voor de discussie over de architect met name: J. Heijenbrok en G. Steenmeijer, 'Meer dan Welgelegen: Abraham van der Hart en de familie Hope', in: *Bulletin KNOB* (2008) 5/6, pp. 194-211; Beelaerts van Blokland e.a. (1989).
147 Heijenbrok en Steenmeijer (2008), p. 210, n. 58.
148 NA, 2.01.25, inv.nr. 170, map 1812, brief Garnier.
149 Vriendelijke mededeling Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer.
150 SA, 735, inv.nr. 1171, f 515.
151 SA, 735, inv.nr. 1173, f 731. Betalingen van 17 en 25 mei en 30 juni 1790.
152 Henry Hope betaalde op 30 april 1781 f 746,- aan Adrian Hope voor 'diverse kamermeubelen'. SA, 735, inv.nr. 1164, f 602.
153 SA, 735, inv.nr. 1171, f 515.
154 SA, 735, inv.nr. 1173, f 629.
155 KHA, G4, inv.nr. D4, inventaris 14 januari 1808.
156 KHA, G4, inv.nr. D4, brief 8 januari 1809.
157 KHA, G4, inv.nr. D4, 'Inventaire Général des Meubles, Effets et Utensils du Pavillon Royal de Haarlem 1809, kamer nr. 18: 'Dans une Armoire de cette chambre, se trouve diverses Etoffes en Indienne et en soie, pour racommoder les meubles, - des franges en soie et coton et anneaux en cuivre…', 'bien peu de choses'.
158 B.G. Sliggers, 'Henry Hope's vermakelijke buitenleven en de Haarlemmerhout', in: Beelaerts van Blokland e.a. (1989), pp. 27-39.
159 Beelaerts van Blokland e.a. (1989), pp. 103-104.
160 NA, 2.01.25, inv.nr.107, Note. Haarlem, Des Meubles Nécessaires pour rendre le Pavillon Royal de Haarlem Logeable. Guicherit stelde voor de nissen opnieuw met blauwe tafzijde ('taffetas bleu des Indes') te behangen, om de inmiddels verschoten effen blauwe zijde te vervangen.
161 R. Klusener/Hoving en Klusener, *Restauratieverslag canapé M0398*, 15 december 2008.
162 M. Schreuder, 'De kunstverzameling van Henry Hope', in: Beelaerts van Blokland e.a. (1989), pp. 92-121; 104.
163 NA, 2.01.25, inv.nr. 107.
164 M.H.E Zoetmulder, 'Het Paviljoen Welgelegen als woonhuis: Het interieur in de periode 1789-1820', in: Beelaerts van Blokland e.a. (1989), pp. 65-91; 74-75.
165 J. Heijenbrok en G. Steenmeijer, *Rapport Paviljoen Welgelegen te Haarlem: Historische inrichting*, Utrecht februari 2008 - aangevuld 2012, pp. 10-11.
166 Heijenbrok en Steenmeijer (2008), p. 207.
167 SA, 735, inv.nr. 1171, f 1197, betaling 31 juli 1789, H. Deppe voor vracht van 6 kisten glas vanuit Rouen; SA, 735, inv.nr. 1171, f 1552, betaling aan Paulus van Doesburg voor vracht van drie kisten met kramerij en spiegels vanuit Rouen; SA, 735, inv.nr. 1174, f 1486, betaling

31 juli 1791 aan R. van Bemmel, f 33,6,-, 'kasje marmeren tafelbladen'. Op Welgelegen waren 3 consoletafeltjes en 1 mahoniehouten tafel 'met antiek marmeren blad' aanwezig in 1809 volgens de inventaris. SA, 735, inv.nr. 1174, f 1784, betaling 31 augustus 1791, f 6,10,- voor vracht van kramerij uit Rouen.

168 G.J. van Setten, 'Willem Philip Kops: Verlicht, veelzijdig en vermogend', in: *Ons Bloemendaal* 41 (2017) 1, pp. 11-13.

169 *Salon Louis XVI de l'Hotel Nieuwe Gracht, No 74, à Haarlem*, Amsterdam (F. Muller), 23 April 1906, nos. A-L.

170 Zie voor de bespreking van de wijzigingen: S. Meijers, 'Van de Nieuwe Gracht te Haarlem naar het Rijksmuseum te Amsterdam: Het textiel uit de salon van het Kops-huis', in: A.J. Graaf (red.), *Textiel aan het Spaarne.* Uitgave op Textieldag gehouden op 8 juni 1995 in het Teylers Museum te Haarlem, Haarlem 1995, pp. 95-111.

171 Meijers (1995), p. 107.

172 Heijenbrok en Steenmeijer (2008), p. 15.

173 Ibid., p. 18.

174 Baarsen (1985).

175 Mobilier National, inv.nr. GMMP-961. De kleur van het Kops ameublement is waarschijnlijk vroeger 'diep-blauw' geweest, wat Lunsinch Scheurleer nog vermeldt. Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Een Louis XVI interieur voor het Rijksmuseum', in: *Phoenix: Maandschrift voor beeldende kunst*, 3 (1948) 4, pp. 29-37; p. 32.

176 J. Vittet, *Dans les rêves de Napoléon: La première chambre de l'Empereur à Fontainebleau*, cat.tent. Fontainebleau 15 oktober 2016-23 januari 2017, Dijon 2016, p. 44, cat. 18.

177 Mobilier national, inv.nrs. GMTC-1308, GMMP-961, GMMP-1657.

178 Mobilier national, inv.nrs. GMMP-1657 en GMMP-1660.

179 De tapissier trouwde in 1794 en was in ieder geval in 1797 in Parijs gevestigd in de rue Antoine, waar hij samenwerkte met een zekere Lemoine. Huwelijk te Orléans met Marie Anne Eggen op 20 januari 1794, www.filae.org; *Almanach du commerce de Parijs*, 1798, pp. 429-430.

180 Heijenbrok en Steenmeijer (2008), p. 14.

181 R. Gaillard, 'Les commissaires-priseurs et les ventes révolutionnaires du mobilier royal', in: *Versalia* 170 (2012) 1, pp. 183-207.

182 C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820: Architect. Stadsbouwmeester van Amsterdam*, Amsterdam 1965, p. 236.

183 Baarsen (1995), p. 54.

184 Vriendelijke mededeling Arnaud Denis, Mobilier National, Parijs.

185 Heintzen trad in 1772 op als getuige bij de doop van een dochter van Chaisneux. SA, 5001, inv.nr. 334, f 496, 17 mei 1772.

"Rien de ce qui ait existé sous le gouvernement qui venait de cesser ne pouvait aider à la composition de la cour d'un roi. À la simplicité du régime républicain devait succéder, sinon le faste, au moins une sorte de somptuosité, un entourage d'un rang plus élevé que tout ce qui constituait le service du grand pensionnaire ".

A. Garnier, Mémoires sur la cour de Louis Napoléon et sur la Hollande, Parijs 1828, p. 9.

5. 1800 -1810: Joseph Cuel en het Koninkrijk Holland

In de inleiding van dit proefschrift werd het voorbeeld genoemd van Joseph Cuel, één van de 'meest gevraagde tapissiers te Amsterdam', die als kamerbehanger vele malen meer declareerde voor zijn leveranties aan de koning dan de best betaalde meubelmaker. [afb. 5.1] Cuel is de hoofdpersoon in dit laatste hoofdstuk. Voordat hij in 1808 voor het hof van Lodewijk Bonaparte begon te werken, had Cuel een groot aandeel in de aankleding van in ieder geval twee particuliere huizen. In 1806 begon hij aan de aankleding van de bel-étage van Huis Barnaart. Het huis werd ontworpen door architect Abraham van der Hart voor de zeer welgestelde Haarlemmer Willem Philip Barnaart en tussen 1803-1808 gebouwd en ingericht. [§ 5.3] De stofferingen van de salon en het volledige zitameublement, beide geleverd door Cuel, zijn in het huis bewaard gebleven, een unicum in Nederland. Wat Huis Barnaart verder zo bijzonder maakt, is dat de rekeningen van de meeste leveranciers zijn overgeleverd. Tot op de spijker is te volgen welke materialen Cuel gebruikte.

Tussen 1807-1808 leverde Cuel eveneens meubelen aan de Leeuwarder koopman Pieter Cats, voor diens nieuwe huis aan de Nieuwestad te Leeuwarden. [§ 5.4] Ongetwijfeld waren dit niet de enige particuliere klanten van de stoffeerder, maar verdere sporen van zijn werk zijn vooralsnog nauwelijks gevonden. Vanaf 1808 deed Cuel belangrijke leveranties voor de koninklijke paleizen, vooral te Amsterdam. [§ 5.5] Zijn carrière kent daarmee een korte maar grote bloei. Deze drie casussen vormen de kapstok voor dit laatste hoofdstuk.

Het zou ondoenlijk zijn om de casus van de inrichting van de koninklijke paleizen op dezelfde, uitgebreide wijze te behandelen als die in de voorgaande hoofdstukken – dat zou een proefschrift op zich worden. Daarom is ervoor gekozen een aantal opdrachten van Cuel voor koning Lodewijk uit te lichten die belangrijk zijn voor de ontwikkeling van de werkzaamheden van de kamerbehangers.

5.1 Ontwikkelingen in de periode 1800-1810

5.1.1 Ontwikkelingen in het beroep

In Amsterdam steeg het aantal kamerbehangers sterk in deze periode. Een kleine stijging is ook te zien in Haarlem, terwijl in Den Haag hun aantal juist daalde. In Amsterdam waren in ieder geval zeventien kamerbehangers werkzaam met een eigen winkel. Onder hen waren Étienne Weenink en R. Ducroissi, die we nog tegen zullen komen als medeleveranciers van Cuel aan het koninklijk hof.

Van de 'Fransche behangers' waren behalve Cuel nog Le Houx, Fievez dit de Malines, Le Dantu, en Heupgen werkzaam. Dantu ging echter in 1802 failliet. De komst van het Franse hof leidde niet tot de komst van méér Franse behangers. Er schreven in die tijd twee Franse *tapissiers* een sollicitatiebrief aan de koning: François-Denis Décors en Antonie Rollot, die al sinds 1789 in Den Haag gevestigd was. Hun voornaamste argument was dat men in Holland niet zou weten hoe een koninklijk interieur vorm te geven.[1] Lodewijk nam echter geen Fransen aan.[2]

Tussen 1800-1810 verdubbelde het aantal advertenties van kamerbehangers ten opzichte van de vorige tien jaar. Meestal is dit een teken dat het financieel minder goed gaat, en inderdaad zijn er advertenties die faillissementen van behangers aankondigen. Net als in de voorgaande periode werd in de meeste advertenties iets te koop aangeboden, zoals een tapijt of ameublement, en zelfs nog een goudleerbehang. Onder de geadverteerde waren valt het grote aandeel van 'meubel-papieren' op: 'Lysten, Kroonlysten, Lambriseeringen, Binnenwerken en Schoorsteen-Stukken'. [Adv. 170] De Rotterdame behanger J. Jonker legde in zijn winkel een magazijn aan van 'extra Modieuse Gedrukte Meubel-Papieren', die direct te leveren waren. Andere behangers konden die tegen fabrieksprijzen bij hem kopen. [Adv. 197] Peter van Montfort bood in zijn winkel te Leiden en later Den Haag papierbehang uit Parijs aan. In 1807 adverteerde hij nog een grote partij daarvan op voorraad te hebben, maar een jaar later zag hij zich genoodzaakt die bij veiling te verkopen. [Adv. 202; 204] Opvallend is verder dat er bij advertenties van kamerbehangers nu vaker de mogelijkheid geboden werd een huis te huren of te kopen.

5.1.2 Opdrachtgevers: hof en particulieren

Dit hoofdstuk betreft de laatste periode dat de Republiek onder Frans bewind stond. Nadat het land een jaar lang (1805) geregeerd was door een raadspensionaris in de persoon van Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825), besloot Napoleon in 1806 zijn jongere broer Lodewijk (1778-1846) naar Holland te sturen als koning. De toenemende onenigheid tussen de keizer en koning over de manier waarop Holland geregeerd moest worden, leidde in 1810 tot de abdicatie van Lodewijk. Na zijn vertrek werd Holland ingelijfd bij het Franse keizerrijk, als Franse departementen. De nederlaag van Napoleon bij de Slag van Leipzig in 1813 maakte de terugkeer van prins Willem Frederik van Oranje (1772-1843) mogelijk, die in 1815 koning Willem I van Holland wordt.

Waar het voor de voorgaande perioden in dit onderzoek lastig was om materiaal over kamerbehangers bijeen te brengen, geldt dit niet voor de periode van 1806-1810. Met de komst van Lodewijk als koning kwam ook een gedegen hofadministratie op gang, waarvan de stukken grotendeels bewaard bleven.[3] De nieuwe koning kreeg de voormalige verblijven van de Oranjes toegewezen: het

Oude Hof en Huis ten Bosch in Den Haag, Paleis Het Loo, en Soestdijk. Deze verblijven waren grotendeels leeg en verwaarloosd. Zij moesten in allerijl ingericht worden voor de komst van het koninklijk hof. Lodewijk veranderde tijdens zijn korte regering meerdere malen van residentie – na een eerste verblijf in Den Haag volgden Utrecht in 1807 en Amsterdam in 1808. In beide steden liet hij nieuwe paleizen inrichten. Daarnaast kocht hij twee buitenverblijven: Oud Amelisweerd te Amelisweerd en Paviljoen Welgelegen te Haarlem. Ook die verblijven dienden koninklijk ingericht te worden. Wat dat 'koninklijk' inhield, daar verschilde de koning nogal eens van mening over met zijn functionarissen. Het gevolg was een omvangrijke administratie waarin de aankleding en wijzigingen in tegenstelling tot de voorgaande periodes tot in detail te traceren zijn.

Huis ten Bosch en het Oude Hof hadden vóór Lodewijk al even een nieuwe bewoner: raadpensionaris Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825). [afb. 5.2] Schimmelpenninck was na een diplomatieke missie als ambassadeur naar Parijs onder de aandacht gekomen van Napoleon, die hem in 1805 installeerde als Raadpensionaris van Holland. Als zodanig betrok hij Huis ten Bosch in april 1805. Er werd door tijdgenoten gesproken over de praal waarmee het paleis werd heringericht, en de spilzucht van zijn vrouw.[4] Mevrouw Schimmelpenninck deed inderdaad aankopen voor het paleis: zij kreeg f 16.403,- vergoed voor ameublementen.[5] Bij Joseph Cuel kocht zij 'tapijtwerk' voor eigen rekening (f 395,3,0), dat zij bij hun vertrek in 1805 uit Den Haag meenam. Cuel leverde tot juni 1806 voor f 10.247,- aan Huis ten Bosch. Helaas werd zijn bijdrage slechts omschreven als 'diversche werken en gedane leverancien' en 'geleverde stoffen'.[6] Verdere rekeningen ontbreken.

Cuel was niet de enige kamerbehanger die in die tijd aan het paleis werkte. Andere behangers waren Johannes Kam jr. (ca. 1770-1823; voor f 6.089,-) en Jacques Josset (1752-1813; voor f 1.971,-) uit Den Haag, en Jan Weghuys (1753-na 1803) en Anthonij Kickhever (1787-1821) uit Amsterdam.[7] Daarnaast werd een beroep gedaan op vele winkeliers en ambachstlieden die we later tegenkomen als leveranciers aan Lodewijk: de stoffenhandelaren Dirk van der Meulen en zonen (voor f 1.762,-) en Cornelis de la Faille (f 1.395,-), de tapijthandelaar A. Moorman (f 2.980,-), de stoelenmaker Albert Eeltjes (f 55,-), Horrix (f 8.530,-) en de beeldsnijder Eduard Muller (f 2.027,-).[8]

Ook Lodewijk betrok bij zijn komst in Holland eerst Huis ten Bosch. Ondanks de herinrichting een jaar eerder vond Intendant-generaal De Sénégra het paleis bij zijn komst in Holland ongeschikt voor bewoning door een koning. Athanase Garnier, die zich opwerkte van controlleur tot directeur van de koninklijke Garde-meuble, zou later in zijn mémoires optekenen: 'Rien de ce qui ait existé sous le gouvernement qui venait de cesser ne pouvait aider à la composition de la cour d'un roi. À la simplicité du régime républicain devait succéder, sinon

le faste, au moins une sorte de somptuosité, un entourage d'un rang plus élevé que tout ce qui constituait le service du grand pensionnaire'.[9] Daarbij diende vanzelfsprekend het Franse keizerlijke hof als voorbeeld.

In eerste instantie deed De Sénégra dan ook grote bestellingen bij de bekende Parijse hofleveranciers: de firma Jacob-Desmalter leverde voor FF 33.100,- de slaapkamerameublementen voor het koninklijk paar, Simon leverde gevelouteerd papierbehang voor FF 1.727,-, Biennais juwelen en de *tapissier* Boulard stoffen.[10] De koning had echter andere plannen. In augustus 1806 schreef hij aan de Intendant-generaal: 'Je désire aussi que vous n'achetez pas exclusivement à Paris, pour l'ameublement des palais, mon intention étant que l'on se serve des marchands de la Haye ou de la Hollande le plus possible'.[11] Lodewijk zag het als zijn taak de economie in de Republiek te stimuleren, en één van de middelen daartoe was om de koninklijke opdrachten alleen aan binnenlandse leveranciers te verstrekken. Hij had daarbij ongetwijfeld het voorbeeld van Napoleon voor ogen, die met zijn hofopdrachten de Franse textielindustrie nieuw leven inblies.

In iedere nieuwe residentie werden er nieuwe leveranciers aangetrokken, om in de enorme vraag naar meubelen te voorzien. In Den Haag waren dat Horrix, Eeltjes, Muller, Josset en Kam jr. Deze laatste voorzag de Haagse paleizen van papierbehang en meubelen. Kam zou algauw samenwerken met de Amsterdamse kamerbehanger Étienne Weenink. Weenink was afkomstig uit Doesburg, maar was tussen 1781-1793 in Parijs werkzaam, voor hij zich in Amsterdam vestigde.[12] Kam en Weenink kenden elkaar waarschijnlijk via de papierbehangfabrikant Berger, met wie zij beiden een band hadden.[13] Voor het paleis te Utrecht werden ondermeer de behangers Fievez dit de Malines en Lambertus Lambotte ingeschakeld. Vanaf de inrichting van het Amsterdamse paleis komt Joseph Cuel voor op de rekeningen, evenals de meubelmakers Carel Breytspraak en Goller. Achter deze mensen moeten meer toeleveranciers hebben gestaan die optraden als onderaannemers. Zo kreeg Cuel alleen al in 1808 opdracht voor de leverantie van 560 stoelen – een aantal dat hij zeker niet op voorraad had.[14]

Wat de particuliere opdrachtgevers betreft, heerst er in de literatuur over het empire de opvatting dat deze stijl maar weinig doordrong in Holland. Er werd maar weinig gebouwd in deze periode.[15] Lodewijks leveranciers waren het hiermee eens: zij verklaarden meermaals dat de meubelen die zij de koning leverden 'peu de la compétance d'un particulier' waren – maar dat deden zij vooral om ze niet terug te hoeven nemen.[16] Op portretten uit deze tijd komen weinig rijke empire meubelen voor. [afb. 5.3-5.4] De twee particuliere opdrachtgevers die in dit hoofdstuk besproken worden, behoorden tot de meest vermogende inwoners van de Republiek. Zij konden zich een geheel nieuw huis en interieur veroorloven. Voor de meeste particulieren was dit in dit tijdsperk

niet weggelegd. Op portretten en schilderijen uit deze periode zijn daarentegen wel empire meubelen en interieurs te zien. Dit is een onderwerp dat nog veel meer onderzoek behoeft – waar binnen dit kader geen ruimte voor is.

5.1.3 Mode, stijl en vernieuwingen

Ondanks de politieke omwentelingen bleef Frankrijk het centrum van de kunstnijverheid en mode. Met de opkomst van Napoleon vanaf 1802 kreeg het land een nieuwe centrale opdrachtgever, die vele opdrachten verstrekte en een nieuwe mode propageerde als ondersteuning van zijn macht. Die hofstijl werd verder door Europa verspreid, doordat Napoleon zijn broers en zusters aan het hoofd stelde van de door hem veroverde gebieden, en zij Franse architecten en kunstenaars meenamen.

De belangrijkste ontwerpers van deze 'keizerrijksstijl' waren de architecten Charles Percier (1764-1838) en Pierre-François-Léonard Fontaine (1762-1853). Als hofarchitecten zouden zij enorm invloedrijk blijken. Zij ontwierpen de interieurs voor de vele keizerlijke paleizen – waaronder de Tuilerieën, het Louvre en het Elysée – alsook het decor voor de feesten en ceremonies. Hun stijl was sterk ingegeven door archeologische opgravingen van Romeinse en Griekse oudheden, die zij zelf hadden bestudeerd tijdens een verblijf te Rome in 1786-1790. Terug in Parijs ontwierpen zij meubelen voor Georges Jacob. Van 1800-1802 werkten zij voor het eerst voor Napoleon en zijn echtgenote Joséphine de Beauharnais, aan het buitenverblijf Malmaison. Dankzij de uitgave van hun ontwerpen in het *Recueil de décorations intérieures* (1801-1812) kon ook de rest van de wereld kennismaken met hun stijl. [afb. 5.5] Een andere belangrijke bron voor de Parijse mode waren de prentreeksen *Journal des Dames et des Modes* en *Meubles et Objets de Goût*, beide uitgegeven door Pierre de la Mésangère. Wekelijks kwam een nieuwe prent uit, om de snel veranderende mode bij te houden. Hoewel het *Journal* aan kleding was gewijd, werden er ook regelmatig meubelen op de prenten afgebeeld. [afb. 5.6-5.7]

Meubelen

De vorm van de meubelen werd soberder, massiever en strenger. Een aantal meubelen was direct afgeleid van archeologische vondsten. Voorbeelden hiervan zijn de leeuwenpoten onder meubelen, of armleggers in de vorm van een halve leeuw. De decoratie bestond bij voorkeur uit bronzen en verguld beslag van klassieke motieven, zoals leeuwen, griffioenen en figuren uit de klassieke mythologie. Deze werden gemengd met Egyptische motieven, die populair waren geworden dankzij Napoleons veldtocht naar Egypte in 1798-1801 en de daaropvolgende publicatie van *Voyage dans la basse et haute Égypte* (1802).[17] Hieraan werden nog de Napoleontische symbolen toegevoegd: de adelaar, bij, vlinder en zwaan. De meubelen waren bij voorkeur van mahoniehout. Door de handelsblokkade die Napoleon in november 1806 instelde tegen Engeland werd

de import hiervan vanuit de koloniën steeds moeilijker, en ging men in Frankrijk meer inheemse houtsoorten gebruiken, zoals beukenhout. Die werden wel gekleurd om mahonie te imiteren.

Stofferingen

Stoffen speelden een belangrijke rol in het empire interieur. De raamaankleding en wandbespanningen werden rijker en fantasievoller vormgegeven dan in de voorgaande periode. De ramen kregen draperieën van soms meerdere kleuren stof over vergulde elementen. Bij voorkeur werd gebruik gemaakt van complementaire kleuren: rood/groen, geel/paars, oranje/blauw. De gordijnen kregen meerdere lagen: de rijkste aankleding bestond uit een rolgordijn, ondergordijnen van een lichte stof als mousseline, overgordijnen van zijde en een draperie in fluweel of zijde.

De wanden kregen nu eveneens draperieën. Die waren onder meer op militaire tenten geïnspireerd, zoals te zien in Malmaison in de *salon du conseil* en Joséphines slaapkamer. In 1786 had de graaf van Artois al een 'tent-kamer' laten inrichten in zijn plezierhuis, het Bagatelle te Parijs, maar dankzij Percier en Fontaine werden dergelijk kamers een vast onderdeel van het empire-repertoire. De ledikantbehangsels werden juist weer eenvoudiger van vorm in vergelijking met de voorgaande periode, waarbij de nadruk lag op de passementen.

Wat passement betreft zien we een voorkeur voor klosfranje, in kleuren die contrasteerden met die van de stoffen. De motieven op de stoffen werden net als de meubelen strakker en eenvoudiger van vorm. Hoewel alle klassieke en Napoleontische decoraties voorkwamen, overheersten bij de stoffen de gestileerde bloemmotieven.

De stoffenproductie was echter in het slop geraakt door de Revolutie en het opdrogen van de koninklijke opdrachten. Napoleon stimuleerde persoonlijk de zijde-industrie, evenals de voormalige koninklijke weverijen van de Gobelins, Savonnerie en Beauvais, met vele opdrachten voor zijn paleizen. Uit Lyon kwamen zijde, lampas en brokaten. De producenten konden echter nauwelijks aan de grote vraag voldoen. Daarom werden ook oudere stoffen uit de voormalige koninklijke depots gebruikt voor de herinrichting. In Holland voelde men de schaarste ook. In oktober 1808 schreef de intendant van het paleis te Amsterdam dat er al een maand gewacht werd op stoffen uit Parijs voor wandbespanning. Weenink werd erheen gestuurd om ze persoonlijk op te halen.[18] Voor wie zich geen zijde kon veroorloven maar toch een modieuze stof wenste, waren er goedkopere gedrukte katoenen, zoals van Jouy.[19]

Papierbehang

Frankrijk was vanaf het laatste kwart van de achttiende toonaangevend als centrum van de behangselpapierproductie. In Parijs alleen al waren maar liefst 50 fabrikanten te vinden, waarvan de bekendste wel de firma's Jacquemart et

Bénard en Dufour waren.[20] Deze laatste produceerde jaarlijks zo'n 40 tot 60 nieuwe dessins.[21] Buiten Parijs was in Frankrijk nog één grote producent te vinden met internationale uitstraling, Jean Zuber & Cie. te Rixheim. De firma stuurde jaarlijks een agent naar Holland om de nieuwste papieren te verkopen. Onder andere de kamerbehangers Fievez dit de Malines, Weenink en Kam verkochten deze.[22]

In de Republiek was de Vaderlandsche Maatschappij rond 1800 nog actief.[23] In Amsterdam waren in 1806 een handvol tot een tiental papierfabrikanten actief, waarvan we maar een paar bij naam kennen: de fabriek van de dames C.P. de Desseny de Fonteney & Co, A.A. Douw, Pierre Jacques Bourier, de firma Ten Naarden Brinkman en Van Endt, en Jean Georg Berger.[24] Al deze producenten adverteerden met zowel eigen ontwerpen als uit Frankrijk geïmporteerd papier. Een advertentie van Bourier uit 1792 geeft goed aan wat klanten konden verwachten in zijn magazijn: 'In de fabriek van P.J. Bourier, op de Reguliersbreestraat, in de Goude Bal, te Amsterdam, word gemaakt alle [soorten] van BEHANGSEL-PAPIER, van 16 stuivers tot f 7 à f 8 de Rol, schoorsteen-, deur- en panant-stukken, medaillons met landschappen, onix en graauwtjes, draperies, guirlandes, alle soorten van bouwkundige randen na de eerste smaak, rosetten, verscheide soorten lambriseeringen, kroon-lijsten, groote en kleine pilasters, vaazen en beelden, ecrans, enz.'.[25] Bourier vermeldt verder dat hij 'zogenoemde fransche randen' kon leveren, 'welke in deugd en fraaiheid de Fransche Randen ver te boven gaan' en die bovendien 20 tot 30% goedkoper waren. In 1805 adverteerde hij verder dat bij hem 'ook te bekomen [zijn] de schoonste moderne fransche decoratien van de beste fabriecq'.[26] Waarschijnlijk werd Zuber & Cie bedoeld. Helaas zijn er van de Nederlandse fabrikanten maar een paar voorbeelden over van papierbehang: één vervaardigd door Bourier (ca. 1825) en één door Berger (ca. 1800).[27]

5.2 Joseph Cuel - een loopbaan

Joseph Cuel was één van de laatste zogenoemde 'Fransche behangers' die zich eind achttiende eeuw in Amsterdam vestigden. Hij werd op 24 februari 1763 geboren als zoon van Jean (1723-1797) en Adrienne Angelique Caron (1728-1795) te Formerie, een dorp boven Beauvais in Frankrijk.[28] Als vijftienjarige ging Cuel in 1778 in de leer bij de *tapissier marchand* en *miroitier* Jean Baptiste Crevelle (1740-1800) in Parijs. Het leercontract bleef bewaard.[29] Daaruit is bekend dat Cuels vader landbouwer was en een hypotheek nam op zijn goederen om de zesjarige leertijd te bekostigen.

Of Cuel na zijn leertijd een eigen winkel in Parijs had, is niet bekend. Tijdens de Revolutie vangen we een glimp van hem op, nota bene op 14 juli 1789, de dag van de bestorming van de Bastille. De *tapissier* vergezelde toen als

getuige de juwelier Justin Pinard, die de juwelen van de gelynchte gouverneur van de Bastille kwam inleveren op het stadhuis. Uit het verslag blijkt dat Cuel in de rue d'Etoile woont, in de parochie Saint-Gervais.[30] Nog geen drie jaar later was Cuel in Amsterdam gevestigd. Op 12 mei 1792 adverteerde hij in de *Amsterdamsche Courant*:[31]

Jh. CUEL, Fransche Behanger, te Amsterdam vooraan op de Nieuwendijk laat bekend maken dat hij maakt en verkoopt alle het geene tot AMEUBLEMENT behoord, en dat hij Magazijn houd tot vaste prijzen, op de wijze zo als te Parijs, van allerlei Meubels van smaak en noodzaaklijkheid: hij geeft mede advys, dat hij hoegenaamd geene Compagnieschap heeft, en dat de Firma van zijn Koophandel is Jh. CUEL. [afb. 5.8]

Daarnaast adverteerde hij met 'gedrukte adressen' dat hij alle behangerswerk aannam met betrekking tot 'bergères, canapés, leuningstoelen, enzovoorts'.[32] De verkoopadvertentie van zijn magazijn in 1812 geeft een verdere indruk wat men bij Cuel kon vinden: 'groote en compleete Ameublimenten, voor Zalen en Slaapkamers, een party extra fraaye Meubilen, als: Penant-Tafels, Toiletten, Ledikanten, Canapées, enz., een uitmuntende party Doorniksche en Hanausche Tapyten, à Medaillon et à Compartiment, met dito Randen, een party Behangselpapier, Passementen en Franjes, en wyders alles wat tot een complete Behangers-Affaire behoord'.[33]

In 1794 liet Cuel een zoon dopen te Amsterdam, Josephus August.[34] Een jaar later pas trouwde hij de moeder, Elisabeth August.[35] In 1795 werd een tweede zoon geboren, Charl, gevolgd door Maria Elisabeth in 1797 en Joannes Richardus in 1799.[36] Cuel was rooms-katholiek van gezindte; hij liet zijn kinderen dopen in de Begijnhofkerk. Daarbij traden Charl, Angéliq, Joannes (Jean), Etienne en Suzane Cuel op als getuigen. Aangezien in zijn huwelijksakte vermeld werd dat Cuels ouders overleden waren, waren dit waarschijnlijk zijn broers en zusters, dan wel neven en nichten.[37] Alleen een jongere broer, Charles François, bleef in Amsterdam en had een rol in het bedrijf, alhoewel hij heen en weer bleef reizen tussen Parijs en de Republiek.[38] Er was ook familie in Parijs gevestigd, waarmee een handelsconnectie in stand bleef. In ieder geval tussen 1799-1805 was een *tapissier marchand* of *marchand de meubles* genaamd Cuel daar gevestigd in de Rue de la Verrerie.[39] Mogelijk was dit een andere broer van Cuel, Pierre Claude.[40]

Waarom Cuel naar Amsterdam verhuisde, en of hij daarvoor andere steden aandeed, is onbekend. Dat hij zich in 1792 meteen in het centrum kon vestigen met een goed uitgeruste winkel, toont aan dat hij over enig kapitaal beschikte. Cuel moet in korte tijd succesvol zijn geworden in Amsterdam. Van Swigchem noemt hem 'de 'behanger' of tapissier [...], die te Amsterdam in de Franse tijd en daarna de meest vooraanstaande leverancier was van de stoffering en

meubilering'.[41] Cuels winkel aan de Nieuwstraat, twee passen van het stadhuis, zal ook stadsbouwmeester Van der Hart die daar zijn kantoor had niet zijn ontgaan. Mogelijk werkte Cuel al eerder voor Van der Hart, bij de aankleding van festiviteiten in de stad.[42]

Cuel kreeg het kort na zijn komst aan de stok met het Amsterdamse Sint-Jozefsgilde. Die namen zes stoelen in beslag die Cuel op 9 juni 1792 verkocht had. De stoelen hadden geen zittingen en moesten nog in elkaar gezet worden. Blijkbaar had Cuel of de klant zich daarvoor tot een stoelenmaker gewend, die echter het Sint-Jozefsgilde inlichtte. Cuel riskeerde een boete van f 50,- met het verhandelen van meubelen die niet alleen nieuw, maar volgens het gilde ook buitenlands werk waren. Een eerste aanklacht (van 13 december 1792) werd echter verworpen. In mei 1793 zette het gilde de aanklacht voort, met als bewijs de advertenties van Cuel. De schepenbank besloot daarop dat de stoelen – die nog altijd bij het gilde waren – geëxamineerd moesten worden door twee Amsterdamse stoelenmakers, in aanwezigheid van de overlieden en Cuel. Hoe de zaak afliep, blijft onbekend.[43] Aan wie de stoelen verkocht waren, wordt helaas ook niet duidelijk. Uit een brief aan Pieter Cats blijkt dat Cuel tot in Groningen werkte, en naar eigen zeggen 'een rijk boek' had, ofwel veel opdrachten.[44] Tot nu toe is slechts één andere opdrachtgever van Cuel gevonden. In 1798 kocht effectenhandelaar Paulus Hubert Martini Buys (1765-1836) uit Utrecht een canapé bij hem voor f 100,-.[45] In 1806-1807 volgde dan zijn werk aan Huis Barnaart [§ 5.3], en in 1808-1809 aan Huis Cats [§ 5.4]. Vanaf 1808 kreeg Cuel opdrachten vanuit de koninklijk intendance van Lodewijk Bonaparte [§ 5.5].

In 1812 vonden er verschillende veranderingen plaats in Cuels bedrijf. Eind maart kondigde hij met een advertentie de verkoop van zijn complete magazijn aan.[46] Met een briefje van de makelaar kon het publiek op vier kijkdagen de waren komen aanschouwen. De verkoop was ingegeven door de splitsing en verhuizing van de winkel. Hetzij Cuels broer Charles François, hetzij zijn zoon Charl ging vanaf 1812 zelfstandig verder op de Leliegracht, ook als 'Fransche Kamerbehanger'.[47] Cuel zette zijn bedrijf voort onder de naam Joseph Cuel en zoon. Dat zal de oudste zoon zijn geweest, Joseph Augustus. Vanaf 1 mei 1812 was Cuel gevestigd op de Kloveniersburgwal nr. 30 te Amsterdam. Hij had dit pand in 1810 gekocht voor f 20.000.[48] Hier verhuurde hij ook kamers aan reizigers: 'Men vind bij hem Kamers met uitmuntende Bedden naar de Fransche wijze, tegen eene Gulden daags'.[49]
In 1814 maakte Cuel een uitstap naar Den Haag, en opende ook daar een winkel met appartementen in de Lange Houtstraat.[50] De winkel was dagelijks geopend van 12.00 tot 16.00 uur. Mogelijk wilde hij zich dichter bij het hof vestigen, toen koning Willem I het regeringscentrum weer naar Den Haag verplaatste.

Een enkele leverantie van een canapé aan het hof – hoewel voor f 350,- – lijkt niet van veel succes op dit vlak te getuigen.[51] Daarna wordt het stil rond Cuel. Tot wanneer de winkels blijven bestaan, is onduidelijk. In ieder geval zette de familie Cuel nog de hele negentiende eeuw het behangerswerk voort. Op 19 december 1846 overleed Joseph Cuel in zijn huis aan de Groenburgwal nr. 24 te Amsterdam.[52]

5.3 Casus: Huis Barnaart, 1807-1808

In 1803 was Willem Philip Barnaart 21 jaar oud. Hij was zojuist teruggekeerd van een grand tour door Europa en kon beschikken over een familiefortuin, waardoor hij één van de rijkste inwoners van de Republiek werd. Hij stond aan het begin van zijn loopbaan en ging in Haarlem op zoek naar een huwelijkspartner. Dit was het moment waarop hij besloot zijn huis te laten verbouwen. [afb. 5.9-5.10]

Barnaart bewoonde de Nieuwe gracht 7 tot aan zijn overlijden in 1851. Daarna verkochten zijn erfgenamen het huis. In 1879 kocht de provincie Noord-Holland het pand aan, om er de ambtswoning van de Commissaris van de koning in Noord-Holland van te maken. Bij de komst van iedere nieuwe commissaris werden werkzaamheden uitgevoerd. In 1991 vond een restauratie plaats, waarbij ook de stofferingen van de salon werd gedaan. In 2002 kwam het huis in eigendom van Vereniging Hendrick de Keyser, die het in 2013-2021 liet restaureren.

Van de oorspronkelijke inrichting zijn nu vooral op de bel-étage van het huis, die de representatieve en enkele van de woonvertrekken herbergde, nog veel sporen te vinden. Zo is in de zogenoemde 'gouden salon' het enige bewaard gebleven voorbeeld te vinden van een ter plekke bewaarde wandbespanning en bekleed meubilair uit de empire tijd. In de andere vertrekken van de bel-étage zijn in ieder geval de plafonds, wandbetimmeringen en koven, schoorsteenmantels en spiegels aanwezig. Daarbij zijn de bouw en inrichting op papier goed te volgen doordat de rekeningen van (bijna) alle ambachtslieden die aan de inrichting meewerkten bewaard zijn, evenals een aantal ontwerptekeningen en een inventaris, opgemaakt na het overlijden van de eerste eigenaar in 1851.[53] Dit maakt het reconstrueren van de oorspronkelijke inrichting een interessante puzzel waar al vele historici zich over gebogen hebben. In de afgelopen jaren zijn er daarbij nieuwe puzzelstukjes boven water gekomen: de recente restauratie (2013-2021) was aanleiding voor nieuw onderzoek naar de afwerking van de ruimten, en daarbij werd onder meer een tot nu toe onbekende ontwerptekening gevonden evenals snippers behang. Deze vondsten maken een verdergaande interpretatie van dit bijzondere interieur mogelijk.

5.3.1 De opdrachtgevers: Willem Philip Barnaart en Elisabeth Teding van Berkhout

Willem Philip Barnaart [afb. 5.11] werd geboren op 28 november 1781 als enige zoon van de textielfabrikant Willem Philip Barnaart (1751-1781) en Cornelia Reesen (1762-1836). Doordat zijn vader nog vóór zijn geboorte overleed, werd Barnaart de enige erfgenaam van een enorm familiefortuin, door vijf generaties opgebouwd met de handel in manufacturen. Van jongs af aan werd Willem Philip zich bewust gemaakt van zijn bijzondere status. De Haarlemse schoolmeester Willem van den Hull (1778-1854), die zowel Barnaarts zoon als zijn stiefbroers lesgaf, geeft hierover meer informatie. Barnaart bewoonde als jongeman het voorgaande pand aan de Nieuwe Gracht 7 te Haarlem. Hier had hij een eigen huishouding onder toezicht van een gouverneur, de Duitse professor Wilhelm Ludwig Albert Matthiae. Verder had hij een eigen rijtuig met koetsier, bedienden, livreibedienden en een buitenverblijf tot zijn beschikking: 'In één woord, een hofstoet in het klein'.[54] Zijn moeder was in 1784 hertrouwd met de Haarlemse regent Jan Willem Druyvesteyn (1759-1806). Zij woonden in het naastgelegen huis, terwijl de elf stiefbroers en -zussen in het huis daar weer naast waren ondergebracht.[55] [afb. 5.10] In 1802-1803 maakte Barnaart met zijn gouverneur een reis door Europa. Naast een aantal Duitse steden bezochten zij Parijs. Op 6 januari 1803 werden zij daar voorgesteld aan Napoleon, toen nog Eerste Consul, tijdens de ontvangst van het Corps Diplomatique in de Tuilerieën.[56] Mogelijk nam Barnaart ook deel aan het diner in dat paleis, dat Napoleon het Corps Diplomatique wekelijks aanbood. Barnaart zou Napoleon als keizer nogmaals ontmoeten in 1808, tijdens een diplomatieke missie in Parijs. In zijn bibliotheek had Barnaart later ook een biografie van Napoleon staan, evenals de publicatie van zijn campagne in 1806.[57]

In tegenstelling tot zijn voorouders koos Barnaart niet voor de handel, maar voor een militaire en politieke carrière. Die ambities werden ongetwijfeld ingegeven door zijn stiefvader, de zevende generatie Van Druyvestein die zitting had in het stadsbestuur. Als doopsgezinde was Barnaart tot 1795 uitgesloten van het uitoefenen van openbare of militaire ambten, overigens op basis van de eigen geloofsovertuigingen van de orthodoxe doopsgezinden, die geen eed mochten afleggen.[58] Barnaart zou de nieuwe mogelijkheden omarmen en oefende vele ambten uit. Daarbij was hij net als zijn schoonvader patriot. Barnaart begon zijn carrière dan ook bij de Haarlemse burgerwacht, waar hij in 1802 kolonel werd. In 1807 viel hem als zodanig de eervolle taak ten deel om koning Lodewijk Bonaparte te ontvangen en te begeleiden bij diens bezoek aan Haarlem. Zijn nieuwe huis werd daarbij aangewezen als koninklijk logies. De koning verleende hem daarop de rang van ridder in de Orde van de Unie. In 1807 kocht Barnaart de buitenplaats Vogelsang te Bennebroek, vandaag de dag nog altijd in bezit van de familie. Mogelijk werden er in dezelfde tijd dat de Nieuwe Gracht 7 werd ingericht, ook aankopen voor dit huis gedaan. In 1808 vervolgde Barnaart

zijn carrière in de politiek, als lid van de vroedschap. Drie jaar later werd hij benoemd tot burgemeester van Haarlem. In 1813, bij de terugkomst van Willem I, legde hij dit ambt neer en maakte daarna deel uit van de Raad, werd lid van de Provinciale Staten van Holland en vervolgens van de Gedeputeerde Staten. Later in zijn leven verzocht Barnaart koning Willem I om hem in de adelstand te verheffen, met als belangrijkste argument dat hij een van de hoogst aangeslagen belastingbetalers was in Noord-Holland. Dit verzoek werd ingewilligd.[59]

Daarnaast vervulde Willem Barnaart een aantal maatschappelijke functies. Hij werd lid (en later directeur) van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, het Sint Hubertusgilde en het bestuur van de Kweekschool voor de Zeevaart. Ook was hij lid van de Vrijmetselaars en van de toneelvereniging Leerzaam Vermaak. Zijn interesse voor de kunsten en wetenschappen uitte zich in de aanleg van een bibliotheek en verschillende verzamelingen, onder andere van munten, meetinstrumenten, schilderijen en prenten, die in het nieuwe huis een plek dienden te krijgen. In 1805 al schonk hij een collectie opgezette vogels aan het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen.[60]

Op 30 januari 1804 trouwde Barnaart met Elisabeth Teding van Berkhout (1783-1814).[61] [afb. 5.12] Zij was een dochter van Jan Teding van Berkhout en Catharina Clifford. Op 30 december van dat jaar werd hun eerste kind geboren.[62] Het huwelijk duurde maar kort: Elisabeth overleed al in 1814. Een jaar later huwde Barnaart haar achternicht Maria Cornelia Susanne Teding van Berkhout (1793-1863). Over zijn twee echtgenotes, hun interesses en bijdrage aan het huis zijn we nauwelijks geïnformeerd. Er zijn bijna geen persoonlijke stukken zoals brieven van de echtelieden bewaard, in ieder geval niet van de bouwtijd. Het lijkt er wel op dat Barnaart tweemaal uit liefde trouwde, en als zodanig zal de mening van zijn echtgenotes zeker een rol hebben gespeeld bij de aankleding van het huis. Van den Hull was er in ieder geval zeker van: Willem Barnaart bouwde zijn nieuwe huis voor zijn eerste echtgenote Elisabeth: 'Haar ter eere liet haar echtgenoot zijne woning afbreken en dat heerlijke huis Wijk 6, no. 25a daarvoor in de plaats stellen.'[63]

Kort samengevat was de bouwheer een wel opgevoede jongeman met een brede culturele en wetenschappelijke belangstelling. Hij was zich bewust van zijn status als vermogend man, en ambitieus om die tot uitdrukking te brengen. Daarbij had hij ook politieke ambities, die hij vertaald zag in verschillende functies.

5.3.2 De bouw van Huis Barnaart

Op het moment dat Cuel bij de inrichting betrokken werd, was het huis reeds grotendeels voltooid. De eerste plannen voor de Nieuwe Gracht 7 dateren uit het najaar van 1803[64] en hielden zeker verband met het voorgenomen huwelijk van Barnaart. De bouwgeschiedenis van huis Barnaart mag inmiddels bekend worden verondersteld.[65] Het volstaat hier daarom deze op hoofdlijnen te verhalen.

Barnaart koos voor architect Abraham van der Hart om zijn huis te ontwerpen. Barnaart was familie van zowel Willem Philip Kops [§ 4.7] als Cornelia Catharina Hodshon, en zal goed bekend zijn geweest met Van der Harts werk. Van der Hart maakte in eerste instantie plannen voor zowel een mogelijke verbouwing van het oude huis, als voor een geheel nieuw pand. Al snel werd voor het laatste gekozen.[66] Van der Hart maakte het ontwerp voor het gehele huis: de gevels, de indeling van de vier etages, en de 'principale vertrekken' – de vertrekken op de bel-étage. Tot het eind van de bouw reisde hij bijna wekelijks naar Haarlem om het werk te overzien. Hij verzorgde de verschillende aanbestedingen en maakte ontwerpschetsen voor de ambachtslieden die aan het huis werkten. Dit gold ook voor de interieuronderdelen: de stucplafonds, het snijwerk, timmerwerk, de bovendeurstukken en het beeldhouwwerk. In de bestekken lezen we dat de leveranciers dienden te werken naar zijn tekeningen, en dat zij geen werk mochten vervaardigen zonder dat Van der Hart eerst daartoe een model of tekening goedgekeurd had.[67] Het is duidelijk dat de architect het ontwerp van de inrichting geheel controleerde en op elkaar afstemde. Zodoende is het huis zeker een totaalontwerp door Van der Hart te noemen.

Van de schetsen zelf is slechts één blad bewaard gebleven, een presentatietekening die de vier wanden van de grote eetzaal toont.[68] [afb. 5.13] Deze tekening is des te belangrijker omdat hierop een ontwerp voor een stoffering te zien is, namelijk een gordijn met draperie. Deze wordt verder besproken in § 5.3.6.

Hoe een aantal andere presentatietekeningen eruit heeft gezien, weten we door een publicatie van Johannes van Straaten (1781-1858). Van Straaten werkte als timmerman en tekenaar voor de firma Van der Horst, die het huis bouwde. In zijn *Gronden en afbeeldingen van eenige gebouwen en derzelver binnenwerken, volgens de nieuwste wijzen* (1812) bracht Van Straaten een aantal plattegronden en opstanden van recent gebouwde huizen bijeen, als voorbeeld voor 'werkbazen' en studenten van de bouwkunde.[69] Van Huis Barnaart beeldde Van Straaten de voor- en achtergevel af, plattegronden van alle vier de etages en twee wanden van de salon en de grote eetzaal. [afb. 5.14-5.18] Van Straaten moet hiervoor de ontwerptekeningen van Van der Hart gebruikt hebben.[70] Een aantal details klopt namelijk niet met de gerealiseerde situatie, bijvoorbeeld de vorm van de kachels in de grote eetzaal.

Toen het ontwerp eenmaal vaststond, kon Van der Hart bestekken schrijven en het werk aanbesteden. Op 24 maart 1804 begonnen meester timmerman

Gerrit van der Horst en meester-metselaar Christiaan Kaakebeen uit Haarlem met het werk. Het oude huis werd afgebroken en de eerste steen voor het nieuwe gelegd op 26 april. Hoe het voorgaande huis eruitzag, weten we niet. Er zijn geen afbeeldingen van de Nieuwe Gracht uit deze tijd bekend, en er is geen inventaris. Alleen het koetshuis bleef behouden. Interessant is nog dat Jan Willem Druyvesteyn in dezelfde tijd het huis Jansstraat 36 grondig liet verbouwen en daar ging wonen met zijn gezin.[71] In 1806 overleed hij echter en daarop verhuisde Barnaarts moeder met haar kinderen weer terug naar de Nieuwe Gracht.

Hoe zag nu het voltooide huis eruit, waarvoor Cuel een aantal ruimten diende in te richten? Het huis kent drie verdiepingen en een zolder.[72] Op de begane grond bevond zich links van de gang de spreekkamer van de heer des huizes met kantoor en brandkast, en verder de keuken, bergruimten en personeelsvertrekken. De meeste bezoekers zullen echter via de bel-étage zijn ontvangen. Deze etage was, zoals de naam al zegt, de 'mooie verdieping' van het huis. Hier speelde het publieke leven van de bewoners zich af, en werden gasten ontvangen. Men kwam binnen in de vestibule. Opvolgend aan de vestibule lag de grote eetzaal, uitgevoerd in kostbaar stucmarmer, die voor diners en feestelijke gelegenheden gebruikt werd. Links van de vestibule lagen twee kleine zijkamers en de 'daagse eetkamer', terwijl rechts zich de grote zijkamer en de salon bevonden. Er is daarmee een tweedeling te zien tussen de meer privévertrekken enerzijds en de publieke vertrekken anderzijds. De grote eetzaal is met dubbele deuren verbonden met de naastgelegen kamers: rechts de salon en links de daagse eetkamer. De salon is de tweede van de representatieve ruimten die de bezoeker betreedt: luxer in uitvoering dan de grote zijkamer, maar minder indrukwekkend dan de grote eetzaal. [afb. 5.19]

Op de eerste verdieping bevonden zich de slaapvertrekken en een grote, uitgebouwde middenkamer, de 'boekenkamer' (bibliotheek). De kamer links daarvan was de kinderkamer, rechts lag de slaapkamer van het echtpaar Barnaart. Aan de voorzijde van het huis bevonden zich drie slaapkamers, vanaf de westkant aangeduid als de 'slaapkamer met alkoof', de slaapkamer midden voor, en de slaapkamer met kabinet. Deze laatste kamer kreeg een afwijkende aankleding. Hij werd als enige van de slaapkamers door Cuel behangen met stof, terwijl de andere slaapvertrekken behangen werden met papierbehang. De slaapkamer met kabinet was dan ook bedoeld als logeerkamer voor gasten, en had in feite een publieke functie.

Op de zolder ten slotte bevonden zich enkele slaapvertrekken voor het personeel.

In 1805 was het gebouw zover gevorderd dat aan het interieur begonnen kon worden. Dankzij de rekeningen die Barnaart zelf nauwkeurig bewaarde en annoteerde, zijn we bijzonder goed geïnformeerd over de ambachtslieden en hun aandeel.[73] Daarbij zien we weer een mengeling van lokale ambachtslieden en mensen die waarschijnlijk in het kielzog van Van der Hart meekwamen uit Amsterdam. De Haarlemse stucwerker Jean Joseph Martin vervaardigde het stucwerk voor de plafonds, de wanden van de grote eetzaal en decoraties in de gangen. Kladschilder Jan Valter (c. 1750-na 1827) uit Haarlem voerde het algemene schilderwerk uit en de voorbereidingen voor de bovendeurstukken, vervaardigd door de 'konstschilders' Adriaan de Lelie (1755-1820) en Jan Kamphuijsen (1760-1841) uit Amsterdam. Kamphuijsen maakte daarnaast meer decoratief schilderwerk, zoals de panelen in de grote zijkamer. De beeldsnijder en stadsbeeldhouwer van Amsterdam, Christiaan Welmeer (1742-1814), sneed decoratieve lijsten in hout voor verschillende ruimten, terwijl de Haarlemmer beeldhouwer Pieter Nijborg ook lijstwerk leverde. Spiegels met hun glazen kwamen bij Amsterdamse firma Corthenberge vandaan, die verder het verguldwerk voor de lijsten in de salon verrichte. De marmeren schoorsteenmantels op de bel-étage werden geleverd door de firma Pieter Franciscus Franzi uit Amsterdam. Stoffenhandelaar Dirk van der Meulen leverde tweemaal stoffen, voor f 1.951,15,- en f 6.039,-. Uit de rekening van Cuel blijkt dat er nieuwe stoelen werden gekocht bij de bekende Amsterdamse meubelmaker Carel Breytspraak jr., maar zijn rekening ontbreekt. Dat geldt ook voor de verder onbekende 'de Bois' die op de rekening van Van der Horst voorkomt in verband met meubelen.[74]

Cuel was niet de enige kamerbehanger die aan het huis werkte: ook de Haarlemmer Folkert Burman (ca. 1752-1810) voerde verschillende werkzaamheden uit.[75] Burman was in de eerste plaats schilder, en als zodanig sinds 1788 lid van het Haarlemse Sint-Lucasgilde.[76] Daarnaast noemde hij zich ledikant- en kamerbehanger.[77] Ook voor Burman is dit de vroegst bekende opdracht. Verder zijn van hem alleen onderhoudswerkzaamheden bekend voor huis Akerendam te Beverwijk (1807) en voor Paviljoen Welgelegen (1809-1810).[78] Of Burman eerder voor de familie Barnaart werkte, is onbekend.

Er is duidelijk een verdeling van en hiërarchie in werkzaamheden te zien tussen de twee kamerbehangers. Burman verrichtte het voorbereidende behangerswerk in het hele huis. Hij behing de wanden met linnen en beplakte dit met papier. Vervolgens bracht Burman het papierbehang aan, grotendeels geleverd door Cuel, terwijl Cuel de stoffen wandbespanningen vervaardigde. Cuel maakte de gordijnen op de bel-étage, Burman die voor de slaapkamers, met uitzondering van de slaapkamer met kabinet. Via Cuel werden tapijten besteld voor de bel-étage, terwijl Burman een kleed voor de boekenkamer maakte en een paar gangkleden.

5.3.3 De eerste leveranties: het papierbehang

Van Joseph Cuel zijn twee rekeningen bewaard, uit 1806 en 1807. [Zie Bijlage 5: 5.3] Zij lijken alle werkzaamheden weer te geven die hij voor Barnaart in het huis uitvoerde, evenals alle materialen die hij daarvoor leverde. In tegenstelling tot andere ambachtslieden zijn er van Cuel geen aanbestedingscontracten bekend, en hetzelfde geldt voor Burman. Hun werkzaamheden zullen direct met Barnaart afgesproken zijn. Het is daarmee onduidelijk in hoeverre Van der Hart nog betrokken was bij de uitvoering van de voornaamste en beeldbepalende stofferingen – de wandbespanning met draperieën en de gordijnen van in ieder geval de salon en de grote antichambre.

In totaal bedragen de rekeningen bijna f 32.000,- (f 12.134,18,8 in 1806 en f 19.696,0,8 in 1807). Het bekleden en stofferen van een meubel word per stuk berekend, het werk van de knechten per dag. Op de rekeningen valt onderaan te lezen 'reçu 21 maart 1807' en 'reçu 30 maart 1808' in het handschrift van Cuel, gevolgd door zijn handtekening. Op deze data werden de rekeningen voldaan. Hier trof de behanger nu eens een opdrachtgever die wel makkelijk zijn rekeningen kon betalen.

De rekeningen werpen meer licht op het atelier van Cuel en de mensen die daar werkten. Dat zijn minstens twee knechten aangezien er gesproken wordt van 'ouvriers'. Zij krijgen 30 stuivers per dag betaald (f 1,50). De kosten die zij ter plekke maken worden vergoed. Dit zijn reiskosten (zij reizen met de trekschuit), logement te Haarlem en eten en drinken. Een deel van de werkzaamheden wordt in de winkel ('à la boutique') in Amsterdam uitgevoerd, zoals het pas maken en naaien van tapijten. De goederen worden vervolgens verpakt in kisten naar Haarlem gestuurd. Of dit transport per boot dan wel via de weg gebeurt, wordt niet duidelijk.

Op 21 maart 1806 begint Cuel zijn eerste rekening met de leverantie van behangselpapier. De behangleveranties lopen tot in oktober 1806. Vanaf eind die maand begint Cuel met het feitelijke behangerswerk, eerst in de privé-vertrekken op de bel-étage (de kleine zijkamers en daagse eetkamer), en vervolgens vanaf eind november 1806 met de representatieve vertrekken: de grote eetzaal en de grote zijkamer. In het eerste halfjaar van 1807 volgen een aantal losse leveranties van meubelen en behangselpapier. In oktober 1807, mogelijk wanneer ook de bouwheer weer in de stad verblijft, gaat Cuel verder met het pas maken van een aantal tapijten, de inrichting van de salon op de bel-étage en die van de slaapkamer met kabinet op de eerste verdieping.

Het was steeds Burman die het papier aanbracht. Burman begon op 1 maart 1806 al met de voorbereidingen; vanaf augustus kon het behang geplakt worden. Hoewel Burman op zijn rekening vermeldt op welke dag hij in welke kamer werkt, is dit onvoldoende om – in vergelijking met de rekeningen van Cuel – vast te stellen welk papier in welke kamer aangebracht werd. In ieder geval werd

het papierbehang toegepast in de daagse vertrekken op de bel-étage en in de slaapkamers van de familie op de tweede verdieping. De keuze voor de soort wandbekleding weerspiegelt daarmee de functie van de verschillende ruimten: in de vertrekken die buiten het zicht van de bezoekers lagen werd volstaan met papierbehang.

De wijze waarop de wanden bereid werden voor het aanbrengen van papier dan wel een stoffen bekleding was gelijk. Burman maakte eerst een ondergrond door linnen aan elkaar te naaien en op te spannen met spijkers. Vervolgens werd het linnen beplakt met vellen papier. Overal werd daartoe 'best Engelberger linnen' gebruikt, behalve in de daagse eetkamer: daar volstond het blijkbaar het oude linnen te hergebruiken.[79] Voor het papier gebruikte Burman 'gemeen' (gewoon) papier van 12 stuivers, waar in de spreekkamer en in de zijvleugels nog eens 'fijn papier' van 16 stuivers overheen kwam.

De eerste levering door Cuel betreft tien rollen wit papierbehang met bijen, op 21 maart 1806, wat meteen Barnaarts belangstelling voor Napoleon onderstreept: de keizer had de bij gekozen als één van zijn persoonlijke symbolen.[80] Er zijn contemporaine voorbeelden bekend van dergelijke behangselpapieren. Tot 16 oktober betreffen de leveranties alleen papierbehang. De leveranties worden summier beschreven, zodat niet altijd duidelijk is hoe het motief eruitzag of voor welke ruimte het bestemd was. Zo kreeg de grotere antichambre een nankingkleurig gesatineerd behang met rand, maar het behang voor de naastgelegen kamer wordt alleen gegeven als 'décor' met rand. Met *nanking* kon zowel een kleur als een stofsoort aangeduid worden. [afb. 5.20] Als kleur is het te vergelijken met een natuurlijke katoen. Voorbeelden kunnen richting geel-bruin gaan en beige-roze. Als stof is nanking een stevige katoensoort die gebruikt werd voor kleding en als eerste bekleding van meubelen. Cuel gebruikt de term in zijn rekeningen in beide betekenissen. *Satiné* duidt op een glanzende afwerking van het papierbehang. De glans werd bereikt door gegrondeerd papier op een marmeren tafelblad te leggen, met fijn talkpoeder te bestrooien en vervolgens het oppervlak te borstelen totdat er een zachte glans werd verkregen.[81]

Met een *décor* werd een de rol vullend ontwerp bedoeld. Hier binnen was een grote variatie aan voorstellingen mogelijk, bijvoorbeeld van figuren in grisailles, landschappen of een stofimitatie. Bij gebrek aan duidelijke behangfragmenten uit de bouwtijd, en gezien de enorme productie van verschillende ontwerpen in die tijd, is het ondoenlijk na te gaan welk ontwerp precies bedoeld is. De eerste zijkamer had een houten lambris op vijf voet hoog (ca. 1m50). Daarboven werd het behang geleverd door Cuel aangebracht. Het patroon van dit behang is onbekend, maar het zal gepast hebben bij de oorspronkelijk roze kleur van het houtwerk.[82] [afb. 5.21]

Wel is het mogelijk in het algemeen iets over de decoratie te zeggen. Het volgende behang dat Cuel vermeldt betreft kolommen. Deze bestonden uit

vier onderdelen, die uitgeknipt en aan elkaar geplakt werden: een middendeel ('grande colonne'), een kapiteel en basement ('haut et bas', op dezelfde rol) en een fries ('frise du bas'). Hiervan zijn voorbeelden te vinden voor deze periode, zoals van de firma Zuber & Cie. [afb. 5.22-5.23] Op 8 en 15 augustus zijn op dezelfde rekening nog vier van dergelijke kolommen te vinden. De prijzen voor de verschillende onderdelen zijn gelijk, alleen heet de 'haut et bas' nu 'chapiteaux et bosse'. Een voorbeeld van een kamer met papierbehang in de vorm van kolommen is nog te zien in Harderwijk. [afb. 5.24]

De volgende leverantie betrof geen rollen, maar 20 *panneaux*: panelen, wijnrood met grijs. Mogelijk werden deze op deuren geplakt, of als lambrisering gebruikt. Cuel leverde daarna voor vier ruimtes een behang bestaande uit een middendeel, soms omschreven als *décor*, samen met een boven- en onderrand. Het papier dat Cuel levert op 10 oktober 1807 vormt waarschijnlijk zo'n geheel voor een kamer: 9 rollen *décor*, 3 rollen ornamenten, 10 rollen gesatineerd papier met een 'stenen' grond en nog 2 rollen boven- en onderrand. Opvallend genoeg zijn de randen het duurste (80 stuivers ten opzichte van de 50 stuivers voor het *décor*). Eén *décor* werd gebruikt voor de kleinste van de zijkamers; waar de andere een plek vonden is onbekend.

Een andere groep behang wordt door Cuel met een kleur aangeduid: het 'fonds nanking satiné' voor de grotere van de kleine zijkamers; een behang 'fonds jaune d'étoffe' en een met een 'fonds bleu'. Dit laatste was mogelijk als aanvulling op een eerdere leverantie voor de daagse eetkamer bestemd, aangezien de twee rollen hetzelfde kostten als het papierbehang daar (f 8,-). In de daagse eetkamer werd tijdens de laatste restauratie een snipper behang gevonden die waarschijnlijk van de bouwtijd dateert. Het betreft lichtblauw papier (lompenpapier) met een opdruk (blokdruk) van donkerblauwe en witte strepen, wat een repeterend patroon suggereert. Dit komt overeen met een behang dat bijvoorbeeld een draperie verbeeldt, wat goed aansluit bij de overige ruimten.[83] [afb. 5.25-5.26] Omdat de kolommen onder het papier voor de daagse eetkamer [Antichambre no. 6] vermeld staan, zijn die mogelijk hier geplaatst.

In de eerste papierleverantie zitten ten slotte drie bovendeurstukken. De aanduiding 'peints' wijst erop dat deze niet bedrukt maar beschilderd waren. Zij kostten f 10,- per stuk, een fractie van wat de bovendeurstukken die De Lelie vervaardigde kostten (f 100,- tot f 350,-). Burman levert nog drie papieren schoorsteenstukjes voor 30 stuivers per stuk.

In 1807 verkoopt Cuel nogmaals papierbehang aan Barnaart. Aangezien alle kamers gereed waren voor het einde van 1806, is het onduidelijk waar dit behang gebruikt werd. De 19 rollen papierbehang met 3 rollen rand vermeld op 23 maart 1807 houden mogelijk verband met het bezoek van koning Lodewijk

op 27 april daarop. In ieder geval zijn zij met f 4,- per rol prijzig. Dan volgt er in juni en augustus 1807 nog een laatste behangleverantie, van het eerder genoemde *décor* en 'papier jaune d'étoffe'. Een andere mogelijkheid is dat dit voor de buitenplaats Vogelsang werd gebruikt. Op de rekening van Burman staat in ieder geval niet vermeld dat hij deze papieren ook aanbrengt.

Zelf leverde Burman ook behang, voor de kinderkamer en de middelste slaapkamer. Het behang voor de kinderkamer was het goedkoopste dat Barnaart kocht (à f 1,20 per rol). Cuel verzorgde al het overige met prijzen tussen de f 2,- en f 10,-. De hoogste prijs per rol werd voor een rand betaald: de randen zijn over het algemeen duurder dan het fond dat zij omlijsten. Waar Cuel en Burman hun papier betrokken vermelden zij helaas niet, maar uit de volgende casus wordt duidelijk dat Cuel papieren verkocht van de Amsterdamse producenten Berger en Bourier. [zie § 5.4]

5.3.4 De salon

De salon, met daarachter de uitstek met kasten en secreet. Detail van plattegrond bel-étage. Van Straaten (1812), pl. 26. De salon na restauratie (2022). Foto: Arjan Bronkhorst.

In de salon bevindt zich de enige bewaard gebleven stoffering uit de bouwtijd: de wandbespanning, de gordijnen met garnituur en draperieën, en een bekleed zitameublement. [afb. 5.28] Deze zijn tijdens het leven van Barnaart waarschijnlijk nooit vervangen, en werden steeds met de verkoop van het huis aan een volgende eigenaar mee verkocht. Datzelfde gold voor de stofferingen (wandbespanningen en gordijnen met draperieën) van de naastgelegen grote zijkamer, tot ze in 1897 werden vervangen. De salon wordt hier eerst besproken, omdat het de enige ruimte is waar de stoffering met de rekeningen vergeleken kan worden. Dit vergemakkelijkt de bespreking van Cuels werk in de andere vertrekken. In de praktijk ging Cuel in 1806 eerst aan het werk voor alle overige

ruimten op de bel-étage. Pas in oktober 1807 noteerde hij werkzaamheden aan de salon.

De salon ligt rechtsachter aan de tuinkant van de bel-étage. De bezoeker betreedt de salon via de voorgelegen antichambre of via de grote eetzaal. Eén van de halfronde deuren geeft toegang tot de dwarsgang, terwijl de in het wandvak rechts van de ramen verborgen deur naar het uitstek leidt met daarin een secreet en kasten. Boven de deuren bevinden zich schilderstukken van Adriaan de Lelie, met zogenoemde Pompeiaanse figuren op een zwarte achtergrond. De wanden zijn door middel van een betimmering symmetrisch in vakken verdeeld. Op de lange wanden bevinden zich enerzijds de schoorsteenmantel met spiegel, en anderzijds de dubbele deur naar de grote eetzaal. De met paars marmer belegde schoorsteenmantel werd geleverd door Franzi maar kwam uit Italië. In het midden bevindt zich een rozet met een putto op een leeuw. Dit motief is te vinden op meerdere schoorsteenmantels geleverd door Franzi en gaat terug op een antieke camee.[84] Cortenberghe leverde de schoorsteenspiegel en de damspiegels tussen de ramen en de deuren van de korte zijde. Hij vergulde ook het houtsnijwerk dat Nijman leverde voor de pilasters. Het plafond werd vervaardigd door J.J. Martin. Het centrale motief is een cirkel gevuld met bladmotieven en er omheen slingerende wijnranken.

De grote wandvakken op de lange zijden, evenals de twee smalle wandvakken aan weerszijden van de ramen, hebben een bespanning van gele zijde met draperie in dezelfde stof, bevestigd over vergulde lansen en met rozetten. De vakken zijn symmetrisch verdeeld door gedraaide, wit met paarse koorden, vastgezet met kleine rozetten. Elke baan zijde heeft onderaan een geborduurd motief van een strohalm met bloemen. In het midden van de draperieën is een geborduurde krans van korenaren te zien is. De raambekleding bestaat uit gele zijde gordijnen met een oorspronkelijke violetkleurige, fluwelen draperie, over vergulde stokken met een hoofd in het midden. Daaronder bevonden zich oorspronkelijk nog katoenen ophaalgordijnen.

Latere wijzigingen

Net als de andere kwetsbare delen van het interieur hebben de stofferingen van de salon al meerdere reparaties en daarmee wijzigingen ondergaan. Niet alles van wat we nu zien is origineel. In 1897, 1915, 1930 en 1991 vonden restauraties plaats aan het huis en de salon. In 1897, na de aankoop door de provincie, zijn de stofferingen (gordijnen, wandbespanning, meubelstoffering) afgenomen en gestoomd door Palthe.[85] [afb. 5.29] De stofferingen werden gerepareerd en opnieuw aangebracht door H. Pander en Zonen (Meubelfabriek Hollandia). Het passement werd daarbij 'gerepareerd en aangevuld'.[86] Waarschijnlijk werd toen al het passement in de vorm van geweven banden vervangen: op foto's uit 1902 zien deze er overal nieuw uit. [afb. 5.28] Het klosfranje is waarschijnlijk het franje dat gerepareerd werd. Verder werden er 50 nieuwe rozetten voor de

wandvakken gemaakt door de firma H.B. van Wijk en Zoon te Den Haag, terwijl zij 52 oude rozetten opnieuw verguldden.[87] Het tapijt is in 1911 vervangen door een parketvloer. In 1915 en 1930 werden de stofferingen bij de komst van een nieuwe Commissaris weer onder handen genomen. Wat er in 1915 werd gedaan is onduidelijk. In een artikel uit 1924 over de zitmeubelen staat vermeld: 'Alleen de fluweelen overtrekken werden hernieuwd, gecopieerd naar het oorspronkelijke bekleedsel, paars fluweel en gele zijde'.[88] Dit moet wel verwijzen naar de restauratie in 1897, want bij vergelijking van foto's van de salon uit 1902 en 1924 is de bekleding hetzelfde. Inderdaad is aan de achterkant van de ruggen van de stoelen nu gele zijde te vinden. In 1930 werden de gordijnen opnieuw gevoerd en van nieuwe franje en galon voorzien. De draperieën van de ramen werden daarbij gerepareerd met het franje en galon afkomstig van de gordijnen.[89]

Bij de restauratie van 1991 werd het textiel van de wandvakken afgenomen en gerepareerd. Het is onduidelijk waaruit die reparaties precies bestonden, anders dan het verstevigen van de stof met zijdedraad.[90] Bij de vooralsnog laatste restauratie (2012-2021) zijn de gordijnen en draperieën onder handen genomen door Ikat Textielrestauratie BV te Cruquius. Een deel van de meubelen uit de salon werd geconsolideerd, opnieuw verguld en opnieuw bekleed door respectievelijk restauratoren Vincent van Drie (Utrecht), Willem Coolen (Boxtel) en de firma Oostendorp (Montfoort).

Wandbespanning

Het maakloon voor de wandvakken bedroeg f 50,- per vak. Cuel maakte geen onderscheid in de kleinere en grotere vakken. Op de wandvakken kwam eerst een doekraam. De bespanning vervaardigde Cuel van banen gele zijde, die verticaal aan elkaar genaaid zijn. Iedere baan heeft onderaan een geborduurde graanhalm in een lauwerkrans. [afb. 5.27 en 5.43] De bespanning werd gevoerd met katoenbatist en aan de achterkant verstevigd met doek. Burman voerde opvallend genoeg geen voorbereidende werkzaamheden uit aan muren van de salon, in tegenstelling tot de Grote zijkamer, waar ook een bespanning van stof kwam. Cuel leverde al het benodigde passement. Voor het wandvak bestond dit allereerst uit gedraaide, wit met paarse koorden (*passement de sort cablé*), aan de onderkant vastgezet met kleine vergulde rozetten. De bovenkant is verborgen onder de draperie. De koorden verdoezelen de naden tussen de verticaal aan elkaar genaaide banen zijde. Rond het middelste koord is de zijde geplooid, mogelijk om het koord beter op zijn plaats te houden. De bovenkant van het wandvak heeft een horizontale baan breed passement (*large passement pour encadrement du dit meuble*), aan de onderkant is hetzelfde passement te vinden boven een smaller passement (*[passement] idem plus étroit*). Beide hebben gestileerde bloemmotieven. De wandvakken hebben aan weerszijden een vergulde lans met horizontaal daarop bevestigd een pijl. De draperie van gele zijde bestaat uit twee zijvallen en een geplooide middenval. Bij de grotere

wandvakken is de middenval in het midden nogmaals opgehaald met een verguld schildje met Marshoofd, waaronder twee violet met wit gedraaide koorden met kwasten van klosfranje afhangen (fort *glands*, à f 11,-). Cuel leverde in totaal twaalf schildjes. De andere acht schildjes werden voor de raambekleding gebruikt (twee bovenin en twee voor de embrasses), wat te zien is op een foto uit 1902. [afb. 5.31] De draperie is omzoomd met zijde klosfranje in violet en wit en twee banen passement, dezelfde als die onderaan het wandvak. In het midden hebben de draperieën een geborduurde krans van korenaren. [afb. 5.41] Het borduurwerk kostte samen f 350,- en werd waarschijnlijk niet in het atelier van Cuel uitgevoerd.

Raambekleding

Van der Hart gaf geen van de kamers een koof voor gordijnen, waardoor de vormgeving van de raamaankleding veel vrijer was dan in het Kopshuis. Het maakloon van de gordijnen en draperieën in de salon bedroeg f 80,- per raam. Cuel vermeldt geen materialen voor het vervaardigen van ophaal- of glasgordijnen. Deze moeten er wel geweest zijn, gezien de leverantie van twee paar gordijnroeden per raam en de vermelding in de inventaris van 1851 van 'twee katoenen ophaalgordijnen'. Mogelijk zijn deze nog te zien op de foto uit 1902. [afb. 5.31] Toen de stofferingen in 1897 schoongemaakt werden door Palthe, was er sprake van een 'lila bloem in het geverfde gordijn' die bijgekleurd moest worden. Mogelijk werd hier een ophaalgordijn mee bedoeld. Deze gordijnen zijn niet meer aanwezig, evenmin als de wit satijnen gordijnen, die op de rekening van Palthe genoemd worden. Ook de embrasses, nog te zien in 1902, zijn verdwenen. Wel aanwezig zijn de overgordijnen van gele zijde en de draperieën. De gordijnen zijn geplisseerd met lint en met ringen opgehangen aan de roede. Net als de draperieën van de wandvakken zijn ze omzoomd met wit en violet klosfranje en een band smal passement. Aan de onderzijde hebben ze nog een tweede band breder passement.

De draperieën van de ramen zijn van violet fluweel – nu bruin verkleurd – dat een sterk contrast vormde met de gele zijde. Het is een voorbeeld van het gebruik van complementaire kleuren waar het empire in sorteerde. Dit zullen we ook in de andere vertrekken tegenkomen. Het fluweel werd afgezet met een dubbele rand breed passement en het wit-violette klosfranje. Het fluweel heeft een zelfkant van afwisselend roze-witte streepjes. [afb. 5.34] Om de draperieën te bevestigen, leverde Cuel per raam een garnituur bestaande uit twee staande, holle metalen buizen waarop een horizontaal een vergulde roede werd bevestigd. De huidige garnituur bestaat uit een plank met in het midden een hoofd met helm met een leeuwtje erop, dat op een Minerva-hoofd lijkt. Een dergelijke garnituur komt op de rekening voor in de slaapkamer met kabinet op de eerste verdieping (*planches à tête de Minerve et ses attributs*).[91] Een eventuele decoratie van de roeden in de salon wordt niet nader omschreven. Mogelijk heeft op enig

moment een wisseling plaatsgevonden tussen de twee vertrekken. Het is niet bekend waar Cuel deze en de andere onderdelen die hij niet zelf maakte, betrok.

Het lijkt alsof de draperie uit één stuk bestaat dat weelderig over de roede is gedrapeerd, maar in feite bestaat ze uit drie losse delen: een geplooid middendeel en twee zijvallen [afb. 5.34-5.36] Het middendeel bestaat uit een halfrond stuk fluweel met driehoekige inkepingen. Deze zijn vastgenaaid om de plooien te vormen. Aan de achterkant werd de stof met katoenbatist verstevigd; tegenwoordig is deze met een moderne gele satijn gevoerd. Het middendeel werd met koperen ringetjes aan haken op de plank opgehangen. De ringen werden bij de laatste restauraties vernieuwd. De zijvallen bestaan elk uit twee verticale banen, eindigend in een grote driehoekige punt. Wanneer ze opgehangen zijn, weer met ringen aan de plank, vallen ze in plooien naar beneden. Het deel aan de binnenzijde heeft een inzet van gele zijde, eveneens afgezet met klosfranje en passement, dat de indruk geeft dat hier nog een stuk gele zijde los gedrapeerd is.

Een vergelijking van het beschikbare beeldmateriaal leert dat de draperieën van de ramen vóór de restauratie van 1991 anders gedrapeerd waren. Toen in de jaren 1980 de ruimte verhuurd werd aan een filmdistributeur, is van de draperieën één nieuwe gemaakt als omlijsting voor een beeldscherm. [afb. 5.32] De huidige drapering is gebaseerd op de foto's van 1902 en 1924. De gordijnen en draperieën hebben wel wat lengte verloren: op de foto uit 1902 is te zien dat zij toen langer waren.

Meubelen

Voor de salon leverde Cuel een bijzonder rijk en groot zitameublement, bestaande uit twee grote canapés (à f 400,-), twee kleinere banken (*tête-à-têtes*, voor f 300,-/stuk), zes armstoelen (à f 150,-) en zestien stoelen (à f 100,-). De canapés werden op de rekening omschreven als 'rijk gesneden & geheel verguld, gegarneerd met hun zitkussens van paardenhaar en ronde kussens van duvet en gedoubleerd met tijk en bekleed met violet velours & zijdegalon'. [afb. 5.36-5.40]

De meubelen zijn van gesneden beukenhout, dat mat en glanzend verguld is. De voorpoten hebben cannelures en eindigen in een bal, de achterpoten zijn sabelpoten. De voorpoten lopen door in de armleggers, die de vorm hebben van balusters eindigend in een papyrusmotief met Egyptisch kapiteel. De gecanneleerde armleggers van de fauteuils en de banken hebben manchetten en sluiten met een palmetmotief aan op de ruggen. De ruggen zijn rechthoekig en licht concaaf, met gecanneleerde zijsteunen. Alle overige regels hebben een decoratie van snijwerk en bladeren en rozetten uitgevoerd in *pâte*. De zittingen zijn aan de voorzijde halfrond. De fauteuils zijn breder dan de stoelen, met een lagere zitting en een hogere rug. De banken hebben gesloten zijwangen.

Bij wie Cuel de meubelen betrok, is onbekend. Er is geen stempel of merk aanwezig dat naar een maker leiden kan. In de collectie van het Mobilier

National te Parijs bevindt zich evenwel een overeenkomstige fauteuil (GMT-1103). De fauteuil is eveneens van beukenhout maar wit geschilderd. De decoratie wijkt op een aantal punten af. Zo hebben de armleggers een rond element op het eind in plaats van kapitelen, en lopen de cannelures op de zijregels van de rug niet volledig door. Het snijwerk aan deze stoel is in het algemeen minder verfijnd dan bij de stoelen in Haarlem. Deze fauteuil is helaas evenmin gemerkt. Gezien het feit dat de Haarlemse stoelen van beukenhout zijn en niet het in de Republiek courantere iepen, dat ze kwalitatief hoog snijwerk hebben dat aansluit bij vergelijkbare Franse meubelen,[92] en dat van Cuel bekend is dat hij meubelen uit het buitenland invoerde, zullen de meubelen van de salon eerder Frans dan Hollands zijn.

Cuel leverde het ameublement bekleed, met 'violet fluweel en zijdegalon'. Het violet fluweel vormde een sterk contrast met de vergulding en droeg in belangrijke mate bij aan het kleurenschema van het vertrek. Zowel de ruggen als zittingen waren geheel omzoomd met passement. De banken hadden een los zitkussen, gevuld met paardenhaar en veren en elk nog twee kussens versierd met kwasten. Deze laatste kussens zijn verdwenen.

Sinds 1807 hebben de bekleding en vergulding heel wat reparaties ondergaan. In het meubilair is nu een driedeling te zien in de bekleding:
1. Een bekleding van een bruin fluweel;
2. een nieuwere bekleding van paars fluweel, en
3. een moderne, rode zijden bekleding.

Aangenomen wordt dat het bruine fluweel de eerste bekleding is, die verkleurd is, net als dat van de draperieën van de ramen. Het passement is, gezien de vele gaatjes in de stof, waarschijnlijk nieuw of opnieuw aangebracht in 1897.[93] De tweede bekleding is aangebracht bij de restauratie in 1897. De derde is in de jaren 1980 aangebracht, toen een deel van dit ameublement opgesteld stond in Paviljoen Welgelegen. [afb. 5.27] Bij de laatste restauratie is een deel van het ameublement opnieuw bekleed met een violet fluweel en geel passement.

Wanneer de salon niet gebruikt werd, werd het kwetsbare ameublement beschermd met hoezen van bombazijn. De hoezen hadden een katoenen franje en die voor de kussens van de banken nog katoenen kwastjes: ook met de hoezen om de meubelen heen zag het geheel er verzorgd uit.

Cuel completeerde de aankleding van de salon met de leverantie van een mahoniehouten haardscherm en drie mahoniehouten consoletafels. Het haardscherm (f 150,-) was met het violet fluweel bekleed en gedecoreerd met verguld bronsbeslag. De drie consoletafels (f 1500,- samen) bestonden uit één grotere en twee kleinere, met bronsbeslag en wit marmeren bladen. Deze stonden voor de drie damspiegels. Verdere gegevens over deze intussen verdwenen

meubelen zijn niet bekend. In ieder geval zijn ze niet dezelfde als de twee vergulde consoletafels die te zien zijn op foto's uit 1902. [afb. 5.28; 5.45] Door hun oudere stijl vallen deze tafels uit de toon in de empire kamer. Waarschijnlijk werden ze in 1879 wel met het huis mee verkocht, want op de lijsten van mee te verkopen goederen komen '2 penanttafeltjes' in de salon voor. In de inventaris van 1851 worden twee vergulde consoletafels vermeld, op de 'slaapkamers van de jonkers Volkert en Rudolph' op de eerste etage. De tafeltjes verdwenen na 1965 uit het huis, maar één is inmiddels teruggevonden en teruggeplaatst.[94]

Beschouwing

Het is de vraag of we in de decoratieve elementen van de salon meer moeten zien dan simpelweg modieuze elementen. De lansen, pijlen, rozetten en godenhoofdjes zijn ornamenten die in het empire veelvuldig gebruikt werden. De korenaren minder, al zijn een paar voorbeelden te vinden in *Recueil de dessins d'ornements d'architecture* (Parijs, 1813), uitgegeven door Joseph Beunat.[95] De geborduurde korenaren en lauwerkransen hebben mogelijk een diepere betekenis. Barnaart trad in december 1803 toe tot de Haarlemse vrijmetselaarsloge 'Vicit Vim Virtus'. In januari 1804 verkreeg hij al de graden van Gezel en Meester. De korenaar zou dan verwijzen naar de graad van Gezel en de lauwerkrans naar die van Meester, als de symbolen die Barnaart bij zijn bevordering daartoe ook werkelijk gekregen zou hebben.[96] Een ander voorbeeld van empire borduurwerk in deze precieze vorm is niet bekend. [afb. 5.41-5.44]

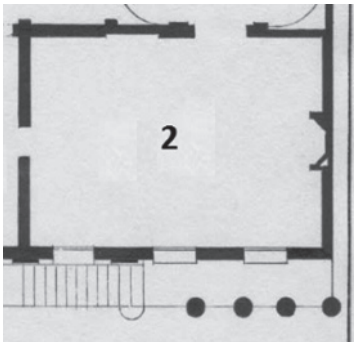
Ook voor de rest van de stofferingen is geen exact voorbeeld gevonden in de vorm van een prent of ander ameublement. Wel zijn een aantal van de decoratieve elementen in de zaal in het algemeen terug te vinden in de prentserie *Meubles et Objets de goût* […], zoals kransen, de vergulde lansen en de verticale pilasters van de gordijnarmatuur.[97] Deze elementen gaan op hun beurt terug op het werk van Percier en Fontaine. In George Smith's *A Collection of Designs for Household Furniture and Interior Decoration* (1808) komt een bank met gekruiste koorden voor. [afb. 5.46] In de *grand salon* van keizerin Joséphine te Fontainebleau werd in 1809 overigens ook een goudkleurige bespanning met borduurwerk in paars aangebracht, door Joséphines persoonlijke *tapissier* Michel-Jacques Boulard (1761-1825). Dit interieur kwam echter pas ná de salon in Haarlem tot stand.[98]

Er is één verslag bekend van een bezoeker aan huis Barnaart.[99] Barones Jeanette van Delen (1762-1830) en haar man, Cornelis van Foreest (1756-1825), namen op 4 maart 1807 deel aan een souper in het huis. Jeanette schreef daarvan een verslag: 'Om 8 uuren werden wij opgewagt in den Zijd kamer aan de Rechterhand, die zoo schoon en kostbaar gemeubelieerd was, als immer gezien hebben, in plaats van behangsel was de gehele kamer behangen met gele Taf en chocola Couleur en by wyze als getrousseerde gordijnen met brede Franje –

bruin met gouddraad omzet, en getrousseerd, de gordijnen voor de glazen waren van de zelvde Stof, en van boven met gouden Pylen, als het waren vast gemaakt. Voor de schoorsteen een superbe grote spiegel en op de brede Marmeren Lyst voor de schoorsteen stond eene Pendule verbeeldende Paul en Virginie, door 2 Mooren gedragen. Voorts superbe Canapees Boudeuses[100] Fauteuils en Stoelen. een Ronde Marmere Tafel op zeer Antique vergulde pooten, de 2 penant Tafels onder de spiegels na rato en deze waren gegarneerd met gemene Rood aarden Potten met allerley Bloemen. De vuurhaard was zeer Fraaij Zwart met gepolyst staal'.[101]

De schrijfster gaat verder hoe de kamer gebruikt werd: er werd bouillotte (een kaartspel) gespeeld aan grote ronde tafels. De beschrijving van de 'zijd kamer' voldoet aan de stoffering van de salon – zij het dat de draperieën omschreven worden als 'chocolade bruin'. Dat komt inderdaad overeen met hun huidige uiterlijk, maar niet met het violet van de rekening en de latere inventaris. Bruine stoffen worden ook niet vermeld op de rekeningen van Cuel en Van der Meulen. Bovendien bezocht Jeanette het huis vóór oktober 1807, de datum waarop Cuel in zijn rekening aangeeft voor de salon te werken. Zou Barnaart een eerdere, tijdelijke stoffering hier hebben laten aanbrengen? Er zijn helaas geen verdere bronnen die dit mysterie kunnen ophelderen.

5.3.5 De Grote zijkamer

De Grote zijkamer, detail van plattegrond bel-étage. Van Straaten (1812), pl. 26. De Grote zijkamer na de restauratie, gezien naar de dubbele deuren naar de salon, 2015. Foto: A.-K. Adolph.

De Grote zijkamer, ook wel Antichambre (no. 2) of 'Etrurische kamer' genoemd, is het eerste vertrek rechts van de vestibule. Jan Kamphuijsen verzorgde alle schilderingen in dit vertrek. Op de zestien pilasters is een wijnrankmotief in rood (volgens de rekening: 'or moulu', ofwel verguld bronskleur) afgebeeld dat zich opwerkt uit een klassieke vaas. De pilaster tussen de twee dubbele deuren naar de salon heeft een meer uitgebreid motief met putto

aan de basis. Boven iedere pilaster is een klassieke vaas te vinden waarop een vrouw staat. Het fries bestaat uit een herhalend motief van ranken met een putti in het midden in 'gebronsd groen'. Kamphuijsen schilderde eveneens de bovendeurstukken. Boven de dubbele deuren tonen de lunetten de godinnen Rhea en Diana in hun wagens omringd door putti, in gebronsd groen op witte grond, 'bij wijze van onyxen'.[102] De hoekstukken tonen figuren tegen een helder blauwe achtergrond. Het bovendeurstuk van de deur naar de vestibule is rond met een dansende figuur met lier en twee musicerende putti, groen gebronsd op witte grond, de hoekstukken weer met een rode decoratie op blauwe grond. Het paneel daarboven toont putti naast een vaas, net als dat boven de schoorsteen. De architraaflijst van acanthusbladeren, de deklijst van de deuren en de lijst boven de lambriseringen schilderde Kamphuijsen in 'gebronsd groen'. Hoe de originele lambrisering eruit zag, is onbekend. Kamphuijsen vervaardigde alleen een dekstuk. Kladschilder Jan Valter bracht een doek van fijn linnen aan dat hij mogelijk verder beschilderde.[103] Waarschijnlijk geeft de huidige lambrisering de oorspronkelijke toestand goed weer.

De schoorsteenmantel geleverd door de firma Franzi is van wit marmer met geel belegde decoraties.[104] Op de schoorsteenmantel staat een boogspiegel van Cortenberghe met bewerkte rand 'in verguld bruneer goud met gefoeliede franse spiegelglazen'.[105] Hij leverde verder de twee damspiegels. Martin vervaardigde het stucplafond met een omvangrijke rozet in het midden, bestaande uit afwisselend klassieke vazen en wijnranken in een paraplumotief.[106] De kroonluchter die in het midden aan het plafond hing is verdwenen.

Cuel leverde voor dit vertrek de wandbespanningen, de raambekleding, een aantal meubelen en een tapijt. Hoewel Cuel ook spiegels kon leveren, werd hier dus voor Corthenberghe gekozen. Op de vloer lag een gespijkerd tapijt, dat door Cuel werd aangebracht. In 1851 lag hier een Doorniks tapijt, dat mogelijk hetzelfde was. Alle originele stofferingen en meubelen zijn verdwenen. Door Cuels rekening te relateren aan de stofferingen van de salon en vondsten in de antichambre, is het toch mogelijk een beredeneerde voorstelling te maken van hoe het vertrek eruit zag.

Raambekleding

Cuel vervaardigde hier, net als in alle andere vertrekken op de bel-étage, de gordijnen en draperieën. Daarvoor leverde hij de verschillende passementen, koord, sierknoppen, rails en roeden. Wat hij niet leverde, was de stof voor de overgordijnen en draperieën. Deze kwam bij Van der Meulen vandaan.

Cuel maakte rolgordijnen voor de zes ramen aan de voorzijde van het huis.[107] Deze waren van dun wit katoen (*cambrix*) met een onderrand van katoenen franje van 60 duimen lang en 30 duimen breed (ca. 156 x 78 cm).

De oorspronkelijke kleurstelling van de raamaankleding en de andere

stofferingen in de grote zijkamer vermeldt Cuel niet. In de inventaris van 1851 wordt hier alleen gesproken van '3 neteldoeksche gordijnen en 3 stel volzijde overgordijnen met draperieën en ornamenten'.[108] Die ornamenten bestonden net als in de salon uit een garnituur met vergulde kolommen voor de draperieën en zes matvergulde sierknoppen met Jupiterhoofden om de gordijnen mee te bevestigen. De garnituur (f 150,-/stuk) en knoppen (f 12,-/stuk) waren goedkoper en daarmee eenvoudiger dan die in de salon (resp. f 300,- en f 15,-/stuk).

Er zijn twee aanwijzingen met betrekking tot de kleur van de stofferingen. Op zijn rekening vermeldt Cuel franjes 'fond chamois et gris bleu pour Rideaux & Draperies'. Dit zijn de gordijnen en draperieën voor de ramen, die dus (klos) franje hadden in grijsblauw op een *chamois* basis. Met *chamois* – letterlijk: gems – werd een gele tot roze kleur aangeduid. Dit zou goed aansluiten bij de roze verf gevonden op de deuren en betimmeringen tijdens de restauratie in 1991.[109] In de lijst van meubelen, overgedragen in 1879 worden in de grote zijkamer 'drie paar donker blaauw en *feutre* [vilt] zijden overgordijnen met bijbehorende antieke draperieën' vermeld.[110] De vermelding van 'antieke draperieën' doet vermoeden dat het om de stoffering uit de bouwtijd gaat. De gordijnen en draperieën werden niet overgenomen door de provincie. Ze waren in ieder geval (donker) blauw van kleur.

In de salon waren de franjes voor de gordijnen wit op een violette basis. De gordijnen waren deels van wit satijn, deels van gele zijde. Geel was verder de kleur van de wandvakken en draperieën. Violet was de kleur van de draperieën van de ramen en de bekleding van het ameublement. Als we deze verdeling van de kleuren doortrekken naar de grote zijkamer, dan zou hieruit volgen dat de ramen grijsblauwe gordijnen hadden met *chamois*-kleurige draperieën, wat ondersteund wordt door latere bronnen. De wandvakken zouden bespannen zijn met een blauwe stof met eveneens blauwe draperieën, en het ameublement bekleed met *chamois*-kleurig fluweel. Op de rekening van Van der Meulen zijn een aantal blauwe stoffen te vinden: *bleumorant* satijn en lustring, en *turquine* poudesoie. Dit zijn alle drie zijden stoffen. Bij vergelijking blijkt met *bleumorant* een lichtere kleur te worden bedoeld dan met *turquine*. Gezien de vermelding van donkerblauwe gordijnen, is het waarschijnlijker dat het *turquine* werd gebruikt.[111]

Op de rekeningen van Van der Meulen komt maar één stof voor die als *chamois* omschreven wordt, namelijk 220 el chamois-kleurige tafzijde voor f 968,-. Dat is een zeer grote hoeveelheid. Chamois-kleurig fluweel werd echter niet geleverd, en grijsblauwe zijde evenmin. Het is daarom waarschijnlijker dat de wandvakken met deze stof bekleed werden.

De wandvakken

Op de wandvakken bracht Burman eerst 'best Engelberger linnen' aan, dat hij aan elkaar naaide en opspande. Cuel rekende f 50,- per vak voor het maken van de bespanning met draperie – hetzelfde bedrag als voor de wandvakken in de

salon. Voor de decoratie leverde hij 30 el smal gesatineerd passement, 36,5 el passement *crète à batons [?]*, 12 grote kwasten, 20 el gedraaid koord, 30 sierknoppen met Neptunushoofden, 18 halve rozetten en 12 leeuwenklauwen 'voor de draperieën'. Hoe de kleine hoeveelheden passement werden gebruikt is niet na te gaan, maar in de wandvakken zijn bij de laatste restauratie gaten aangetroffen die overeenkomen met het gebruik van 5 sierknoppen boven en drie onder per vak. [afb. 5.47-5.48] Boven zullen eerder de grotere Neptunushoofden gebruikt zijn, onder mogelijk de halve rozetten. Aangezien de hoeveelheid klosfranje geleverd voor de zijkamer ongeveer gelijk is aan die voor de salon (176,4 el tegenover 172 el resp.), zullen ook hier de draperieën van de wandvakken met klosfranje omzoomd zijn. De hoeveelheid breed passement die Cuel opvoert is echter een derde van de hoeveelheid gebruikt voor de salon. Het is daarmee niet waarschijnlijk dat dit ook voor de wandvakken werd gebruikt.

Meubelen

Cuel voert alleen kosten op voor het bekleden (*façon*) van een zitameublement voor de grote zijkamer, bestaande uit 2 banken, 2 *carreaux* (kleinere banken), 8 armstoelen, 8 stoelen, twee voetenbankjes en een haardscherm, alle van mahoniehout. Het haardscherm werd door hem nieuw verkocht, evenals twee consoles en een theetafel van mahonie met 'kapitelen, plint en fries, mat verguld met wit marmer [blad]'. In Huis Vogelensang te Bennebroek – nog altijd in bezit van de familie Barnaart – bevindt zich een empire ameublement dat qua aantallen precies aan deze omschrijving voldoet, en dat gelijk mag worden gesteld aan het ameublement uit de grote zijkamer. [afb. 5.49-5.53] Eén van de kleine banken is gemerkt: 'JACOB·D·R·MESLEE'. Dit was tussen 1803-1813 het merk van Georges Jacob (1739-1814) en zijn zoon François-Honoré-Georges Jacob Desmalter (1770-1841) in compagnie, gevestigd in de rue Meslée te Parijs.[112] Het is daarmee mogelijk dat Barnaart dit ameublement zelf kocht in Parijs tijdens zijn bezoek in 1803. Dit zou verklaren waarom Cuel alleen maakkosten voor de bekleding opvoert.

Dit model zitmeubelen met de gladde gebogen armleuningen en het fronton op de kapregel was kennelijk populair, want er zijn meerdere ameublementen van Jacob van bekend. Ook koning Lodewijk had een soortgelijk ensemble in zijn privévertrekken staan. Opvallend is dat de ornamenten in uitsparingen geplaatst zijn – mogelijk werden die pas later door Barnaart uitgezocht. Het haardscherm sluit met de vele kleine rozetten en de rozetten op de hoeken aan bij de zitmeubelen. Cuel bekleedde de meubelen met een onbekende stof, afgezet met een breed passement met palmetmotief, en een smaller, vergelijkbaar passement voor over de stoffeernagels. De vier banken hadden elk twee vierkante kussens met op elke hoek een kwast. In de inventaris van 1851 wordt slechts vermeld dat dit ameublement met zijde bekleed was. Het ameublement is nu met een moderne zijde bekleed. Alleen het haardscherm

heeft nog een oudere bekleding van een rode stof met een lichte decoratie van een vaas met aan weerszijden een zwaan.[113]

Het lukte Cuel wel om Barnaart een aantal andere, kostbare meubelen voor dit vertrek te verkopen: een theetafel à f 700,- en consoletafels à f 450,- per stuk. De maker is onbekend. De prijzen van deze meubelen zijn zeer hoog als we ze vergelijken met soortgelijke meubelen die Cuel aan koning Lodewijk verkocht. De grote gueridons die de koning kocht kostten bijvoorbeeld zo'n f 300,- – f400,-.[114] Het gaat hier dus om zeer rijk uitgevoerde meubelen. De tafels hebben een fries van dansende vrouwenfiguren in brons. Deze decoratie is gebaseerd op een antiek Romeins fries, bekend als de Borghese dansers. [afb. 5.56] Het fries was erg populair en werd veel gebruikt als inspiratiebron voor de decoratieve kunsten. De figuren werden vaak geïnterpreteerd als bacchanten een toepasselijk thema in de zijkamer met zijn wijnranken.[115] Hier zijn guirlandes en een putti op een sokkel toegevoegd aan de oorspronkelijke voorstelling.[116] Een vergelijkbare theetafel is te vinden in de Salon du Déjeuner in het Grand Trianon te Versailles (inv.nr. T.252.c). [afb. 5.54] Ook hiervan is de maker onbekend. De vrouwenhoofden op de hoeken van de consoles zijn dezelfde als afgebeeld in een verkoopcatalogus van Joseph Beunat (1767-1831).[117]

De bronzen decoraties op de meubelen zijn daarmee waarschijnlijk Frans. In combinatie met de hoge prijs van de meubelen lijkt het waarschijnlijk dat Cuel deze uit Frankrijk importeerde.

Ten slotte vervaardigde Cuel beschermhoezen van 'nanking blanc' voor de wandvakken en de meubelen. De hoezen van de wandvakken waren geplisseerd en afgezet met witte katoenen franje, en werden met 68 koperen spijkers vastgezet. In 1941 werden op de tentoonstelling 'In Holland staat een huis' in het Stedelijk Museum te Amsterdam nog een aantal van deze hoezen tentoongesteld.[118] Helaas zijn ze daarna verdwenen.

5.3.6 De Grote eetzaal

Grote eetzaal, detail van plattegrond bel-étage. Van Straaten (1812), pl. 26.
Grote eetzaal, Huis Barnaart, 2015. Foto: A.-K. Adolph.

De Grote eetzaal of Marmerzaal was het middelpunt van de bel-étage en kreeg een daarbij passende aankleding. De wanden worden door bogen en pilasters met Korinthische kapitelen symmetrisch verdeeld. De wanden werden door Martin grotendeels bekleed met imitatiemarmer van gepolijst stucwerk in rood met groene pilaren. De kapitelen, de sluitconsoles van de arcade en de kroonlijst zijn van verguld snijwerk, vervaardigd door Christiaan Welmeer.

In de middelste boog is steeds een dubbele deur geplaatst, met daarboven een halfrond bovendeurstuk van De Lelie. De bogen aan weerszijden van de deuren bevatten spiegels of geprofileerde muurvlakken. Aan de kant van de daagse eetzaal zijn hier twee piramidevormige kolomkachels te vinden, geleverd door de firma J. le Fèbvre Caters et fils uit Doornik. De raamwand is een erker met drie dubbele ramen en smalle damspiegels geleverd door Corthenberge. De eetzaal had oorspronkelijk een stucplafond van Martin dat later deels vervangen is. De rekeningen uit de bouwtijd geven geen aanwijzingen wat het meubilair betreft, maar de inventaris van 1851 geeft wel een beeld van de inrichting en het gebruik van de zaal. Er stonden toen een massief mahoniehouten eettafel met inlegbladen, 24 mahoniehouten stoelen met groen fluwelen zittingen, twee mahoniehouten trumeau buffetten met marmeren bladen en twee bordenwarmers met marmeren bladen. Een aantal van deze meubelen bevindt zich mogelijk nu in de collectie van het Gemeentemuseum Den Haag.[119] Op de vloer lag een geschilderd vloerzeil.[120]

De huidige kleurstelling in deze zaal was niet de eerste keuze van Barnaart. Uit de rekeningen blijkt dat Martin in eerste instantie de opdracht had gekregen het stucwerk uit te voeren in 'kunstgeel en groen marmer'.[121] In het najaar van 1807 werd Martin echter gevraagd om de kleur van de grote muurvlakken te wijzigen in het huidige rood. Beide kleurstellingen zijn te zien op de presentatietekening van Van der Hart. [afb. 5.13] De reden voor deze wijziging was waarschijnlijk niet een verandering in mode, maar de tegenvallende kwaliteit van het eerste

stucwerk. In een declaratoir van 20 september 1806 verplichtte Martin zich namelijk om de muren van de eetzaal wekelijks na te lopen op beschadigingen en ze daarbij te wassen, te zuiveren en te polijsten. Verdere documenten over deze kwestie ontbreken helaas, maar uit de rekeningen van kladschilder Jan Valter blijkt dat de muren van de eetzaal tussen 14 augustus en 6 november 1807 de nieuwe kleurstelling kregen. Valter paste daarop de kleur van de deuren, luiken en ramen aan naar een 'extra fijne bronscouleur'.[122]

In de grote eetzaal had Cuel alleen werk aan de raambekleding. Op de rekeningen van Cuel en Burman komen geen werkzaamheden voor die met de wijzigingen samenhangen. Toch zullen zij in ieder geval werk hebben gehad aan het afnemen en weer ophangen van de stofferingen.

Raamaankleding

Het is niet geheel duidelijk hoe de aankleding van de ramen in de Grote eetzaal eruit zag, omdat de bronnen tegenstrijdige aanwijzingen geven. Mevrouw Van Delen zag de zaal in maart 1807, dus nog in de eerste, geel/groene kleurstelling: 'Om 11 uuren werden wij in de Eet zaal geleid, dit gezegt daar binnen komende was overheerlijk een Coupel Zaal met 5 spiegels van boven tot onder, Zoo hoog de zaal was. De gehele kamer was verder gestucadoort met allerleij Couleuren van Marmer. Voor de Raamen dubbele gordynen van blauw of groen Fluweel, ook de stoelen.'[123] In de inventaris van 1851 worden hier inderdaad stoelen met zittingen van groen fluweel genoemd. De raamaankleding wordt echter beschreven als 'drie katoenen ophaalgordijnen en drie stel gele zijden overgordijnen met draperieën en ornamenten'.

Op de rekening uit 1806 van Cuel komen tussen 20 november en 29 december kosten voor de eetzaal ('Salle no. 5') voor. Dit betrof als eerste 111 el (klos)franje in 'capucine et verd pistache' en 124 el geweven passement (broché) van twee duimen breed, ongetwijfeld om gordijnen en draperieën mee te omzoomen. *Capucine* is de oostindische kers, als kleur is het een fel rood-oranje; pistache is een heldergroene kleur. [afb. 5.57-5.58] De gordijnen werden geplisseerd. Om ze te bevestigen leverde Cuel zes gordijnroeden van gepolijst ijzer met koperen katrollen, dus twee per raam. Er werden 102 grote koperen ringen gebruikt om de gordijnen op te hangen, 34 per raam. Ze konden opengetrokken worden met een koord. Van ophaalgordijnen is geen sprake. Mogelijk bedoelde mevrouw Van Delen dit met de 'dubbele gordijnen': twee over elkaar.

Om de draperieën te bevestigen gebruikte Cuel drie vergulde 'tirées en serpent' (à f 40,-) en 12 sierknoppen met Jupiter- en Neptunushoofden, waarschijnlijk 4 per raam. Het is niet duidelijk wat met de 'stok in de vorm van een slang' bedoeld werd: een gebogen of gedraaide roede, of toch echt een element met een slangenkop? Op plaat 175 van de *Meubles et objets de goût* is een raamdecoratie te zien met een verguld element dat uitgelegd kan worden als een 'slang', hoewel die hier een zwanenhoofd heeft. [afb. 5.59] Het vervaardigen van de gordijnen met

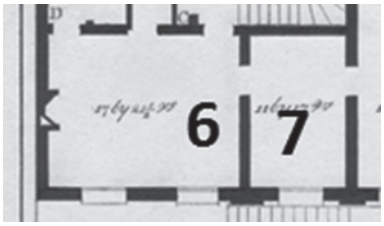
draperie kostte f 50,- per raam, veel minder dan de f 80,- voor de salon en zijkamer. Ze waren daarom waarschijnlijk eenvoudiger dan de raamaankleding in die kamers.

Wat de stoffen betreft, één van de twee rekeningen van Van der Meulen is door Barnaart gemerkt 'voor Fluweelen en zijde stoffen tot Ameublement van de groote Eetkamer, f 1951,15,-'.[124] Dit zou betekenen dat alle op deze rekening genoemde stoffen uitsluitend voor de grote eetzaal gebruikt werden. Dit waren pistache, violet en *nanquins* fluweel, geel en violet taf, violet gebrocheerd satijn, en wit en grasgroen satijn. De grootste hoeveelheid betrof 'geel Taf[zijde]'. Dat lijken wel erg veel verschillende kleuren en grote hoeveelheden voor één zaal – al waren een aantal empire ontwerpen inderdaad erg bont. De eerste leverantie betreft pistachekleurig en violet fluweel. Wellicht werd dit gebruikt voor de 'groene en blauwe dubbele gordijnen' die Van Delen zag bij haar bezoek. Van de kleuren genoemd in het passement komt alleen het pistache voor, als fluweel en tafzijde. Een vergelijking van de data waarop Cuel fournituren leverde voor de eetzaal met de rekening van Van der Meulen geeft weer hele andere stoffen: zilvergrijs en *turquine* lustring, en 'effen pelong'. De conclusie is dat we wel nooit zeker zullen weten welke stoffen hier gebruikt werden.

Voor de grote eetzaal is het als enige mogelijk om de rekening van Cuel met de ontwerptekening van Van der Hart te vergelijken. De tekening toont een gordijn, opgehouden door een onzichtbaar element, met daarover een draperie. Op de scheiding met de spiegel is de draperie samengevat met een enkele kwast, en hangt daar in meerdere vallen neer tot over de lambrisering. De draperie is in de vorm van een festoen, geheel omzoomd door franje. In het midden is een vooruitstekend deel zonder franje. Gordijn en draperie zijn van dezelfde, lichte stof, terwijl de franje meer roze of geel lijkt met aan beide uiteinde groen. Net als bij de tekening voor de salon van huis Elsenburg te Maarssen [afb. 5.64] vertoont het ontwerp in het algemeen overeenkomsten met eigentijdse raamaankleding, zoals afgebeeld in de prentserie *Collection de Meubles et Objets de goût*. [afb. 5.59 en 5.61] De draperie bedekt hier ook de spiegel. Hoe dat er voor de gehele wand uit zou zien, geeft afbeelding 5.63 weer.

In hoeverre is deze schets nu een ontwerp, meer dan een impressie van een mogelijke aankleding? En in hoeverre volgde Cuel deze na? De lichte kleur van de gordijnstof en het rood uit de franje volgen de tekening, maar de draperie was vrijwel zeker van een andere stofsoort en een contrasterende kleur. Er zijn geen aanwijzingen dat deze doorliep over de spiegels. De aparte roeden en *tirées* duiden eerder op een aparte opmaak per raam. In het vooruitstekende middendeel van de draperie op de tekening is wellicht de vorm van de 'tirée en serpent' te herkennen. De vergulde decoraties ontbreken bij Van der Hart, terwijl op de hoek wel een koord met kwast aanwezig is. De conclusie is dat de tekening een eerste impressie gaf die niet één-op-één door de behanger werd nagevolgd.

5.3.7 De kleine zijkamers

De kleine zijkamers op de plattegrond van Van Straaten (2012), p. 26.
Zijwand van de tweede kleine zijkamer tijdens restauratie, 2012. Foto: auteur.

De eerste kamers waar Cuel chronologisch gezien aan werkte, waren de vertrekken bedoeld voor dagelijks gebuik, aan de linkerzijde van de bel-étage: de twee kleine zijkamers (op de rekening: *Antichambres no.s 3 & 4*) en de Daagse eetkamer (*Salle à manger no. 6*). De zijkamers worden samen vermeld op de rekening en daarom hier samen besproken. De eerste en kleinere van de zijkamers was een smalle ruimte met één raam. De noordwand werd geheel in beslag genomen door een zilverkast, die bekleed was met groen laken.[125] Een deur gaf toegang tot de achtergelegen zijkamer. Deze grotere kamer had twee ramen met een damspiegel ertussen. Samen met de schoorsteenspiegel werden ze geleverd door Corthenberge, terwijl de eenvoudige witte schoorsteenmantel van de firma Franzi kwam. De Lelie schilderde voor dit vertrek een 'stuk met kinderen wit op groene grond', dat zich waarschijnlijk boven de schoorsteenspiegel bevond, maar nu verdwenen is.[126] Gezien de prijs was het van een vergelijkbare kwaliteit als het bovendeurstuk voor de Daagse eetkamer. De daagse zijkamer heeft van de vertrekken op de bel-étage het meeste van de oorspronkelijke inrichting verloren. Alleen de spiegellijsten zijn mogelijk nog origineel.[127]

Raambekleding en meubelen

De raambekleding in de kleine zijkamers was overeenkomstig, aangezien de materialen en het maakloon samen op de rekening vermeld worden. De kamers hadden dezelfde soort rolgordijnen als in de Grote zijkamer. Daarover kwamen gordijnen en draperieën over vergulde lansen (één per raam). Verder waren er per raam vier dofvergulde sierknoppen met Venushoofden. Het maakloon bedroeg f 50,- per raam.

Cuel gebruikte 121 el franje met een zwart fond en klaproosrode motieven om de gordijnen en draperieën mee te omboorden (f 968,-). De gordijnen

kregen verder een dubbele rand geweven passement van 2 duim breed. Op de rekening van Van der Meulen komen geen zwarte stoffen voor. Wat rood betreft is er alleen 'vleeschcouleur' lustrine te vinden. De inventaris van 1851 vermeldt alleen dat de gordijnen van zijde waren.

Cuel leverde 12 stoelen en 6 armstoelen die slechts omschreven worden als 'garnie', bekleed. Met f 27,- per stuk waren ze een stuk eenvoudiger dan de stoelen van de grote zijkamer en de salon. Cuel vermeldt op 5 februari 1807 de leverantie van een mahoniehouten canapé met zitkussen en twee rolkussens in nanking. Met het nanking wordt hier eerder een katoenen onderbekleding bedoeld en niet de kleur van de overbekleding, gezien het feit dat Cuel op 22 juni vervolgens kosten opvoert voor het bekleden van een canapé met fluweel. Op basis van de kleurstelling van het passement voor deze canapé – een geweven passement in zwart en klaproosrood, en eenzelfde, breder passement voor de kussens – mogen we concluderen dat de canapé voor de kleine zijkamer bedoeld was. De twee kussens hadden samen nog 8 'glands', ofwel kwasten, een voor iedere hoek. Inderdaad vermeldt de boedelinventaris van 1851 in de daagse zitkamer een zitameublement, bestaande uit een mahoniehouten canapé, 12 stoelen en nog maar 2 armstoelen met zwarte paardenharen zitkussens.[128]

5.3.8 De Daagse eetkamer

De Daagse eetkamer op de plattegrond van Van Straaten (1812), pl. 26 en na de restauratie in 2012. Foto: Arjan Bronkhorst.

Vervolgens werkt Cuel aan de Daagse eetkamer ('Salle à manger no. 5'). Van de oorspronkelijke aankleding bleef het houtwerk, de schoorsteenmantel met spiegel en schilderstuk, een bovendeurstuk en het plafond bewaard. Het plafond boven een toog werd weer vervaardigd door Martin. De grote decoratie in het midden bestaat uit een rozet met daarom een ovale rand van plantenmotieven, in een rechthoekige omlijsting van acanthusbladeren. In de zwikken bevinden

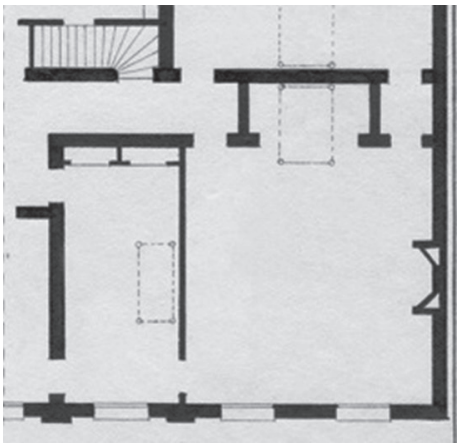
zich decoraties van planten die de vier jaargetijden verbeelden.[129] De wanden zijn door een betimmering min of meer in vakken verdeeld. In de wand met de naastgelegen Grote eetzaal zijn drie kasten ingebouwd.[130] Timmerman Nijborg verzorgde de kroonlijst en de panelen die versierd zijn met bloemen en bladeren. Het fries boven de deuren, bestaande uit rozetten en bladeren, werd geleverd door Welmeer. De oorspronkelijke kleur van de houten delen wordt niet vermeld in de rekeningen, wel dat zij 'glansig opgeschilderd' werd. Kladschilder Jan Valter schilderde ook het 'effen daar komende behangseldoek'.[131] De wanden waren verder behangen met papierbehang geleverd door Cuel, dat reeds besproken is.[132] Adriaan De Lelie schilderde de twee 'stukken geelbrons op witten grond, een kleine en een grote' met putti boven de schoorsteen en de deur naar de Grote eetzaal.[133] De witte schoorsteenmantel is de oorspronkelijke geleverd door Pieter Franciscus Franzi. Het is een van de drie 'rijken witten statuaire mantels met alle toebehoren'.[134] De spiegel werd geleverd door Corthenberge en bestond oorspronkelijk uit twee delen. Op de vloer lag vermoedelijk een vloerzeil geleverd door Hermanus Smit.[135]

Raambekleding

De raamaankleding kostte f 50,- per raam. De ramen hadden een bekleding vergelijkbaar met die van de representatieve zalen. Elk raam had een paar gordijnen aan ringen en een draperie over een vergulde lans. Elke draperie was verder bevestigd met drie kleine, vergulde Marshoofden. Gordijnen en draperieën waren net als in de salon omzoomd met een rand van zijden klosfranje, hier *aurore* op een zwarte basis. Met *aurore* werd in die tijd een kleur aangeduid die kon variëren van zachtroze tot roze-beige. [afb. 5.65] Daarnaast waren de gordijnen dubbel omrand met een breed geweven passement, en gebruikte Cuel koord tot embrasses of decoratie.

Met de kleurstelling in de salon als uitgangspunt – de draperie volgt de kleurstelling van de fond passement – zou volgen dat de gordijnen *aurore* of een verwante kleur waren met een zwarte draperie, en dat de stoelbekleding zwart was. Inderdaad is in de inventaris van 1851 in de daagse eetkamer sprake van 18 mahoniehouten stoelen met zwarte paardenharen zittingen. Cuel levert voor de stoelen 127 ellen passement van een zwarte decoratie op *aurore* basis.[136] Dit passement is vergelijkbaar met het zeer smalle passement dat voor de stoelen van de salon gekocht werd. Dit laatste passement was 'pour encadrement', om de zittingen en eventueel ruggen mee te omkaderen en stoffeerspijkers mee te verbergen. In de inventaris is verder sprake van rode zijden gordijnen. Als eerder gesteld bij de kleine zijkamers komt alleen de 'vleesch-couleur lustring' hiervoor in aanmerking.[137]

5.3.9 De slaapkamer met kabinet

De slaapkamer met alkoof. Afgebeeld in Van Straaten (1812), pl. 27.

Op de eerste etage richtte Cuel slechts één van de vijf slaapkamers in, de 'slaapkamer met kabinet'. Dit was wel het meest representatieve van de slaapvertrekken. Voor twee andere slaapkamers leverde Cuel het papierbehang. Burman bracht dit aan en verzorgde de aankleding van de kinderkamer en logeerkamer. Blijkbaar vond men het te duur om ook de andere slaapvertrekken door Cuel in te laten richten.

De slaapkamer met kabinet bevindt zich rechts voor. Aan de voorkant zijn twee ramen. Aan de noordzijde was een alkoof waarin het ledikant stond, beide zijn nu verdwenen. Op de plattegrond van Van Straaten (1812) is het ledikant met het hoofdeinde tegen de muur in de alkoof geplaatst.[138] De oostwand kreeg een schoorsteenmantel van J.D. Frauen en J. Guillot te Amsterdam met een vergulde spiegel geleverd door Cortenberghe. Van der Horst maakte een lambrisering, schuifluiken voor de ramen en zittingen er onder. De westwand vormde de afscheiding met het naastgelegen kabinet, waarin een tweede ledikant stond. In 1851 vermeldt de inventaris hier een 'kersenhouten ledikant met groen moirée behangsel'.[139] Het kabinet had één raam en een kastenwand. Het plafond hier was gemaakt door Martin en had een 'middenstuk of roos'.[140]

Wandbekleding

Voor de wanden vervaardigde Cuel een geplisseerde bespanning die bevestigd werd met 56 kleine vergulde knoppen. In tegenstelling tot de andere sierknoppen die hij leverde waren deze van *ormolu*, ofwel verguld koper. Dit en het kleine formaat verklaart waarschijnlijk de lage prijs van f 2,- per stuk. Cuel rekende acht dagen om de bespanning en het tapijt in deze kamer te plaatsen. De enige aanwijzing voor de kleur van de wandbespanning is het passement van de raam- en bedstoffering in violet en geel. Zoals eerder gezegd werd er door

Van der Meulen een grote hoeveelheid gele zijde, violet fluweel en tafzijde geleverd. Het is daarom goed mogelijk dat de slaapkamer eenzelfde kleurstelling had als de salon, in paars-geel. In de inventaris van 1851 wordt op zolder een ameublement beschreven dat hieraan voldoet: 'een mahoniehouten ledikant met 2 paardenharen rollen, geel en paars zijde behangsel, 2 gele zijden glasgordijnen, een kamer geel zijden muurbehangsel, draperieën en ornamenten'. In de slaapkamer staat op dat moment een witgeschilderd ledikant met sits behangen. [141]

Raambekleding

Voor de ramen van de slaapkamer kwamen gordijnen gemaakt van katoenbatist [*percaille*], afgezet met grote katoenen franje en een kleine bies. Daarover kwamen in de slaapkamer geel zijden overgordijnen met violet en geelzijden franje. Ook deze waren geplisseerd, met lint. De draperieën werden omzoomd met dezelfde franje en bevestigd over de 'vergulde plank met het hoofd van Minerva en haar attributen', die waarschijnlijk later in de salon belandde. Voor de gordijnen en draperieën samen werden nog per raam vier *ormolu* vergulde sierknoppen gebruikt, waarschijnlijk twee voor de embrasses aan weerszijden van het raam en twee voor bevestiging van de draperie.

In het kabinet kwam eveneens een gordijn van katoenbatist. Cuel voert hier 30 el zijdefranje op met een *chaumois* basis voor de gordijnen en draperie. Het is daarmee waarschijnlijk dat de zijden overgordijnen dezelfde kleurstelling hadden als die van de grote zijkamer. De draperie voor het raam in het kabinet werd bevestigd over een vergulde roede met een fakkel aan het uiteinde en twee sierknoppen voorstellende de 'smekende en dreigende Liefde'. Op de rekening zijn nog vier sierknoppen te vinden: twee arenden en twee 'met hoofden'. Het is onduidelijk waar deze gebruikt werden. De zijden gordijnen en de draperie werden afgezet met een rand van geplisseerd passement en een smaller passement met mozaïekmotief.

Meubelen

Voor de slaapkamer leverde Cuel een nieuw ameublement dat bestond uit een ledikant, toilettafel, secretaire, chiffonnière, commode, klaptafel, wastafel, nachttafel 'à colonne', bidet, 8 fauteuils en 6 stoelen. Alle meubelen waren van mahoniehout. De toilettafel had een bewegende spiegel met een lade en kastje eronder, en bronzen appliqués. De secretaire, chiffonnière en commode hadden een marmeren blad. De stoelen werden bekleed met linnen geleverd. Daarna zijn ze verder met zijde overtrokken.[142] Het passement voor de stoelen was even uitgebreid als dat van het ameublement in de salon: een breed passement van '18 lignes', en twee smallere passementen van 12 en 6 lignes breed. Daarbij werd nog een kleine hoeveelheid breed en een smal passement van gedraaid koord gebruikt. Cuel gaf aan dat hij een hoeveelheid mozaïek passement aan Breytspraak gaf, 'voor de stoelen'. Breytspraak was dus

waarschijnlijk de vervaardiger van de zitmeubelen, en mogelijk van het gehele slaapkamerameublement.

Van Breytspraak zijn als gezegd geen rekeningen aan Barnaart bekend.

Cuel leverde alleen voor deze slaapkamer een ledikant. Voor de andere kamers werden of ledikanten bij anderen betrokken, of ledikanten uit het oude huis gebruikt. Bijzonder was dat het mahoniehouten ledikant op een verhoging stond. Het ledikant was gedecoreerd met een niet nader omschreven vergulding en bronzen appliqués. Cuel vervaardigde ook het bed: drie matrassen van *fustein*[143] gevuld met wol en paardenhaar en een matras van tijk gevuld met veren, een rolkussen en vier losse kussens gevuld met veren. Daarover kwamen twee fijne wollen lakens en twee lakens van katoen, en een bedsprei.
De ledikantgordijnen waren afgezet met hetzelfde franje als gebruikt voor de ramen. Ze werden bevestig met vier matvergulde veren, twee schilden en één 'pater pour le fond du lit'.

5.3.10 Overige leveranties

Alleen voor de slaapkamer met kabinet op de eerste etage leverde Cuel zelf een nieuw tapijt. In de slaapkamer kwam een Doorniks tapijt 'à compartiments'. Een soortgelijke rand werd apart geleverd en aangenaaid, evenals een 'bossing', een rand om het tapijt op de kamer aan te laten sluiten. Cuel vermeldt dat de delen onzichtbaar en vlak aan elkaar werden genaaid en nog afgedekt met een lint met sterren erop. Het tapijt werd vervolgens ter plekke vastgespijkerd.[144] Het tapijt in het kabinet was eveneens Doorniks, maar met een andere dessin genaamd 'Gosson'. Het is onbekend wat hiermee bedoeld werd. Voor vier vertrekken op de bel-étage – de salon en de drie zijkamers – naaide Cuel tapijten op maat in zijn atelier, om ze vervolgens in Haarlem te komen leggen.[145] Waar Barnaart deze tapijten kocht, blijft onbekend. In 1851 liggen er in de salon een 'inlandsch' tapijt en in de grote zijkamer een Doorniks tapijt. Het tapijt van de kleine zijkamers werd in 1824 vervangen door een Deventer tapijt.[146]

Voor alle schoorsteenmantels op de bel-étage leverde Cuel nog 'cuir de Russie' ofwel juchtleer. Dit werd met koperen nagels vastgemaakt. Mogelijk werd het over de rookkanalen van de schoorsteenmantels geplaatst, ter bescherming tegen roetdoorslag.[147]

Tot slot blijven er nog enkele kleinere leveranties op de rekeningen van Cuel over waarvan de plaatsing onduidelijk is. De 14 papieren schermpjes, op 13 februari 1807 'gekocht door de heer Saportas bij akkoord' bijvoorbeeld, die samen f 30, - kostten. Het is niet duidelijk waar of waarvoor ze gebruikt werden. Saportas is mogelijk de Amsterdamse regent en koopman Jacob Saportas.

Op november 1806 leverde Cuel nog 20 vergulde deurknoppen, ongetwijfeld voor de bel-étage. Deze zijn echter in de negentiende eeuw vervangen.

5.3.11 Beschouwing: stijl, smaak en het werk van Cuel

Huis Barnaart is een uniek voorbeeld van een huis dat bijna geheel door één kamerbehanger werd aangekleed. Barnaart gaf voor zijn tijd een vermogen uit aan de bouw, bijna f 300.000,-. Daarvan besteedde hij 10% (bijna f 30.000,-) aan Cuel. De kamerbehanger was na de architect en de aannemers de bestbetaalde leverancier voor het huis. Buiten de vestibule en de Grote eetzaal was het behangerswerk bepalend voor het uiterlijk van de vertrekken, door het gebruik van wandbespanningen in de grote zijkamer, salon en slaapkamer met kabinet, en papierbehang in de kleine zijkamers, Daagse eetkamer en overige slaapkamers. De stofferingen en het papierbehang completeerden het interieur tot een rijk geheel naar de laatste mode.

Met name de salon, met zijn goudgele wandbespanning en vergulde ameublement, is van een tot dusver ongekende rijkdom voor Holland. De aanwezigheid van een geheel verguld ameublement in het huis van een particulier moet uitzonderlijk geweest zijn. Er zijn in ieder geval geen andere voorbeelden van bekend. Zelfs koning Lodewijk had in zijn paleizen nauwelijks verguld meubilair staan, en ook dat werd geleverd door Cuel. Opmerkelijk genoeg zijn de koninklijk stoelen van hetzelfde model als de armstoelen van de Haarlemse salon. Blijkbaar had Cuel deze op voorraad – en waren ze goed genoeg voor een koning.[148] Ook de aanwezigheid van meerdere vertrekken met een stoffen behangsel lijkt uitzonderlijk te zijn, zoals zal blijken uit de volgende casus.

Daarbij is een kleurenschema toegepast met complementaire kleuren. Ingevuld op de plattegrond lijkt hier sprake te zijn van een spiegeling in de kleurstelling van de kamers: de salon en de kleine zijkamers hadden dezelfde kleurstelling (geel met violet/aurore), evenals de Grote zijkamer en de Daagse eetkamer. [afb. 5.66] Van antichambre naar salon naar Grote eetzaal kwam de bezoeker een steeds rijker interieur tegen.

Tijdgenoten schreven net zo weinig over het nieuwe huis als de eigenaar zelf. Maar het zegt wel wat over de contemporaine waardering dat het huis van Barnaart, nog voor de voltooiing, ervoor in aanmerking kwam om koning Lodewijk Bonaparte te huisvesten tijdens zijn bezoek aan Haarlem in 1807.

Wat bij deze casus ontbreekt is het contact met de opdrachtgever. We weten bij gebrek aan documentatie niet hoe dit verliep. Barnaart was in ieder geval persoonlijk op de hoogte van de laatste mode door zijn bezoek aan Parijs in 1803. Hier zag hij in ieder geval de Tuilerieën dat toen nieuw ingericht werd voor Napoleon als consul, en hij kocht er mogelijk meubelen bij Jacob-Desmalter. De veilingcatalogus van Barnaarts bibliotheek vermeldt een 'omslag met 225 stuks gekleurde Meubel-modellen', waarmee gezien het aantal goed de Franse prentserie *Collection de Meubles et objets de goûts* bedoeld kan zijn. De serie werd tussen 1802-1835 in afleveringen uitgegeven en beliep meer dan 225 platen.

In hoeverre Cuel eventueel overleg had met Van der Hart als architect valt eveneens lastig te zeggen. De controlerende rol die Van der Hart had naar de andere ambachtslieden toe bij de inrichting lijkt minder van toepassing op het werk van de stoffeerder. De schets voor de raamaankleding in de grote eetzaal werd in ieder geval niet nagevolgd. In het bestek met de schilder wordt vermeld dat de kleuren nog vast te stellen waren. Dit zal waarschijnlijk pas gebeurd zijn nadat de kleuren van de wandbespanning bekend was, en mogelijk op advies van Cuel.

5.4 Casus: Huis Cats, Leeuwarden

Begin mei 1808 ontving Cuel een brief van de koopman Pieter Cats, met het verzoek om diens nieuwe huis te Leeuwarden te komen bekijken en in te richten. Een twintigtal brieven, aantekeningen en nota's in het familiearchief Cats, uit de periode mei 1808-september 1809, geven het verloop van dit contact weer. Niet alleen van Cuel, ook van de architect en andere leveranciers die bij de bouw en inrichting betrokken waren bleven een groot aantal documenten bewaard.[149] De correspondentie met Cuel is incompleet: een aantal brieven en nota's waar hij in zijn brieven naar verwijst ontbreekt in het archief. De nota's zijn deels gepubliceerd in een artikel uit 1946, geschreven door de toenmalige Directeur der Gemeentewerken van Leeuwarden, dhr. C. van der Vlis, onder wiens leiding het huis tussen 1932-1935 verbouwd werd tot politiebureau.[150] Van Cats zelf zijn geen brieven aan Cuel overgeleverd.

Deze casus vormt een voorbeeld van hoe een welgesteld echtpaar buiten de hoofdstad een bekende kamerbehanger inschakelde om hun huis in te richten en hoe men daarbij te werk ging.

5.4.1 De opdrachtgevers

Pieter Cats (1763-1823) was een lakenkoopman uit Leeuwarden. Evenals Willem Philip Barnaart was hij doopsgezind, patriot en vervolgde hij sinds 1789 een politieke carrière. In dat jaar trouwde hij Rinske Heringa (1770-1834). [afb. 5.67-5.68] In 1792 maakte het echtpaar een reis door de Republiek en deed Friesland, Drenthe, Overijssel, Utrecht, Gelderland en Holland aan. Cats schreef naderhand een reisverslag op basis van de kasboekjes die hij tijdens de reis bijhield. Het gezelschap, dat verder bestond uit Cats zuster Anna, bezocht vele huizen die eerder in dit onderzoek genoemd zijn, waaronder het huis te Dieren, paleis Het Loo, kasteel Rosendael en Welgelegen te Haarlem. Helaas worden die bezoeken slechts summier besproken. Over Welgelegen schrijft Cats slechts: 'Het vermaarde gebouw van den heer Hoope, welke zeer kostbaar en fraaij gemaakt is'.[151] In ieder geval bezochten zij dus een aantal nieuwgebouwde huizen. Daarnaast deden zij aankopen in onder andere Den Haag en Amsterdam. In Den Haag kochten zij bijvoorbeeld stoelen bij de bekende stoelenmaker Albert Eeltjes.[152]

Pieter Cats dreef samen met zijn vader en broer een lakenhandel, maar zijn rijkdom vergaarde hij met de handel in onroerend goed en het verstrekken van geldleningen en hypotheken. In de jaren 1796-1797 profiteerde hij van de sterk dalende prijzen van het onroerend goed door huizen en landerijen op te kopen. Cats staat in de jaren 1813-1814 dan ook op de vierde plaats van de 'meest begoedigde' inwoners in 'het Departement Vriesland'. Zijn grootste aankoop deed Cats in 1805, toen hij eigenaar werd van het voormalig stadhouderlijk hof te Leeuwarden, afkomstig uit de verbeurd verklaarde boedel van Willem V. Hoewel wel is gesuggereerd dat Cats en zijn vrouw het hof kochten om het te bewonen, zal speculatie een belangrijkere reden zijn geweest. In ieder geval lieten Cats en zijn vrouw tussen 1806-1809 een nieuw woonhuis bouwen op percelen die zij bezaten aan de Nieuwestad te Leeuwarden, het huidige nummer 49. Op dat moment was Cats actief in het stadsbestuur van Leeuwarden, eerst als schepen en later als wethouder. In 1820 kocht Cats de buitenplaats Oranjestein in Oranjewoud aan en liet deze ingrijpend verbouwen.[153]

Na het overlijden van Pieter Cats in 1834 bewoonden zijn nazaten het huis aan de Nieuwestad nog tot 1932. Toen werd het door de laatste bewoonster, Maria Johanna van Harinxma thoe Slooten (1864-1934), verkocht aan de stad Leeuwarden, die het verbouwde tot politiebureau. Het naastgelegen koetshuis werd brandweerkazerne. De verkoopster had zich bij de koop het recht voorbehouden om een aantal interieurelementen uit het huis te mogen verwijderen. Het ging om alle spiegels, de provisie-, glazen- en porseleinkasten in het souterrain en de eetzaal, een antieke schoorsteenmantel, een parketvloer, doekbehangsels, het houtsnijwerk in de vorm van guirlandes afkomstig van de bel-étage en ten slotte de vaste dekenkisten van de zolder.[154]

Bij de verbouwing in 1932-1935 werd de indeling op alle verdiepingen gewijzigd. Er werden deuren dichtgemaakt, een lift geplaatst naast de trap en vrijwel alle schoorsteenmantels werden verwijderd.[155] In het souterrain werd de indeling het meest ingrijpend gewijzigd om ruimte te creëren voor een cellencomplex en dienstvertrekken. Op de begane grond werd de bestaande indeling grotendeels gehandhaafd, maar de muur tussen de twee kamers rechts van de gang werd weggebroken om er één groot dienstlokaal van te maken. Tijdens de verbouwing werden in de benedenzalen twee stukken behangselpapier gevonden.[156] De fragmenten, met verschillend motief, hebben een groen fond met decoraties in onder andere goud en zwart, 'met opgelegd bloemwerk'. Hoewel eerder aangenomen werd dat deze uit de bouwtijd dateerden, bleken ze bij nader onderzoek uit het midden van de negentiende eeuw te stammen.[157] Door de ingrijpende wijzigingen zijn in het huidige pand, dat nu een restaurant-hotel is, weinig sporen over van het oorspronkelijke interieur. Alleen het marmer van de gang, enig stucwerk en de lambriseringen bleven bewaard. [afb. 5.75-5.78]

5.4.2 De bouw van het huis Nieuwestad 49, Leeuwarden

Nieuwestad 49 werd tussen 1806-1809 gebouwd naar plannen van de Amsterdamse 'meester timmerbaas' Jan Maaskamp (1757-1820). [afb. 5.69-5.70] Over Maaskamp en zijn werk is weinig bekend. Hij werd geboren in Vollenhove en verhuisde in 1780 naar Amsterdam. Op 3 mei 1803 werd hij ingeschreven in het bazenboek van het Amsterdamse timmermansgilde.[158] Tot 1813 werkte hij in compagnie met de timmerman Willem Reinier Nijhoff.[159] Buiten het Catshuis te Leeuwarden zijn maar twee andere panden te Amsterdam aan hem toe te schrijven.[160]

Maaskamp en Nijhoff kregen van Cats betaald voor het vervaardigen van tekeningen en bestekken, en het leveren van modellen voor stucwerk, de gevel en het smeedwerk. Zij leverden verder wat houtwerk en kleinere waren voor het huis, zoals deurkrukken en twee schoorsteenstukjes à f 10,-.[161] De dagelijkse leiding van de bouw was in handen van de Leeuwarder architect en latere stadsbouwmeester Gerrit van der Wielen (1767-1858). Deze tweedeling – tussen deels lokale mensen en deels mensen uit Amsterdam – is ook terug te zien onder de ambachtslieden en leveranciers die bij de bouw en inrichting betrokken werden. Zo leverde de Amsterdamse firma erven J.D. Frauen en J. Guillot het hardsteen voor de gevel, het marmer voor de gangen en een aantal schoorsteenmantels, voor ruim f 13.000,-, terwijl de bakstenen door Friese handelaars geleverd werden. Andere Amsterdamse leveranciers waren de firma F.H. van Corthenberge, die Boheems glas tot vensterglazen leverde, de smid J. Lammerding, en de beeldsnijder Johannes Voskuyl, die onder andere 58 voet aan lijsten sneed.[162] Voor de meer bijzondere elementen keek Cats dus naar Amsterdam. Cats noemde Frauen en Guillot bijvoorbeeld een van 'de meest vooraanstaande firma's in het land op dit gebied'.[163]

Voor de stoffering van zijn nieuwe huis koos Cats voor Joseph Cuel. Cats' kasboekjes tonen dat hij eerder bij lokale behangers inkopen deed. In 1791 betaalde hij bijvoorbeeld f 197,- aan 'mr kamerbehanger C. Halsema'.[164] Koenraad Halsema jr. (1741-1817) was gevestigd in de Kleine Kerkstraat te Leeuwarden.[165] De gordijnen en stoffen voor zijn vorige huis kocht Cats echter bij de Amsterdamse kamerbehanger J. Kickhefer. Die was in 1808 nog actief. Hoe kwam Cats nu bij Cuel terecht? Er blijken diverse lijntjes te hebben gelopen. Een aantal Amsterdamse leveranciers zal ongetwijfeld meegekomen zijn in het kielzog van Maaskamp en Nijhoff. Daarnaast had de familie Cats vanuit hun lakenhandel zelf contacten in Amsterdam, die ongetwijfeld lokale leveranciers konden aanbevelen. Tijdens hun reis in 1792 verbleef het echtpaar Cats te Amsterdam in logement De Zwaan op de Nieuwendijk, de straat waar ook Cuel gevestigd was. Ongetwijfeld bezochten zij de winkel, die net een halfjaar open was, al deden zij er toen geen aankopen. Ten slotte is het mogelijk dat Cats het werk van Cuel heeft bewonderd in Huis Barnaart. De

glasleverancier Cortenberghe schreef Cats in een brief van 17 februari 1808 dat hij werk had verricht 'voor het huis van de heer W.P. Barnaart te Haarlem'. Als Cats weer eens naar Amsterdam kwam, kon hij hem daar rondleiden, aangezien dhr. Barnaart 'mij vrijheid [heeft] gelaaten, om wanneer ik eenige goede vrienden had het gebouw van S.Ed. [zijn edele] te kunnen laaten zien'.[166] Op dat moment waren de vertrekken op de bel-étage al ingericht door Cuel. Langs welke weg ook, de keuze viel op Cuel.

5.4.3 De correspondentie en het verloop van de werkzaamheden

Begin 1808 was de bouw zo ver gevorderd dat er aan het interieur begonnen kon worden. De bespreking van het interieur wordt bemoeilijkt doordat de situering van de in de correspondentie genoemde vertrekken onduidelijk is, bij gebrek aan plattegronden uit de bouwtijd. Er is ook geen inventaris of boedelbeschrijving gevonden waaruit de indeling blijkt. Die moet daarom afgeleid worden uit bouwsporen en uit latere tekeningen gemaakt voor de verbouw tot politiekantoor.

Het pand heeft een rechthoekig grondplan. Op elke verdieping deelde een middengang het gebouw symmetrisch in tweeën. Aan de linkerzijde bevond zich achtereenvolgens steeds een kamer, de trap en een achterkamer. Aan de rechterzijde lagen twee of meer kamers die met elkaar in verbinding stonden, de 'appartementen'. Net als bij Huis Barnaart bevonden zich in het souterrain waarschijnlijk het kantoor van de heer des huizes en dienstvertrekken. Hier was ook een porseleinkamer te vinden. Op de begane grond bevonden zich de woonvertrekken, op de eerste verdieping de slaapvertrekken en op de zolder bergruimte en slaapvertrekken voor het personeel. [afb. 5.79-5.82] De indeling van de begane grond stelt ons voor een probleem. Er is in de brieven en nota's namelijk sprake van zes kamers: een kleine zijkamer, eetzaal, zaal, grote zijkamer, 'cabinetje tussen de zij en eetkamer', en een 'agter zijkamer'. Er zijn echter maar vier grotere kamers te herkennen op de plattegrond uit 1932. De meest aannemelijke indeling is dat met de kleine zijkamer het vertrek bedoeld wordt dat bij binnenkomst links voor ligt en dat de eetzaal hetzelfde vertrek is als de achter zijkamer, eveneens aan de linkerkant van het huis. Tussen de eetzaal en de trap bevonden zich dan inderdaad een klein kabinet en een aantal kasten. Aan de rechterkant van de gang lagen dan de grote zijkamer (voor) en de zaal (achter). Dit komt ook overeen met de uniforme aankleding van de ramen in deze twee vertrekken. (§ 5.4.5) Op de eerste etage worden genoemd een *boven achterkamer*, *boven voorkamer*, *middelkamer*, *boven slaapkamer* en *kabinetje*. De 'twee kabinetjes op de gang' bevonden zich waarschijnlijk hier, aan weerszijden van de gang.[167]

Op 5 mei 1808 schreef Cats aan Cuel met het verzoek zijn huis te komen bekijken. Bij dit eerste bezoek zou Cuel 'het noodige ter bezichtiging meenemen' en de locatie opmeten. Cuel kon echter niet meteen gehoor geven

aan de vraag van zijn nieuwe opdrachtgever, 'doordat ik 3 à 4 dagen aan het rhumatieke ben'.[168] In de tussentijd werd er gecorrespondeerd. De brieven van Cats zijn als gezegd niet bewaard gebleven, maar blijkbaar informeerde hij naar de manier om behangseldoek op deuren aan te brengen. Daartoe was nu blik op de deuren aangebracht, maar dat was volgens Cuel niet sterk genoeg: 'Het blik is te zwak voor 't doek en moet dus van ijzer dat gelijk en dun geslaagen is in de deuren gegroefd worden'.[169]

Verder achtte Cuel het nodig om Cats op de hoogte te brengen van de extra kosten voor de inzet van de knechten op locatie. 'Ik moet dan nog UED: [Uw Edele, red.] doen opmerken dat wanneer de knegts op karweij gaan een daalder daags, buiten de kost wordt gerekent, daar bij komt nog de vragt logement en onderhoud, ik doe dit maar om UED: te verwittigen hoe of hier 't gebruik is […]'.[170] Blijkbaar was niet iedere klant hiervan op de hoogte en genegen dit te voldoen. Als blijk van zijn vertrouwen schreef Cuel nog dat als Cats voor f 50.000,- bij hem zou bestellen, hij niet eens zou informeren naar de betaling van deze extra kosten. Dat bedrag was wel exorbitant voor een particuliere klant – zelfs Barnaart bestelde voor iets minder dan f 20.000,- bij Cuel. Uiteindelijk zou Cats voor ruim f 12.100,- aan waren bij de behanger kopen.[171] Cuel stelde ten slotte voor om een knecht bij Cats achter te laten, om de maten op te nemen. Anderzijds kon Cats voor de maten ook de plannen van Maaskamp aan de behanger sturen.

Pas eind juni 1808 kon Cuel persoonlijk langskomen met een knecht, op de terugweg van een reis naar Groningen. Waarom Cuel naar Groningen ging, is onbekend. Mogelijk duikt ook daar in de toekomst nog een opdrachtgever op. Cats was bereid zo lang te wachten en geen andere firma in te schakelen, een bewijs van de reputatie van Cuels werk. Uit de eerstvolgende brief, van 9 juli 1808, blijkt dat Cuel inderdaad te Leeuwarden is geweest. Hij stuurde in ieder geval de 'nota van u ameublemente, ook een staaltje van wit gekeperd catoen het heeft ½ de breedte en de prijs is 23 st.[uivers]'.[172] Het staaltje bleef niet bewaard, maar wel meerdere nota's. Uit één daarvan blijkt dat het katoen bedoeld was voor gordijnen. Deze kregen witte gesneden franjes en 'blaauwe taffe'. Erover kwamen draperieën met zijdefranje, in oranje met zwart. Samen met 'de passementen, roeden, vergulde stokken, koperen vergulde rozetten en het geen verder nodig', kostte een dergelijke aankleding f 220,- per raam.[173]

Daarnaast zijn er nog drie ongedateerde nota's in het archief, van de aankleding van de bel-étage. Ze zijn alle drie in een ander handschrift, waarvan één overeenkomt met de nota voor de katoenen gordijnen. Waarschijnlijk is deze van Cuel afkomstig. Het ameublement, dat verderop in meer detail besproken wordt, zou bestaan uit vier paar gordijnen met draperieën, een wandbespanning in 'vleeschcouleur', een canapé, acht fauteuils en twaalf stoelen, en twee Doornikse tapijten. Het geheel moest f 5.500,- kosten. Cats kocht

dit ameublement, dat was bestemd voor de zaal en de grote zijkamer.[174] Met de volgende brief, van 11 september 1808, stuurde Cuel al zijn 'rekening en quitantie' evenals 'een baaltje papier inhoudende die Mevrouw heeft gekozen voor de agterkamer alsnog 4 rollen voor 2 kamers daar te kort schiet, en het decor daar na UED: van gesprooken had […]'.[175]

In december 1808 kon Cuel melden dat Cats de rekening voldaan had, en stuurde hij hem 'het papier van de groote zijkamer'. Mogelijk is dit hetzelfde als het 'decor' uit de vorige brief. Daarnaast vroeg Cuel naar de maten voor een spiegel, 'terwijl de koopman die ze mij moet leveren zig juist hier bevind om eenige op het paleis te plaatsen'.[176] Met het paleis werd ongetwijfeld het Amsterdamse stadhuis bedoeld, dat in 1808 tot koninklijk paleis voor koning Lodewijk Bonaparte werd ingericht. Cuel had een belangrijk aandeel in de aankleding hiervan. [Zie § 5.5]

Cuel, zelf opgeleid door een *miroitier*, trad hier dus als tussenpersoon op bij het kopen van spiegelglazen. In de prijs voor de glazen was het kwik niet inbegrepen: 'dat de prijs of tarif enkeld zig tot het glas bepaald, zonder het quick het geen en verhooging maakt van 15 pr. Cent'. Andere bijkomende kosten waren de invoerrechten (5%), de verpakking en de vrachtkosten. De vergulde lijsten liet Cats maken door L. Nauta en zoon te Leeuwarden.[177]

Cuel adviseerde Cats verder over de kleur voor 'de beide appartementen'. Het is onduidelijk welke vertrekken hiermee bedoeld zijn. Deze werden in ieder geval met papier behangen en konden daarvoor het beste in 'een effen lila met wit opgehaald' worden geverfd. Waarschijnlijk doelt Cuel hiermee op het houtwerk: de lijsten en lambriseringen. Cuel beloofde stalen van de kleur mee te sturen met het papierbehang. Op 11 februari 1809 stuurde Cuel een nieuwe rekening. Deze is niet bij de brief bewaard gebleven, maar werd op 18 maart door Cats voldaan met een wissel.[178]

De eerstvolgende brief is van een andere kamerbehanger, Zacharias Schoor.[179] Dit is de enige brief van zijn hand. Over Zacharias Schoor is niet veel meer bekend dan dat hij in Amsterdam gevestigd was. Hij werd in 1782 geboren als zoon van de behanger Pieter Schoor en van Catharina Gebeler.[180] In 1806 trouwde hij met Barentje Ketel, met wie hij vijf kinderen kreeg. Een zoon werd zelfs Joseph genoemd – mogelijk naar Joseph Cuel?[181] Schoor was werkzaam tot in ieder geval 1844.[182] Hij overleed in 1858 te Haarlem.[183] Het is mogelijk dat Schoor voor Cuel werkte, en dat hij de knecht was waarover Cuel schreef in zijn eerste brief. Uit latere brieven blijkt in ieder geval dat Schoor en Cuel regelmatig contact hadden met elkaar over de opdracht. In één brief stuurde Cuel iets mee om aan Schoor te overhandigen. In ieder geval is Schoor de uitvoerende behanger ter plekke. Dat blijkt niet alleen uit de correspondentie, maar ook uit een opschrift in krijt dat tijdens de verbouwing van het pand in 1934 gevonden werd:

"Dit huys is Be[hangen] door
Zach.s Schoor
van Amsterdam
In den Jaare Ao 1808 en 1809."[184]
'Behangen' slaat hier op meer dan alleen het aanbrengen van papierbehang: Schoor vervaardigde ook een bed (de matrassen) en gordijnen en draperieën. Schoor kreeg ruim f 100,- betaald voor reiskosten en kostgeld.[185]

Schoor stuurde Cats met zijn brief twee staaltjes blauwe zijde voor gordijnen. [afb. 5.83-5.84] Het kostte moeite om aan deze stof te komen, maar Schoor schreef niet waarom – of het de kleur was of de zijden stof op zich. Op de staaltjes zijn briefjes gespeld met de prijzen: 'à 44/40 st[uivers] de el'. Schoor schrijft daarover: 'Het een is een weinig donkerder en niet soo fijn, ik zal denkelijk 16 à 18 el van nooden hebben.' Cats diende dus zelf uit te rekenen hoeveel de vervaardiging zou kosten: tussen de 32 en 40 gulden. De goedkopere stof van 40 stuivers lijkt de minder fijne te zijn. Schoor stuurde geen staaltjes passement of franje mee. In plaats daarvan zou hij Cats nog laten weten hoeveel hij daarvan nodig had, 'om dat Mevrouw dezelve dan na genoegen zoude kunnen neemen, en mij dan het noodige toezenden'. De enige kamer op de begane grond waar blauw zijde gordijnen voorkwamen, was de kleine zijkamer: 'twee ramen met blaauwe zijde en witte neteldoeksche gordijnen, behangen met oranje en zwarte sijden franjes en passementen op haar vergulde stokken, vergulde rosetten, f 620,-'.[186] Ten slotte informeerde Schoor Cats in zijn brief over de prijzen van paardenhaar en wol, die hij nodig had voor de matrassen. Het paardenhaar kostte – in Amsterdam, mogen we aannemen – 26 stuivers per pond (f 1,30) en de wol 24 stuivers (f 1,20). Voor drie matrassen was 40 pond paardenhaar en 36 pond wol nodig. Dit betroffen mogelijk de drie matrassen voor één bed. De koper kon dit wellicht wat veel vinden, 'Toch dan zijn zij ook goed en durf er voor u instaan dat zij niet beeter gemaakt zullen worden'.

Op 11 april 1809 schreef Cats aan Cuel dat hij zijn nieuwe huis binnen acht tot tien dagen zou betrekken en daarom de bij Cuel bestelde tapijten nodig had. Cuel antwoorde al op 13 april – de brieven deden er dus een dag over om aan te komen. Cuel verzekerde zijn opdrachtgever ervan dat de tapijten al sinds lange tijd besteld waren en dat hij wachtte op ontvangst. Daarnaast stuurde hij drie modellen van stoelen, 'twijffel niet of Ude zal iets van UE smaak vinden'. Of deze modellen tekeningen betroffen dan wel (miniatuur)meubelen, is niet duidelijk. Blijkbaar maakten de stoelen deel uit van een groter ameublement, waarmee Cuel verder zou gaan zodra Cats zijn keuze had gemaakt. Verder wachtte Cuel op bericht dat de spiegels waren verzonden. Hij stelde zijn klant gerust: 'Ued kan zich verzekerd houden van de prompte exactitude van alles'.

Een week later zond Cuel een aantal tapijten naar Leeuwarden. Het betrof

een tapijt voor de kleine zijkamer met 'rand en bossing', en een grijs gevlamd tapijt voor de eetzaal. Over dit laatste was enige onduidelijkheid, want volgens Schoor had dit tapijt blauw gevlamd moeten zijn, terwijl Cuel het als grijs in zijn bestelboek genoteerd had. Cats kreeg de mogelijkheid om het tapijt terug te zenden als dit niet in orde was: 'Wanneer dit grijze dus niet convenieerd versoeke dat UE de goedheid heeft het mij terug te zenden zal UE dan oogenblikkelijk het blaauwen afzenden'. Hiervan had Cuel dus voldoende op voorraad om het te kunnen ruilen. Daarnaast werd er nog gewacht op de grotere tapijten, bestemd voor de zaal en grote zijkamer.[187]

Op 31 mei 1809 schreef Jacques Laurent van der Schrieck (1756-1814?), commissionair en expediteur te Bergen op Zoom en Antwerpen, dat hij op order van Cuel drie spiegelglazen in kisten verpakt naar Leeuwarden zond, via Schiedam en Amsterdam. Of de glazen inderdaad uit Frankrijk kwamen blijkt niet uit de brief, maar Van der Schrieck nam zeker goederen ter verzending aan uit Frankrijk – naast Engeland, Italië en Spanje.[188] De glazen werden eerst naar Cuel in Amsterdam gezonden, die ze op 5 juni met de beurtman van Leeuwarden verder zond. Cats hoefde alleen de vracht van Amsterdam tot Leeuwarden te betalen.[189] Op 10 juni berichtte Cats dat hij de kisten ontvangen had. De glazen waren ongeschonden aangekomen, wel constateerde hij een klein defect in de bovenspiegel van de zaal. Daar viel niets aan te doen, aldus Cuel: 'doet mij leet, egter is het bijna onmoogelijk een groote partij spiegels bij een te hebben & zonder dat er zig het minste defect zou bevinde'.[190]

Cuel leverde ameublementen voor 'de zaal, en groote en kleine zijkamers'.[191] Deze waren eind juni 1809 gereed om te verzenden.[192] Het resultaat viel bij Cats in de smaak, want van Schoor vernam Cuel dat hij 'heel voldaan zijt over u ameublement'.[193] Cats informeerde daarop naar de prijs van twaalf stoelen en vier fauteuils voor de zijkamers, in dezelfde stijl. Met groen trijp bekleed en voorzien van hetzelfde passement als dat gebruikt in de eetzaal, zou de prijs neerkomen op f 36,- per stoel en f 58,- per fauteuil. Cuel schreef: 'De prijs zal UE. mogelijk wat hoog voorkomen maar er is geen mogelijkheid om het iets minder te doen doordien het hout schrikkelijk duur is en ten andere moet het door een goede werkman verrigt worden'. Cats vond de prijs inderdaad te hoog en besloot de stoelen nog niet te bestellen.[194] Ten slotte bericht Schoor aan Cuel dat Cats nog gestreepte lopers nodig had, maar Cuel wachtte liever met de verzending hiervan tot Cats hem zelf berichtte. Cats kon daartoe een staaltje van de juiste stof opsturen.

Hier eindigt de correspondentie, maar de leveranties gingen nog door. Van der Vlis (1946) noemt meerdere stofferingen en meubelen die in bovengenoemde brieven niet voorkomen. Daarom volgt hier een kleine rondgang door de vertrekken, waarna de opdracht verder geanalyseerd wordt.

5.4.4 Het ingerichte huis

Schema: inrichting begane grond Nieuwestad 49, op basis van Van der Vlis (1946).

<table>
<tr><td colspan="2">Eetzaal
Ramen: onbekend
Wanden: papierbehang, gesatineerde chocoladekleurige grond
Vloer: Hilversums gevlamd tapijt, grijs</td><td rowspan="3">Gang</td><td rowspan="2">Zaal
Ramen: glasgordijnen met draperieën van taf of 15/16, een ‘vleeschcouleur’ gordijn en het ander donker groen, de draperie in ‘vleeschcouleur’ met lange franjes, de grond ‘vleeschcouleur’ en groen
Wand: tafzijde, ‘vleeschcouleur’, geplooid, dubbele rij passement met groene banden boven en onder, aangehechte koperen knopjes
Vloer: Doorniks tapijt met medaillons</td></tr>
<tr><td>Kabinet
Wanden: papier, nanking grond Vloer: Hilversums gevlamd tapijt, grijs</td><td>Trap
Wanden: koffiekleurig papierbehang</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kleine zijkamer
Ramen: witte neteldoekse gordijnen met daarover blauwe zijde gordijnen, blauwe draperieën, franje met oranje fond en zwart. Vergulde stokken en rozetten
Wand: fijn blauw papierbehang
Vloer: Doorniks tapijt, grote medaillons, rand en bossing</td><td>Grote zijkamer
Ramen: glasgordijnen met draperieën van taf of 15/16, een ‘vleeschcouleur’ gordijn en het ander donker groen, de draperie in ‘vleeschcouleur’ met lange franjes, de grond ‘vleeschcouleur’ en groen. Vergulde stokken met rozetten.
Wand: nankins gesatineerd papierbehang
Vloer: Doorniks tapijt met medaillons</td></tr>
</table>

Ook al is er van de leveranties van Cuel – de wandbekleding, tapijten, schoorstenen en meubelen – niets meer over, toch geeft deze casus door de bewaard gebleven brieven meer inzicht in hoe de behanger met zijn klant handelde. Op uitnodiging van Pieter Cats ging Cuel met een knecht naar zijn klant toe, om in het nieuwe huis de wensen en maten op te nemen in zijn bestelboek. Bij dit eerste bezoek nam hij portefeuilles mee met stalen papierbehang en voorbeelden van tapijten. Van een aantal stoffen werden later staaltjes opgestuurd waar Cats uit kon kiezen. De kostbaarste aankleding was die voor de zaal à f 5.500,-. Hiervan werden drie nota’s (begrotingen) gevonden. Na bevestiging van de opdracht per brief ging de behanger aan de slag met het bestellen en vervaardigen. De goederen werden vervolgens per schip naar Leeuwarden verzonden, waar de verschillende knechten ze plaatsten. De rekening volgde pas na leverantie, waarover hieronder meer.

De keuze voor de verschillende wandbekleding en meubelen werd door Cats en zijn vrouw gemaakt, met hier en daar advies van Cuel. Maaskamp lijkt als architect hier geen grote rol in te hebben gespeeld, behalve dat hij twee schoorsteenstukjes leverde. Hij wordt in ieder geval niet genoemd in de correspondentie met de behanger. In de correspondentie tussen Cats en de

firma Frauen en Guillot wordt het oordeel van Maaskamp en Van der Wielen wel aangehaald bij de beoordeling van een schoorsteenmantel.[195] De rol van 'Mevrouw', Rinske Heringa, komt slechts even in beeld bij de aankleding wanneer zij behang en passementen uitzoekt. Haar rol was denkelijk groter dan hier zichtbaar wordt.

Wandbekleding

Cuel verkocht Cats papierbehang voor vrijwel alle representatieve vertrekken, evenals de slaapkamers op de eerste verdieping en zijn kantoor. Alleen in de zaal werd een wandbespanning van stof aangebracht. De aankleding van de zaal kunnen we ons nog het beste voorstellen uit de beschrijving. Net als in Huis Barnaart werd hier als meest representatieve ruimte een rood/groene kleurstelling gebruikt; met 'vleesch couleur' werd een rode tint bedoeld.

In de eerste nota moest de aankleding f 700,- kosten, terwijl op de rekening uiteindelijk f 590,- werd gerekend. Mogelijk zat het verschil hem in een eerder geplande draperie op de wandvakken, die weggelaten werd. De wandbespanning van tafzijde werd geplooid aangebracht, met boven en onder een dubbele rij passement, vastgezet met vergulde koperen knopjes. Dit is enigszins vergelijkbaar met de wijze waarop de bespanning in de salon en zijkamer in Huis Barnaart waren aangebracht.

Het papierbehang kwam bij de Amsterdamse behangselfabrieken van Jean George Berger of Pierre Bourier vandaan – hun namen staan genoteerd op een van de brieven aan Cats. Het echtpaar Cats had blijkbaar een voorkeur voor de kleuren geel, wit, en koffiekleur, de tinten die het meest voorkomen. Of het behang effen was, of een patroon had, weten we niet. Op de eerste etage hadden de slaapkamer, de voorkamer (mogelijk dezelfde ruimte) en de twee kabinetjes op de gang wit gesatineerd papierbehang, terwijl het behang in de 'middelkamer' een gele grond had. Een 'boven cabinetje en agter de trap' had koffiekleurig behang.[196]

Cuel ondervond concurrentie van de Behangselfabriek der Vaderlandsche Maatschappij te Hoorn. Cats kocht daar 'twee gedrukte kamerbehangsels op doek, het een is groot 109 5/8 ellen [ca. 75 m], de el 28 stuivers, het tweede is groot 50 el [ca. 34,5 m] de el 25 stuivers'.[197] Ze werden op 24 mei 1808 geleverd, dus nog voor de leveranties van Cuel.[198] Mogelijk speelde architect Van der Wielen hier een rol in: in 1804 kocht hij al eens een behangsel bij de Maatschappij.[199] Helaas wordt geen motief of nummer van de afbeelding gegeven, zodat ze niet te linken zijn aan de verzameling ontwerptekeningen van de fabriek.[200] Mogelijk zijn dit dezelfde kamerbehangsels die de laatste eigenaresse meenam uit het huis. Het is onduidelijk voor welk vertrek of welke vertrekken deze stukken bedoeld waren. Een kamer op de begane grond ligt het meest voor de hand, maar voor al die vertrekken leverde Cuel ook papierbehang.

Van der Vlis (1946) vermeldt helaas niet de hoeveelheden of prijzen daarvan, zodat niet is na te gaan of dit behang inderdaad voor de hele kamer of slechts een deel daarvan bestemd was. Of was het doek wellicht bestemd voor plafonds, of voor op de deuren waar Cuel in een van zijn eerste brieven over sprak?

Interessant is verder de begeleidende brief van Heijlke Bentes IJsenbeek, de agent die namens de behangselfabriek handelde.[201] Hij gaf daarin instructies voor de behanger op: '[…] hoe eerder UwEdele doet behangen hoe beter het voor het behangsel is. Het was goed droog bij het afzenden. Edoch als het lang in de kist bleef liggen, zoude het door het warme weer benadele kunne. Ook hebbe ik copra plano maaten in de kist ingesloten, principaalst dienende voor UED. Behanger om het Groote Behangsel van no. 3 [of 1?] en vervolgens te behangen, om also het goed sluijtende te maaken […]'. De kist ontving IJsenbeek graag retour per beurtschip. Ook dit behangsel werd waarschijnlijk door Zacharias Schoor aangebracht.

Tapijten

Cuel leverde het tapijt voor alle vertrekken op de bel-étage. Waren er in eerste instantie alleen Doornikse tapijten gedacht voor de zaal en de grote zijkamer, uiteindelijk kreeg ook de kleine zijkamer een dergelijk tapijt. In de eetzaal en het kabinet kwam Hilversums gevlamd tapijt. De Doornikse tapijten werden nieuw op maat vervaardigd, terwijl Cuel het goedkopere gevlamde tapijt op voorraad had. Waar Cuel deze tapijten inkocht is onbekend. In 1808 waren er 20 tapijtfabrikanten in Hilversum werkzaam, die ook 'Doorniks' werk vervaardigden. Eén mogelijkheid is de fabrikant Gerrit Haan, die in 1808 een voorbeeld van grijs gevlamd tapijt inzond naar de nationale nijverheids-tentoonstelling.[202]

Meubelen

Aan meubelen verkocht Cuel '1 canapé, 8 fauteuils, 12 stoelen, in mahonijhout, bekleed in groen satijn met vleeschcouleurde rosetten en 'weerschijnde starretjes'. De canapé had gesneden zwanenhalzen.[203] In een andere nota was nog sprake van zes fauteuils voor f 50,- of f 90,-; Cats koos uiteindelijk de goedkopere uitvoering maar kocht daar meer van. Twee kleine canapés die eerder in een nota genoemd worden, kocht hij niet. Uit de bewoording van Cuel blijkt dat het de bedoeling was deze meubelen over meerdere ruimten te verspreiden: de grote zijkamer en de zaal. De bekleding was complementair aan de 'vleeschcouleur' raambekleding en wandbespanning in deze ruimten.

De zwaan was een van de modieuze nieuwe empire-motieven. In de prentserie *Meubles et objets de goût* staat op plaat 238 een fauteuil afgebeeld met zwanenhalzen als armleuningen. Van Cuel is één ander ameublement bekend met zwanenhalzen, namelijk dat voor de Salon van de officieren in het koninklijk paleis te Amsterdam. Dit ameublement bestaat uit twaalf stoelen en veertien

fauteuils bekleed met lila en geel lampas (Koninklijk Paleis Amsterdam, inv.nr. KP 3976). De meubelmaker is niet bekend. De stoelen kostten samen f 1.200,- en de fauteuils f 2.100,-. Dat was fors meer dan de prijs die Cats betaalde per stoel. Mogelijk zat het verschil in de stof of de bronzen appliques.[204] [afb. 5.85-5.86]

Het valt op dat Cats niet méér meubelen kocht bij Cuel. Een ledikant, zoals bij Huis Barnaart, ontbreekt. Wel leverde Cuel hier als gezegd een aantal spiegels. Dit betrof damspiegels voor de zaal en de grote zijkamer. Ook voor de eerste verdieping leverde Cuel een aantal spiegels, eveneens damspiegels 'voor de boven-achterkamer, bovenvoorkamer, porseleinkamer, enz.'. Alle spiegels samen kostten f 4635,19,-.[205]

Ten slotte leverde Cuel 'vier differente Marmeren Schoorsteen mantels', waarvan niet duidelijk is voor welke vertrekken ze bestemd waren.[206] Het is verleidelijk te denken dat deze voor de vier grote kamers op de begane grond bestemd waren, maar ze kunnen net zo goed in de slaapkamers op de eerste verdieping gestaan hebben. Mogelijk is een tweetal schoorsteenmantels uit de bouwtijd nog te zien op oude foto's van het politiebureau. [afb. 5.73-5.74] Het leveren van schoorsteenmantels lijkt uitzonderlijk te zijn voor Cuel. Andere mantels kwamen bij de firma Frauen en Guillot uit Amsterdam vandaan. Net als bij de spiegelglazen vervulde Cuel hier eerder de rol van tussenpersoon.

Kosten en betaling

In totaal bestelde Cats voor ruim f 12.100,- aan goederen bij Cuel.[207] Cuel behoorde daarmee met Frauen en Guillot (ca. f 13.000,-) en Maaskamp (ca. f 10.000,-) tot de best betaalde leveranciers. Bijna de helft van dat bedrag betrof de aankleding van de zaal. De brieven geven meer inzicht in hoe de betalingen verliepen. Als gezegd diende Cuel zijn rekening in bij of na levering van de goederen. Cats betaalde zijn rekeningen steeds per ommegaande met ingesloten wissels (waaronder één 'op den heer Bussekamp') en een enkele keer met wissels op de nationale schuld. [afb. 5.87] Cuel stuurde daarop een kwitantie ter bevestiging.

Niet alle klanten betaalden zo prompt, zo blijkt uit Cuels brief van 19 augustus 1809. Cuel doet Cats een voorstel, 'dewijl het geld mij tegenwoordig ontbreekt, kunnende niets van het geene mij het hof schuldig is betaalen, en ik zelfs geld op interest moest neme, hadde ik UED. een propositie te doen en omdat ik heden een arme schralen kas en een rijk boek heb, zoo supponeer ik dat UED. kas in een beter staat is. Zoo zou UED mij kunnen verpligten mij mijn volle rekening tot dezen dag toe te voldoen. Ik zou UED. 2 % korting geeven en al had wissels op 2 à 3 maanden dat zoude mij ook al aangenaam zijn […]'. Het antwoord van Cats bleef helaas niet bewaard.

Andere particuliere opdrachtgevers van Joseph Cuel zijn tot nu toe niet bekend. Hopelijk duiken die in de toekomst nog op. Het is de vraag hoeveel tijd Cuel had om hen te bedienen, naast het werk dat hij vanaf 1808 verrichtte voor de koning'.

5.5 Casus: Een koninklijke opdrachtgever: werkzaamheden en leveranties voor Lodewijk Bonaparte

Op 29 april 1807 bracht koning Lodewijk Bonaparte een bezoek aan Haarlem. [afb. 5.88] De koning kwam 's avonds in de stad aan om de volgende dag verschillende bezoeken af te leggen. Huis Barnaart diende daarbij als logies. De Nieuwegracht was verlicht met lampionnen en aan de overzijde van het huis stond een verlichte ereboog met 'REGI' erop. Een erehaag van burgers heette de koning welkom. Het bezoek aan Haarlem was op meerdere vlakken een succes. Barnaart werd beloond met een ridderorde, de koning zou een eigen buiten in Haarlem kopen (Welgelegen), en het bracht de koning het werk van Joseph Cuel en andere ambachtslieden onder de aandacht. Het is waarschijnlijk geen toeval dat zowel Cuel als Carel Breytspraak een jaar later werden ingeschakeld voor de inrichting van het nieuwe paleis te Amsterdam. De fauteuils voor de troonzaal waren zelfs van hetzelfde model als die van de salon in Huis Barnaart.

Alvorens een aantal koninklijke opdrachten te bespreken, wordt eerst ingegaan op de organisatie van de Intendance générale, die belast was met het onderhoud van de verblijven. Cuel had op meerdere niveaus met de Intendance te maken.

5.5.1 De hoffunctionarissen: de Intendance générale en de garde-meuble

Onder Lodewijk werd een geheel nieuwe hoforganisatie opgezet naar voorbeeld van het Franse keizerlijke hof. Deze was uitgebreider dan die van de stadhouders wat betreft het aantal functionarissen dat zich met de interieurs bezighield, en veel bureaucratischer ingericht. Toen Napoleon zichzelf in 1804 tot keizer kroonde, had hij Lodewijk tot prins verheven. Sindsdien mocht Lodewijk een eigen hofhouding (*Maison*) voeren.[208] Deze nu werd verder uitgebreid, passend bij zijn nieuwe status van koning.[209] Zijn *Maison* bestond voortaan uit zeven diensten, waarvan vier onder leiding stonden van een grootofficier.[210] Dit waren de *Service du Grand Chambellan* (grootkamerheer), de *Service du Grand Maréchal* (grootmaarschalk), de *Service du Grand Ecuyer* (grootstalmeester) en de *Service du Grand Veneur* (grootjager). Verder waren er de *Service de santé*, de *Service distinct*, waar de thesaurier-generaal onder viel, en ten slotte de *Intendance générale*.[211] Het onderhoud en de inrichting van de koninklijke verblijven viel onder de *Intendance générale*, onder leiding van de *Grand Intendant* (Intendant-generaal).

Aanvankelijk bestond de hofhouding voornamelijk uit Fransen, die met Lodewijk meekwamen. De meesten van hen waren sinds 1804 bij hem in dienst. De voormalige koopman Gabriel D'Alichoux de Sénégra (1774-1841) vervulde ook in Holland de functie van Intendant-generaal. Samen met de architect Jean-Thomas Thibault (1757-1826) kwam hij naar Holland om de paleizen voor Lodewijk in gereedheid te brengen. Thibault was bevriend met de architecten

Percier en Fontaine, met wie hij voor Napoleon aan Malmaison, Neuilly en het Elysée had gewerkt. Hij was dus zeer goed bekend met de keizerlijke hofstijl. Voor Lodewijk en Hortense werkte hij in 1806 aan het kasteel van Saint-Leu.[212] Algauw bleek er echter te veel werk voor één architect. Per besluit van 28 mei 1807 werden Johan David Zocher sr. (1763-1817) en Johan Philip Posth (1763-1831) aangesteld als architect van respectievelijk Huis ten Bosch en Het Loo. In december 1807 kwam daar een derde architect bij om vorm te geven aan het nieuwe paleis te Amsterdam: Bartholomeus Wilhelmus Hendrikus Ziesenis (1762-1820). Ziesenis was daarvoor adjunct van Van der Hart bij de Stadsfabriek. Deze architecten stonden onder toezicht van Thibault, die in 1807 bevorderd werd tot 'Controlleur der Gebouwen'. In zijn nieuwe functie was Thibault belast met alle uitgaven voor het onderhoud aan de verblijven, meubelen, 'bijzondere uitgaven', bouw- en restauratiewerken. Hij diende daartoe alle projecten, plattegronden en tekeningen te maken.[213] Daartoe mocht Thibault ook een tekenaar aanstellen. Interessant voor dit onderzoek is dat verder specifiek werd vastgelegd dat er voor de meubelen en stofferingen eerst een tekening diende te worden gemaakt werd, ter goedkeuring van de koning.[214] Hier zien we een voorbeeld van de regelzucht van de koning, die zich tot in de details met zijn hofhouding bemoeide.

Overigens viel Thibault onder de Intendant-generaal. De Intendant-generaal was ervoor verantwoordelijk alle plannen aan de koning voor te leggen en zonder diens handtekening mocht er niets uitgevoerd worden. De Intendant-generaal werd terzijde gestaan door een secretaris. Sinds 1809 was dit Jean Antoine Simon Chantal (1770-1839).[215] De secretaris was voornamelijk verantwoordelijk voor de correspondentie met de verschillende functionarissen en, bij afwezigheid van de Intendant-generaal, ook met de koning. De Sénégra viel echter al snel in ongenade – Lodewijk wantrouwde zijn Franse hovelingen meer en meer; hij verdacht ze van spionage voor Napoleon. In november 1807 werd De Sénégra vervangen door een Hollander, Mr. Jacob Anthony Twent van Kortenbosch (1776-1815). Twent zelf werd een maand later om onbekende reden alweer opgevolgd door Gerardus Wilhelmus Josephus baron van Lamsweerde (1758-1837). Van Lamsweerde was tevens intendant (toezichthouder) van paleis Het Loo, een dubbele pet die voor verwarring zorgde binnen de hiërarchie van de Intendance. In augustus 1808 gaf Lodewijk dan ook opdracht tot een reorganisatie van de dienst, waarbij de taken van de verschillende functionarissen in een reglement werden vastgelegd.[216] (Zie voor de hiërarchie het overzicht in Bijlage 5: 5.5.1) De instructies voor de intendanten en de conciërges bleven bewaard. Van 1809-1810 vervulde Twent van Kortenbosch nogmaals de functie van Intendant-generaal.[217]

Per paleis werden een intendant en een conciërge aangesteld. De intendant was belast met het toezicht op het gebouw, het meubilair, de domeinen en in

sommige gevallen zelfs de menagerie of het vee. De eerste taak van een nieuw benoemde intendant was een staat van de gebouwen en een inventaris van het paleis op te stellen. Hij regelde onderhoud en uitgaven voor gebouwen en meubilair. Tot een bedrag van f 50,- hoefde hij daarvoor geen toestemming te vragen aan de Intendant-generaal.[218] Na afloop stelde de intendant een *mémoire* op van de uitgevoerde werkzaamheden, te ondertekenen door de werklieden. Deze werden maandelijks aan de Intendance gestuurd ter betaling.

De conciërge was belast met het dagelijks toezicht op een verblijf.[219] Bij zijn aanstelling ontving hij van de intendant de inventaris, die hij diende bij te houden. 's Ochtends en 's avonds maakte de conciërge een ronde door de appartementen. Hij hield toezicht op de andere medewerkers, zoals de schoonmaaksters en de portier. Hieronder waren ook een aantal ambachtslieden: op Het Loo werkten een *garçon tapissier* en een *garçon ébéniste* in vaste dienst, terwijl er te Amsterdam een *tapissier* en *aide-tapissier* waren.[220] Zonder toestemming van de betreffende intendant kon de conciërge hen geen orders geven.

De inrichting van de koninklijke appartementen viel weer onder een andere hoffunctionaris, de *valet de chambre tapissier* Charpantier. Hij behoorde tot de dienst van de Grootmaarschalk. Zijn functie bestond voor de Revolutie al eeuwenlang aan het Franse hof. Uit zijn correspondentie blijkt dat Charpantier zich op de meest praktische manier met de inrichting bezighield, en ook zelf meubelen bekleedde. Daarnaast diende hij rekeningen in van leveranciers die op zijn aanwijzing meubelen repareerden. Hij was ook verantwoordelijk voor het transport van meubelen tussen de verschillende verblijven wanneer het hof zich verplaatste.[221]

Ten slotte stelde Lodewijk voor het eerst een *Garde Meuble* in. Per verblijf werden meubelen en andere goederen die niet in gebruik waren opgeslagen in een aparte ruimte, de *garde meuble*. De grootste bevond zich in het Paleis te Amsterdam.[222] De stadhouders hadden eerder ook dergelijke kleine meubeldepots, maar zij hadden geen aparte dienst daarvoor zoals Lodewijk die instelde. In 1809 werd Albert Carel Baron Snouckaert van Schauburg (1763-1841) aangesteld als *Directeur du Mobilier*. Hij was verantwoordelijk voor het leveren van meubelen, zowel voor de verblijven als voor feesten en ceremonieën. Snouckaert onderhandelde met de leveranciers en hield toezicht op de kwaliteit. Hij werkte daarbij nauw samen met Charpantier.[223]

Tekenaars

Uit bovenstaande blijkt dat er een uitgebreide organisatie was opgetuigd waarbij op verschillende niveaus opdrachten werden gegeven aan leveranciers. De bedoeling hiervan was een duidelijke hiërarchie en toezicht op de kosten – wat ook de Oranjes eerder hadden getracht te bereiken. Deze organisatie leverde een enorme administratie op, waaruit we nu als onderzoekers kunnen putten. Het enige wat helaas ontbreekt, zijn de vele tekeningen die aan de koning voorgelegd

dienden te worden. Slechts een paar schetsen bleven bewaard. [afb. 5.90] Daarnaast zijn er nauwelijks afbeeldingen van de interieurs bewaard. [afb. 5.91]

Thibault kon beschikken over een tekenaar, Alphonse Pierre Giraud (1786-1863). Van hem zijn alleen een ontwerptekening van het wapen van de koning en een prent van het ordeteken van de door Lodewijk ingestelde Orde van de Unie bekend.[224] Giraud werd in 1808 alweer ontslagen door de koning, omdat hij zijn contract niet persoonlijk had goedgekeurd.[225] De schilder Claude Thiénon was in 1806 al meegekomen met het hof als 'dessinateur de notre cabinet'. Hij viel echter niet onder de Intendance, maar onder de Grootkamerheer, en had een meer kunstzinnige taak. Zo beoordeelde hij kunstvoorwerpen voor de koning en diende hij de ontwerpen te controleren van de van oorsprong Duitse schilder François Jean Pfeiffer jr. (1778-1835), decoratieschilder van de Koninklijke Schouwburg.[226] Een paar ontwerpen van Pfeiffer's ontwerpen voor de koninklijke loge bleven bewaard. [afb. 5.92-5.93] Mogelijk werden deze uitgevoerd door Cuel, die waarschijnlijk al eerder met hem werkte.[227] Pfeiffer ontwierp in de jaren 1790 voor Van der Hart als stadsbouwmeester een aantal decoraties voor feesten en intochten, waarbij ook draperieën gebruikt werden.

Lodewijk als opdrachtgever

Net als de stadhouders worstelde Lodewijk ermee dat hij een zo rijk mogelijk interieur verlangde, maar daar eigenlijk niet de middelen toe had. Het beeld dat uit de correspondentie van de Intendance naar voren komt, is van een vorst die niet gauw tevreden was. Zo luidde een opdracht voor nieuwe speeltafels aan Breytspraak dat deze 'de la forme et qualité la plus élégante et riche' dienden te zijn.[228] Na zijn eerste bezoek aan Het Loo in mei 1807 schreef Lodewijk over de 'grands traveaux' aldaar: 'Je les [de vertrekken] ai trouvé horriblement tenus et beaucoup plus mal que je ne m'y attendais. À voir leur ameublement, je ne puis croire qu'il ait coûté autant'.[229] De werkzaamheden hadden tot dan toe f 246.571,- gekost; de meubelen nog eens f 236.246,-. Lodewijk liet meteen nieuwe plannen opstellen, om de vertrekken nu aan te kleden met stoffen bespanningen in plaats van papierbehang.

Een deel van het probleem was wellicht dat de Hollandse meubelmakers geen meubelen konden vervaardigen die kwalitatief even hoogwaardig waren als de meubelen uit Parijs. Wanneer Snouckaert voorstelt om het slaapkamerameublement van de koningin te Den Haag, geleverd door Jacob-Desmalter, te gebruiken voor Amsterdam, merkt hij op: […] 'et que l'on en trouvera pas à faire dans le pays d'aussi beaux meubles'.[230]

Anderzijds maande Lodewijk zijn functionarissen om steeds te bezuinigen waar mogelijk. Om meer grip te krijgen op de uitgaven ordonneerde Lodewijk dat zonder zijn persoonlijke toestemming geen opdrachten meer verstrekt mochten worden. De koning kreeg echter al snel genoeg van dit zichzelf

opgelegde systeem. Snouckaert schreef in juni 1809: 'J'ai hazardé de parler d'un devis; mais il paroit que le Roi n'en avait pas envie, et même il me semble avoir compris que dorénavant S.M. ne vouloit plus de devis, qu'on travaille soit ce qu'elle ordonnerait, et que l'ouvrage fini Elle paijeroit en consequence de ce qu'on avroit taxé si Etoffes, journés etc. ij seroit en conformité du Mémoire'.[231] Voortaan moest er zonder opdracht gewerkt worden aan de inrichting, totdat de koning er tevreden over was en het eindresultaat getaxeerd werd. Toen Snouckaert deze werkwijze voorstelde aan 'les deux Tapissiers les plus en vogue dans cette capitale', waarmee hij ongetwijfeld Cuel en Weenink bedoelde, weigerden die dit 'tout net'. Een taxatie zou zeer in hun nadeel kunnen uitpakken. Ook konden zij de eventueel afgekeurde meubelen niet terugnemen, want naar hun zeggen waren in Holland dergelijke meubelen 'peu de la competance d'un particulier'. In plaats daarvan stelden zij voor dat de kleuren, stoffen, aantallen en mode van tevoren werden vastgesteld. Na uitvoering zouden zij dan de gebruikte hoeveelheden fournituren en het maakloon in rekening brengen. Dacht men – d.w.z. de koning – dan nog dat er te veel gerekend werd, dan kon dat door anderen beoordeeld worden. In ieder geval wilden zij geen meubelen terug hoeven te nemen. Anderzijds ondertekenden de leveranciers hun rekeningen veelal met de toevoeging dat zij de koning niet méér lieten betalen dan particulieren – wat doet denken aan de gelijksoortige bepalingen in de contracten met kamerbehangers onder Willem IV en V. Het is niet geheel duidelijk hoe de kwestie eindigde, maar Snouckaert vroeg de Intendant-generaal met klem of de koning voortaan de kleuren van tevoren definitief vast wilde leggen.

In het algemeen had Snouckaert geen positief beeld van de behangers: 'J'ai pris nôte de tous ceci, et je dois dire que ces Messieurs ne sont pas très bon marché – Après celui d'Apothécaire, je pense que le meilleur métier est celui d'être Tapissier'.[232] In een andere brief beklaagde hij zich erover dat hij, ondanks zijn inspanningen, geen precieze opgave van de kosten kon maken, vooral niet van het werk van de *tapissiers*.[233] Cuel verklaarde niets dan de werkelijk uitgevoerde spullen opgevoerd te hebben, 'aux prix que je les vends aux particuliers'.[234] Ook bij andere leveranciers komt deze toevoeging op hun rekeningen voor. De tapijthandelaar A.J. Moorman te Amsterdam schrijft onder een – in verhouding kleine – rekening voor traplopers dat hij heeft 'notté les prix dela susditte Livrance à raison qu'un particulier me les paye'.[235]

5.5.2 De aankleding van het paleis te Amsterdam

Het mag inmiddels algemeen bekend worden verondersteld dat Lodewijk al snel na zijn aantreden plannen had om zich in Amsterdam te vestigen. In 1807 werd hem daartoe het stadhuis aangeboden door de stad – onder druk van de koning. Lodewijk wilde in april 1808 zijn intrede daar al doen, met als gevolg dat het gebouw in zeer korte tijd in een paleis diende te worden

veranderd. In januari 1808 werd het stadhuis ontruimd. In maart 1808 kon men met de inrichting beginnen, naar ontwerp en onder leiding van Thibault en Ziesenis. De begane grond werd gebruikt voor de dienstvertrekken, keuken en provisiekamers. Ook het appartement van de Grootmaarschalk vond hier een plek. Op de eerste verdieping kwamen de appartementen van de koninklijke familie, de salons voor het hogere personeel, een bibliotheek en topografisch kabinet en de representatieve ruimten: de troonzaal, grote ontvangst- en grote eetzaal. [afb. 5.94] Een verdieping hoger lagen de slaapvertrekken van het personeel.

Om voldoende ruimten te creëren werden de bestaande galerijen rond de Burgerzaal met houten wanden in kleinere vertrekken opgedeeld. Zo ontstonden op de eerste etage vier hoeksalons en de grote eetzaal. Er diende snel gewerkt te worden. Daarom werden de wanden in eerste instantie voornamelijk voorzien van papierbehang, geleverd door Berger en aangebracht door Kam jr en Weenink.

Cuel komt vanaf 18 maart 1808 in de hofadministratie voor. Op die datum staat een eerste, grote opdracht aan hem genoteerd in het *Livre de Commandes*.[236] Waarschijnlijk werd dit opdrachtenboek aangelegd door Charpantier. De opdracht betrof de leverantie van stoelen en fauteuils voor de bibliotheek van de koning en zijn 'cabinet de toilette'. Voor de eetzaal van de officiers diende Cuel 30 stoelen te leveren en voor die van de Grootmaarschalk nog eens 24. [afb. 5.97]

Ook leverde Cuel de ameublementen (stoelen en fauteuils) voor drie van de vier hoeksalons: de Salon der Officieren, de Salon de l'Angle en de Salon Intérieur. [afb. 5.85-5.86] Alleen het ameublement uit de Salon der Officieren bleef bewaard. Helaas bleven evenmin rekeningen van deze ameublementen bewaard, maar uit de verzamelstaat blijkt dat Cuel in 1808 meer dan f 67.000,- in rekening bracht voor zijn werkzaamheden. Het ameublement voor de vierde hoeksalon (van de Grootofficieren) werd door Albert Eeltjes vervaardigd. [afb. 5.98] Cuel leverde nog wel een guéridon en twee consoletafels voor dit vertrek à f 270,-. De consoles bleven bewaard (KP 4122-1 en -2). Op de bodem van het ladehuis van KP 4122-2 valt te lezen: 'H. v. U'. [afb. 5.100] Dit is het enige makersmerk gevonden op een door Cuel geleverd meubel. Het is niet bekend wie er achter de afkorting schuilgaat, maar het zal een Hollandse maker zijn geweest.

Op 21 maart volgde een verdere opdracht voor iepenhouten stoelen: maar liefst 100 bekleed met zwart velours en nog elf sets van stoelen en fauteuils, soms met bergères, afwisselend bekleed in groen, blauw en *nankin* fluweel. Deze waren bestemd voor de kamers van de hovelingen op de tweede etage.

In totaal zou Cuel 567 meubelen leveren voor Amsterdam, een kwart van de 2200 meubelen die werden gekocht voor het paleis. Cuel leverde voornamelijk zitmeubelen. De onbeklede meubelen die hij leverde – toiletspiegels, nacht-

kastjes, commodes, tafels en bidets – behoorden tot ameublementen voor het appartement van koningin Hortense en dat van de Grootmaarschalk.

Het totaal van zijn rekeningen beliep f 151.806,-. Eind 1808 was daarvan nog maar f 50.000,- betaald. Op de liquidatie van 1808 aan Kam en Weenink was de koning f 67.777,- verschuldigd, voornamelijk voor het aanbrengen van stofferingen en papierbehang. De overige meubelen voor het paleis werden hoofdzakelijk betrokken bij Breytspraak, Eeltjes, Horrix en Muller. De eerste drie stonden voor respectievelijk f 17.110,-, f 10.409,- en f 5.963,- op de rekening.[237]

Meubelen

Wat valt er in het algemeen te zeggen over de door Cuel geleverde meubelen? De collectie empire meubelen werd bij de restauratie van het paleis in 2005-2011 gerestaureerd. Per meubel werd een restauratieverslag opgesteld waarin specifiek aandacht werd besteed aan de vervaardigingssporen. De verslagen vormen daarmee een belangrijke informatiebron.

De meubelen die begin 1808 bij Cuel besteld werden, werden nieuw gemaakt. Het model werd geleverd of ten minste vastgesteld door de Intendance. Soms werd dit later nog aangepast. Bij de canapé voor de eetkamer van de koning, later gebruikt in de troonzaal (KP 4726), bleken de armleuningen rond gesneden en gladgemaakt te zijn, terwijl de wangen toch dichtgemaakt zijn. Waarschijnlijk was het in eerste instantie de bedoeling dat de wangen open bleven, zoals bij de armstoelen (KP 4724) van dit ameublement. [afb. 5.103] Al tijdens de fabricage zijn de wangen echter dichtgemaakt en bekleed. Net als bij de armstoelen was het verder de bedoeling dat de lenderegel van de canapé zichtbaar bleef. Daar werd tijdens de fabricage al van afgezien: de lenderegel werd niet afgemaakt, en verdween door de stoffering uit zicht. Hetzelfde – dichte wangen en rug – gebeurde met een canapé geleverd door Eeltjes voor één van de hoeksalons (KP 4724). Dat meubel werd door Kam jr en Weenink bekleed. Mogelijk pasten de canapés zo beter in het beeld van de rijke aankleding dat de koning voor ogen stond.

Bij de restauratie van de canapé geleverd door Cuel geleverd kwamen geelgroene stofvezels tevoorschijn onder een handgesmede stoffeerspijker.[238] De eerste bekleding van de canapé werd inderdaad in *chamois* en groen uitgevoerd. Cuel stoffeerde de zitmeubelen in 1808 al over met een karmozijnrode stof. Op een fauteuil uit de Salon der Officieren (KP 3976), eveneens geleverd door Cuel, werd ook een spoor van de originele bekledingsstof gevonden. Onder de handgesmede stoffeerspijkertjes in de sponning van de rug zaten restanten van een goudgele tafzijde. Dit ameublement was oorspronkelijk inderdaad bekleed met 'lempas jaune et violet'. Ook werden op dit meubel een aantal handgesmede messing agrementspijkertjes aangetroffen, waarmee het passement was vastgezet. Hierdoor kon vastgesteld worden dat het oorspronkelijke galon 20-21 mm breed was.[239] In de vulling van een stoel

geleverd door Cuel voor de slaapkamer van de koningin (KP 3856) werd in de paardenharen vulling een stukje stof gevonden, namelijk een felgroene verticaal gestreepte damast met de ene baan een satijnbinding (4 mm breed) en de andere baan een ottoman-ribje (4 mm) en smalle lijntjes ertussenin. Deze stof moet afkomstig zijn van een ander meubel, want de oorspronkelijke bekleding van de stoel was van geel met witte zijde (lampas) met zijden passement in geel/violet. Mogelijk is de vulling van een andere stoel hier hergebruikt.

Op dit en enkele andere meubelen werden de oorspronkelijke singels en het oorspronkelijke draaglinnen aangetroffen. De linnen singels zijn 5,2 cm breed met vier bruine lengtestrepen. Het draaglinnen is grof geweven.[240] Twee armstoelen uit de slaapkamer van de koningin (KP 3856-7-16 en KP 3856-10-16) hebben nog altijd de originele singels en draaglinnen. Het patroon van gaatjes in het draaglinnen toont aan dat de zittingen voor- en zijwrongen (ronde opstaande randen) hadden.

Op één na zijn de meubelen van Cuel niet gemerkt. Dat maakt het lastig hun herkomst te duiden. Er zijn echter aanwijzingen dat Cuel meubelen van Franse makelij aan de koning leverde – wat in feite inging tegen Lodewijks politiek. Een aantal meubelen valt op door de hoge kwaliteit van de uitvoering en van het beslag. Hieronder zijn de zitmeubelen, de commode en het nachtkastje die in 1809 nog geleverd werden voor het appartement van de koningin.[241] [afb. 5.104-5.105] Het beuken blindhout van deze meubelen is rood gesaust. Dit zien we ook bij meubelen geleverd door Jacob-Desmalter, en lijkt een kenmerk te zijn van Franse meubelen. Er zijn meer materiaaltechnische sporen die wijzen op een Franse herkomst.[242]

Lodewijk was overigens niet tevreden over de kwaliteit van de ameublementen voor de kroonprins en de koningin, zo schreef hij aan Twent: 'J'ai vu avant de partir [naar Het Loo] les meubles faits pour les nouveaux appartements du Palais à Amsterdam. Je les ai trouvé très grossiers et faits avec peu de goût. Dites-moi, si c'est Charpantier qui a dirigé leur confection'.[243]

5.5.3 De staatsieappartementen: de Grote ontvangstzaal en de troonzaal

De meest prestigieuze en ook zichtbare opdracht voor Cuel betrof de aankleding van de *Grand salon* en de troonzaal. Door zijn omvang was de voormalige Burgerzaal als enige ruimte geschikt als 'Grote ontvangstzaal'. Hier hield Lodewijk zijn officiële audiënties, feesten en diners. Op 1 februari 1808 schreef intendant Smissaert over het inrichtingsplan: 'Le decors des croisées à la grande salle est près dans le calcul de ce qu'il y a de plus beau et de plus riche à imaginer tant en étoffes qu'en galons, franges, etc.'.[244] De uitvoering zou gereed zijn voor de intocht van de koning op 20 april 1808, zo verzekerde hij.[245]

Uit de rekening van Cuel gedateerd 21 juni 1808 – die in totaal bijna f 68.000,- beliep – wordt duidelijk waaruit die rijke stoffen en passementen bestonden. De Burgerzaal heeft twee étages met ramen, met pilasters ertussen. De ramen kregen gordijnen van witte en rode pekin voor draperieën. Van gele taf werden 'banden' gemaakt. Hoe dit eruitzag is onduidelijk. De gordijnen en draperieën werden omzoomd met een breed passement met goudgeel fond en gele franjes. Die laatste kostten f 7.000,- en waren het duurste element. Per raam werd een matvergulde sierknop met leeuwenkop gebruikt. Blijkbaar was er geen tijd om méér vergulde elementen te laten maken, want de overige ornamenten werden uit geel laken geknipt. Cuel rekende per raam maar liefst f 200,- aan maakkosten. Verder maakte hij kousen met gouden elementen voor de kettingen van de kroonluchters, voor f 423,-.[246] Het tapijt van 'jaspé vert' werd geleverd door Moorman.[247] Als zitmeubelen werd een groot aantal taboeretten uit Den Haag overgebracht en opnieuw bekleed door Eeltjes.[248]

De voormalige Schepenzaal werd tot troonzaal ingericht. Cuel vervaardigde gordijnen voor de negen ramen van 15/16 (Gros-de-Tours) in groen en *chamois*. Ook hier werd taffetas gebruikt voor 'bandeaux'. Het passement bestond uit brede franjes, breed galon en koord in groen/*chamois*. Per raam werden twee kleine sierknoppen gebruikt voor de draperie en twee grotere voor de embrasses. De maakkosten bedroegen 'slechts' f 100,- per raam. Cuel leverde als eerder gezegd hier twee vergulde fauteuils van hetzelfde model als voor Huis Barnaart, maar nu bekleed met *cramoisie* fluweel, voor f 200,- per stuk. Waarschijnlijk waren zij bestemd voor de koningin en de kroonprins, en werd een derde vergulde fauteuil gebruikt als troon. Deze werd op een verhoging geplaatst van drie vergulde treden, belegd met een groene loper met goudkleurige franje. Boven de troon maakte Cuel een hemel van draperieën van rood satijn.[249] Het tapijt in de zaal was een 'moquette', geleverd door Moorman.

De koning verbleef na zijn intocht enkele weken in zijn nieuwe paleis. Hij was echter geenszins tevreden met de aankleding van de beide zalen en gaf opdracht deze te verfraaien.[250] Een devies van 22 augustus 1808 detailleerde de nieuwe aankleding, die f 18.800,- kostte voor de ontvangstzaal en nog eens f 30.000,- voor de troonzaal. Het devies ging ongetwijfeld vergezeld van nu verloren tekeningen. De wijzigingen moesten voltooid zijn vóór november 1808, als het volgende bezoek van de koning plaatsvond. Lodewijk keurde echter meerdere plannen af. Op 29 september gaf de koning alleen zijn goedkeuring aan de plannen voor de Grote ontvangstzaal.[251]

In de Grote ontvangstzaal plaatste men nu spiegels tussen de pilaren van de korte zijden, die even hoog waren als de ramen. Zij kregen een aankleding die aansloot bij die van de ramen: gordijnen van witte pekin met klaproosrode draperieën in dezelfde stof, over een vergulde roede met een kroon in het midden. Zo werd een ononderbroken wand gesimuleerd. De bovenvensters

werden nu ook gestoffeerd met geplisseerde gordijnen en draperieën van blauw taf, waarvan de zijstukken 'met sjaals naar beneden vielen'. Ze werden afgezet met goudkleurig galon en franje en vastgezet met sierknoppen.[252] Cuel leverde verder 40 nieuwe, x-vormige taboeretten, wit met goud geverfd, en 12 gelijksoortige bankjes. De nu in totaal 100 taboeretten en 34 bankjes bekleedde hij opnieuw met klaproosrood *gourgourand*. Een zekere Montezaan maakte per bankje een hoes van Frans linnen. Een prent uit 1810 laat de Grote ontvangstzaal zien na voltooiing. [afb. 5.91] De nieuwe aankleding viel algemeen in de smaak. Garnier noemde de zaal in zijn mémoires 'vraiment un coup d'oeil majestueux'.[253] Baron d'Alphonse, de toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken, vond de zaal 'magnefique': 'Er zijn maar weinig prinsen in Europa van wie het paleis een zaal biedt die even groot, even hoog, en even mooi is'.[254] Of Lodewijk de aankleding nu wel kon waarderen, blijft onbekend.

De troonzaal werd verder verfraaid door Cuel met een stoffen wandbespanning van geplisseerde, karmozijnrode satijn vastgezet met paters. Daarover kwamen rondom draperieën van rood fluweel met gouden passementen. Deze waren bevestigd over vergulde stokken met een krans in het midden, elk met de naam van één van de provincies erin.[255] De bedoeling was oorspronkelijk dat de kransen gevuld werden met de uit hout gesneden provinciewapens. Het alternatief zal niet bij Lodewijk in de smaak zijn gevallen. Waarschijnlijk werden nu ook de vier pilasters op de oostelijke muur geplaatst.[256] Zij komen niet voor op afbeeldingen van de schepenzaal vóór 1808 en evenmin op het devies – mogelijk waren zij een latere toevoeging. Een aantal elementen van deze aankleding is nog te zien op foto's van de zaal uit de negentiende eeuw. [afb. 5.95-5.96] De ramen kregen eenzelfde aankleding met draperieën.[257] De oude raamaankleding van de troonzaal werd hergebruikt: in de galerij bij de kapel en in het kabinet van koningin Hortense.[258] De verhoging van de troon werd bekleed met fijn groen laken, geleverd door C. de la Faille en zoon.[259]

5.5.4 De vertrekken van de hoffunctionarissen

De vertrekken van de rest van de hofhouding hebben tot nu toe weinig aandacht gekregen in het onderzoek naar het Amsterdamse paleis. Cuel en de andere ambachtslieden leverden echter net zo goed meubelen voor de laagste bedienden als voor de koning. Dat zien we ook in Frankrijk bij de keizerlijke paleizen: de firma Jacob-Desmalter vervaardigde zowel de troon voor Napoleon als eenvoudige commodes voor het personeel. Zo ook Cuel: hij leverde mahoniehouten stoelen bekleed met groene zijde voor de salon van de kroonprins voor f 24,- per stuk, maar ook de iepenhouten stoelen bekleed met zwart velours voor de kamer van de portier à f 6,-.[260] Van de eenvoudiger meubelen bleef veel bewaard in de paleiscollectie.

Er was wel sprake van een duidelijke hiërarchie: hoe lager in de rangorde, hoe goedkoper het meubel. Als we naar de prijzen van de verschillende meubelen kijken, dan valt er een indeling te maken in vier of vijf 'klassen'. De leveranties van commodes door Carel Breytspraak illustreren dit goed. Breytspraak vervaardigde dit type meubel in vier verschillende uitvoeringen en prijsklassen:

Tabel 5.1 Commodes geleverd door Carel Breytspraak voor het Koninklijk Paleis Amsterdam

Meubel	**Prijs**	**Bestemming**
Commode van acajou met vergulde appliques en wit marmer top	> f 100	Koninklijke familie Grand Maître
Commode van acajou met vergulde appliques en blauw marmer top	f 90	Koninklijke familie Hogere functionarissen
Commode van eikenhout, groot	f 40	Lagere functionarissen
Commode van eikenhout, kleiner	f 35	Slaapkamers lagere functionarissen

Ook bij de spiegels, geleverd door Nicolas le Normand uit Amsterdam, is een dergelijke hiërarchie te zien: hij leverde spiegels voor f 14,-, f 10,-, f 8,-, f 9,-, f 6,- en f 2,10 gulden. Wat Cuel betreft, hij leverde iepenhouten stoelen overtrokken met verschillende kleuren velours, van f 8,-, f 10,-, f 12,- en f 15,- per stuk voor het personeel. De stoelen in de eetzaal van de Grootmaarschalk waren eveneens van iepenhout – maar dan in de kleur van het steeds schaarsere mahoniehout geschilderd. Mahonie was voorbehouden aan de publieke vertrekken en de privévertrekken van de koninklijke familie. Ook al waren de iepenhouten stoelen relatief goedkoop, er waren er wel veel van nodig: Cuel leverde 196 stuks. Weenink leverde voor Amsterdam nog gematte stoelen van een 'eerste' (f 3,-) en 'tweede' kwaliteit (f 2,10).[261]

5.5.5 Het huis van de Grootmaarschalk te Amsterdam

De wens van de koning tot een waardige representatie strekte zich ook uit naar zijn hoge functionarissen en de wijze waarop zij gehuisvest waren. Niet alle functionarissen woonden in het paleis. Daar was simpelweg geen ruimte voor. Daarom werd er in de verschillende steden woonruimte voor hen gehuurd. In juni 1808 besloot de koning dat hij in Amsterdam 'de vier mooiste huizen' wilde kopen, om er 'dependances van de kroon' van te maken en 'om [gasten] op een gepaste manier te kunnen ontvangen'.[262] In oktober en november 1808 werden vier huizen aangekocht: drie panden op de Herengracht en één op de Keizersgracht.[263] Deze huizen werden vanaf 1809 bewoond door de Grootkamerheer, de Intendant-generaal, de Opperstalmeester en de pages.

Al deze huizen werden nieuw ingericht, onder andere door Cuel. Over de gang van zaken bij het huis van de Grootkamerheer zijn we het best ingelicht. [afb. 5.106] Dit huis was eigendom van Anna Cornelia Boudaen (1765-1831), weduwe van Jacob van Ghesel Jansz (1764-1803).[264] Het echtpaar had het huis in 1792 gekocht en toen aan de achterkant laten uitbouwen. Ongetwijfeld lieten zij daarbij het interieur aanpassen. Een inventaris uit hun tijd ontbreekt echter. Na het vertrek van Lodewijk uit Holland bleef de Grootkamerheer, Philip Julius Zuylen van Nijevelt (1743-1826), hier wonen tot zijn overlijden. In 1829 werd het huis verkocht aan Johannes Luden (1792-1868). Daarbij werden blijkbaar ook enige documenten overgedragen: in het familiearchief Luden zijn een aantal aantekeningen en een devies van werken door Cuel en Weenink te vinden.[265] De Grootkamerheer had net als de andere grootofficieren enige vrijheid in het aankleden van zijn huis, en het is daarom waarschijnlijk dat deze aantekeningen bij Van Zuylen van Nijevelt vandaan kwamen. De grootofficieren konden hun huizen voor f 10.000,- inrichten. Dat was een fractie van de f 200.000,- die de eerste Grootmaarschalk in 1806 ter beschikking kreeg voor zijn huis te Utrecht.[266]

Het devies werd opgesteld door Snouckaert of Thibault, die de herinrichting van de huizen coördineerden. Op het devies wordt de stoffen aankleding van de slaapkamers van de Grootkamerheer en zijn vrouw vermeld, die van een derde slaapkamer voor de kinderen, de vestibule en de ontvangstzaal. Het werk wordt verdeeld tussen Cuel en Weenink: terwijl Cuel de slaapkamers en de vestibule krijgt toebedeeld, neemt Weenink de ontvangstzaal en de kinderslaapkamer voor zijn rekening. Zeer interessant is de vermelding op de laatste pagina dat er stoffen voor twee ameublementen naar 'Chappuis' zijn gezonden. Het ging om doek in de kleuren chamois en ponceau, voor respectievelijk een ameublement van een canapé, 8 stoelen, 2 fauteuils en 2 kussens, en een zelfde ameublement maar dan met 4 fauteuils. Blijkbaar waren deze in de slaapkamers gedacht. Chappuis is waarschijnlijk de meubelmaker Jean Joseph Chapuis (1765-1864), die in Brussel een grote werkplaats had.[267]

Een rekening van Weenink voor dit huis werd niet gevonden. Van Cuel is er één rekening van december 1808 voor het behangen van de (eet)zaal, de antichambre en de salon, die we met het devies en een inventaris uit 1810 kunnen vergelijken.[268] De antichambre is waarschijnlijk hetzelfde vertrek als de 'ontvangstzaal', aangezien in beide sprake is van *nankin* als hoofdkleur. De wanden worden hier eerst bespannen met Engelberger linnen, dat beplakt wordt met gesatineerd, *nankin*-kleurig papierbehang. Voor het plakken rekent Cuel 30 stuivers per knecht per dag. Het behang had boven een rand en een kroonlijst, en onder een afsluitende rand. Het houtwerk in de zaal – d.w.z. de lambrisering, schoorsteenlijsten, luiken – wordt grijs geschilderd door Hendrik Geerlings & zoon, 'op aanwijzing van de intendant en architect'. Weenink dient

hier de raambekleding te maken: een dubbel gordijn met draperie in 'nanking met zwartbruine rozen', met een passement dat als motief 'petite tigré' had. Wat voor papierbehang in de eetzaal wordt aangebracht blijft onbekend, maar het houtwerk was ook hier grijs, 'met de opliggende lijsten wit geschilderd'.[269] Hier kwamen nog 12 stoelen en 4 fauteuils. In de salon wordt wit gesatineerd papier gebruikt, omkaderd met een dunne rand en nog een bredere boven en onder. Het ameublement hier (1 canapé, 2 causeuses, 18 stoelen en 2 haardschermen) wordt bekleed met oranje/grijze stof. Al deze vertrekken worden verder ingericht met een Doorniks tapijt, kroonluchters en wandarmen, spiegels en haardijzers. Geen van deze meubelen bleef bewaard.

Alhoewel rijk uitgevoerd, waren er duidelijke verschillende met de koninklijke vertrekken. In tegenstelling tot de koninklijke ontvangstruimten volstond men hier met papierbehang in plaats van een stoffen bespanning. De stoffen gebruikt voor de slaapkamers waren effen, zonder patroon, en zonder draperie. Alleen als er stof over was van de vestibule, kon die gebruikt worden ter verdere verfraaiing van de slaapkamer van de Grootkamerheer. Een aparte nota noemt de decoraties die gebruikt werden voor de ramen. Deze zijn ook eenvoudiger dan die van de koninklijke vertrekken.[270]

Beschouwing

Op 1 juli 1810 deed Lodewijk afstand van zijn troon, en ontvluchtte dezelfde dag nog het land. Met het vertrek van koning verviel ook de noodzaak van een hof. Dat werd grotendeels ontbonden. Zoals eerder het geval was na het overlijden van stadhouder Willem III bleef een aantal functionarissen nog aan, om voor de administratie en goederen te zorgen van de nu keizerlijke verblijven en garde-meuble. Van alle verblijven werden nieuwe inventarissen opgesteld.

Aan Cuel en de andere leveranciers werden geen opdrachten meer verstrekt, ook niet voor het bezoek van Napoleon in 1811. Cuels laatste leverantie betrof het behangsel voor het ijzeren reisbed van koningin Hortense. Dat moest bestaan uit gordijnen van mousseline met fijn kant. De gordijnen werden opgehangen aan een mahoniehouten kroon met vergulde decoraties. De kroon was met vier stangen omwonden met roze taf aan het ledikant bevestigd. De zijkanten van het ledikant werden nog gedoubleerd met mousseline en roze tafzijde.[271] Hortense nam het mee op haar eigen vlucht uit Holland in juni 1810.

Cuel behoorde met Kam jr, Weenink, Breytspraak, Muller en Eeltjes tot een kleine groep leveranciers die een grote invloed uitoefenden op het uiterlijk van de koninklijke verblijven. Binnen het kader van de koninklijke wensen en het beschikbare budget werkte hij om een zo rijk mogelijk interieur te verzorgen. Daarbinnen werden de kleuren en de soort stof bepaald door de koning en de Intendance, maar de leverantie van de stoffen en de uitvoering door Cuel

en de andere kamerbehangers. De modellen voor de zitmeubelen werden afwisselend geleverd door de Intendance, dan wel werd er door de grote vraag een model uitgezocht dat de behanger al op voorraad had. Daarbij leverde Cuel waarschijnlijk ook Franse meubelen aan de koning, wat inging tegen diens wensen.

Noten hoofdstuk 5

1 AN, 112 AP, inv.nr. 1, map 3, brieven Décors, 9 augustus 1806, en Rollot [z.d.].
2 Décors werd later in Frankrijk aangesteld als *valet de chambre tapissier* van het kasteel van Rambouillet. P. de Janti, *Forêt, chasses et château de Rambouillet*, [z.p.] 1947, p. 174.
3 NA, 2.01.25, Inventaris van de archieven van de Intendance van het Kroondomein en de Hofhouding van Koning Lodewijk Napoleon en de Franse Keizer, 1803-1813; KHA, G004, Fragmentarchieven van het Civiele Huis van Lodewijk Napoleon, koning van Holland en van het keizerrijk onder Napoleon; E09b-A, Intendance Koninklijk Paleis te Amsterdam, E09c-A, Intendance van het Koninklijk Paleis en Domein Het Loo; E09d Rentmeester van het Paleis en Domein Soestdijk, AN, Frankrijk, O/2, Maison de l'Empereur. Administration de l'intendance générale (an X-1815).
4 W.J. Koppius, 'Van en om een Amsterdamsche van het laatst der 18e eeuw', in: *Jaarboek Amstelodamum* 31, 1934, pp. 125-134.
5 NA, inv.nr. 1.08.11, inv.nr. 4688, lijst van schulden Huis ten Bosch door de rentmeester Temminck.
6 NA, inv.nr. 1.08.11, inv.nr. 4688.
7 NA, inv.nr. 1.08.11, inv.nr. 4688; Stichting Rutger Jan Schimmelpenninck, Diepenheim, archief, inv.nr. 825 en 897.
8 NA, inv.nr. 1.08.11, inv.nr. 4688; Stichting Rutger Jan Schimmelpenninck, Diepenheim, archief, inv.nr. 816.
9 A. Garnier, *Mémoires sur la cour de Louis Napoléon et sur la Hollande*, Parijs 1828, p. 9.
10 Ozinga (1942), p. 80, n. 22: NA, 2.01.25, inv.nr. 100, rekeningen.
11 AN, 112 AP, inv.nr. 2, dossier 1, brief 28 augustus 1806.
12 Weenink trouwde in 1781 te Parijs met Sophie Bergervoort, en in 1789 nogmaals te Parijs met Marie Josephe Hubert. Fonds Andriveau, Mariages à Paris (1613-1805), via www.filae.org; SA, 5001, inv.nr. 348, p. 385 (f 193), nr. 18, 19 maart 1793.
13 Weenink was getuige bij de doop van een kind van Berger, terwijl Kams moeder aan Berger gerelateerd was.
14 KHA, G4, inv.nr. D3, Palais d'Amsterdam. Livre de commandes.
15 Fock e.a. (2001), p. 343; p. 347.
16 NA, 2.01.25, inv.nr. 54, brief 29 juni 1806.
17 D. Vivant Denon, *Voyage dans la basse et la haute Egypte, pendant les campagnes du général Bonaparte*, 2 vols., Parijs 1802.
18 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, brief nr. 42, dd. 27 oktober 1808.
19 B. Chevallier en M. Walther, *Empyre style.: Authentic decor*, Londen 2008, pp. 104- 106.
20 R. Harmanni, *Papieren behang: Een rijke geschiedenis*, Utrecht 2007, p. 19.
21 Vriendelijke mededeling dhr. B. Jacqué, Mobilier National.
22 Jacqué en Koldeweij ('2007), pp. 216-227; 224.
23 Zie: J. de Loos-Haaxman, 'De behangselfabriek der Vaderlandsche maatschappij te Hoorn', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 12 (1961), pp. 149-192.

24 Desseny en de Fonteny adverteerden sinds 1780 met behangsels, het bedrijf was toen net verhuisd van de Paauwenlaan in Diemermeer naar de Kalverstraat en bestond dus al langer. A.A. Douw was in 1789 gevestigd in de Kalverstraat. Harmanni (2007), p. 25. P.J. Bourier was gevestigd in 'De Goude Bal', op de Reguliersbreestraat en vanaf 1783 actief. In 1808 vestigde hij zich in Rotterdam, terwijl het magazijn in Amsterdam bleef bestaan. Ten Naarden Brinkman en Van Endt waren in 1792 te vinden in de 'Gouden klok 'in de Warmoesstraat. Het 'meubel-papier-magazijn' van J.G. Berger was eerst gevestigd op de Bloemgracht (1795) en later in de Kalverstraat, tot 1809. M. Bruijel, 'Haarlem in 1813', in: G.W.J. Koolemans-Beijnen, *Historisch gedenkboek der herstelling van Neerlands onafhankelijkheid in 1813*, 2 vols., Haarlem 1912-1913, pp. 343-377; 345.

25 Advertentie, *Oprechte Haerlemsche courant*, 24 december 1791.

26 Advertentie, *Haagsche courant*, 26 juli 1805.

27 Harmanni, (2007).

28 Vriendelijke mededeling Archives départementales de l'Oise, Beauvais. 5 Mi 544 A 549.

29 Vriendelijke mededeling Xavier Bonnet. AN, MC, ET, XCIII, inv.nr. 128.

30 M. Bloit en P. Payen-Appenzeller, *Les mystères de Paris en l'an 1789: Les grandes et petites affaires qui ont marqué l'année, extraites des archives inédites des commissaires de police*, Parijs 1989.

31 Advertentie, *Amsterdamsche Courant*, 12 mei 1792.

32 SA, 5061, inv.nr. 1088, f 209.

33 Advertentie, *Affiches, annonces et avis divers de Rotterdam/Advertentien, aankondigingen en berigten van Rotterdam*, 26 maart 1812.

34 SA, 5001, inv.nr. 342, f 177.

35 SA, 5001, inv.nr. 640, f 91. De ondertrouw was op 31 juli 1795.

36 SA, 5001, inv.nr. 181, f 87. Gedoopt op 4 november 1795; inv.nr. 187, f 90. Gedoopt op 12 september 1797; inv.nr. 196, f 94v). Gedoopt op 27 september 1799.

37 De overlijdensakten van de ouders heb ik niet kunnen vinden in de Archives départmentales de l'Oise te Beauvais. Dit zou erop kunnen wijzen dat zij mee naar Parijs of Amsterdam zijn gekomen en daar zijn overleden.

38 In 1807 trouwde hij te Parijs met Marthe Rosa Félicité Vasse. ADP, Etat-civil Reconstitué de Paris 1798-1860, 23 maart 1807.

39 *Almanach du commerce de Paris*, 1799-1805; ADP, Archives de la Police de Paris, AA165, Section des Lombards, Pièce no. 256: Cuel, marchand tapissier in de Rue de Verrerie, is getuige voor de stoffenhandelaar Claude Nicholas Cochu. Cochu handelde in 1788 in 'Taffetas, satins, crêpes, piloux, rubans et galons de soie'. Archives de Paris, Versements des mairies, Publicités commerciales, D43Z-1, LEBRUN Georges Claude.

40 Pierre Claude Cuel trouwde op 30 juni 1795 te Parijs met Marie Catherine Depierreux. ADP, Fonds Andriveau - Mariages à Paris (1613-1805).

41 Van Swigchem (1965), p. 115.

42 Ibid., p. 39.

43 SA, 5061, inv.nr. 1088, f 208v-209v.

44 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brieven 19 augustus 1809.

45 Vriendelijke mededeling Reinier Baarsen. HUA, 43, inv.nr. 565. De canapé was bekleed met 'coton blanc avec bordure' en had een kussen.

46 Advertentie, *Affiches, annonces et avis divers de Rotterdam/Advertentien, aankondigingen en berigten van Rotterdam*, 26 maart 1812.

47 Advertentie, *Affiches, annonces et avis divers d'Amsterdam /Advertentiën, aankondigingen en verschillende berigten van Amsterdam*, 15 april 1812.'CHARLES CUEL, Fransche Kamerbehanger, op de Leliegracht, No. 10, te Amsterdam, maakt en verkoopt alle soorten van Meubelen en alles wat het Behangen en Tapyten betreft; alles naar de nieuwste smaak en tot de civielste pryzen'.

48 SA, 5062, inv.nr. 195, akte 25 mei 1810.

49 Advertentie, *Affiches, annonces et avis divers de Leyde/Advertentiën, aankondigingen en berigten van Leyden*, 9 september 1812.

50 Advertentie, *'s Gravenhaagsche courant*, 4, 11 en 18 juli 1814: 'JOSEPH CUEL, Koopman en Kamerbehanger te Amsterdam, berigt het geëerd Publiek, dat hy te 's Gravenhage heeft opgerigt een Magazyn van MEUBELEN, TAPYTEN en BEHANGSEL PAPIER; Fabriceert en onderneemt ook alle soorten van ameublementen, genoemd Magazyn is gelegen in de Lange Houtstraat, No 274, voorheen het Hôtel van de Ambassadeur van Portugal, en is dagelyks open van 12 tot 4 uren des namiddags.
Er bevinden zich in gezegd Hôtel verscheiden Gemeubileerde APPARTEMENTEN, te Huur, onder andere een superber van acht Vertrekken, gelyks Vloer, met Keuken kelder, Stal, Koetshuis als ook de vryen Wandeling in den Tuin'.

51 KHA, E8, IIIa-2 en Rag.cap 4, 2 januari 1815, rekening Cuel, '18 november, 1 divan bois de Mahonij garni en nankin avec son carreau en crin et 6 Coussins rempli de plume et Duvet, f 350,-'.

52 SA, Begraafregisters Amsterdam, index, 19 december 1846.

53 NHA, 1617, notaris A.W. Sacré, inv.nr. 96, nr. 9096, boedelinventaris W.P. Barnaart, 25 februari 1851.

54 W. van den Hull, *Autobiografie (1778-1858)*, Hilversum 1996, p. 327.

55 Ibid. Het ging om de huizen met perceelnummers C 523, C 524 en C525. NHA, Kadaster Haarlem.

56 'Fransche Republiek', *Haagsche courant*, 12 januari 1803.

57 Waarschijnlijk *Ode, à l'honneur de sa majesté Napoléon le grand et de l'armée française, après la campagne de Prusse, l'an 1806* door A. L. Barbaz (1806).

58 Van den Hull (1997), p. 228, n. 240.

59 K.P. Ackema, 'Jhr. Willem Philip Barnaart van Bergen en Zandvoort (1781-1851)', in: A.J. de Jonge en K.P. Ackema, *200 jaar vrijmetselarij in Haarlem: 'Vicit vim virtus' 1788-1988*, Voorburg 1988, pp. 88-96; 93.

60 Ackema (1988).

61 C. Schmidt, *Om de eer van de familie: Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering*, Amsterdam 1986, p. 131.

62 NHA, DTB Haarlem, dopen 1804.

63 Van den Hull (1996), p. 357.

64 NHA, 18, inv.nr. 1886, memorie Van der Hart, 23 mei 1808.

65 Zie vooral: W. van Elburg en I. Finaly, *Keizerlijk restaureren: Het in ere herstellen van de bel-etage van Huis Barnaart, Nieuwe Gracht 7 te Haarlem, 2012-2018*, Amsterdam 2018; A.-K. Adolph en M. van den Bos, *Waardestellingsrapportage & Fotorapportage Nieuwe Gracht 7, Huis Barnaart, Haarlem*, intern rapport, [Amsterdam] 28 februari 2012; P. Bahlman, *Huis Barnaart: De bel-étage*, afstudeeronderzoek Universiteit van Amsterdam, augustus 2014; Bakker (1991); Blauw (1950); R. Meischke en H.J. Zantkuijl, 'De stamboom van een bijzonder huis: Nieuwe Gracht 7 te Haarlem', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* (2005), pp. 31-43
R. Meischke en H.J. Zantkuijl, 'Een tekenboekje uit 1812 en de 19de-eeuwse huisplattegrond', in: *Bulletin KNOB* 105 (2006) nr. 1/2, pp. 15-22; Van Swigchem (1965), pp. 239-249.

66 Bahlman (2012), dl. 1, pp. 7-8.

67 NHA, 18, inv.nr. 1887, diverse contracten.

68 P. Vlaardingerbroek, 'Haarlem, Huis Barnaart, de vondst van een bijzondere ontwerptekening', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de* Keyser (2013), p. 23.

69 J. van Straaten, *Gronden en afbeeldingen van enige gebouwen en derzelve binnenwerken*, Haarlem 1812. Voor een uitgebreide bespreking, zie: Meischke en Zantkuijl (2005) en Meischke en Zantkuijl (2006). De tekeningen zijn ook afgebeeld in Adolph en Van den Bos (2012).

70 Meischke en Zantkuijl (2005), p. 39.

71 Van den Hull kende dit pand goed, aangezien hij het in 1820 kocht van de weduwe Druyvesteyn om er zijn school in te vestigen. Volgens Van den Hull liet Druyvesteyn 'aanmerkelijke vertimmeringen' aan het huis laten uitvoeren. Van den Hull (1996), p. 409.

72 Voor een uitgebreide bespreking van de plattegrond en vertrekken, zie Meischke en Zantkuijl (2005).

73 NHA, 18, inv.nr. 1887.

74 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Van der Horst 1806: 'd volgende over huys gebruykt soo voor Cuel als de Bois – voor d. meubelen &&'. Mogelijk was 'De Bois/Dubois' een veilingmeester van die naam in Amsterdam.

75 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Burman 1806.

76 NHA, 1105, inv.nr. 215.

77 Advertentie, *Oprechte Haerlemsche Courant*, 24 januari 1793.

78 NHA, 3248, inv.nr. 123, onder rekening 1807 Christiaan Kuyper; NA, 2.01.25, inv.nr. 54, nr. 131; inv.nr. 107, brief 4 augustus 1810 en nr. 346; inv.nr. 186, f. 536.

79 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Burman 1806.

80 O. Nouvel-Kammerer (red.), *L'aigle et le papillon: Symboles des pouvoirs sous Napoléon*, cat. tent., Parijs 2007, pp. 31-33.

81 J. Bohan, lezing 'Historisch Behang voor dummies', kleurhistorisch platform, Amersfoort, 13 februari 2011.

82 B. Jonker, *Huis Barnaart Haarlem: Onderzoek naar de historische afwerklagen van de bel-étage*, Zwolle 2015, p. 14.

83 J. Bohan, *Rapportage behanginventarisatie huis Barnaart, Haarlem*, Haarlem 2015.

84 'Amor vincit omnia', zoals afgebeeld in P. von Stosch en B. Picard, *Pierres antiques gravées, sur lesquelles les graveurs ont mis leurs noms [...]: Gemmae antiquae caelatae, scalptorum nominibus insignitae* [...], Amsterdam 1724, p. LIII.
85 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Palthe, 1 juli 1879.
86 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening H. Pander en Zonen, 1 juli 1879.
87 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening H.B. van Wijk en Zn., 1 juli 1879.
88 R. van Oven, 'Een Haarlemsche patriciërswoning', in: *Buiten* (12 april 1924), pp. 172-174; (19 april 1924), pp. 184-186; 184.
89 Bakker (1991), p. 36; NHA, 1379, inv.nr. 708.
90 Bakker (1991), p. 36.
91 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Cuel 1807.
92 Vergelijk: J.J. Gautier (red.), *Sièges en société: Histoire du siège du Roi-Soleil à Marianne*, Montreuil 2017, pp. 196-198.
93 Vriendelijke mededeling Dick Oostendorp, Oostendorp stoffering (Montfoort).
94 Bakker (1991), pp. 40-41.
95 Pl. 22, nr. 79 en pl. 60, nr. 729.
96 Ackema (1988), p. 92; Www.stichtingargus.nl/vrijmetselarij/ovo_r2a.html, geraadpleegd op 2 mei 2019.
97 P. de la Mésangère, *Meubles et Objets de Goût* [...], Parijs 1802-1838, zie nrs. 273 en 294.
98 Zie over de salon: V. Cochet, 'Le salon jaune de Joséphine: La sauvegarde d'un décor déraciné', in: *La revue des Musées de France* (2014) 5, pp. 66-77.
99 Vriendelijke mededeling Valentijn Carbo.
100 Waarschijnlijk moeten hier *causeuses* bedoel zijn. *Boudeuses* waren kleine bankjes met ene leuning in het midden.
101 RAA, NL-AmrRAA-79.005, inv.nr. 239. Transciptie: Valentijn Carbo.
102 NHA, 18, inv.nr. 1887, aanbesteding Kamphuijsen, 1805.
103 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Valter, 1806/1807.
104 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Franzi, 1808.
105 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Cortenberghe, 1806.
106 NHA, 18, inv.nr. 1887, bestek J.J. Martin, november 1805.
107 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Cuel 1807: '57¾ m de cambris 8/4 pour 6. Rideaux roulant pour le devant'. De aanname is dat deze voor de bel-étage vervaardigd werden en niet voor de eerste verdieping met de slaapvertrekken.
108 NHA, 1617, A.W. Sacré, inv.nr. 96, nr. 9096, boedelinventaris W.P. Barnaart, 25 februari 1851.
109 Jonker (2015), p. 40.
110 NHA, 18, inv.nr. 1886, Lijst van meubelen, Nieuwe gracht 7, 4 november 1879.
111 Volgens de kleurenkaart van Ignaz Schiffermüller, *Versuch eines Farbensystems*, p. 25, 1772. Blauw (1950) en Bahlman (2012, p. 32) komen tot dezelfde conclusie.
112 M.-N. de Grandry, *Le mobilier français: Directoire, Consulat, Empire*, Parijs 1996, p. 19.
113 A. van Weelden, *Hodshon versus Barnaart: Directoire versus Empire, doctoraalscriptie Kunsthistorisch Instituut*, Rijksuniversiteit Leiden, 1992, p. 169.

114 Bijvoorbeeld: NA, 1.02.25, inv.nr. 32, nr. 97, 2 mei 1810, devis.

115 Nouvel-Kammerer (2007), p. 41, cat.nrs. 105-106; A. Aymonio, 'The Fortune of the 'Borghese Dancers' in Eighteenth- and Early Nineteenth-Century European Art and Decoration', in: G. Capitelli, S. Grandesso en C. Mazzarelli (red.), *Roma fuori di Roma: L'esportazione dell'arte moderna da Pio VI all'unità (1775-1870)*, Rome 2012, pp. 477-492.

116 Vergelijkbare dansende figuren zijn te vinden op een viertal kroonluchters, geleverd in 1805 voor de Tuilerieën. Collectie Mobilier National, inv.nrs. GML-7159-001 t/m -004.

117 J. Beunat, *Empire Style Designs and Ornaments: A Reprint of Recueil de Dessins d'Ornements d'Architecture*, c. 1813, New York 1973, pl. 26, nr. 74.

118 *In Holland staat een huis. Het interieur van 1800 tot heden,* Tentoonstelling in het Stedelijk Museum, Amsterdam, juli/oktober 1941, Amsterdam 1941.

119 M.R.H. Boers, *'Oud hout': De collectie meubelen van het Haags Gemeentemuseum, doctoraalscriptie Universiteit van Utrecht*, Universiteit Leiden, 1998. Aangezien deze meubelen niet door Cuel geleverd werden, worden ze hier verder niet besproken.

120 Blauw (1950), p. 32.

121 NHA, 18, inv.nr. 1887, aanbesteding J.J. Martin, 6 juni 1805.

122 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Jan Valter, 1806-1808. Valter noemt op zijn rekening van 1807 dat hij op 14 augustus de deuren in de Grote Eetzaal dof slijpt. Op 28 augustus zet hij een eerste *bronscouleur* op. Pas op 6 november gaat hij verder en slijpt de deuren weer dof om ze opnieuw op te schilderen in *bronscouleur*.

123 RAA, 79.005, inv.nr. 239, p. 2. Transcriptie Valentijn Carbo.

124 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Van der Meulen 1807.

125 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Van der Horst 1806.

126 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening De Lelie oktober 1807 en aantekening op plattegrond door Blauw (1950).

127 A.N. Gosliga en A. van Goor, *Huis Barnaart: Onderzoek naar de oorspronkelijke afwerking van de bel-étage. Onderzoeksverslag*, Amsterdam/Uitgeest 2015.

128 NHA, 1617, A.W. Sacré, inv.nr. 96, nr. 9096, boedelinventaris W.P. Barnaart, 25 februari 1851.

129 Van Swigchem (1965), p. 245.

130 RCE, Monument nr. 19575, dossier Ds 2721. Jaren 1941-1957.

131 NHA, 18. inv.nr. 1887, bestek Valter, 7 maart 1806.

132 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Cuel, 1806.

133 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening De Lelie, oktober 1807

134 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Franzi, 18 december 1808.

135 Blauw (1950), p. 31; Bakker (1991), p. 48.

136 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Cuel, 1806: 'Passement fond aurore et noir pour les chaises de la Salle a manger no. 6'.

137 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Van der Meulen, 1806.

138 Van Straaten (1812), pl. 27.

139 NHA, 1617, notaris A.W. Sacré, inv.nr. 96, nr. 9096, boedelinventaris W.P. Barnaart, 25 februari 1851.

140 Bakker (1991), p. 51.
141 NHA, 1617, notaris A.W. Sacré, inv.nr. 96, nr. 9096, boedelinventaris W.P. Barnaart, 25 februari 1851.
142 'met zijde zittingen en ruggen'.
143 Fustein kan de Vlaamse benaming voor bombazijn zijn. Aangezien Cuel hier beide benamingen op een en dezelfde rekening gebruikt, gaat het waarschijnlijk om twee verschillende stoffen.
144 NHA, 18, inv.nr. 1887, rekening Cuel, 1807.
145 Snouckaert, intendant van het paleis te Amsterdam schrijft in 1809 over Moorman: 'Les derniers tapis que j'ai fait travailler pour le Loo, l'ont été par Cuël, il les a coupé et cousu à Amsterdam de sorte qu'après les mesures exactes que je lui avais donné, on a eu seulement besoin de les clouër ici. Ils etoient en jaspé à bord moijen de moquette ou(?) de Tournaij. J'ai été assez content du prix, même je l'ai trouvé au dessous de Moorman, qui dans cela a de la reputation.' NA, 1.02.25, inv.nr. 32, nr. 63, 23 juni 1809.
146 Vriendelijke mededeling Valentijn Carbo.
147 Vriendelijke mededeling Willem Schermerhorn.
148 Gosliga (2008), p. 53.
149 HCLE, 1764, inv.nr. 191.
150 Ch.C. van der Vlis, 'De bouw van het perceel Nieuwestad 49 te Leeuwarden', in: *De Vrije Fries: Mengelingen*, vol. 38 (1946), pp. 60-68.
151 HCLE, 1764, inv.nr. 184A; Y. Kuiper, 'Van patriot tot notabele: De reis van de doopsgezinde koopman Pieter Cats uit Leeuwarden door de Republiek in de nazomer van 1792', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 35/36 (2010), pp. 303-336.
152 Kuiper (2010), pp. 334-335.
153 Ibid., pp. 312-313.
154 M.W. Meijer, 'Particuliere pretenties: Aankoop- en bouwactiviteiten van generaties gegoede Leeuwarders ter plaatse van het voormalige hoofdbureau van politie en de brandweerkazerne aan de Nieuwestad', in: *Leeuwarder historische reeks*, vol. 1 (1987), pp. 46-93; p. 91, noot 82.
155 Meijer (1987), pp. 76-77.
156 Nu in de collectie van het Fries Museum, inv.nrs. I09789, 88,5 x 108 cm en 70 x 75 cm.
157 Vriendelijke mededeling Marlies Stoter, Fries Museum, Leeuwarden en Richard Harmanni. Van der Vlis (1946), p. 66; 'Oud behang en de behanger', in: *Leeuwarder nieuwschblad*, 4 oktober 1934.
158 Zie over Maaskamp: Van der Vlis (1946), pp. 61-62.
159 Advertentie, *Affiches, annonces et avis divers d'Amsterdam/Advertentiën, aankondigingen en verschillende berigten van Amsterdam [enz.]*, 28 januari 1813.
160 Dit zijn het huis 'De Drie Suikerbroden', Bloemgracht 103, in 1816, en mogelijk de vernieuwing van Herengracht 460 in 1802.
161 Van der Vlis (1946), p. 64.
162 Zie voor een volledig overzicht en een bespreking van de bouw van het huis: Van der Vlis (1946) en Meijer (1987).

163 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 4 april 1809.
164 HCLE, 1764, inv.nr. 205, 'voor ingeleverde rekening'.
165 Advertentie, *Leeuwarder Courant*, 13 oktober 1770.
166 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 17 februari 1808.
167 Van der Vlis (1946), p. 66-67.
168 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 10 mei 1808.
169 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 7 juni 1808. Gabriel Adriani, blikslager te Leeuwarden, kreeg f 100,- betaald voor deze 'randen tot het behang'. Van der Vlis (1946), p. 66.
170 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 7 juni 1808.
171 Van der Vlis (1946), p. 67.
172 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 9 juli 1808.
173 HCLE, 1764, inv.nr. 191, ongedateerd briefje.
174 Van der Vlis (1946), pp. 60-68.
175 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 11 september 1808.
176 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 6 december 1808.
177 Van der Vlis (1946), p. 65. Laurentius en Sybrandus Nauta waren samen gevestigd op de Vleesmarkt te Leeuwarden. Laurentius handelde in glas terwijl zoon Sybrandus spiegels vervaardigde en repareerde. Advertentie, *Friesche courant*, 12 mei 1798.
178 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 27 maart 1809.
179 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 15 februari 1809.
180 Pieter Schoor, gevestigd op de Blauwburgwal, trouwde op 26 april 1781 met Catharina Gebeler (SA, 5001, inv.nr. 752, f 230). Zacharias Schoor werd geboren in 1782 (SA, 5001, inv.nr. 265, f. 146 (f115), nr. 3).
181 SA, 5001 inv.nr. 114, f 284 (f141v), nr. 14.
182 Huwelijksakte Johannes Gothlieb Schoor, NHA, reg.3, f. 36v, 13 juni 1844.
183 NHA, Burgerlijke stand, Overlijden, Sloten, akte 139, 24 november 1858.
184 'Oud behang' (1934); 'Gehoord en gezien', in: *Leeuwarder Courant*, 28 januari 1964. Gevonden op de achterkant van een houten paneel van een van de schuifdeuren op de begane grond. Het paneel met opschrift werd later blijkbaar aangebracht in de schoorsteenmantel van de kamer links voor op de eerste etage.
185 Van der Vlis (1946), p. 66.
186 Ibid., p. 67.
187 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 19 april 1809.
188 Advertentie, *Opregte Haarlemsche Courant*, 13 december 1814.
189 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 5 juni 1809.
190 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 13 juni 1809.
191 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 5 juni 1809.
192 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 27 juni 1809.
193 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 19 augustus 1809.
194 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 2 september 1809
195 Bijvoorbeeld: HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 4 april 1809.
196 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 10 mei 1808.

197 Van der Vlis (1946), p. 66.
198 WFA, 0470, inv.nr. 18, f 120.
199 WFA, 0470, inv.nr. 18, f 7.
200 Nu bewaard in het Westfries Archief te Hoorn.
201 HCLE, 1764, inv.nr. 191, brief 24 mei 1808.
202 A.J.C. de Vrankrijker, 'Weverijen in Laren', in: *Tussen Vecht en Eem*, 10 (1980) 2, pp. 80-109; 90.
203 Van der Vlis (1946), p. 67.
204 KHA, G4, inv.nr. D3, Journal des commandes, opdracht 13 augustus 1808; NA, 2.01.25, inv. nr. 185, 1809-02 (eind), Amsterdam, nr. 117; KHA, G4, inv.nr. D9, Inventaris 1809: 'bois d'acajou garni de dorures couvert en lempas jaune & lilas, f 1200'.
205 KHA, G4, inv.nr. D3, brief 13 juni 1809. Van der Vlis (1946), p. 66.
206 Van der Vlis (1946), p. 66.
207 Ibid., p. 67.
208 D. Labarre de Raillicourt, *Louis Bonaparte (1778-1846) roi de Hollande, frère et père d'empereurs*, Parijs [1969], p. 100 (n. 1); p. 123.
209 Labarre de Raillicourt (1969), pp. 100-101.
210 Zie voor een overzicht van de hofhouding: P.A. Christiaans, 'In dienst des Konings: De hofhouding van koning Lodewijk Napoleon', in: L.A.F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn en F.J. van Rooijen (red.), *Tussen Vrijheidsboom en Oranjewimpel: Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813*, Rotterdam 1995, pp. 510-534.
211 Ibid., p. 511. Zie ook: J. Gabriëls, 'Vrienden van vroeger: De Franse invloed op de vorming van het vorstelijk hof van Lodewijk Napoleon, koning van Holland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132 (2019) 3, pp. 345–374.
212 M.D. Ozinga, 'De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland', in: *Oudheidkundig Jaarboek KNOB* 11 (1942), pp. 63-87; 63-64.
213 Ozinga (1942), p. 66.
214 NA, 2.01.25, inv.nr. 32, brief 9 september 1808.
215 SA, 5001, inv.nr. 375, p. 15, nr. 1. Hoogstwaarschijnlijk een broer van de Franse tekenaar, portretschilder en contourist Antoine Jean Louis Chantal (1789-1853), die ook in Holland woonde.
216 NA, 2.01.25, inv.nr. 32, brief 9 september 1808.
217 Christiaans (1995), p. 528. De samenstelling van Lodewijks hofhouding, evenals van zijn ministerraad, zou zich in de vier jaar dat hij regeerde nog een paar keer wijzigen.
218 NA, 2.01.25, inv.nr. 101, *Instructions pour les intendants de Palais*. Eerder was dit bedrag nog op f 300,- vastgesteld.
219 Zo komt in de inventaris van Paleis Het Loo van 1810 een conciërgewoning voor. Verder stond Ducroissi als conciërge een keuken en een cabinet ter beschikking. NA, 2.01.25, inv.nr. 105, Inventaris van Paleis Het Loo, 1810.
220 KHA, G4 B5, ongedateerd overzicht van uitgaven.
221 KHA, G4 B5, inv.nr. 173.
222 H. Brugmans, *Van raadhuis tot paleis*, Amsterdam 1913, p. 165. NA, 2.01.25, inv.nr. 54.II, brief 5 augustus 1810.

223 Voor de correspondentie van Snouckaert, zie: NA, 2.01.25, inv.nr. 54.II.
224 Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nrs. RP-P-1937-823 en RP-P-OB-86.948.
225 Ozinga (1942), pp. 65-66.
226 Ibid., p. 65.
227 Van Swigchem (1965), p. 115. Zie voor F.J. Pfeiffer: J. van Lennep, *Tooneel-decoratief door F.J. Pfeiffer jr.,* Amsterdam 1845.
228 J.E. Huisken, *'s Konings paleis op de Dam: Het Koninklijk Paleis op de Dam historisch gezien*, Amsterdam 1989, p. 98.
229 G.A. Evers, 'Koning Lodewijk's tooneel-inrichting op Het Loo', *Het Huis Oud & Nieuw* 3 (1916), pp. 1-11.
230 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, nr. 222.
231 NA, 2.01.25, inv.nr. 54, brief 29 juni 1806.
232 NA, 2.01.25, nr. 40, 26 januari 1809. NB: Ook Athanase Garnier merkt in zijn *Mémoires* op dat het in Holland goed toeven is voor de apothekers, p. 9.
233 NA, 2.01.25, inv.nr. 54-II, nr. 49.
234 KHA, G4, inv.nr. C70, rekening Jh. Cuel, 30 oktober 1809.
235 KHA, G4, inv.nr. C70, rekening A.J. Moorman, 25 mei 1809.
236 KHA, G4, inv.nr. D3, Livre de commandes. Een volledig overzicht van Cuels opdrachten voor de koning is te vinden in Gosliga (2005).
237 NA, 2.01.25, inv.nr. 108.
238 A. Lunsingh en M. de Vlam, *Restauratierapport KP 4726 27-28 bank*, 2009.
239 A. Lunsingh en M. de Vlam, *Restauratierapport KP 3976 armstoelen*, 2009.
240 A. Lunsingh en M. de Vlam, *Restauratieverslag KP 3856 armstoelen*, 25 juli 2007.
241 Collectie Dienst Koninklijk Huis, inv.nrs. KP 3856, KP 3935 en KP 3923.
242 Dit zijn: de handzaagsporen, het gebruik van populierenhout, stofbodems, de in een raamwerk gevatte panelen als dek en dat op de hoeken het fineer in verstek is aangebracht.
243 P.F. Vlaardingerbroek, *Het paleis van de Republiek: Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011, p. 195.
244 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, brief nr. 1, 27 februari 1808.
245 Brugmans (1913), p. 88.
246 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, Palais Divers. Achat Mobilier. Mois de fevrier 1809. Maison du Roi. Accordé par S.M. le 24-01-1809.
247 Lunsingh Scheurleer (1953), p. 252.
248 NA, 2.01.25, inv.nr. 356, nr. 14, rekening Eeltjes.
249 Huisken (1989), p. 92.
250 Fleurbaay (1983), p. 37.
251 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, nr. 36. Ook dit ontwerp was bijna afgekeurd, Brugmans (1913), p. 123. Smissaert schrijft aan Chantal dat de troonzaal niet op tijd klaar zal zijn bij zijn terugkomst, 'à moins que l'apperçu pour la tenture que S.M. a rejetté soit approuvé promptement.'
252 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, nr. 36; Fleurbaay (1983), pp. 34-35.
253 A. Garnier-Audiger, *La Cour de Hollande sous le règne de Louis Bonaparte*, Parijs 1823, p. 128.

254 Geciteerd in: Lunsingh Scheurleer (1953), p. 253.
255 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, nr. 36 (rekening); Fleurbaay 1983b, p. 37.
256 Huisken (1989), p. 90.
257 NA, 2.01.25, inv.nr. 100, nr. 36 (rekening); Fleurbaay 1983b, p. 37.
258 NA, 2.01.25, inv.nr. 54.II, nr. 39, brief 15 oktober 1808.
259 NA, 2.01.25, inv.nr. 356, nr. 22.
260 KHA, G4, inv.nr. D9, inventaris Paleis Amsterdam, 1809.
261 KHA, G4, inv.nr. D9, inventaris Paleis Amsterdam, 1809.
262 NA, 2.01.25, inv.nr. 30, briefjes 28 en 30 juni 1808: 'Monsieur Crommelin, vous avez bien jugé mon but qu'est d'avoir les 4 plus grandes maisons pour dépendances de la Couronne …'.
263 NA, 2.01.25, inv.nr. 30, brief 19 juli 1808. Dit waren het huis van de weduwe Van Ghesel op de Herengracht voor f 100.000,- (SA, 5062, inv.nr. 183, nr. 131, 25 oktober 1808); het huis van de erven E. Hoffham voor f 41.401,- (SA, 5062, inv.nr. 185, nr. 306); het huis van de erven mr. Paulus Huntum voor f 30.275,- (SA, 5062, inv.nr. 192, nr. 875, 1 november 1809) en het huis van de erven mr. Gerard Munter voor f 89.217,10, (SA, 5062, inv.nr. 183, nr. 130, 25 oktober 1808). De koning had liever de Triphuizen gehad, 'om er één van te maken', en het huis van dhr. Maarseveen aan het Singel. Die vroegen echter een te hoge prijs.
264 SA, 5062, inv.nr. 183, 25 oktober 1808.
265 Vriendelijke mededeling Pieter Vlaardingerbroek. SA, 922, inv.nr. 96.
266 NA, 2.01.25, inv.nr. 108, Liquidation travaux & réparations de l'ameublement, fait par le Grand Maitre, Utrecht 17 augustus 1808.
267 Zie over Chapuis: A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'Les meubles de l'ébéniste Jean Joseph Chapuis aux Musées royaux d'Art et d'Histoire à Bruxelles', in: *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire* 57 (1986) 1, pp. 121-136.
268 NA, 2.01.25, inv.nr. 367, Arrieré de febr. 1809, nr. 45; AN, 2, inv.nr. 1094-1, Inventaires des Meubles appartenants a la Couronne qui se trouvent dans l'hôtel du Grand Chambellan,
269 NA, 2.01.25, inv.nr. 365, rekening 156.
270 SA, 922, inv.nr. 96.
271 NA, 2.01.25, inv.nr. 54.II, brief 97, 2 mei 1810.

"Thus far we have seen what the Upholder originally was, what he ought to be, and what he is now".

R. Campbell, The London Tradesman [...], Londen 1747, p. 171.

6 Conclusie

6.1 Wie waren de kamerbehangers?

Dit onderzoek begon met een eenvoudige vraag: Wie waren de kamerbehangers? Het antwoord bleek minder eenvoudig, want de kamerbehangers waren geenszins een homogene beroepsgroep. Als we alleen kijken naar wie zich 'kamerbehanger' noemde – wat al lastig is omdat de meesten zich ook koopman noemden – dan is dit een vrij kleine groep ambachtslieden en winkeliers binnen de luxe-industrie. Per decennium waren er in de bestudeerde steden zo'n 5-20 winkels. Het was een heterogene groep, die liep van een 'toplaag' van behangers die een grote winkel dreven met een ruime voorraad stoffen, naar een groep die een kleinere winkel had met bescheiden voorraad, tot mensen die alleen het naaiwerk verrichtten of bij de eerste groep in dienst waren.

Als we kijken naar de werkzaamheden en diensten die kamerbehangers uitvoerden – het vervaardigen van allerlei soorten behangsels, het leveren van beklede meubelen – dan wordt de groep groter, en blijkt er overlap te zijn met bijvoorbeeld stoelenmakers, behangselwinkels, behangselmakers, beddenwinkeliers en gordijnmaaksters. Voor tijdgenoten zal het duidelijk geweest zijn waar het onderscheid lag, van 'wat tot een behangers Affaire behoort'.

Voor een enkeling was dit inderdaad 'het beste beroep'. Dat waren de kamerbehangers zoals een Pierre Courtonne of Johannes Deel, die de stadhouders tot klant mochten rekenen en die een vermogen bijeenbrachten dat tussen de 20.000-50.000 gulden lag – met een enkele uitschieter naar 100.000 gulden. De vermogens van de stoffenfabrikanten, van meerdere tonnen, werden echter niet gehaald. Bij de grootste groep kamerbehangers lag het vermogen tussen de 2.000-5.000 gulden. Of kamerbehanger echt 'le meilleur métier' was, zal pas blijken als er meer informatie komt over andere beroepen in de luxe-sector, waarmee vergeleken kan worden. Sommige hebben al veel aandacht gekregen (meubelmakers, kleermakers) terwijl op andere (passementmakers, hoedenmakers, beddenwinkeliers) nog weinig zicht is.

Om succesvol te worden, diende men te beschikken over een behoorlijk startkapitaal. De belangrijkste kosten betroffen de huur van de winkel en de aanleg van de winkelvoorraad, voornamelijk bestaande uit stoffen, naast loon van het personeel. Het lukte maar een enkeling om klein te beginnen en groot te eindigen. De kamerbehangers lijken de toegang tot het beroep verder beperkt te hebben door hoge bedragen te vragen voor het leergeld. De meeste bedrijven gingen dan ook van vader op zoon over. Daarmee is het niet verwonderlijk dat

de meeste behangers uit de Republiek zelf afkomstig waren. Over het geheel genomen kwam maar 10% uit het buitenland. Opvallend is dat de ondanks de grote invloed die van het Franse hof en Parijs uitging als centrum van de mode, de Fransen daarbij in de minderheid waren. Net als bij de meubelmakers is er een veel groter aantal behangers uit Duitse gebieden afkomstig. In Den Haag zelfs evenveel als personen uit de rest van de Republiek.

Een grote groep die bij de casestudy's buiten beeld is gebleven, zijn de vrouwen. Het valt op dat de term 'kamerbehangster' eigenlijk niet gebezigd werd. Toch moeten er waarschijnlijk evenveel of zelfs meer naaisters dan knechten bij de kamerbehangers in dienst zijn geweest, die het naaiwerk verrichtten in de behangerswinkels. Terwijl we over hun leertijd redelijk goed zijn ingelicht, en uit contracten en de oprichting van compagnieschappen blijkt dat er heel wat vrouwen zelfstandig werkzaam waren, zijn er veel minder concrete voorbeelden van door hen uitgevoerd werk gevonden. Hopelijk kan toekomstig onderzoek hier verandering in brengen.

Wat de producten betrof, blijkt dat de meeste behangers wel in enige mate stoffen op voorraad hadden. Samen met de passementen was dit het meest kostbare van de winkelvoorraad. Er zijn maar weinig inventarissen gevonden van kamerbehangers en dan ook nog verspreid over een grote periode. De meeste werden opgemaakt na een failliet, waardoor het moeilijker is uitspraken te doen over de representativiteit van de aanwezige goederen.

6.2 Tussen andere leveranciers

Welke plaats namen de kamerbehangers nu in ten opzichte van andere leveranciers van luxegoederen voor het interieur?

De kamerbehangers waren voor hun producten afhankelijk van vele andere leveranciers, als meubelmakers, stoffenhandelaren, smeden en passement- en borduurwerkers. Het is duidelijk dat kamerbehangers zich bij voorkeur vestigden in de buurt van hun toeleveranciers en andere winkels van luxegoederen, die elkaar aanvulden. Bij dit onderzoek kwam een aantal samenwerkingsverbanden naar boven van kamerbehangers en andere ambachtslieden die bij voorkeur met elkaar werkten. Dat is goed te zien bij het stadhuis van Edam [§ 3.4], waar de drie verschillende soorten behangsels (behangselschilderingen, goudleer en trijp) ook door drie verschillende behangers werden aangebracht.

De groep concurrenten die (deels) dezelfde werkzaamheden verrichtten en waren leverden is groter dan aanvankelijk gedacht. Wie in de achttiende eeuw een kamer wilde laten behangen, kon ook terecht bij stoffenhandelaren, behangselwinkels, behangselmakers, behangselfabrikanten, behangselschilders of beddenwinkels. Behangselfabrikanten vervaardigden behangsels van voornamelijk papier, geschilderd en gedrukt doek, onder andere geleverd door behangselschilders. Onder de behangselwinkeliers waren die met een kleinere en grotere winkel. De grootste behangselwinkeliers zoals Nicolaas Blankert traden net als de stoffenhandelaren op als producenten van goudleer en bedrukte stoffen, en als groothandelaren naar kleinere winkeliers en de kamerbehangers toe. Hun goederen waren vooral plat: naast stoffen, papier en doek verkochten zij voornamelijk kleden en schoorsteenvallen. Behangsels in de betekenis van (bed)gordijnen kocht men eerder bij een behangselmaker, kamerbehanger of beddenwinkelier. Behangselmakers verkochten geen gestoffeerde meubelen, in tegenstelling tot de kamerbehangers en beddenwinkeliers. Die laatste verkochten wel geheel opgemaakte ledikanten. Wat de beddenwinkeliers niet verkochten en de kamerbehangers juist wel, waren zitmeubelen. Deze korte beschrijving doet niet geheel recht aan de historische situatie, maar geeft de moderne lezer enigszins een beeld van de verschillen tussen deze benamingen.

Opvallend is dat er van concurrentie vooral sprake is met de houtverwerkers, en niet zozeer met andere handelaren in textiele goederen. Daar is juist sprake van samenwerking. De stoffenhandelaren hadden de behangers nodig als tussenpersoon naar de klant, om hun producten aan de man te brengen.

De kamerbehanger navigeerde hier tussendoor. Hij was meer adviseur en doorgeefluik van modes dan dat hij zelf nieuwe bedacht.

6.3 De klanten

Wie kochten er bij de kamerbehangers? En in welke relatie stonden kamerbehangers tot hun klanten?

Binnen dit onderzoek lag de nadruk op de toplaag van de bevolking als klant van de kamerbehangers – de stadhouders, de hofkringen, de regenten en de door hen bestierde instellingen. Dat is logisch, aangezien er van deze klanten het meeste bronnenmateriaal is overgeleverd, zowel in de vorm van meubelen als documenten. Het blijkt echter dat de klantenkring van de kamerbehangers breder was dan bovengenoemde groepen. De gegoede burgers buiten de regentenkringen – de apotheker, de kruidenier, militairen – bestelden ook een koepelledikant, of lieten kamers behangen. Dit aspect blijft nu onderbelicht en is ook lastiger te onderzoeken, aangezien deze groep minder (papieren) sporen naliet. Een systematisch onderzoek van de notariële, stedelijke en particuliere

archieven om dit beeld bij te stellen, behoorde door de grote omvang van een dergelijk onderzoek nu niet tot de mogelijkheden. Met de voortgaande digitalisering lijkt dit in de toekomst echter wel haalbaar.

De stadhouders werden als gezien door een zeer beperkte groep behangers bediend. De rol van hofleverancier ging vaak van vader op zoon over. Waar Willem III een eigen *tapissier* aanstelde in de persoon van Courtonne, had Maria Louise slechts de beschikking over een behanger die voornamelijk als hellebaardier in dienst was. Tot het einde van de achttiende eeuw maakten de Oranjes gebruik van vaste behangers die geen aanstelling kregen, maar met wie overeenkomsten gesloten werden over hun werk. De rol van de Friese stadhouders als opdrachtgevers was beduidend kleiner dan die van Willem III, die als koning van Groot-Brittannië over meer fondsen kon beschikken. Door de problemen rond de afwikkeling van zijn nalatenschap, die jarenlang voortsleepte, het ontbreken van een representatief verblijf in Den Haag en de schuldenlast van het hof, waren zij niet in staat op dezelfde schaal opdrachten te verlenen als de stadhouder-koning eerder deed. Wel werden aankopen gedaan in Den Haag bij Courtonne en andere winkeliers voor met name het Hof te Leeuwarden, Oranjewoud en Oranienstein. Zij konden de hoge kwaliteit leveren die het hof wenste. Zij hadden internationale contacten, zoals Johannes Dier, die stoffen uit Engeland kocht, of Noë Colla, die optrad als tussenpersoon naar Brusselse weverijen. Opvallend zijn de steeds terugkerende prijsafspraken in de overeenkomsten. Die bevestigen het contemporaine beeld van de kamerbehanger als iemand die zijn klanten altijd te veel liet betalen.

De positie van hofleverancier legde de behangers geen windeieren. Buiten de hofopdrachten wisten zij dankzij die klant en de locatie (Den Haag) een brede klantenkring aan te trekken, tot ver buiten de hofstad. Zowel bij de stadhouders als bij particuliere opdrachtgevers zien we daarbij een patroon waarbij Amsterdamse en Haagse kamerbehangers, en ambachtslieden in het algemeen, werden ingezet bij de inrichting van huizen en gebouwen buiten de stad, terwijl lokale ambachtslieden vooral onderhoud pleegden en kleinere leveranties deden. Enerzijds was in de kleinere steden als Leeuwarden het aanbod van winkeliers in luxe goederen kleiner, en anderzijds was men in het westen eerder op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen op modegebied. Dit laatste was een zwaarwegend argument voor klanten bij hun keuze voor een leverancier, zoals blijkt uit de casus van Audrouin. [§3.3]

Niet alle behangers lukt het daarbij een langdurige relatie met de klant op te bouwen, zoals Audrouin had met Van Eys. Voor de meeste kamerbehangers waren de regenten de belangrijkste klanten. Zij deden vaak maar sporadisch grote aankopen, maar hadden wel continu onderhoud aan hun interieurs nodig. Wie toegang had tot de regenten had toegang tot een groot aantal (stedelijke) instellingen die een constante stroom werk opleverden: stadhuizen, weeshuizen, logementen, allemaal dienden zij onderhouden te worden en liefst aan de

nieuwste mode aangepast. In de eerste helft van de achttiende eeuw zijn het de regenten die nieuwe modes kopen, zoals gezien bij de stoelen geleverd door Penninck. Zij maken daarbij gebruik van aanbevelingen vanuit de eigen kring – mede-regenten of familieleden – om een geschikte leverancier te vinden. Net als andere ambachtslieden waren de kamerbehangers afhankelijk van hun opdrachtgevers voor aanbevelingen, het 'recommanderen'. Daarbij gebruikten zij de voltooide kamers ook als showrooms – zoals Audrouin met Van Lennep – waar potentiële klanten uitgevoerd werk konden bewonderen.

6.4 De rol van de kamerbehanger bij de vormgeving van interieurs

Het beeld dat tot nu toe in de literatuur is geschetst, van een ambachtsman/winkelier die actief modes aanwakkert en een grote, coördinerende rol speelt bij de aankleding van het interieur, kan nu genuanceerd worden. Het was de toplaag met een eigen stoffenwinkel die voornamelijk deze rol op zich kon nemen, de hofleveranciers voorop. Juist van die groep zijn er concrete aanwijzingen dat zij andere leveranciers aanstuurden, of de uitvoering van een geheel ameublement op zich namen.

Het beeld dat het duidelijkst uit dit onderzoek naar voren komt, is dat van de kamerbehanger in de rol van adviseur, met een winkel als etalage van nieuwe modes. De kamerbehanger was een facilitator die zijn klanten in toenemende mate ontzorgde bij de zoektocht naar een meubel of interieur: zijn winkel of zelfs zijn hele huis was toonzaal, er werden monsters, prenten, modellen en kant-en-klare waren ter bezichtiging opgestuurd, er werd bezoek gearrangeerd in interieurs die juist af waren. De behanger deed het voorwerk voor zijn klant door onder medeleveranciers te informeren naar onder meer beschikbare stoffen en modieuze kleuren.

Die klant gebruikte vaak een veelheid aan wegen om tot een aankoop te komen. Hij bezocht meerdere behangers en andere leveranciers als stoffenhandelaren, schreef leveranciers aan, won kennis in bij familie, vrienden en zakenrelaties, of besteedde de zoektocht uit aan een bouwmeester of architect. Het was voor de kamerbehanger van groot belang een vertrouwensrelatie op te bouwen met zijn klanten, zodat zij bij voorkeur bij hem kochten.

Advies over de te gebruiken stof was wel de belangrijkste taak voor de kamerbehanger, en een samenspel van verschillende factoren: welke stoffen en patronen waren op dat moment modieus? De eigen smaak en wensen van de klant, de beschikbaarheid van de juiste hoeveelheid benodigde stof of de levertijd speelden een rol. Bij het passement zien we dat dit wel later werd uitgekozen, en vaak door de vrouw des huizes.

De bespreking van de correspondentie tussen Audrouin en zijn klant Van Eys, laat een aspect zien dat tot nu toe nauwelijks aandacht heeft gekregen: de rol die kamerbehangers speelden bij de handel in tweedehands meubelen, en dan vooral in tapijten. Zij beoordeelden tapijten op hun kwaliteit, boden op veilingen en bemiddelden tussen particulieren.

De kamerbehanger in de rol van ontwerper is lastiger aan te tonen. We missen hier node de vele 'boeken' oftewel portfolio's met tekeningen die iedere behanger gehad moet hebben, om ons een beeld te vormen van zijn inbreng. Een enkel voorbeeld van een ontwerptekening zoals die van Kalff [§ 1.3.9] toont dat modeprenten bijna letterlijk nagevolgd werden.

Wanneer sprake is van nieuwbouw of vernieuwing van een interieur kwam de kamerbehanger vaak pas om de hoek kijken als de architectuur daarvan al voltooid was en alleen de stoffering en meubelen nog dienden te worden uitgezocht. Dat zij optraden als interieurontwerpers, zoals Thornton voor Engeland beweert, is lastiger aan te tonen. Toch konden zij door de keuze voor de soort bespanning, kleur en patroon invloed uitoefenen op de uitstraling van een ruimte. Daarbij werd de kleur van het houtwerk soms pas bepaald als de keuze voor een wandinvulling gemaakt was, en op advies van de kamerbehanger.

Een interessant aspect is evenwel dat, hoewel de klanten de kamerbehangers gebruikten als adviseurs voor de laatste mode, zij die niet altijd volgden. Ook klanten die over een ruime portemonnee beschikten, schroomden niet om te besparen waar mogelijk. In het geval van De Dieu en Maria Oyens door een bestaand ledikant aan te passen in plaats van een geheel nieuw aan te schaffen en bij Van Eys door de zoektocht naar geschikte bestaande kamers tapijten.

De kamerbehangers met een winkel hadden altijd al meubelen op voorraad, van een behangen ledikant tot bovendeurstukken, maar naar het einde van de achttiende eeuw toe werden de 'magazijnen' van een aantal uitgebreid met voornamelijk kant-en-klare zitameublementen. De Franse behangers hebben daarbij een assortiment dat breder is dan dat van hun Hollandse collega's, met waren die zij door hun handelscontacten uit Franrijk invoerden.

6.5 Reflectie op het onderzoek en de methode

Bij dit onderzoek is gekozen voor een duale aanpak: enerzijds werden biografische gegevens bijeengebracht over kamerbehangers uit de twee grootste steden in de Republiek (Amsterdam, Den Haag) en een kleinere stad (Haarlem), anderzijds werd door middel van casestudy's de onderzoeksperiode verkend.

De eerste methode werd bemoeilijkt, doordat de gegevens uit veel verschillende bronnen bijeen gebracht moesten worden – een apart gilde voor kamerbehangers bestond bijvoorbeeld niet. Die gegevens zijn daarmee niet volledig en een onbekend aantal behangers blijft hierdoor buiten beeld. Met de biografische gegevens konden wel de sociaal-economische vragen beantwoord worden, zoals vragen over herkomst, leertijd, vermogen en de winkelvoorraad. De gegevens van de gevonden kamerbehangers zijn in een bijlage bijeengebracht. Onbekend maakt tenslotte onbemind, in bijvoorbeeld kasboeken werden leveranciers veelal alleen met hun naam opgetekend. Hopelijk kunnen hiermee meer kamerbehangers herkend worden in rekeningen en kasboeken, en wordt hun inbreng daarmee ook duidelijker. Nu wordt er aan een kleine groep een groot belang toegekend. De toekomst zal uitwijzen of dit terecht is.

Het bijeenbrengen van de benodigde gegevens voor een dergelijke database was, ook gezien de lange onderzoeksperiode, een tijdrovend karwei. Daardoor was er minder ruimte om te zoeken naar casestudy's buiten de gebaande paden. Anderzijds zal de lijst met namen van kamerbehangers dit toekomstige onderzoek vergemakkelijken.

Het gebruik van casestudy's bood de mogelijkheid om per opdracht aan een behanger dieper in te gaan op werkelijk uitgevoerd werk. Het lastigste bleek daarbij om de intenties van de opdrachtgevers te achterhalen; wat hen voor ogen stond bij een bepaald interieur of meubel. Bij de meeste cases ontbraken documenten waarin de opdrachtgever die intenties letterlijk uitspreetk. De wensen moesten daarom veelal afgeleid worden uit het uitgevoerde werk. De regenten van Edam conformeerden zich bijvoorbeeld met de keuze voor een rood trijp behangsel aan de algemeen geldende mode – rood als kleur van bestuurlijke macht – maar lieten dit wel uitvoeren in een op dat moment modieus patroon (grote bloemen) en stof (velours d'Utrecht). Dat het streven naar de nieuwste smaak geen gegeven feit is, mag inmiddels duidelijk zijn.

6.6 Aanbevelingen voor nader onderzoek

Onderzoek roept altijd nieuwe vragen op.

Tijdens de loop van dit onderzoek werd duidelijk hoezeer de invloed van digitaal beschikbare bronnen de onderzoekmogelijkheden vergroot. De vergelijkbare stoffen in buitenlandse collecties met die van de Kopskamer, waarover in de jaren 1970 nog per brief werd gecorrespondeerd, zijn inmiddels online te raadplegen en tot in detail te bekijken. Via Google books werden veel biografische details gevonden: zo was het mogelijk te achterhalen dat Joseph Cuel, de behanger met wie dit onderzoek ooit begon, nog een bescheiden rol

heeft gespeeld tijdens de bestorming van de Bastille in Parijs. Door de digitale ontsluiting van de vele notariële stukken uit het Stadsarchief Amsterdam zien we behanger Hendrik Valk vloekend voor het huis van zijn klant zitten, die maar niet betalen wil, of twee behangers onderling informeren hoe ze betaald werden – het maakt de hoofdpersonen van dit onderzoek een stukje menselijker. Dit zijn slechts enkele voorbeelden, maar het ligt in de lijn der verwachting dat in de toekomst door de voortgaande digitalisering van bronnen nog veel meer gegevens aan elkaar te koppelen zijn, waarmee ons beeld van de kamerbehangers als groep en als leveranciers van luxe producten weer een stukje completer wordt.

Een systematisch onderzoek naar de stadsrekeningen en particuliere archieven, die bij dit onderzoek voornamelijk in specifieke gevallen zijn geraadpleegd, zou een beter beeld opleveren welke leveranciers in een bepaald tijdvak werden ingezet, en waarvoor. Er is onderzoek gedaan naar behangers in drie steden – dit is uit te breiden naar andere steden. De Zuidelijke Nederlanden bleven nu om praktische redenen buiten beeld.

Dit onderzoek sluit af bij het jaar 1810, wanneer Lodewijk Bonaparte ons land verlaat en zijn rekeningen onbetaald achterlaat. De kamerbehangers werkten natuurlijk gewoon door, zoals zij dat ook deden na het overlijden van stadhouder-koning Willem III in 1702 of stadhouder Willem IV in 1752. In de negentiende eeuw zou het beroep verder veranderen onder invloed van de industrialisatie. Een hang naar nostalgie en het verleden leidde vervolgens naar de neo-stijlen in het interieur. De kamerbehanger, die zijn klanten van de laatste modes bleef voorzien, kreeg zelf een plek toebedeeld onder de interieurstijlen en gaf zijn naam aan ‘le goût tapissier’. Een eigen stijl, dat is waarlijk ‘le meilleur métier’.